

ВАЗОРАТИ ФАРҲАНГИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН
ПАЖҶҲИШГОҲИ ИЛМӢ-ТАДҚИҚОТИИ ФАРҲАНГ ВА ИТТИЛОӢТ

СИРОҶИДДИН ПИРОВ

**ФАХРУДДИНИ РОЗӢ
ВА АНДЕШАҲОИ АХЛОҚИВУ
ТАРБИЯВИИ Ӣ**

Душанбе
«Аржанг»
2015

ТДУ 001 (092)+37.034 (575.3)
ТКБ 72.4(2 тоҷик)+74.200 (2 тоҷик)
П – 49

Муҳаррир
Шариф Комилзода

Пиров, С. Фахруддини Розӣ ва андешаҳои ахлоқиву тарбиявии
ӯ / Муҳаррир Ш. Комилзода. – Душанбе: Аржанг, 2015. – 196 с.

Дар ин рисола зиндагӣ, осор ва афкори ахлоқиву тарбиявии донишманди шинохтаи охири асри XII ва аввали асри XIII (V-VI-и ҳиҷрӣ) Фахруддини Розӣ дар асоси сарчашмаҳои адабию таърихӣ ва осори худи ӯ мавриди пажӯҳиш қарор гирифтааст.

Рисолаи мазкур барои муҳаққиқону муаррихон, омӯзгорону донишҷӯён ва доираи васеи хонандагон пешниҳод мегардад.

© Пиров С., 2015

© ПИТФИ, 2015

Пешгуфтор

Мероси илмию адабии донишмандон ва мутафаккирони гузаштаи мардуми форсу тоҷик то кунун арзишҳои волои худро нигоҳ дошта, мутобиқи талаботи даври замон зарурати пурра пажӯҳишу баррасӣ намудани онҳо пеш омадааст, зеро шинохти шахсиятҳои бузургон ва омӯзишу таҳқиқи осори онҳо дар эҳёи анъана ва суннатҳои ниёгон, худшиносиву худогоҳии мардум, инчунин боло рафтани сатҳу сифати омӯзишу парвариш (таълиму тарбия) ва хубтару беҳтар гаштани донишу маърифат, маҳорату малака, одобу ахлоқи наврасону ҷавонон нақши муҳиму босазое хоҳад гузошт.

Мусаллам аст, ки дар ҳар даври замон ниёзи инсоният ба таълиму тарбия вучуд доштааст ва ин эҳтиёҷот ҳанӯз ҳам идома дорад ва дар оянда низ идома хоҳад ёфт, чунки насли наврас барои пешбурди ҳаёт, дастбӣ ба касбу ҳунар, ризку рӯзӣ, нутку гуфтугӯ,

илму маърифат ниёз ба мураббӣю омӯзгор дорад. Он таҷрибаву малакаеро, ки волидайн ба фарзандон, устодон ба шогирдон, калонсолон ба хурдсолон, мутахассисони соҳаҳои гуногун ба навомӯзон медиҳанд, инчунин аввалин ҳаракоту калимоте, ки аз тарафи мураббӣ ба кӯдак ёд дода мешавад, зеро мафҳуми «таълиму тарбия» қарор мегиранд. Аммо таълиму тарбия дар натиҷаи раванд ва инкишофи мароҳили гуногуни худ, ба эътибори дастовардҳои ҳаёти одамай фароҳу густариш ёфтааст. Дар ташаккулу такомули ин раванд дар ҳар гӯшаву канори олам, аз ҳар қавму миллат ахтарони равшану тобоне дурахшидаанд ва аз худ нуру сафоеро ҷиҳати таълиму тарбия, такмили одобу ахлоқи инсонӣ ба оламиён нурафшонӣ намудаанд. Аз ҷумлаи онҳо донишманди бузурги охири асри XII ва аввали асри XIII (V-VI-и ҳиҷрӣ) Абуабдуллоҳ Муҳаммад ибни Умари Розӣ аст, ки бо номҳои «Фаҳруддини Розӣ», «Имом Розӣ», «Фаҳри Розӣ», «Имом Фаҳр» маъруф гаштааст ва дар сарчашмаҳои таърихӣю таҳқиқотӣ дар бораи ӯ маълумотҳои зиёду гуногун ба мо расидаанд.

Ҷунонки устод Нозир Арабзода қайд намудааст, тавачҷуҳ ба шахсият ва таълимоти Фаҳруддини Розӣ ҳанӯз аз давраи зиндагиаш оғоз гашта, то кунун дар бораи ӯ ва афкори осораш дар сарчашмаҳои илмӣю адабиёти таҳқиқотӣ маълумоти фаровоне дарҷ гардидааст. Аммо аксари муҳаққиқону таърихшиносон ӯро ҳамчун донандаи ҷумлаи улуми замонаш, дар радифи файласуфони машҳуру маъруф ном бурдаанд, ҳатто ихтилофи назар намудаанд, ки оё Фаҳруддини Розӣ файласуф аст ё мутакаллим ва мо шарҳи ин мавзӯро дар оянда зикр хоҳем кард.

Мувофиқи гуфтаи Н. Арабзода дар замони ҳукумати шуравӣ аввалин бор М. Н. Болтаев ҷаҳонбинии фалсафӣ ва мантиқии Ф. Розиро дар асари худ «Масоили гносеологӣ ва мантиқӣ дар осори Ибни Сино ва мактаби ӯ» (Душанбе, 1966) баён кардааст. Сипас Н. Наимов дар мавзӯи «Ақидаҳои фалсафӣ ва мантиқии Фаҳруддини Розӣ» диссертатсияи номзадӣ навиштааст. Худи Н. Арабзода соли 1993 рисолаеро ба таърифи расонидааст, ки дар он роҷеъ ба ҳаёт, ақоид ва муҳимтарин масоили ҷаҳонбинии фалсафии Фаҳруддини Розӣ сухан кардааст. Ҷан тавре ки маълум мегардад, то ин дам муҳаққиқони мазкур бештар ба ҷаҳонбинӣ ва масоили фалсафии Ф. Розӣ рӯ оварда, онҳоро то ҳадди имкон таҳлилу баррасӣ кардаанд.

Хонандаи мӯҳтарам, рисолаеро, ки дар даст доред, дар заминаи осори дастрасгаштаи Фаҳруддини Розӣ ва дигар манобеи таърихӣю

тадқиқотӣ таълиф ёфта, бештар ба масоили тарбиявӣю ахлоқӣ ё худ афкори педагогии Ф. Розӣ равона гардидааст, ки онро дар илми фалсафа «Фалсафаи иҷтимоӣ» гуфтаанд: «Илми ахлоқи Фахруддини Розӣ, ки аз рӯи анъана фалсафаи амалӣ номида мешавад, ба таълимот дар бораи нафс асос ёфта, таҳқиқи афъолу хислатҳои ахлоқии инсон ва ҳаёти иҷтимоии ӯро дар бар мегирад»¹.

Сабаби пайгирии мавзӯи мазкур қабл аз ҳама пешниҳоди устоди гиромикадр М. Лутфуллоев ва баъдан рӯ овардан ба осору афкори ниёгон, омӯзишу пажӯҳиш ва истифодаи онҳо дар замони муосир чӣхати хубтар гаштани раванди таълиму тарбия ва камолоти одобу ахлоқи инсонӣ мебошад, зеро замони имрӯза бо вучуди дастоварду пешравӣҳои илмию техникаш, аз заъфу норасоӣҳои адабию ахлоқӣ, таблиғу ташвиқ ва таҳҷуми фарҳангҳои бегона ороӣ нест. Аз ин рӯ, ба андешаи банди омӯзиш ва истифода аз осору афкор, тавсияву пешниҳодҳои олимону мутафаккирони гузашта, ба хусус ниёгон дар рафъи ин мушкилот кӯмак хоҳад расонид.

Рисола бо баёни муҳити сиёсӣю иҷтимоӣ даврони Фахруддини Розӣ, чигунагии ҷараёни афкору ихтилофоти мазоҳибу фирқаҳои мавҷуда ва мактабҳои ақидавӣю фалсафӣ, инчунин зиндагиномаву осори Ф. Розӣ оғоз гашта, сипас бо баёни афкори тарбиявӣю Ф. Розӣ ва нақши он дар тарбияи насли наврас ва хулосаву натиҷагирӣ интиҳо меёбад.

Ёдовар мешавем, ки чӣхати осонии фаҳми хонанада баъзе калимоту ибороти душворфаҳмро дар қавсайн ё поварақ тарҷумаву шарҳ додаем. Матолиби рисола бештар дар асоси манобеи мавҷуда дар ду макон: Китобхонаи миллии Тоҷикистон ва Китобхонаи академияи илмҳои Тоҷикистон ба номи Индира Ганди таълифу тадвин шудааст. Танҳо як асари Ф. Розӣ бо номи «Ал-фиросат» аз тариқи шабакаи интернет, ки дар маҷаллаи «Таърихи илм» (шумораи чорум, соли 1384 ш. дар Техрон) ба таъб расидааст, ройгон дастрас гашт. Аз ин хотир ба кормандони ин ду китобхона ва маҷаллаи мазкур, инчунин ба устодони азизу гиромӣ М. Лутфуллоев, Я. Одинаев ва Н. Қличева чӣхати кӯмаку дастгирӣ ва маслиҳату роҳнамоӣ дар таълифи ин рисола изҳори сипос менамоем ва аз хонандаи азизу арҷманд барои камбудию норасоӣҳои ҷойдошта дар рисола пӯзишу бахшиш мехоҳем.

---

¹ Арабзода Н. Фахруддини Розӣ. – Душанбе: Ирфон, 1993. - С. 71.

Боби I

Зиндагӣ ва фаъолияти Фахруддини Розӣ

Муҳити иҷтимоию сиёсӣ ва фалсафию фикрӣ дар замони Фахриддини Розӣ.

Мактабҳои илмию адабӣ ва фалсафии мардуми форсу тоҷик дар роҳи инкишоф ва такомули худ таърихи дарозу тӯлониеро аз саргузаронидаву басо донишмандону мутафаккирони барҷаставу машҳурро ба ҷаҳониён муаррифӣ кардааст. Аз ҷумлаи онҳо Абӯабдулло Муҳаммад ибни Умари Розӣ мебошад.

Ҳаёту фаъолияти Фахруддини Розӣ ба нимаи дуввуми асрҳои XII (5-ҳиҷрӣ) ва оғози асри XIII (6- ҳиҷрӣ) рост меояд, ки дар он айём дар ҳудуди хилофати Аббосӣ, давлатҳои мустақил ва ниммустақил арзи ҳастӣ мекарданд. Сабаби пайдоиши ин гуна давлатҳоро муаррихон дар заъф ва нотавон шудани хилофати Аббосӣ баъд аз як қарни ҳокимияти он арзёбӣ кардаанд. «Муддати асри Аббосӣ аз соли 132 (ҳиҷри-қамарӣ) то соли 656 ҳ. қ., яъне 524 сол аст. Салтанати бани Аббос дар ин муддат таҳаввулоти зиёд ёфт ва пас аз як қарн, ки дар ниҳояти азамат ва тавоноӣ буд рӯ ба заъф ва инҳитот ниҳод»². Мусалам аст ки заъфу нотавонӣ ва бепарвоию ғафлат метавонад сабаби ҳар гуна қиёму шӯришҳои иддае аз одамон гардад. Ин ва дигар омилҳое пайдо шуданд, ки аҳли Хуросон ба қиём бархостанд, дар натиҷа давлатҳои мустақилу ниммустақил дар ҳудуди хилофати Аббосиён ба тадриҷ ба вучуд омаданд. «Қиёмҳои низомию сиёсии Хуросониён ва заъфи умумии дастгоҳи хилофат мунтаҷ ба ташкили давлатҳои нима-мустақил ва мустақили Тоҳирӣ, Сафорӣ ва Сомонӣ гардид»³. Ин чараён ба хусус аз асри чоруми ҳиҷрӣ шиддат гирифт ва мунҷар ба пайдоиши ҳукуматҳои мухталиф гардид, ки бо ҳамдигар рақобат доштанд ва мавқеъу нуфузи якдигарро танг карда аз миён

² Абдулаҳмади Ҷовид. Таърихи адабиёти форсии дарӣ. – Кобул, 1391 ҳ. ш. – С. 95.

³ Маъҳази қаблӣ. – С. 235.

мебурданд. Монанди Тоҳириён⁴, Сафориён⁵, Сомониён⁶, Ғазнавиён⁷, Салчуқиён, Ғуриён, Қарахониён ва Хоразмшоҳиён. Ҷараёни мазкур то замони ҳамлаи Муғул идома дошт. Аз миёни давлатҳои мазкур Сомониён ва Хоразмшоҳиён бо вижагиҳои хоси даврони худ зоҳиртару фарқкунандатар маҳсуб мешаванд. «Дар ин ҷо сирф ёдовар мешавем, ки аҳди Сомониён яке аз дурахшандатарин ва олитарин давраҳои таърихи ин сарзамин аст. Аз як тараф русум ва сунани қадим эҳё гашт ва аз тарафи дигар тавачҷух ба шеър ва адаби дарӣ мучиб шуд, ки кутуби бешуморе таълиф ва тадвин гардад ва уламо ва шуарои номдоре зухур кунад»⁸. Фарқияти Хоразмшоҳиён бештар бо пирӯз гаштани онҳо бар рақибони худ ва бузург сохтани давлати хеш, мебошад. «Ҳукуматҳои маҳаллӣ монанди Атобакони форис ва Озарбойҷон ва Луристон ва бақоёи давлати Салҷуқӣ дар мағриби Эрон дар баробари қудрати Хоразмшоҳиён ё таслим ва ё нобуд шуданд... Хоразмшоҳиёни оли Отсиз дар давраи Муҳаммад ибни Алоуддини Текеш тамоми ҳукуматҳои ҷузъии Эронро тобеи худ сохтанд...»⁹.

Дар ин айём рақобати байнимазҳабӣ, ихтилофоти фикрии фалосифа бо аҳли калом ва баҳсу мунозираҳои фирқавию мазҳабӣ хело ривоч гирифтаву боло рафта буд. То ҷое, ки аҳли мазоҳиби мухталиф хусумат, адоват ва бадбинии хешро беибо зоҳир мегардониданд. Ин амал мунҷар ба ҷангҳои алоҳидаи гуруҳӣ, сӯзонидани китобу китобхонаҳои якдигарӣ шуда буд. Ихтилофи

⁴ Муассиси силсилаи тоҳириён (205-259 қ.) Тоҳир ибни Ҳусейн ибни Мусъаб буд, ки дар ҳудуди соли 159 қ. дар Ҳирот по ба арсаи вучуд гузошт. Дар соли 205 ҳангоме, ки Тоҳир ҳукумати Хуросон ёфт, алами истиқлолро афрошт ва баъд аз вай фарзандонаш силсилаи тоҳириро таъсис карданд. Баъд аз Тоҳир умарои дигаре аз ин хонадон дар Хуросон ҳукумат карданд. Ва Муҳаммад ибни Тоҳир (Тоҳири сонӣ) охириин узви силсилаи тоҳириён аст, ки тавассути Яъқуб ибни Лайси саффорӣ асир шуд ва ба ин тартиб давлати оли Тоҳир хотима ёфт.

⁵ Пешвои силсилаи сафориён ё лайсиён (254-290 қ.) Яъқуб ибни Лайс мебошад. Ӯ аз аҳли Сиистон буда, баъд аз адои хизмати сарҳангӣ ба сардории сипоҳ мерасад. Дар соли 253 Сиистонро тасарруф мекунад ва дар соли 259 Хуросонро аз ҷанги тоҳириён берун мегардонад... Баъд аз Яъқуб бародараш Амр ибни Лайс бо фармони халифа ба ҳукумати Хуросон, Сиистон ва Форс мансуб мегардад. Амр дар соли 287 дар Балх асир ва мағлӯб гашта, соли 290 дар маҳбаси Бағдод вафот мекунад.

⁶ Сомониён ё оли сомон (261-389 қ.). Сомонхудо аслан аз Балх ва аз деҳе буд, ки Сомон ном дошт ва худ дар ибтидо зардуштимазҳаб будааст. Бинобар нақли Зайнулаҳбор ба дасти Маъмун имон овард ва писараш Асад дар хизмати ҳукмрони Хуросон дохил гардид. Асад чор писар дошт Нӯҳ, Аҳмад, Илс ва Яҳё, ки мавриди тавачҷуҳи халифа буданд. Кори онҳо рафта-рафта боло гирифт ва ҳукуматҳо ёфт. Нӯҳ дар Самарқанд, Аҳмад дар Фарғона, Яҳё дар Чоч ва Илс дар Ҳирот. Пас аз вафоти Нӯҳ Самарқанд замимаи вилояти ӯ шуд ва пас аз вай Наср ва баъд Исмоил боиси тараққӣ ва таҷкими ин хонадон гардид... Инқирози ин хонавода ба дасти мулуки хониҳо ва ғазнавиҳо сураг гирифт... Ҳукумати оли сомон, ки аз асилтарин ақвоми ориёно (тоҷик) буданд, дар соли 389 қ. бо тасаллоти султон Маҳмуди ғазнавӣ поён ёфт (Таърихи адабиёти форсии дарӣ. – С. 147, 235).

⁷ Оиди маълумоти Салҷуқиён, Ғуриён, Қарахониён ва Хоразмшоҳиён ба китобҳои таърих муроҷиат шавад.

⁸ Абдулаҳмади Човид. Таърихи адабиёти форсии дарӣ. – Кобул, 1391х. ш.

⁹ Саид Муҳаммад Ризои Дой. Таърихи адабиёти Эрон. – Исфаҳон, 1335 х. ш. – С. 124.

фикрию ақидави на танҳо миёни ашъариҳо бо муътазилаву шиа, исмоилияву карромия вучуд дошт, балки дар миёни фирқаҳои фикрии аҳли суннат низ дида мешуд. «Ҳосил он, ки дар қарни панҷум ихтилофоти мазҳабӣ байни шиаву суннӣ ва ашъарию муътазилӣ ва низ низоу ҷидол байни мазоҳиби мухталифаи аҳли суннат, махсусан ҳанафиҳою шофеъиҳо ва ихтилофи байни фуқаҳо ва фалосифа ба дараҷае иштидод ёфт, ки ғолибан аз мучодалот ва мунозироти уламо гузашта, ба задухӯрд ва қатлу ғорат ва наҳбу (торочу) сӯхтан мекашид»¹⁰. Таърихнигорон ин иллатро, яъне задухӯрдҳои байниҳамдигарӣ, ихтилофоти фикрию мазҳабӣ ва бадбинию парокандагии фирқаҳои гуногуну ҳокимиятҳои дохилиро замина ва яке аз омилҳои аслии ғолибияти Муғул баён кардаанд. «Бояд гуфт, заминаи инҳитот ва инқироз аз ду қарн пеш аз ҳодисаи ҳуҷуми Муғул таҳия шуда буд... Ва бадбахтӣ ва тирарӯзии муслимин махсусан эронӣҳо дар рӯзгори Муғул меваи тухмхое буд, ки дар давраҳои пеш кошта шуда буд»¹¹. Бо вучуди низоу ихтилофоти мазкур дар замони зиндагонии Фаҳруддини Розӣ вазъи илмӣ, таълиму тадрис хуб ҷараён доштааст ва ба илм, олиму донишҷӯ аз тарафи мардум ва шахсони алоҳида, назари нек ва тавачҷуҳи хоссае зоҳир мегаштааст. Дар он айём бунёди мадрасаҳои илмӣ, ки ба тадриҷ меафзуд, мавқеи ҳалқаҳои дарсии ҷудогонаро иваз месохт. «Ғайр аз масҷид, ки муддатҳо марокизи муҳими таълим буд, дар қарни чорум алаҳусус эҷоди амокини хос барои таълими улуми динӣ ва адабӣ ба номи «мадорис» маъмул шуд. Яке аз онҳо мадрасаи «Соидия»-и Нишопур аст, ки Наср ибни Носируддин Сабуктегин сипаҳсолори Хуросон қабл аз Султон Маҳмуди Ғазнавӣ дар соли 389 ҳ. онро дар ҷивори мақбараи қозӣ Абулаъло Сод ибни Муҳаммад сохт ва дар баъзе маохиз номи он «Саъдия» ҳам сабт шудааст. Абулаббос ибни Аҳмади Исфараёнӣ, ки то соли 401 ҳ. вазири Султон Маҳмуди Ғазнавӣ буд дар Балх мадрасае бино кард. Ҳангоме, ки Султон Маҳмуди Ғазнавӣ аз фатҳ бозмегашт (соли 409 ҳ.) масҷиди ҷомеа дар Ғазна бино кард ва дар ин масҷид мадрасае бино ниҳод. Хулафои Бағдод низ ба таъсиси мадорис тавачҷуҳи хос доштанд. Маъмун мадрасае дар Хуросон бино карда буд. Мадрасаи ҷомеи ал-Азҳари Миср дар соли 378 ҳ. бино ниҳода шуд...»¹². Ин раванд аз охири асри IV оғоз ёфта буд, ки дар ибтидо

¹⁰ Маъзази қаблӣ. – С. 129.

¹¹ Ҳамон ҷо. – С. 130.

¹² Абдулаҳмади Човид. Таърихи адабиёти форсии дарӣ. – Кобул, 1391 ш. – С. 271,272.

ба шакли фирқавӣ, яъне хос барои як фирқа ё худ барои як мазҳаб бунёд шуда буд ва баъдҳо ба тариқи умум, яъне барои ҳама гуна мазоҳиб ва равияҳо таълиму тадрис дар онҳо сурат мегирифт. Монанди мадрасаи «Низомия»-и Бағдод, ки хоси мазҳаби шофеъӣ будааст ва шартӣ таҳсил дар он мутобиат аз мазҳаби мазкур будааст. Баъдтар дар баробари он мадрасаи дигаре барои тамоми донишҷӯён бунёд мегардад. Дар Хуросон мадрасаҳои машҳури «Низомия» ва «Собуния», дар Исфаҳон мадрасаи «Низомия» низ фаъолият доштаанд. «Низомия» номи мадорисест, ки ба амри хоҷа Низомулмулк¹³ вазири донишманд ва муқтадири давлати салҷуқиён дар қарни панҷуми ҳиҷрӣ дар вилоёти муҳими қаламрави салҷуқӣ таъсис шуд. Зоҳиран «Низомия»-ҳо нахустин мадориси олий будаанд, ки барои тулоб ва донишҷӯёни онҳо рутба ва шахрияи (моҳонаи) муайян ва мудовиме (бардавом) муқаррар шудааст.

Маишхуртарин «Низомия»-ҳо: Низомияи Нишопур. Ин мадраса дар авохирӣ нимаи аввали қарни панҷум ба амри хоҷа Низомулмулк барои Имомулҳарамайн Абулмаолий Абдулмалик ибни Абдуллоҳи Чувайнӣ (ваф. 487 х. қ.) бино шуд. Аз тулоб ва донишҷӯёни ин мадраса Имом Муҳаммади Ғазолий ва Авҳуддини Анвариро метавон ном бурд. Низомияи Бағдод. Бинои ин мадраса дар соли 459 х. қ. поён гирифт. Низомулмулк барои сохтмони ин мадраса дусад ҳазор динор аз моли худ харҷ кард ва мавқуфоти¹⁴ мутааддид ва пурдаромаде ба он таҳсис дод. Дар оғози таъсиси Низомияи Бағдод аз имом шайх Абӯисҳоқи Шерозӣ даъват шуд, то дар он ҷо ба тадрис пардозад ва то фаро расидани вай имом Абӯмансури Бағдодӣ бист рӯз ба ин (амри) муҳим пардохт. Имом Муҳаммади Ғазолий низ аз мударрисони ин дорулим буд. Мударрисони зер пас аз имом Муҳаммади Ғазолий дар Низомияи Бағдод ба тадрис иштиғол доштаанд: Имом Аҳмади Ғазолии Тусӣ, Ҳусейн ибни Али Табарӣ, Абулҳасан Алӣ ибни Муҳаммади Астарободӣ, Абӯалии Исфаҳонӣ, Абӯнаسر Абдурраҳим ибни Абулқосими Қушайрӣ, Абӯбакри

¹³ Гуянд: Хоҷа Низомулмулк, ки бо фирқаи ботиния бисёр душманӣ меварзид, ботиниён пайи фурсате мегаштанд, ки ба қатлаш бирасонанд, аз Исфаҳон берун омад. Дар рустое, ки тобей Наҳованд аст, атроқ (ҷое бо ҳам нишастан) фармуд. Қаблан, ки дар Амория ба таб мубтало шуда буд, ҳанӯз табҳола бар лаб дошт. Шаби чумъа, бистуякуми рамазон (соли) чорсаду ҳаштоду панҷ, касе аз дур фармуд: мазлумам, кумак кунед. Вазир гуфт аз ӯ бипурсед, аз ки шикоят мекунад? Мард гуфт: аризае (пешниҳоде) дорам, ки мехоҳам худ ба дасти вазир диҳам, то бо вазир рӯ ба рӯ шуд, бар ӯ парид, бо дашнае (ханчаре) ки дар даст дошт Хоҷа Низомулмулкро шаҳид намуд. Чанозаи шарифашро ба Исфаҳон бар гардонданд ва дар донишгоҳи (мадрасаи) сохти хеш дафнаш карданд. (Осор-ул-биллоб ва ахбор-ул-ибод. – С. 191).

¹⁴ Аз «вақф», он чи дар мулки касе набошад ва ба роҳи Худо онро гузошта; ва дар баъзе ҷо ба маънии мутлақи ато мустаъмал мешавад. (Ғиёс-ул-луғот. – Ҷ. 2. – С. 375).

Хучандӣ, Абӯнаҷиби Сухравардӣ, Абулхайр Аҳмад ибни Исмоили Толиқонӣ... Аз туллоб ва донишомӯзони ин мадраса шайх Муслиҳиддин Саъдии Шерозиро бояд ном бурд. Низомияи Балх. Аз устодони маъруфи он Одам ибни Асади Ҳаравӣ аст ва аз шогирдони он ҷо Рашиди Ватвот. Низомияи Басра. Ба ривояти муаллифи «Тиҷоратуссалаф» ин мадраса, ки аз Низомияи Бағдод некӯтар ва бузургтар будааст, дар авохири айёми (халифа) Муътасим биллоҳи Аббосӣ хароб шуд ва аз масолеҳи сохтмони он дар қисмати шаҳри Басра мадрасаи дигаре ба ҳамин ном сохтанд. Низомияи Исфаҳон. Барои ин мадраса Низомулмулк даҳ ҳазор динар аз хеш бар он вақф карда буд ва онро ба номи Садриддини Хучандӣ мадрасаи «Садрия» ҳам номидаанд. Гузашта аз инҳо «Низомия»-ҳое дар Марв, Мусил ва Ҳирот низ ба ҳиммат ва амри хоҷа Низомулмулк таъсис шуда буданд¹⁵. Дар шаҳри Ҳирот низ Султон Ғиёсуддин ба хотири истифода аз илму маърифати Фахруддини Розӣ мадрасае таъсис медиҳад, ки дар он донишҷӯёни зиёд аз манотиқи гуногун ба таълиму тадрис фаро гирифта мешаванд. «Саранҷом дар Ҳирот мондагор шуд ва мавриди ҳимояти салотини Ғурӣ ва Алоуддини Хоразмшоҳ қарор гирифт. Дар Ҳирот мадрасае ба номи вай сохтанд ва Фахруддин ба тадрис пардохт. Ва ҷамъи касире ба ҳалқаи дарсии ӯ пайвастанд»¹⁶.

Чунонки қаблан зикр гашт дар рӯзгори Фахруддини Розӣ ихтилофоти фикрию ақидавӣ хело ривоҷ гирифта буд. Аз ин миён рақобати ду мактаб, яъне фалсафа ва калом бештар ба назар мерасид. Дар он замон таҳти мафҳуми фалсафа пеш аз ҳама таълимоти машшоъ дар назар дошта мешуд. Машшоъ аз калимаи арабӣ гирифта шуда, маънояш раванда, сайругашткунанда мебошад. Он файласуфонро машшоъ мегуфтанд, ки қадамзанон, суҳбаткунон ба шогирдони худ дар бораи масоили гуногуни фалсафӣ маълумот медоданд. Моҳияти фалсафаи мутафаккирони машшоъ аз он иборат буд, ки Худованд офаридагори тамоми мавҷудот аст. Аммо Худованд чизҳоро на бо хоҳиши худ, балки ба амри зарурат офаридааст. Бинобар ин, онҳо чунин ақида доштанд, ки агар Худованд чун сабаби офарида шудани олам қадим бошад, пас табиат чун натиҷаи он қадим мебошад, зеро сабабро аз натиҷа ҷудо кардан ногузир аст. Намояндагони маъруфу машҳури ин ҷараён хело зиёданд, вале аксарашон ба монанди Абӯали ибни Сино, Абӯнастри Форобӣ ва

¹⁵ Абдуррауфи Ҳақиқат. Таърихи улум ва фалсафаи эронӣ. – Техрон, 1372 ҳ. ш. – С. 183, 184.

¹⁶ Ҳенри Тумос. Бузургони фалсафа. Мутарҷим Фаридуни Бадрасой. – Техрон, 1386 ҳ. ш. – С. 276.

дигарон мавриди танқиду мазаммати мутакаллимону сӯфиён қарор гирифта буданд. Дар қарни панҷуму шашуми ҳичрӣ мактаби машшой ба дасти файласуфоне монанди Саидсадриддини Сарахсӣ, Фаридуддини Домод ва Абулбаракоти Бағдодӣ соҳиби китоби «Ал-муътабар», ки дар баҳси табиӣёт ба вижа ҳаракати қасрӣ¹⁷ матолиби муҳимме дар бар дорад, идома ёфт. Лекин ин давра бештар асри ишоаи (интишори) мактаби мутакаллимани пайрави Абулҳасани Ашъарӣ ва мухолафат ва муонадати (хусумату душманӣ) шадид бо мактаби фалосифа буд. Қудрати рӯзафзуни салҷуқиён ва таъсиси мадориси низомия ба тадриҷ тадриси улуми авоилро аз маҳфил ва мадориси расмӣ дур кард ва вазро барои нуфузи рӯзафзуни ашъарӣён фароҳам сохт. Мактаби ашоира, ки дар поёни қарни сеvvум ба дасти Абулҳасани Ашъарӣ дар муқобили муътазила ба вучуд омада буд ва дар қарни чорум ба дасти мутакаллимоне монанди Абӯбакри Боқилонӣ дар Бағдод истиқрор ёфта буд, ба тадриҷ аз мабоҳиси фалосифа барои мухолафат бо онон истифода кард ва чанд тан аз мутакаллимони бузурги ин мактаб, ки муҳимтарини онон Муҳаммад ибни Абдулкарими Шаҳристонӣ ва Имом Муҳаммади Ғазолӣ ва Имом Фаҳри Розӣ мебошанд, ба интиқод (танқид) аз усули фалсафаи машшой пардохтанд¹⁸.

Машшойён оламро дар асоси қадимияти модда исбот кардаву иллатро муассири билиҷоб медонистанд на фобили билихтиёр. Ҳаракату тағйироти оламро бо сабабҳои воқеии табиӣ шарҳу тавзеҳ медоданд. Ба донишашавандагии олам комилан эътиқод доштанд ва аҳбороти ҳиссиётро ҳамчун оғози маърифат ба назар мегирифтанд...Аммо усули ақоиди каломӣ мухолифи таълимоти машшоия буда, баръакси ҳол мутакаллимон оламро муҳдас (офаридашуда) ва маъоди ҷисмониро, ки машшойён ғайриимкон медонистанд, эътироф мекарданд. Ҳодисаҳои оламро на тобеи сабабият ва қонуниятҳои табиӣ, балки пайдоиши олам ва ҳама гуна ҳодисаҳои онро ба қудрат ва ихтиёри офаридагори якто, ки соҳиби ихтиёр аст, нисбат медоданд. Баҳсҳои асосии илми калом исботи зот ва сифоти Худо (тавҳид), нубувват, вучуди малоика, бихишту дӯзах, офариниши олам, тақдир (сарнавишт), зинда шудани пас аз марг, ҷазою сазои охират мебошад, ки дар асоси инҳо масоили ҷузъӣ пайдо

¹⁷ Даври қасрӣ ва ҳаракати қасрӣ ба маънии давр ва ҳаракати чизе, ки муҳаррики он дигаре бошад (Ғиёс-ул-луғот. – Ҷ. 2. – С. 134).

¹⁸ Абдурауфи Ҳақиқат. Таърихи улум ва фалсафаи эронӣ. –Техрон, 1372 х. ш. – С. 194.

мешавад. Аслан илми калом барои дифои ақоиди исломӣ буда, дар баробари ҳамлаҳои пайравони динҳои дигар, хусусан онҳое, ки усули худро бо мантиқи юнонӣ қувват додаанд, мубориза ва истодагарӣ мекард. Пайдоиши илми калом ба асрҳои VII-VIII рост меояд. Илми калом бо номҳои илми тавҳид, илми ақоид, илми усули дин низ маълум гаштааст. Сабаби ном гирифтани ин илм ба калом аз ҷанҷ ваҷҳ аст:

1. Пайравони ин илмро мутакаллим мегӯянд ва мутакаллимин дар ҳар баҳсе аз он мегуфтанд: калом дар ин баҳс чунин ё чунон аст;

2. Аввалин чизе, ки аз улум бояд омӯхт, ин илми тавҳид аст ва ин илм танҳо ба воситаи калом (гуфтор) омӯхта мешавад;

3. Масоили каломии илоҳӣ-Қуръон машхуртарин мабоҳиси он будааст, дар ин ки қадим аст ё ҳодис;

4. Ин илм боиси қуввати гуфтор дар таҳқиқи улуми шаръӣ ва қонунҳои сохтани муҳолифон мешавад (албатта бо овардани далел).

Саидмуҳаммад Боқирӣ Сабзворӣ дар муқаддимае, ки дар оғози китоби «Ал-бароҳин»-и Фаҳруддини Розӣ нигоштааст, доир ба илми калом, мутакаллим ва фалсафаи машшоӣ чунин гуфтааст: «...яке роҳи назар ва истидлол рафтанд ва дигар равиши риёзат ва муҷоҳадат гирифтанд. Онон ки тариқи аввалро интихоб кунанд, агар мултазим ба дину шариати осмонӣ бошанд ба номи мутакаллим шинохта мешаванд ва илми онҳоро калом мегӯянд ва агар чунин илтизومه надиханд, балки ба озодии фикр мақсуди худро дунбол мекунанд ва пайи таҳқиқ мераванд ба номи ҳақим ва файласуф маъруфанд ва ин илми онҳоро фалсафаи машшоӣ гуянд. Ва аммо аҳли риёзат агар дар риёзати худ бар тибқи дастури шаръ амал кунанд ба номи сӯфӣ ва агар чунин илтизومه надоранд ҳақими ишроқӣ ном доранд ва фалсафаи онҳоро ишроқ гӯянд... Илм ба ду тақсим шудааст: миллӣ ва ҳукмӣ. Илми миллӣ он аст, ки аз роҳи ваҳйӣ касб шавад ва иқтисоби он ҷуз аз тариқи пайғамбарон имконпазир нест. Ва аммо улуми ҳукмияро метавон ба василаи ақл истихроҷ кард ва тариқи он иқтибос ва иқтинос (шикор) аз ҳукамо ва фалосифа аст. Ва аммо улуми миллӣ низ бар се қисм тақсим шудааст. Якero аз роҳи ҳис метавон ба даст овардан, назди устод зону задан ва илми ҳадисро аз роҳи гӯш омӯختан ва ба ниҳояти амонат забт кардан. Дуввум он аст, ки аз роҳи хуш бояд иқтисоб шавад ва ақдро ба қор андохтан ва ба раҳбарии ақл ба даст овардан ва ӯ илми калом ном дорад. Ва қисми сеvvум ниёзманд ба ҳар ду мебошад ва толиби он

бояд аз хуш ва гӯш ҳар ду истифода кунад, ақл ва хирад ва ҳисро кор бояд фармуд, то ибтикор ҳосил ояд ва он саноати фикр ва усул аст»¹⁹.

Дар замони ҳаёти пайғамбари Худо Муҳаммад (с) ва ёрони ӯ илми калом ҳанӯз тадвин нагашта буд, зеро онҳо ба хотири ақоиди софу пок доштанишон ва кам будани ҳаводису ихтилофот ба тадвини ин илм эҳтиёҷ надоштанд. Чун дини ислом вусъату интишор ёфт ва мардумони ғайри араб, ки ҳар яке дорои дин ва ақоиди собиқи худ буданд, ба ислом гаравиданд, аз сӯйи дигар фалсафа ва мантиқи юнонӣ тарҷума гашта вориди ҷомеаи ислом шуд, гурӯҳҳои пайдо шуданд, ки таҳти таъсири фалсафаву мантиқ дар масоили эътиқодӣ мубаллиғи бидъатҳову навгароӣҳо шуданд ва муҳолифи усули ислом ва оёту ҳадис изҳори ақида мекарданд, монанди ташбеҳ кардани Худо ба инсон, қоида шудани ҷисм барои Худо, боварӣ ба азали будани олам ва инкори маодӣ²⁰ ҷисмонӣ ва ғайра. Пас, гурӯҳе дар партави ҳамон усуле, ки муҳолифонашон далелҳои худро бино карда буданд, ба ҷавоб гуфтанд ба мубориза бархостанд ва қоидаҳои ҷавобгӯӣ ва мунозираи худро бунёд карданд. Бунёди аввалин мактаби каломиро Ҷаҳим ибни Сафвон (ваф. 745 м.) гузоштааст. Аммо асосгузори онро Восил ибни Ато (80-131х қ), ки аз маҷлиси тобеини машҳур Ҳасани Басрӣ канор гирифт ва Ҷад ибни Дирҳам (ваф. 742 м) гуфтаанд. Дар ибтидо онҳо ва пайравонашонро «муътазила»²¹ мегуфтанд. Ин давра ибтидо ва марҳилаи аввали илми калом маҳсуб мешавад. Мавриди қайд аст, ки агарчи онҳо аз фазлу дониш бархӯрдор буданд, лекин усули ақоидашон аз хатову иштибоҳот холи набуд ва бо ақоиди ҷумҳури мусулмонон муҳолифат дошт. Аз ҷумла эътиқод бар ин, ки Қуръон махлуқ аст, боварӣ ба ин ки анҷомдиҳандаи гуноҳи қабира на кофир аст, на мӯъмин ё эътиқод бар ин, ки анҷоми кори аслаҳ (беҳтар) бар Худо воҷиб аст ва ғайра. Дар натиҷаи баҳсҳову мунозираҳо, каломи ашъарӣ ва мотуридӣ, ки ҳар ду ҳам каломи аҳли

¹⁹ Фаҳруддини Розӣ. Муқаддима ва тасҳеҳи Саидмуҳаммад Боқирӣ Сабзворӣ. Ал-бароҳин дар илми калом. – Теҳрон, 1341 х. ш.

²⁰ Маод – бозгашт, растохез, мақсуд, ҷаҳони дигар... Тарҷумаи Мунҷид. – Ҷ. 2. – С. 1122.

²¹ Муътазила фирқаи муътабарест ҳастанд, ки аз аввали қарни дуввуми ҳиҷрӣ дар авоҳири аҳди бани умая зуҳур карда ва то чандин қарн дар тамаддуни исломӣ таъсир доштаанд. Муассиси ин фирқа яке аз шогирдони Абӯсаид Ҳасани Басрӣ (в. 110 х.) бо номи Восил ибни Ато аст, ки бо устои худ бар сари сарнавишти муртақибӣ маоси қабира ва таъйини ҳудуди куфр ва имон ихтилофи назар ёфт ва аз маҷлиси дарси ӯ канора гирифт. Ва сипас яке аз шогирдони дигари Ҳасан ба номи Амр ибни Убайд ба ӯ пайваст. Ва ин ду бо ёрии якдигар фирқаи наверо падида оварданд ба номи муътазила ё аҳли адл ва тавҳид. Восил ибни Ато аз маволие буд, ки ба соли 80 ҳиҷрӣ дар Мадина мутаваллид шуд ва баъд ба Басра рафт ва дар маҷлиси дарси Ҳасани Басрӣ хозир шуд. Вафоти ӯ дар 131 х. иттифоқ афтод. Вай хатибе буд балиғ ва суҳанваре нерӯманд ва марди муттақӣ ва парҳезгор буд ва таълифоте низ дошт... (Муҳаммадризо Доии ҷавод. Таърихи адабиёти Эрон).

суннат ва ҷамоат буданд, ба вучуд омад ва инро оғози давраи дуюми ташаккули илми калом шумурдаанд. Асосгузори он Абулҳасан Алӣ ибни Исмоили Ашъарӣ²² ва Муҳаммад ибни Маҳмуди Мотуридӣ²³ мебошанд. Мутакаллимони аҳли суннат кӯшидаанд, ки ақоиди ин мазҳабро аз хучум, шакку шубҳа ва раҳнасозихои дигар адёну мазоҳиб ва аҳли бидъат ҳимоят намоянд ва ба ин ҳам муваффақ шудаанд, зеро дар марҳилаи сеюми калом, ки асрҳои XII-XIII-ро дар бар мегирад, калом бо фалсафаи машшоъ омехта, рақибии асосии он гаштааст. Дар натиҷаи пайваста ба фалсафаи машшоъ фишор овардани калом ва бо яқдигар омехта шудани масоили каломиву фалсафӣ, фарқ кардани онҳо ғайриимкон мегардад ва кор ба ҷо мерасад, ки қариб машшоия аз байн меравад, аммо калом ҳамчун фалсафаи аслии ислом маъруф мегардад. Худошиносии исломӣ, ки ба (илми) калом машҳур аст, ба унвони воқунише бар зидди мадрасаи ақлонии муътазила оғоз гардид ва танҳо тадриҷан ба дониши комил мубаддал шуд. Дар садаҳои собиқ мутакаллимин, ки дар тариқи Абулҳасани Ашъарӣ (ваф. 330 ҳ. қ.) роҳ мепаймуданд, мекӯшиданд, то мантиқ, яъне абзори муҳолифони худро барои дифоъ аз ҳақоқиқи ваҳӣ ба кор бибаранд. Аз садаи чаҳордахум ба баъд ин дифоъ худро устувор гардонд ва низоми бештаре ёфт ва бо осори имомулҳарамайн Абулмаоли Абдулмалики Ҷувайнӣ (ваф. 479 ҳ. қ.) монанди «Ал-иршод» ва «Аш-шомил» ба авҷи камоли худ расид. Бо Ғазоли (илми) калом даври тозае ёфт, ҳамчунон, ки аз оғоз бо мазҳаби файласуфон бархоста буд, акнун шурӯъ ба истеъмоли равиши қиёсӣ, шаҳодати ақлӣ ва бархе назариёти файласуфон кард ва пояҳои каломи фалсафии мутакаллимони адвори (давраҳои) баъдиро ниҳод. Имом Фаҳр бузургтарин устои ин мадрасаи каломист ва ҳатто аз бисёр ҷиҳат бар Ғазоли машҳур тафаввуқ (бартарӣ) дорад. Бо имом Фаҳр каломи фалсафӣ ба ниҳояти қудрат ва камоли худ расид. Дар натиҷа осори ӯ таъсири пайвастае

---

²² Абулҳасани Ашъарӣ аз хонадони саҳобаи машҳур Абӯмӯсои Ашъарӣ буда, соли 260 ҳ. қ. дар Басра таваллуд шудааст. Ибтидо ба мазҳаби муътазила даромада, баъдан аз онҳо баргаштааст ва мазҳаби худро таъсис додааст. Соли 324 ҳ. қ. дар Бағдод фавт кардааст.

²³ Абумансури Мотуридӣ аз бузургони илми калом ва яке аз пешвоёни ақоиди каломии мазҳаби ҳанафӣ (имоми Аъзам Нӯъмон ибни Собит) будааст. Мотурид яке аз маҳаллаҳои Самарқанд ба шумор мерафтааст. Ҳамчуноне ки Абулҳасани Ашъарӣ пешвои мутакаллимони мазҳаби шофеъӣ маҳсуб мешавад, имом Мотуриди ҳам раис ё худ пешвои мутакаллимони мазҳаби ҳанафӣ шинохта шудааст. Дар илмҳои фикҳ ва тафсири ҳело машҳур будааст, аммо маҳораташ дар илми калом бештар баён гаштааст. ӯ ҳамасри Абулҳасани Ашъарӣ ва ҳам монанди ӯ муҳолифи муътазила будааст. Аз ин рӯ мазҳаби мотуридӣ бо мазҳаби ашъарӣ бо каме фарқият хеле наздик аст. Имом Мотуридӣ соли 333 ҳ. қ. дар Самарқанд аз олам гузаштааст. Аз ҷумлаи таълифоти ӯ инҳоро ном бурдаанд: «Китоб-ут-тавҳид», «Авҳом-ул-муътазилати», «Ар-рад алал қаромитати», «Китоб-ул-чадал», «Китоб-ут-таъвилот-ил-қуръон», Китобу шарҳи «Фикҳ-ил-Акбар», «Китоб-ул-мақолот», «Китоб-ур-ради аҳлил адиллати» ва ғайра.

бар мутакаллимони баъдӣ ниҳод. Монанди қозӣ Изуддини Эҷӣ, Саъдуддини Тафтазонӣ ва Хоҷа Насири Тусӣ. Агар дақиқтар сухан биғӯем, бояд Розиро поягузори як мазҳаби ҷадиди каломӣ бишуморем ва бархе аз нависандагон ҳатто ӯро пас аз Арасту ва Форобӣ муаллими солис номидаанд. Дар воқеъ ӯ осоре тасниф кард, ки дорои вижагиҳои ду давраи каломӣ исломӣ буд. Давраи аввал, ки бар зидди файласуфон ва бо вучуди ин бар пояи равишҳои онон ва ҳатто бар асоси бархе аз андешаҳои эшон мумтоз гардид ва давраи дуввум пас аз Ғазолӣ, ки дар он (илми) калом бештар дониши мустақил мешавад ва бисёре аз кайфияти дифоӣ ва ҷидолии худро аз даст медиҳад. Дар миёни намунаҳои осори навъи аввал метавон «Ал-муҳассал» ва «Ал-арбаъин фи усули дин» ва дар миёни намунаҳои дуввум «Асос-ут-тақдис» ва «Лавоме-ул- байинот»-ро ном бурд²⁴.

Фаҳриддини Розӣ яке аз мутафаккирони маъруфест, ки дар оғози марҳилаи сеюми инкишофи илми калом зиставу фаъолият кардааст. Дар бисёре аз сарчашмаҳои таърихӣ, олимону муаррихон ӯро ҳамчун мутакаллими варзида ва идомадиҳандаи роҳи равиши Муҳаммади Ғазолӣ васф кардаанд. Аксари муаррихону муҳаққиқон дар бораи ин, ки Фаҳриддини Розӣ мутакаллим аст ё файласуф, сухан гуфтаву андешаҳои худро баён доштаанд. Донишманди эронӣ Муртазо Мутаҳҳарӣ дар бораи Фаҳруддини Розӣ чунин гуфтааст: «...ҳам фақеҳ буд, ҳам мутакаллим ва ҳам муфассир ва ҳам файласуф ва ҳам пизишк ва ҳам хатиб...Дар айнаи ин, ки дар афкори фалосифа ворид аст ва таълимоти гаронбаҳо дар фалсафа дорад, тарзи тафаккураш тафаккури каломӣ аст на фалсафӣ ва саҳт бар фалосифа метозад ва дар мусалламоти фалсафа ташкик менамояд». Ибни Абиусайба дар «Уюн-ул-анбоъ фи табақот-ил- атиббо» Фаҳруддини Розиро яке аз файласуфони машҳур номидааст. Соҳиби «Нузҳат-ул-арвоҳ» Шаҳризурӣ бошад, мақоми Фаҳруддини Розиро дар фалсафа эътироф накарда гуфтааст: «...воқиф ба ҳақоқиқи фалсафа нашудааст». Муаллифи «Бузургони фалсафа» андешаи худро нисбати Фаҳруддини Розӣ чунин баён доштааст: «Аҳамияти Фаҳруддини Розӣ дар кӯшишест, ки барои оштии додан миёни суннатҳои фалсафӣ ва динӣ ба харҷ додааст. Дар ин кӯшиш Фаҳруддин аз як машраби ақлонӣ пайравӣ намуда, ки маъмули асри вай набудааст...»²⁵. Олим ва муҳаққиқи дигари эронӣ Эҳсони Табарӣ бошад, мавқеи Фаҳруддини

²⁴ М. Шариф. Таърихи фалсафа дар ислом. – Теҳрон, 1365 ш. – С. 82, 83.

²⁵ Ҳенри Тумос. Бузургони фалсафа. Мутарҷим Фаридуни Бадрасой. - Теҳрон, 1386. – С. 276.

Розиро дар муносибати ӯ ба калому фалсафа ба назар гирифта, ӯро «мутакаллими файласуфмашраб» номидааст. Пажӯҳишгари тоҷик Нозир Арабзода бошад, назари воқеъбинионаи худро чунин баён доштааст: «Фахруддини Розӣ дар марҳилаи аввали фаъолияташ мутакаллими ашъарӣ буд, сипас хост, ки фалсафаро бо калом пайваста, дурусттараш фалсафаро бо калом тобеъ гардонда, каломи нақлиро бо каломи ақлӣ-фалсафӣ табдил диҳад, ниҳоят аз калому фалсафа ноумед шуда, ба таълимоти Қуръон рӯ овард ва онро воситаи беҳтарини идроки ҳақиқат шумурд»²⁶. Ба назари банда низ ин гуфтаҳо хеле ба ҳақиқат наздиканд, зеро осор ва эҷодиёти Фахруддини Розӣ ба ин гуфтаҳо далолат мекунад. Чунки таълифоти давраи аввали ҳаёти ӯ аксаран сарфи калому фалсафа гаштаанд ва эҷодиёти давраи охири ҳаёташ ба таълимоти динӣ равона шудааст, ки намунаи боризи он таълифи тафсири «Мафотех-ул-ғайб» аст. Ҳикоятро, ки олим ва орифи машҳури диёрамон Мавлоно Яъқуб ибни Усмони Чархӣ (ваф. 851 ҳ.к.) дар тафсири ояти 32-и сураи «Ал-ҳокқах» овардааст, далолат ба бисёрии таълиф ва муриди яке аз машоих гаштану тамоюл ба ирфон овардани Фахруддини Розӣ мекунад. **Ҳикоят:** Имом Фаҳри Розӣ (р. х.) рӯзе дар дарс нишаста буд, ногоҳ девонае аз дар даромад, ба шакли аҷиб ва гуфт: эй Имом, Худои Таъолоро нашнохтай, ин чандин тасниф ва таълиф чист ва туро чи суд дорад? Ва аз пеши Имом нопаёдо шуд, яъне ба тариқи мушоҳида, ки он роҳи анбиё ва авлиёи хоси ҳазрат аст, Худоро бишнос. Ҷазба дар Имом пайдо шуд, толиби он дарвеш шуд ва дарсро тарк кард. Гуфтанд ин дарвеш шайхи Синҷон аст. Имом аз роҳи Ҳирот ба ҷониби Синҷон равон шуд. Чун расид дид, ки он дарвеш дар болои минбар ояти мазкурро тафсир менамояд. Дарвеш гуфт: Илоҳо, байт:

Ҳалқае бас бошад ин девонаро,
Ин ҳама занҷир дар занҷир чист?

Фарёд аз Имом баромад ва бар болои минбар шуд ва бар дасти шайх тавба кард ва аз асҳоби шайх шуд. Шайх фармуд, ки микроз (қайчи) биёред, то мӯйи пешони Фаҳрро бигирам. Имом гуфт: он фаҳри мо бошад. Назм:

Гар хирад дар роҳи ӯ раҳбин будӣ²⁷,
Фаҳри Розӣ роздони дин будӣ.
Чунки ӯ ман лам язук лам ядри буд,

²⁶ Арабзода Н. Фахруддини Розӣ. – Душанбе: Ирфон, 1993. – С. 19.

²⁷ Дар ҳошияи китоб чунин омадааст: Гар ба истидлол кори дин будӣ.

Илми таҳсилоти ӯ ҳайрат фузуд²⁸.

Инчунин васиятномаеро, ки аз забони Фахруддини Розӣ шогирдаш Иброҳим ибни Абӯбакр ибни Алии Исфаҳонӣ дар охири умри ӯ, китобат кардааст, фарогири мазмуни ин гуфтаҳоянд. Дар мавриди ин, ки Фахруддини Розӣ мутакаллим аст ё файласуф, андешаҳо зиёду гуногунанд ва инро қайд кардан лозим аст, ки хизматҳои ӯ дар таълиму тарбияи инсон, ташаккули одоби ахлоқ, маънавиёт ва фарҳанги мардум шоёни таҳсин аст. Ба ғайр аз ин ӯ ҳамчун пешво ва намояндаи машҳури илми калом, ақоиди динии мардум, хусусан аҳли суннат ва ҷамоатро аз ақоиди ботилу бегона ва ҳар гуна эродоту бидъатҳо ҳимоя карда, дар пешрафти мактаби каломии он саҳми босазое гузоштааст. Бо баҳсу мунозираҳо ва эътирозоту шубҳаҳои худ воридаи фалсафа гашта, пайравони онро махсусан машшоиёнро такони ҷиддие дода, файласуфону мутафаккирони баъдиरो водор сохтааст, ки баҳри рафъи пурсишу эродҳои ӯ, андеша, масоил ва мақолаҳои навро дар фалсафа эҷод намоянд. Инчунин дар баланд гаштани ахлоқу маънавиёти ҷомеа, осори гуногунҷанбаву арзишмандеро ба мерос гузоштааст.

Зиндагиномаи имом Фахруддини Розӣ

Абуабдулло Муҳаммад ибни Умар ибни Хусейн ибни Ҳасани Табаристонии Розӣ 25-уми рамазони соли 543 (ё 544 ҳиҷрии қамарӣ (1148-1149 мелодӣ) дар шаҳри Рай ба дунё омадааст. Чунонки маълум шуд, кунияти ӯ Абӯабдулло мебошад ва лақабаш Фахруддин аст. Ва ин ки баъзе аз мусаннифон кунияти ӯро бо «Абулфазл» ва «Абулмаъолӣ» ном бурдаанд, он қадар маълуму машҳур нест. Ӯ бештар бо номҳои Имом Розӣ, Фаҳри Розӣ, Ибни хатиби Рай машҳуру маъруф гаштааст. Падараш Зиёуддин хатиби шаҳри Рай будааст. Аз ин рӯ Фахриддини Розиро баъзан вақт ба Ибни Хатиби Рай ёд мекунанд. Насаби гузаштагони ӯ ба халифаи аввали мусалмонон Абӯбакри Сиддиқ (р.з.) мерасад. Ба гуфтаи баъзе муаррихон агарчанде

²⁸ Мавлоно Яъқуб ибни Усмони Чархӣ. Ду ҷузъи тафсири Мавлоно Яъқуби Чархӣ. Матбааи «Муҳаммадия» воқеъ дар Мумбай.

²⁹ Аз шаҳрҳои қадими машриқзамин аст. Дар бинои вай ақвол мухталиф аст. Ба ривояте Ҳиро номи духтари Заҳҳои тозист, ки онро бино ниҳод ва аз он ҷост, ки онро «Ҳиро» (т) низ гӯянд. Ба қавле аз биноҳои ҷаҳон, аз Наримон аст. Ва шоире дар тафсили бониёни Ҳирот гуфтааст:

Луҳросп ниҳодаст Ҳироро бунёд,
Гуштосп зи нав бинои дигар биниҳод.
Баҳман ба навӣ иморате дигар кард,
Искандари Румиш ҳаме дод ба бод.

Ва он қалъаест бисёр саҳт ва муртафеъ ва ба вазъ бинои мураббаъ ва ҳар залъи он ҳазору ҳаштсад гом аст, ки ҳазору ҳаштсад заръ бошад ва панҷ дарвоза дорад. Алиқули Мирзо. Таърихи вақоъе ва савонеҳи (руйдодҳои) Афғонистон. Тасҳеҳи Мирҳошими Муҳаддис. – Теҳрон, 1365 ш.

ки онҳо дар шаҳри Рай мезистаанд, аммо дар асл аҳли Табаристон будаанд. Ин ба монанди ном бурдани мо аз ҳазрати Мавлавӣ ба ин тариқ аст, ки мегӯем: Мавлоно Ҷалолуддин Муҳаммади Балхии Румӣ, яъне ӯ аслан аз шаҳри Балх буда, баъдан ба шаҳри Қуния рафтааст. Вафоти Имом Розӣ дар синни 62 солагиаш, баъд аз беморие, ки онро аз сар гузаронида буд, дар шаҳри Ҳирот²⁹, рӯзи душанбе якуми моҳи шаввол соли 606 ҳиҷрии қамарӣ (1209 мелодӣ) ба вуқӯъ пайваستاаст. Ӯро дар деҳае ба номи Муродхон дар баъзе нусхаҳо Маздохон, дар наздикии кӯҳи Масоқиб ба хок супурдаанд. Дар баъзе сарчашмаҳо чунин гуфтаанд, ки ӯро дар манзилаш дафн кардаанд. Ба гуфтаи баъзе муаррихон гуё байни ӯ ва фирқаи «Карромия» пайваста, баҳсхову мунозираҳо ва нофаҳмиҳои ақидавӣ вучуд доштааст, ки сабаби захролуд гардонидани Фаҳруддини Розӣ ва марги ӯ шудааст. «Дар соли 585 мавриди ҳамлаи Карромия, ки вайро муртад ва мулҳид медонистанд, қарор гирифт, аммо ҷони солим ба дар бурд, то ин ки дар соли 606 даргузашт. Гӯянд Карромиён ӯро масмум (захролуд) сохтанд»³⁰.

Гуфтаанд, ки Фаҳруддини Розӣ дар рӯзҳои охири ҳаёташ ин рубоиро мехондааст:

Ҳаргиз дили ман зи илм маҳрум нашуд,
Кам монд зи асрор, ки мафҳум нашуд.
Ҳафтоду ду илм дарс хондам шабу рӯз,
Маълумам шуд, ки ҳеҷ маълум нашуд.

Дар баъзе маъхазҳо мисраи сеюму чорум ба ин шакл омадааст:

Ҳафтоду ду сол дарс гуфтам шабу рӯз,
Маълум шуд, ки ҳеҷ маълум нашуд.

Шоир ва муҳаққиқи афғон Халилулоҳи Халили дар «Осори Ҳирот» ин рубоиро аз ҷумлаи ашъори Фаҳруддини Розӣ шумурда, нақл кардааст, ки замоне ин рубоӣ катибаи мазори ӯ будааст.

Васиятномаеро аз Фаҳруддини Розӣ зикр кардаанд. Аз ҷумла соҳиби «Табақот-ул-атиббо» ва «Табақот-уш-шофииях» дар китобҳои худ матни онро рӯйи варақ овардаанд. Ин васиятномаи Ф. Розӣ ҳашт моҳ пеш аз маргаш, яъне тахмин дар рӯзҳои 21-уми муҳаррами соли 606-и ҳиҷрии қамарӣ, хитоб ба шогирдаш Иброҳим ибни Абӯбакр ибни Алии Исфаҳонӣ кардааст ва Абӯбакр онро китобат намудааст. Ин васиятнома дарбаргирандаи баъзе назариёти Фаҳруддини Розӣ

---

³⁰ Ҳенри Тумос. Бузургони фалсафа. Мутарҷим Фаридуни Бадраҳои. – Техрон, 1386 ш.

перомуни дин, фалсафа ва Қуръон аст. Дар он аз ҷумла чунин омадааст: «Ман тамоми усулҳои калом ва роҳҳои фалсафаро аз худ кардам, вале он қаноат ва тасаллоеро ки аз хондани Қуръон дарёфтам, аз омӯхтани онҳо ҳосил накардам». Дар охир хитоб ва дархост ба шогирдаш, дар бораи ниғаҳдории фарзандони ӯ мебошад. Инчунин дархости дигари ӯ аз ҷумлаи шогирдон ва наздиконаш чунин будааст, ки ҷанозаи ӯро баъд аз марг бе шукӯҳу шаҳомат, балки соддаю оддиёна, тибқи нишондоди шариат адо карда, ҷасадашро дар деҳаи Маздохон наздикии кӯҳи Масоқиб ба хок биспоранд ва дар ҳаққаш дуо намоянд...³¹.

Ба гуфтаи муаррихон пеш аз давраи Темуриён³² бар мазори Фахруддини Розӣ мақбарае вучуд доштааст, ки бо мурури замон вайрон гардидааст. Чуноне ки аз сарчашмаҳои таърихӣ бармеояд бо сабаби ҷангу низоъ ва задухӯрдҳои низомӣ, амокини ободу зебо, аз ҷумла мақбараи Фахруддини Розӣ чандин бор вайрону боз аз сари нав тармим гардидааст. «Шакке нест, ки харобиҳо ва вайрониҳои ду ҷанговари хашмноки хунхори шарқ, яъне Чингиз ва амир Темур ба Ҷирот ба шукӯҳи он садамаи шадиде расонд ва ободиҳои давраи дурахшони сомониён ва ғазнавиён, бо ишқ ва алоқе, ки ба пешрафти адаб ва ҳунар ва дониш доштанд ва мардоне чун Берунӣ, Ибни Сино урафое (орифоне) чун Хоҷа Абдуллоҳи Ансорӣ ва шуарое монанди Унсурӣ, Фарруҳӣ ва Фирдавсӣ дар дарбор доштанд, вайрон шуд. Вале аз нав таҳти таваҷҷуҳи ҳомиёни илм ва фарҳанг, яъне Шоҳрух³³, Абӯсаид³⁴ ва султон Ҳусейн Мирзо, Ҷирот шукӯҳи гузаштаре ба даст овард ва ситораи шарқ гардид... Албатта тараққиёти садсолаи авлоди Темур ва аҳфоди (набарағони) ӯ, ки аз баракати маданияти Хуросон ва муҳити илмпарвар ва донишдӯсти Ҷирот, ки зимомдорони темуриро тамоман ба худ ҷазб намуд ва эшонро ба он водошт, то харобиҳои

³¹ Муҳаммад ибни Умар Фахруддини Розӣ. Муқаддимаи Мафотеҳ-ул-ғайб (Тафсири кабири Розӣ). – Бейрут, 1994. Ҷ. 1.

³² Давраи Темур аз соли 1368 то 1495 м. давом кард. Аҷдоди Темур бо аҷдоди Чингиз хешовандӣ ва қаробат дошта, аз як наҷод буданд. Вай нахуст дар хизмати Чағатоихон ба рутбаи вазорат расид, қудратро аз вай гирифт ва ба футуҳот ва кишваркушоӣ ва қатлу ғорати Афғонистон, Хуросон, Шарқи Миёна ва Руму Ҳинд пардохт ва сипоҳии далеру шуҷоъ ва дар айни ҳол золиму саффоқ (хунрез) буд... Темур дар ҳоле, ки омодагии фатҳи Чинро дошт дар Мовароуннаҳр ба синни 81- солағӣ даргузашт ва дар соли 1405 м. дар маҳали Гури Амир, дар Самарқанд дафн шуд (Таърихи Ҷирот дар асри темуриён. – С. 100).

³³ Шоҳрух (1405-1448 м.) писари чоруми Темур, силсилаи хуросонии Темуриёнро дар Ҷирот бино гузошт. Донишмандон, шуаро ва ҳунармандони зиёдеро ба даври худ ҷамъ кард ва масҷиди Гавҳаршодро дар Машҳад бино намуд. Қалъаи Ихтиёрудинро, ки Темур вайрон карда буд ва ҳамчунин шаҳри Марвро дубора обод кард...

³⁴ Султон Абӯсаид (1462-1469 м.) охири подшоҳи сисилаи темурӣ, ки ибтидо Самарқандро тасарруф намуд ва Абдуллатиф писари Улуғбекро шикаст дод ва дар охир ба хунҳои Гавҳаршод ба қатл расид...

низомӣ ва сипоҳигарии темурро тармим ва дар муддати як қарни салтанаташон азамат ва шукуҳи илмӣ, идорӣ, иҷтимоӣ, адабӣ, хунарӣ ва суфиёнаро ба вучуд оранд ва мардонеро чун мавлоно Ҷомӣ, амир Алишери Навоӣ ва устод Камолиддини Бехзод ба ҷаҳон ҳада доданд»³⁵.

Дар замони Темуриён бо кӯшиши Алишери Навоӣ мақбараву манораи олие бар мазори Имом Фахруддини Розӣ сохтаанд, ки баъдан аз ҳамлаҳои Шайбониёну Сафавиҳо вайрон гаштааст. Дар китоби «Ҷуғрофияи умумии Ҳирот» навиштаи Расули Пуён омадааст: Дар замони султон Ҳусейни Бойқаро иморате бар мазори Фаҳри Розӣ обод мешавад вале дар ҷараёни даргирие, ки миёни шайбониён ва сафавиён рух медиҳад, он мақбара вайрон мегардад. Дар соли 1328 (ҳиҷрии шамсӣ) айвони кӯчаке бо саъю кӯшиши шахсе бо номи Ҳоҷӣ Одамхон ва баъзе мардуми хайрхоҳу савобҷӯӣ, обод мегардад ва лавҳе бар сари мазори Фаҳри Розӣ насб мегардад. Дар солҳои авалияи ҳукумати Зоиршоҳ дар соли 1320 ш. замоне, ки Абдуллоҳони Маликёр волии Ҳирот будааст, айвони бузурге дар муқобили оромгоҳи Фаҳри Розӣ сохта мешавад, ки то замони таҷовузи Шуравӣ ба Афғонистон по бар ҷой будааст. Замоне бо талоши мардумони хайрхоҳу ободкор дар назди оромгоҳи Фахруддини Розӣ китобхонае бунёд мегардад, аммо дере нагузашта бар асари ҷангҳои ҳуҷумҳои пароканда он бино дубора харобу вайрон мегардад. Бо идомаи даргириҳо миёни нерӯҳои шуравӣ ва афғон мазори Фахруддини Розӣ ба тадриҷ бар асари оташи ҷанг вайрон мешавад. Пас, аз таҳаввулоти ахир дар Афғонистон, дар соли 1374 ш. мазори Фахруддини Розӣ тавассути яке аз тоҷирони Ҳиротӣ аз нав обод мегардад. Дар ҳоли ҳозир оромгоҳи Фахруддини Розӣ дар шаҳри Ҳирот яке аз биноҳои бузурги таърихӣ ин шаҳр шумурда шуда, зиёратгоҳи хосу оми мардум гаштааст.

Фахруддини Розӣ дар илм ва фанҳои замони худ, яке аз олимони машҳур ва номдори даврон буд. Ӯ ҳам мутакалим буду ҳам ҳам файласуф, ҳам муфассир буду ҳам фақеҳ, ҳам табиб буду ҳам воъиз. Дар усули дин пайрав ба имом Ашъарӣ ва дар фуруъ пайрав ба имом Шофеъӣ будааст. Дар оғоз таълимоти ибтидоиро аз падараш Зиёуддин Умар хатиби Рай гирифтааст. То замони вафоти падараш дар назди ӯ илмҳои сарфу наҳв, фикҳу ҳадис ва тафсириро хондааст. Баъдан ба Сичистон рафта чанд муддат дар назди Камоли Симноӣ

³⁵ Абдулҳакими Табибӣ. Таърихи Ҳирот дар асри Темуриён. – Техрон, 1368 ш. – С. 247.

(дар баъзе нусхаҳо Самъонӣ) дарс хондааст. Сипас ба Рай бар мегардад ва дере нагузашта, боз барои идомаи таҳсил ба назди яке аз донишмандони замони худ Маҷдуддини Ҷелӣ, ки аз шогирдони Имом Ғазолӣ будааст, ба Гелон раҳсипор мешавад.

Назари устод Мутаҳҳарӣ ба Маҷдуддини Ҷелӣ

Устод Муртазо Мутаҳҳарӣ дар китоби худ «Хадамоти мутақобили ислом ва Эрон» файласуфони даврони исломиро омӯхта, онҳоро ба табақаҳо ҷудо кардаст. Чунонки худи ӯ мефармояд: «Таҳқиқ дар сайри фалсафа дар ислом бидуни шинохти табақоти фалосифа аз назари замонӣ муяссар нест. Мо дар ин ҷо ба таври мухтасар ин табақотро, ки бар ҳасаби устодию шогирдӣ аст, зикр мекунем, яъне ононе, ки дар як табақа қарор мегиранд ё воқеъан аз асотиди табақаи баъдӣ ва шогирдони табақаи қабл ҳастанд ва ё ҳамзамонони онҳо мебошанд. Устод Мутаҳҳарӣ дар дар табақабандии худ файласуфони давраи исломиро ба 33 табақа ҷудо кардааст ва Маҷдуддини Ҷелиро дар табақаи даҳум ҷой дода, чунин нигоштааст; «Дар бораи ин мард иттилои зиёде надорем, ҳамин қадар медонем, ки дар Мароға тадрис мекарда ва Имом Фаҳри Розӣ назди ӯ таҳсил кардааст... Зоҳиран ҳам ҳаким буда ва ҳам мутакаллиму ҳам фақеҳ ва усулӣ...»³⁶.

Имом Фаҳруддини Розӣ муддати зиёде назди Маҷдуддини Ҷелӣ ба фарогирии илм машғул мешавад. Ҳатто баъди даъват шудани Маҷдуддин ба Мароға чиҳати тадрис ҳамроҳи ӯ ба Мароға³⁷ меравад. Гуфтаанд, ки дар назди Маҷдуддин чанд муддат бо шайхи ишроқ Шаҳобуддин Яҳё ибни Ҳабаш ибни Мираки Сухравардӣ³⁸ ҳамдарсӣ кардааст ва баъд аз гузаштани чанд соли марги Сухравардӣ нусхаи китоби «Талвехот»-и шайх ба дасташ расидааст. Имом Розӣ китобро бӯсида ба ёди рузҳои ҳамдарсӣ аз чашмонаш ашк фишоридааст. Овардаанд, ки аз Сухравардӣ дар бораи Имом Розӣ пурсидаанд ва ӯ

---

³⁶ Муртазо Мутаҳҳарӣ. Хадамоти мутақобили ислом ва Эрон. Ройзани фарҳангии сафорати ҶИ Эрон дар Тоҷикистон. – Душанбе, 2007.

³⁷ Мароға шаҳрест аз он шаҳрҳои шаҳри (машҳури) Озарбойҷон, сохтмонҳои обод, меваҳои хубу мумтоз, рӯдхонаҳои пуроб ва хушчараён дар соири мамолики исломӣ намуна ҳастанд. Аз шахсияти мароғӣ шунидаам: боғе дар ҳавмаи (саҳна, майдон) шаҳри Мароға аст ба номи Қиёматобод. Масоҳаташ як фарсах аст. Мевааш чандон зиёд аст, ки моликон натавонанд онро чамбоварӣ кунанд, дар ҳар ҳол миқдори зиёде аз мева бар замин резад ва ҳадар равад. Наздики Қиёматобод гармобе ҳаст, ки обаш аз чандин сурух бармечӯшад. Беморони пӯст ва ғайра ҳамин, ки ба гармоб расанд дар он обтани намоянд, шифо ёбанд. Оби ин гармоба аҷиб баъд аз дур шудан аз манбаъ санг мегардад...Мадрасаҳои улуми диния ва хонақоҳи сӯфиён ва масочиди мусулмонон ва ҳатто осори дерини маҷусиҳо дар атроф ва дар васати шаҳри Мароға бисёранд.. (Осор-ул-билод ва ахбор-ул-ибод. – С. 260, 261).

³⁸ Сухравард шаҳракест наздики Занҷон дар сарзамини кӯҳистон. (Осор-ул-билод ва ахбор-ул-ибод. – С. 166).

дар ҷавоб гуфтааст: «Зехни ӯ фарсуда нест». Ҳамчунин аз Имом Розӣ дар бори Сухравардӣ пурсидаанд ва ӯ дар посух гуфтааст: «Зехни ӯ аз ғояти закову фитнат чун оташ муштаил (шуълавар) мешавад».

Шайх Шаҳобуддини Сухравардӣ машҳур ба Шайхи Ишроқ яке аз маъруфттарин ҳукамои замони хеш буда, тақрибан дар соли 549 ҳиҷрӣ дар маҳале бо номи Сухравард, тобеи Занҷон таваллуд шудааст. Таълимоти муқаддамотиро дар Мароға, назди Маҷдуддини Ҷелӣ аз худ карда, баъдан ба дигар манотиқ аз ҷумла ба Исфаҳон рафта, дар ҳузури Заҳируддини Форсӣ (Қорӣ) давраҳои олии таҳсили худро гузаронидааст. Ӯ мактабе бо номи «Мактаби ишроқ» таъсис кард ва дар бисёре аз масоил роҳи он мактабро аз мактаби машшоъ ҷудо сохт. Дар шаҳри Ҳалаб мавриди эҳтиром Алмалик Аззоҳир, писари Салоҳуддини Аюбӣ, ки аз тарафи падар ҳукумати он диёрро ба уҳда дошт, қарор гирифт. Шухрати Шаҳобуддини Сухравардӣ ба ҷое расид, ки боиси ҳасодати дигарон гашт ва қор ба ҷое расид, ки Салоҳуддини Аюбӣ фарзандашро водор сохт, то ӯро ба қатл расонад. Дар натиҷа Шаҳобуддини Сухравардӣ зиндонӣ мегардад ва ниҳоят дар соли 586-587 ҳ.қ., тақрибан дар синни 37 солагӣ кушта мешавад. Сабаб ва ҳодисаи марги ӯро ба тариқи мухталиф ривоят кардаанд. Шайхи ишроқ Сухравардӣ дар умри кӯтоҳи худ дорои таълифоти зиёдест, ҳам ба забони форсӣ ва ҳам ба забони арабӣ. Аз ҷумлаи онҳост: «Ҳикмат-ул-ишроқ», «Ал-мутаҳарот», «Ат-талвихот», «Ҳаёкиннур», «Партавнома», «Луғати мурон», «Ақли сурх», «Овози пари Ҷабраил», «Сафири симурғ», «Бустон-ул-қулуб», «Сандуқ-ул-амал» ва ғайраҳо.

Соҳиби «Осор-ул-билод ва ахбор-ул-ибод» дар бораи Шаҳобуддини Сухравардӣ чунин гуфтааст: «Абулфутӯҳ Муҳаммад писари Яҳё мулаққаб ба Шаҳобуддин зодгоҳаш Сухравард аст. Шаҳобуддини Сухравардӣ аз машоихи изом ва аҳли кашф ва каромат буд. Қорҳои эъҷозмонанд аз ӯ дидаанд, гуфторҳои арзанда аз ӯ шунидаанд. Зоҳиди ростин ӯ буд. Танҳо Худоро мечуст ва ба қуллӣ аз дунё бурид. Шаҳобуддини Сухравардӣ муосири имом Фаҳри Розӣ буда, бо ҳам ҷидол ва кашокашӣ доштаанд. Баъд аз ғавти Шаҳобуддин Фаҳри Розӣ аз китоби «Талвехот»-навиштаи Сухравардӣ бохабар шуд, ақоиди Шаҳобуддинро писандид. Гуянд: рӯзе Шаҳобуддин бо гуруҳе аз ёронаш канори ҳавзе нишаста, дар бораи муъҷизоти пайғамбарон суҳбат мекарданд. Яке гуфт: Ду ним кардани дарё, ки Мӯсо (а) кардааст, аз ҳар муъҷизаи дигар аҷибтар аст.

Шаҳобуддин дар посух гуфт: ин кор нисбат ба соири муъҷизоти пайғамбарон осонтарин муъҷиза ба шумор ояд. Бо даст ишорате намуд, оби ҳавз ду нима шуд, ҳамнишинон таҳи онро хушк диданд. Гӯянд: чанде баъд аз он, ки шайх Шаҳобуддини Сухравардӣ дар зиндони шаҳри Ҳалаб ҳабс буд ва саранҷом ба шаҳодаташ расониданд»³⁹.

Фахруддини Розӣ дар назди Маҷдуддин зиёдтар улуми калом ва ҳикматро аз бар карда, китоби «Аш-шомил»-и Имомулҳарамайн⁴⁰ Ҷувайнӣ (419-478 ҳ. қ.)-ро, ки дар илми калом тасниф гашта буд, ҳифз мекунад. Пас аз фароғи таҳсил ба Хуросон рафта ба мутолиаи китобҳои Абӯали ибни Сино машғул мешавад.

Силсилаи санади илмии Фахруддини Розӣ баъд аз даҳ устод ба имом Шофей мерасад. Дар радифи аввал падари Фахруддини Розӣ Зиёуддин Умар хатиби Рай қарор мегирад ва ӯ аз Абӯмуҳаммад Ҳусейн ва ӯ аз қози Ҳусайни Марвазӣ ва ӯ аз Қаффоли Марвазӣ ва ӯ аз Абӯзайди Марвазӣ ва ӯ аз Абӯисҳоки Марвазӣ ва ӯ аз Абулаббоси Шурайх ва ӯ аз Абулқосими Анмотӣ ва ӯ аз Иброҳими Музанӣ ва Иброҳими Музанӣ аз ҷумлаи шогирдони имом Шофей аст.

Худи Фахруддини Розӣ шогирдони зиёдеро таълиму тарбия додааст, ки машхуртаринашон Шамсуддини Хусравшоҳӣ, Қутбуддини Мисрӣ, Шамсуддини Хуйӣ, Шаҳобуддини Нишопурӣ, Зайнуддини Кешӣ ва дигарон мебошанд.

Имом Фахруддини Розӣ баъд аз сафари Хуросон раҳсипори Мовароуннаҳр мешавад ва дар назди Султон Ғиёсуддин Муҳаммад ибни Соми Ғурӣ (ваф. 599 ҳ.қ.) ва бародараш Шаҳобуддин, мақоми хосае пайдо мекунад. Аммо ин ҳол барояш дер давом намекунад, чунки «Карромиён» нисбат ба ӯ ҳар гуна эътирозу баҳонаҷӯӣ карда, дар паи озор, таҳқир ва ниҳоят қатли ӯ мешаванд. Аз ҷумлаи озор ва таҳқироти фирқаи карромия ба шахсияти Фахруддини Розӣ ирсоли

³⁹ Закариё ибни Муҳаммад ибни Маҳмуди Қазвинӣ. Осор-ул-билод ва ахбор-ул-ибод. – Бейрут, 1960. – С. 165, 167.

⁴⁰ Абдулмалик ибни Абдулло ибни Муҳаммади Ҷувайнӣ, машхур ба Имомулҳарамайн аз мутакаллимани бузурги қарни панҷум буд ва дар фикҳу усул низ табаҳхур дошт. Ва чун гоҳе дар Мадина ва гоҳе дар Макка иқомат мекард, лизо Имомулҳарамайн хонда мешуд. Имомулҳарамайн, ки худ аз мардуми Нишопур буд, пас аз ин ки Алб Арслони Салҷуқӣ ба салтанат расид ва дар Нишопур раҳли иқомат афканд, ӯ низ ба Нишопур баргашт. Ва Хоча Низомулмулк - вазири маъруфи салотини салҷуқӣ мадрасае дар Нишопур барои вай бино кард ва ӯро ба раёсати он мадраса мансуб намуд. Ва вай то муддати сӣ сол дар он мадраса ба тадрис нишаст ва дар масҷидаш ба намоз истод ва дар меҳробаш сар ба сучуд ниҳод ва дар аршаи (курсии) минбар ба мавъиза пардохт. Аз таълифоти ӯст: 1. «Талхис-ут-тақриб», 2. «Ниҳоят-ул-матлаб фи диroyат-ул-мазҳаб», 3. «Ғиёс-ул-умам». 4. «Аш-шомил», 5. «Мадорик-ул-уқул», 6. «Ал-бурҳон» ва ғайраҳо. Вафоташ соли 478 ҳ. қ. дар қарияи Пуштанқон аз қурои Нишопур ба вуқӯъ пайваस्ताаст (М. Рашшод. Фалсафа аз оғози таърих. – С. 234).

номаҳои пур аз бадгӯйиву дашном ҳангоми суханронии ӯ мебошад. Баъд аз тақрори ин амал боре Фаҳруддин бар фарози минбар номаеро хонда ба он чунин посух медиҳад: Дар ин нома писар, ҳамсар ва ғулоамро ба бадкорӣ нисбат додаанд. Билфарз, агар ин нисбатҳо дуруст бошанд, бояд бигӯям, ки писарам ҷавон аст ва ҷавонӣ шоҳае аз девонагист ва умед дорам, то ӯ аз кори бад боз гардад ва тавба кунад. Аммо занон ва ғуломонро амонат камтар бошад, магар Худо онҳоро аз ҳар гуна кори бад нигоҳ дорад. Бо вучуди ҳамаи инҳо дар ин нома аз писар, ҳамсар ва ғуломи ман ҳеҷ талабе наомада буд, далолаткунанда бар ин, ки бигӯянд: Худо ҷисм аст ва ё ӯ шабеҳи офаридагони хеш аст ва ё Худо даст, пой ва ё хоҳиши нафсонӣ дорад, шумо инсоф кунед, ки кадом як аз мо роҳёфтатар аст! Аслан ин гуна рафтору муносибати «Карромиён» ба ӯ беҳуда набудааст, зеро Фаҳруддини Розӣ дар масъалаи ташбеҳ ва таҷсим бо «Карромиён» ба мунозира бархоста, онҳоро мавриди танқиду мазаммат қарор додааст. Умуман, чунон ки маълум мешавад, Имом Розӣ барои дифоъ ва пуштибонӣ аз дину мазҳаби ростину ақидаи саҳеҳ, бо фирқаҳои муътазилаву ботилия баҳсҳову мунозираҳои зиёде доштааст. Гуфтаанд, ки Фаҳруддини Розӣ дар ибтидо бо фирқаи Исмоилия⁴¹ равияи хубе надоштааст ва ҳар қучо, ки суҳан аз онҳо мерафтааст хашмгин шуда, онҳоро лаънат мегуфтааст. Баъдан Фаҳруддини Розӣ аз ин амали худ якбора бозмеистаду дигар нисбат ба онҳо чизе намегӯяд. Баъзеҳо пиндоштаанд, ки миёни онҳо ҳамдигарфаҳмию дӯстӣ барқарор шудааст, лекин бо гузашти айём маълум мегардад, ки яке аз пайравони фирқаи исмоилия худро ба ҳалқаи шогирдони Фаҳруддини Розӣ дароварда, чанд муддате истимои дарси ӯро

⁴¹ Исмоилия фирқае аз шиа аст, ки имоматро пас аз Имом Ҷаъфари Содиқ (а) (д. 148 қ. /765 м.) аз они писари бузурги ӯ Исмоил (д. 143 қ. /761 м.) медонанд ва онро ба Исмоил хатм мекунанд, гарчӣ қаромита аз шуаби ин фирқа, имоматро то Муҳаммад писари Исмоил мерасонанд. Ба мӯҷиби ривоёте, ки навъан тавассути душманони исмоилия ривоч ёфта, ин фирқа дар садаи савуми қ. (нӯҳуми м.) бо даъвати фарде ба номи Абдуллоҳ ибни Маймуни Қаддоҳ, ки худро аз авлоди Муҳаммад ибни Исмоил медонист, поягузори шуд ва фарзандони ӯ ба унвони нахустин доиёни мазҳаби исмоилӣ дар шаҳрҳо ва навоҳии Рай, Табаристон, Хуросон, Яман, Аҳсо, Қатиф, Баҳрайн ва Форс ба нашри ин мазҳаб пардохтанд (Муҳаммадризо Ночӣ, Фарҳанг ва тамаддуни исломӣ дар қаламрави Сомониён.). Дар соли 296 шахсе, ки худро Убайдуллои Маҳдӣ мехонд дар Африқо зоҳир шуд ва дар соли 297 шимоли Африқоро ба тасарруф даровард ва унвони халифа ва амирулмуъмининро ба худ ихтиёр намуд ва муаассиси мазҳаби исмоилӣ гардид. Ин шахс насабашро ба Исмоил ибни Ҷаъфар мунтаҳӣ кард. Байни ӯ ва Исмоил ба се нафар восита қоиланд ва он се нафарро аймаи мастурин мегӯянд. Бани аббос бо ин даъват, ки нисфи мамоликро аз тасаруфи мамолики онҳо хориҷ кард, муҳолиф буданд. Исмоилияро назар ба ин, ки мадори тақсимои мазҳабии онҳо адади ҳафт аст ва ҳафт имом доранд, сабъия низ мегӯянд. Аз ҷиҳати он, ки оёт ва аҳодисро таъвил мекарданд ва ба илми ботинӣ аҳамият медоданд онҳоро ботиния низ хонанд. Ва номи дигари онҳо таълимия аст, ба иллати он ки онҳо назар ва баҳс ва истидлолро барои расидан ба ҳадаф кофӣ намедонистанд, балки мегӯянд, инсон муҳтоҷ ба муаллимост ва он имоми замон аст. Ва билохира гоҳе онҳоро қаромита ё қарматӣ, шиъаи сабъия, фотимӣ ва душманонашон онҳоро малоҳида хонанд (Саид Муҳаммад Ризои Дой. – Таърихи адабиёти Эрон).

мекардааст. Рӯзе Фахруддини Розиро дар ҷойи хилват дарёфта ба гулуяш ханҷар мегузорад ва мегӯяд: «Агар бори дигар аз мо бадгуйӣ кунӣ, ин ханҷар гулуятро аз гӯш то гӯш мебурад». Ночор Имом Фахруддини Розӣ аз сухан гуфтан дар бораи онҳо бозмеистад ва чун атрофиён сабабашро бо исрор мепурсанд, Имом Розӣ бо табассуми ширине мегӯяд: «Ман далели қотеъ ва бурандаи онҳоро бо чашми худ дидам»⁴²... Дар ҷойи дигар чунин нақл кардаанд: Яке аз шогирдони Фахруддини Розӣ, ки аз фидоӣни исмоилӣ буд ва Фахруддин аз ин ҳол хабар надошт, рӯзе ба ӯ гуфт: матлабе махрамона дорам ва барои гуфтани он ба китобхонаи хусусии Фахруддини Розӣ рафт ва дар он ҷо Имом Розиро ба замин зад ва корди тез аз миёни китоби худ баровард ва бар гулуи Имом Розӣ ниҳод ва чун Имом Розӣ бар сари минбар гуфта буд, ки мулоҳида бурҳони қотиъе бар ҳақонияти худ надоранд. Фидоӣ ба вай гуфт: ин бурҳони буррандаи мост ва бурҳони дуввуми мо ин қисаи зари сурх аст, ки ҳарсола аз вакили мо дар Рай дарёфт хоҳӣ кард. Ва агар бори дигар забондарозӣ намоӣ, бурҳони нахустин (корди тез)-ро хоҳӣ ёфт. Имом Фахруддини Розӣ бурҳони дуввумиро ихтиёр менамояд... Агарчи дар сиҳҳати ин қисса тардиду гумон вучуд дорад, лекин бисёриҳо ин қиссаро бо шаклҳои гуногун нақл кардаанд, ки маъно ва мазмуни онҳо тақрибан як аст.

Дар шаҳри Ҳирот Султон Ғиёсуддин ба эътибори мақом ва манзалати илмии Фахруддини Розӣ ба номи ӯ мадрасае бино мекунад. Ба дарсҳои ӯ аҳли илму дониш аз ҳар гуна мазоҳибу равияҳо ҳозир мешудаанд ва ҷумла суолот ва мушкилоти худро ба Имом Розӣ матраҳ месохтанд. Имом Розӣ ҳама гуна пурсишҳои онҳоро бо беҳтарин сурат посух меодааст. Аз таъсири мавъизаву суханронии ӯ басо пайравони мазоҳиби дигар хусусан «Карромиён» ба мазҳаби аҳли суннат гароидаанд. Хулоса Фахруддини Розӣ дар шаҳри Ҳирот ба мақома мерасад, ки ӯро «Шайхурраис» лақаб мениҳанд. Ҳамаи инҳо боис мегардад, ки «Карромиён» нисбат ба Фахруддини Розӣ бетафовут набошанд ва чорае бияндешанд. Аз ҷумла баъзе суханҳои бофтаю сохтаро нисбат ба Фахруддин равона месозанд. Монанди ин, ки гуё Фахруддини Розӣ гуфта бошад: «Муҳаммади тозӣ, яъне номи пайғамбари Худоро чунин мегуфта бошад, зеро баъзе вақтҳо ба ҷои калимаи арабӣ вожаи тозӣ истеъмол мегардад ва аз худ бо номи Муҳаммади Розӣ ёд мекардааст». Афроде низ ёфт шудаанд, ки Имом

---

⁴² Муҳаммад Рашшод. Фалсафа аз оғози таърих. – Душанбе: Ирфон, 2002. – Ҷ. 4. Гуфтан ба маврид аст, ки ин қисса дар бисёре аз сарчашмаҳои таърихӣю фалсафӣ мавҷуд аст.

Розиро фақат ба хотири изҳори ихлосу муҳаббат ба аҳли байти пайғамбари Худо ба фирқаи «Равофиз» нисбат додаанд. Аммо аз осори ӯ ҳеҷ нишоне аз ин гуфтаҳои сохта ёфт намешавад, баръакси ҳол ҳар ҷо ки аз пайғамбари Худо ном бурдааст, номи ӯро бо як иззату икромии хосае баён кардааст, аз ҷумла фармудааст: «Гуфтааст Расули Худо алайҳиссалоту вассалом», «Гуфтааст соҳиби шарият» ва ғайра.

Дар ҷойи дигар бошад ӯро ба аҳли зиндиқ будан ва ба таълими фалсафаи Арасту нисбат додаанд. Аммо ҳеҷ ҷойи шакку шубҳа нест, ки ин ҳама аз рӯи кинаву ҳасад ба мартабаи баланди илмӣ ва обрӯю иззати ӯ дар назди султони замон ва мардум будааст.

Мунозираи Фахруддини Розӣ бо қозӣ Абдулмаҷид

Уламои фирқаи «Карромия» хостанд, то дар ҳузури Султон Ғиёсуддин ва намояндагони мазоҳиби мухталиф аз ҷумла мазҳабҳои ҳанафӣ ва шофеъӣ бо Имом Фахруддини Розӣ мубоҳиса ва мунозираеро барпо намоянд. Барои ин кор омодагӣ низ дида буданд. Бузургтарин, беҳтарин, порсотарин ва донотарини онҳо қозӣ Абдулмаҷид низ дар маҷлиси мунозара ҳузур доштааст. Чун Имом Розӣ суҳан оғоз мекунад, ба суҳанони ӯ қозӣ Абдулмаҷид эътирозоте пеш меорад, ки маҷлис хеле тӯлонӣ мегардад ва султон Ғиёсуддин нороҳат гашта, аз маҷлис мебарояд. Имом Фахруддини Розӣ ҷониби қозӣ Абдулмаҷид шурида ӯро дашном медиҳад.... Дар маҷлис яке аз хешовандони султон Ғиёсуддин, ки бо номи Зиёуддин маъруф буд, ҳузур доштааст. Ӯ аз ин рафтори Имом Розӣ саҳт дар ғазаб шуда, Имом Розиро мавриди сарзаниш қарор медиҳад. Дар назди султон Ғиёсуддин Имом Розиро ба таълими фалсафа ва зиндиқ будан нисбат медиҳад. Фардои он рӯз ба минбар баромада аввалан Худоро ситоиш мегӯяд ва ба рӯҳи поки пайғамбар (с) дуруду салавот мефиристад, сипас мегӯяд: «Парвардигоро мо, ба он чи, ки ба мо фиристодаӣ, имон дорем ва тобеи пайғамбари ту ҳастем ва моро ба гувоҳон бинавис...». Пасон хитоб ба мардум карда мегӯяд: «Эй мардум, мо ҷуз он чиро, ки дар назди мо аз расули Худо аст, қабул надорем, аммо илми Арасту ва қуфриёти Ибни Сино ва Форобиро дуруст намедонем.... Ба чи иллат дирӯз касе, ки аз дин баргаштааст, шайхе аз машоихи исломро таҳқир кард...». Ва гиряро оғоз менамояд. Карромиён низ бо ӯ ба гиря медароянд. Мардум аз ҳар ҷониб ба шур омада беқарор мешаванд. Ин хабар ба султон Ғиёсуддин мерасад, ки мардум ошӯбе барпо кардаанд. Султон Ғиёсуддин мардумро бо

ваъдаи аз шаҳр берун кардани Имом Розӣ сокиту ором месозад ва аз Имом Розӣ дархост мекунад, ки барои худ ҷойи дигаре интихоб намояд. Ҳамин тариқ Фахруддини Розӣ ба ҷониби Хуросон равона мегардад. Ин сафар боиси шиносоии Имом Розӣ бо султон Хоразмшоҳ Муҳаммад ибни Текеш, маъруф ба Хоразмшоҳ мегардад. Имом Фахруддини Розӣ дар назди Хоразмшоҳ аз мақому манзалати бузурге бархӯрдор мегардад, то ҷое ки таълиму тарбияи фарзандони Хоразмшоҳ ба уҳдаи ӯ вогузор мешавад. Ба гуфтаи муаррихон давраи ҳукумати Хоразмшоҳ аз соли 568 то соли 596 (ҳиҷ. қамарӣ) идома ёфтааст. Ӯ аз ҷумлаи подшоҳони одилу некрафтор ва диндору худотарс буда, дар атрофи худ бисёр олимону шоирон ва аҳли илму адабро ҷамъ оварда будааст, ки сарвари онҳо ва ҳамзамон раиси «Дорул-иншо», соҳиби маҷмуаи «Ат-тавасул илаттарасул» Баҳоуддин Муҳаммад ибни Муайяди Бағдодӣ будааст.

Вазъи зиндагии Фахруддини Розӣ

Фахруддини Розӣ дар ибтидо зиндагии соддаю фақиронае доштааст. Лекин бо мурури замон соҳиби молу сарват ва дорой гаштааст. Ибни Халликон зикр кардааст, ки чун Имом Розӣ аз Хоразм ба Рай бармегардад, дар он ҷо бо табиби ҳозике, ки бойигарии зиёд доштааст, мулоқот мекунад ва писарони худро бо ду духтари табиб хонадор месозад. Баъд аз беморие табиб фавт мекунад ва тамоми дороии ӯ ба Имом Розӣ боқӣ мемонад. Аммо ин қисса хеле аҷиб ба назар мерасад ва аксари муаррихон ин қиссаро дар китобҳои худ зикр накардаанд. Аз ин хотир эҳтимол меравад, ки сабаби дороии ӯ на мероси табиб, балки чизи дигаре бошад, яъне шиносӣ ва ҳамкорию дастгирии Султон Хоразмшоҳ ба Имом Розӣ.

Довуди Тибӣ, ки аз ахбор ва аҳволи мардум иттилоъ доштааст, дар ҷое аз Имом Фахруддини Розӣ ёдоварӣ карда гуфтааст: «Дар авали ҳол, ки Имом Розӣ дар Ҳирот фақиру тангдаст буд ва дар яке аз мадрасаҳо ӯро маризу гумном дидам, аз ҳол ва тангдастии худ шикоят кард. Ман аз тоҷирону бозаргонони шинос чизе аз закоти молашон бигирифтам ва ба вай додам, то ба Хуросон биравад. Баъзеи дигарон дар васфи дороии ӯ гуфтаанд, ки соҳиби астари зиёд буд ва симу зар он чунон бисёр дошт, ки ба шумор намеомад. Ин дорой ҳамон тавре, ки гуфтем имкон дорад, ки баъдан ба ӯ насиб шуда бошад.

Имом Фахруддини Розӣ соҳиби се писар ва ду духтар будааст. Писарони ӯ Муҳаммад, Зиёуддин ва Шамсуддин ном доштаанд. Аммо дар муқаддимаи «Тафсири кабир»-и Розӣ аз ду писар: Зиёуддину Шамсуддин ва як духтари Фахруддини Розӣ сухан рафтааст, ки баъд аз вафоти падар то замони ҳамлаи Муғул дар шаҳри Ҳирот мезистаанд. Баъд аз оғози ҳамлаи Муғул бо ёрию кӯмаки Алоуддин вазири Хоразмшоҳ, ки хеле шахси фозилу олим буда, таъби шоирӣ низ доштааст ва ба қавле бо духтари Фахруддини Розӣ робитаи ҳамсарӣ барқарор карда будааст, аз ғорату тороч ва ранҷу озори муғул дар амон монда, аз Ҳирот ба шаҳри Самарқанд интиқол меёбанд⁴³.

Бархе санаҳое, ки муҳаққиқон онҳоро дар робита ба ҳаёту фаъолияти Ф. Розӣ аз манобеъи таърихӣ ва осори ӯ зикр намудаанд:

25-уми рамазони 543 ё 544 х.қ. (5-уми феввали 1149 м.) — Таваллуди Ф. Розӣ дар шаҳри Рай;

559 х.қ. — Вафоти падаш, Зиёуддин Умар;

570 х.қ. — Хузур дар Хоразм. Дар рисолаи «Ал-фиросат» ба гум шудани корвони равонашаванда ба Хоразм ишора мекунад, ки ҳамроҳи онҳо будааст;

574 – 577 х.қ. — Иқомати Хоразм ва иртибот бо султон Алоуддини Текуш. Дар муқаддимаи «Ҷомеъ-ул-улум», ки барои он подшоҳ навиштааст, чунин овардааст: «муддати се сол дар Дорулмулуки Хоразм дар нашри улум рӯзгор мегузаронидам...»;

576 – 577 х.қ. — Оғози сафарҳои Мовароуннаҳр, Рай ва Хуросон;

5 – уми шавволи 579 х.қ. — соли таълифи «Ал-мулаххас»;

580 х.қ. — Берун шудани Ф. Розӣ аз Хоразм;

580 х.қ. — Оғози сафари Фароруд (Мовароуннаҳр) ва тасмими мусофарати Бухоро;

Пеш аз ин сол се мартаба муроҷиат бо Нуриддини Собунӣ дар Бухоро.

Вуруд ба Сарахс ва азми Мовароуннаҳр ва Бухоро, вуруди Сиқаҳуддин Абдурахмон ибни Абдулкарими Сарахсӣ;

Соли нигориши шарҳи куллиёти «Ал-қонун» ба номи Абдурахмон ибни Абдукарими Сарахсии табиб ва хониши он бар ӯ;

---

⁴³ Муҳаммад ибни Умар Фахруддини Розӣ. Муқаддимаи Мафотеҳ-ул-ғайб (Тафсири кабири Розӣ). – Бейрут, 1994. – Ҷ. 1.

Китобати шарҳи «Уюн-ул-ҳикмат»-и нусхаи китобхонаи Аҳмади солис, Туркия;

582 х.қ. — Ҳузур дар Бухоро ва дидору мунозира бо Шарафи Масъудӣ. Фахруддини Розӣ менависад: дар яке аз ин рӯзҳо дар Бухоро, ки дар соли 582 ҳичрӣ буд, бисёр дилтанг шудам, рафтам назди Шарафиддини Масъудӣ. Ин сол ҳамон сола буд, ки мунаҷҷимони Бухоро назар дода буданд, ки дар он тӯфон ва боди сахте ҳодис хоҳад шуд. Аз ин рӯ мардум аз вуқуъи он тӯфон бисёр бимнок шуда буданд. Чун бар Шарафиддини Масъудӣ ворид шудам, Ризо Нишопуриро назди ӯ дидам...;

582 х.қ. — Хониши шарҳи «Ал-ишорот» назди Фариддини Ғаёнии Балхӣ;

582 х.қ. — Нигориши «Ал-мабоҳис-ул-машриқиях»;

584 х.қ. — Китобати «Меъроҷнома»-и ибни Сино, ки бо рӯзгори мо расида ва ба шакли аксӣ чоп шудааст;

587 – 602 х.қ. — Омадан ба Ҳирот;

588 х.қ. — Китобати шарҳи «Уюн-ул-ҳикмати», нусхаи китобхонаи дигари Туркия;

589 – 593 х.қ. — Таълифи манзумаи мантиқ ва фалсафа, хитоб ба Носириддин маликшоҳ;

590 х.қ. — Бозгашт ба Рай;

593 – 595 х.қ. — Таърихи шуруи «Тафсири кабир»;

594 х.қ. — Дӯстӣ бо Баҳоуддини Сом аз салотини Ғур писари хоҳари Шаҳобуддини Ғурӣ;

595 х.қ. — Даъвати «Каромия» аз Ф. Розӣ барои рафтан ба Фирӯзкӯҳ, пойтахти ғуриён;

595 х.қ. — Ширкати Ф. Розӣ дар мунозираи чанҷолбарангез дар маркази қудрати ғуриён;

595 х.қ. — Таҳрири тафсири сураҳои «Оли имрон» ва «Нисо»;

601 х.қ. — Тафсири сураи «Наҳл»-ро дар Ғазна ба поён расонидааст;

Авали шаъбони 602 х.қ. — Қатли султон Шаҳобуддин наздики Лоҳур ва хатари қурбон шудан дар ин мочаро;

602 х.қ. — Таҳрири сураҳои «Каҳф», «Софот», «Сод», «Зумар», «Фусилат», «Шуро», «Зухруф» ва чанде дигар;

603 х.қ. — Сохти бинои бузург дар Ҳирот барои Ф. Розӣ аз ҷониби Алоуддини Хоразмшоҳ;

605 х.қ., душанбе чоруми рачаб, дар хонааш дар шаҳри Гурганчи Хоразм будааст;

605 х.қ. — рабеъул авал, дар Ҷурҷонияи Хоразм будааст;
606 х.қ., 21-уми муҳаррам — Навиштани васиятномае хитоб ба шогирдаш Иброҳим ибни Абӯбакр ибни Алии Исфаконӣ;
606 х.қ., шаби иди фитр, 1-уми шаъбон — Вафот дар Ҳирот;
617 х.қ. — Хучуми муғул ба Ҳирот ва раҳои се фарзанди Ф. Розӣ;
618 х.қ. — Кушта шудани Қутбиддини Мисрӣ шогирди машҳури Ф. Розӣ дар ҳамлаи муғул.

Васфи Фаҳруддини Розӣ ва зодгоҳи ӯ, шаҳри Рай дар «Осор-ул-билод ва ахбор-ул-ибод»⁴⁴

Пеш аз баёни матолиби «Осор-ул-билод ва ахбор-ул-ибод» дар бораи шаҳри Рай ва яке аз номдорони он Фаҳруддини Розӣ гуфтаниям, ки барои мо доир ба ин мавзӯъ ду чиз номафҳум буд, яке ин ки зодгоҳи Фаҳруддини Розӣ шаҳри Рай буд ва иллат чӣ буд, ки ӯро Фаҳруддини Розӣ мегуянд на Райӣ? Дуввум ин ки чаро Фаҳруддини Розӣ зодгоҳи худро, ҳатто дар даврони охири ҳаёташ макони зиндагиву фаъолияти худ интихоб накард? Дар ҳоле ки бисёр аз олимону шоирон ва мутафаккирон баъд аз сайру сафарҳои худ кӯшидаанд, то охири ҳаёти худро дар зодгоҳашон гузаронанд. Ба ҳар дуи ин ин пурсиш метавон ба қадри имкон баъд аз мулоҳиза намудан, аз матолиби зер посух пайдо кард.

Муҳаммадхусайни Бурҳон луғатнигори асри XVII дар мавриди вожаи «Роз» чунин овардааст: роз бар вазни қоз; ба маънии пӯшида ва пинҳон ва нухуфта ва асрори дил бошад; ва ранг ва лавнро низ гӯянд... ва баъзе гӯянд розӣ муарраби роз аст, чуноночи бозӣ муарраби боз; ва номи қаряест наздик ба Сабзвор; ва номи подшоҳзодае ҳам будааст. Гӯянд ӯро бародаре буд, ки Рай ном дошт. Ҳар ду ба иттифоқ шаҳре бино карданд. Чун ба итмом расид миёни ҳар ду дар тасмияи (номгузори) он муноқаша шуд. Чи (чунки) ҳар кадом мехостанд, ки мусаммо ба номи худ кунанд. Бузургони он замон ба чиҳати рафъи мушкилот ва муноқиша шаҳрро ба номи Рай гузоштанд ва мардуми шаҳрро ба номи Роз ном бурданд. Чунончи ҳоло низ шаҳрро Рай мехонанд ва аҳли шаҳрро розӣ мегӯянд⁴⁵.

Закариё ибни Муҳаммадибни Маҳмуди Қазвинӣ дар китоби худ «Осор-ул-билод ва ахбор-ул-ибод» чунин овардааст: Рай аз шаҳрҳои машҳур ва пурҷамъияти ҷаҳон аст. Пурҳаракат, пурбаракат ва пур аз

⁴⁴ Закариё ибни Муҳаммад ибни Маҳмуди Қазвинӣ. Осор-ул-билод ва ахбор-ул-ибод. – Бейрут, 1960м. – С. 141.

⁴⁵ Муҳаммадхусайни Бурҳон. Бурҳони қотъ. – Душанбе, 2004. – Ҷ. 2. – С. 58.

мева ва ғалот (ғала, донағӣ) аст. Ба гуфтаи ибни Калбӣ аз биноҳои Хушанг аст, ки пас аз Каюмарс буд. Касоне дигар гуфтаанд: «Шаҳри Райро Роз-писари Хуросон эҷод кардааст, аз ин сабаб аҳли Райро розӣ гӯянд».

Ҷойи шаҳри Рай чулгаи⁴⁶ паҳновар аст. Кӯҳе наздики чулга аст, гиёҳ бар он намерӯяд. Гӯянд дар он кӯҳ тиллоҳост, аммо таклифи истихроҷ аз ҳосилаш бештар аст ва аз ин рӯ таркаш кардаанд. Хонаҳои маскунии сокинони Рай ҳамагӣ зери заминанд ва торикистон, то ба хонае мерасӣ, бояд вирд ва авроди ҳифозат хони ва бар худ дамӣ. Ба ҳадде печу хамҳоро тай мекуни ки, гич ва сарсом мешави, зеро шаҳр сари роҳи сипоҳиён қарор дорад. Агар урдуе эъзоми душмани (агар лашкаре қасди душмани) аҳли Рай бошад, тороҷи хонаҳои шаҳр сад дар сад аст, ба шарте хона биебанд ва агар лашкари худи бошад, меҳмони азиз мешавад, падари соҳибхонаро дар меоранд. Аз ин сабаб бечораҳо адои муш дароварда ва дар ин лонаи торики зеризаминӣ хазидаанд. Чун Рай аз қадимулайём пойтахти шоҳон буда ва ҳанӯз ҳам ҳаст, дафинаҳо, хазинаҳо дар хоки Рай нухуфтааст. Бисёр иттифоқ афтада, ки заминканон ба қатаоти тилло ва ҷавохирот бархӯрдаанд.

Дар соли шашсаду чордах, ки замони Илқамиш (?) буд, хумҳои бисёр бузург кашф шуданд, ки ҳамаги пур аз сикаи зар буданд ва ҳанӯз ҳеч сикашиносе надониста, ки зарби ҷӣ подшоҳест.

Гӯянд, шаҳри Рай борҳо дар асари зилзилаи осмонӣ ва аз лашкариёни харобкор вайрон ва овор⁴⁷ шудааст.

Ҷаъфар ибни Муҳаммади Розӣ гуяд: «Дар замони хилофати Мансур ибни Ҷаъфари Аббосӣ, ки Маҳдӣ аз Рай дидор кард, Аммор ибни Хасибро маъмур намуд, он қисмат аз шаҳри Райро, ки имрӯза Рай меноманд бино кунад. Кори эҳдоси (бунёди) ин шаҳр соли саду панҷоҳу ҳашт поён гирифт».

Оби нӯшидани шаҳр палидтарин оби дунё аст, зеро рӯ боз аз кӯча ва паскӯча ва кӯ ва барзан⁴⁸, ки воқеан он ҳам бисёр касиф ҳастанд, мегузарад, ҳар чи наҷис ва шустанист, дар ин оби ошомиданӣ мешавад, ба иловаи оби гармобаҳо ва чи чиҳо (яъне чи чизҳои) ба ин оби ҳаёти сокинони Рай мепайвандад. Аммо аҳли Рай зираканд, нимаи шабҳо ба суроғи оби нӯшиданӣ меоянд ва бармекашанд ва

⁴⁶ Чулга-марғзор; - лафзи туркист. Чиёс-ул-луғот. – Ҷ. 1. – С. 237.

⁴⁷ Овор бар вазни ночор, муҳаффафи овора аст ба маънии озор ва ситам ва ба маънии хароб ҳам омадааст. Бурҳони қотей. – Ҷ. 1. – С. 62.

⁴⁸ Кӯ ба маънии кӯча, маҳалла ва хона омадааст. Барзан ба маънии кӯча. Чиёс-ул-луғот. – Ҷ. 2. – С. 183, Ҷ. 1. – С. 126.

мепиндоранд, дар дили шаб обаш тасфия (пок) мешавад. Оби нӯшиданӣ ин буд нӯши чоношон. Ва агар аз ҳаво мепурсӣ, он ҳисобаш бо Киромун котибин аст, ҳавояш бадтарин ҳавост ва ба вижа дар вақти поиз (тирамоҳ), ки ҳавои ин шаҳри фархундаи Рай монанди тири захрогин қотили чони одамӣ ва ба вижа ғарибон аст.

Фасли поиз (тирамоҳ) Рай маркази ҳар мева аст ва ҳар мева ба вижа анҷир ва хавха (шафтолу) мумтоз ва фаровон ва арзон аст. Ангури зиёд ҳам дорад, лекин то мавсими сармо наместонад, магар навъе, ки онро малоҳӣ гӯянд. Ин малоҳӣ донаҳояш дар рангу санг ба ғураи хурмои тоза шабеҳ аст, хӯшаҳои ба бузургии хушаҳои хурмоӣ дорад, ки шояд вазни як хӯша аз ин ангури малоҳӣ ба як сад ратл (45 кило) бирасад. Пусти ин ангур саҳт, донаҳо бисёр нозук, мазааш бисёр матбуъ аст. Ин ангур то ниҳояти фасли зимистон мепояд. Аз Рай ба Қазвин меоранд ва мефурӯшанд. Навъи дигари ангур дорад бисёр шабеҳи розиқист⁴⁹, аз он рӯ ки дунболачааш бисёр нозук ва борик аст, зуд мерезад. Боғбонон ҳамин, ки онро мечинанд дар соя паҳнаш мекунад, (то) мавиз гардад, аммо чи гуна мавизе(?), воқеан бисёр лазиз аст ва ба соири мамолик содир мешавад.

Санъеи (санъати) шонасозӣ дар Рай маърака мекунад. Устодони шонасози розӣ чунон шонаҳое созанд, ки дар ҳар ҷо аз мамолики исломӣ шуҳрат ба ҳам расонида ва ривоч ба сазо дорад. Аҳли Рай аз Табаристон чуби халанҷ (?) ворид кунанд, рандакорон ва харротон олот ва абзорҳои чандон ва нозук ва зариф аз он созанд, ки бубин ва таърифаш кун, хариди ин чӯбинаҳо аз дасти бенавоён барнаояд.

Мазҳаб. Мардуми Рай ҳамагӣ ё шофей ё ҳанафимазҳаб ҳастанд, шофеиён аз ҳанафиён камтаранд. Таассуби кӯр-кӯронаи мазҳабӣ чандин дафъа ба ҷангҳои дохилӣ анҷомида, шофеиҳо ҳарчанд дар адад камтаранд, аммо чунин менамояд, ки бисёр аз ҳанафиҳо шуҷоътаранд. Дар ҳар ҷангу задухурде шофеиҳо барандаанд.

Одамқушӣ ва хунрезӣ дар шаҳри Рай одате шуда умумӣ ва ҳеҷ аҳамият надорад. Бо ин ҳама ростхоҳӣ, мардонагӣ ҳам доранд. Дар ин бора достоне шунидаам, ки ту ҳам бишнавӣ, бад нест. Хонаи марде сарватманд дар шаҳри Рай дар ҷивори (ҳамсоягии) хонаи айёрбошӣ буд. Ҳамсари марди сарватманд ба дарди зоймон афтод ва бистарӣ шуд. Бинобар одати он рӯз хонаро биёростанд ва ҳар ҷи асоси фохир ва қимате буд, дар хонаи зоишгоҳӣ бигзоштанд, мардон ба хонаи

---

⁴⁹ Розиқӣ бар вазни ошиқӣ; навъе аз ангур аст, ки донаҳои он кӯчак мебошад. Бурҳони Қотей. – Ҷ. 2. – С. 58.

дигар рафтанд ва зойӣ (зоянда) ҳамроҳи момо ва парастор монд. Айёрбошӣ ки хонаро холи аз сакана (сокинон) пиндошт, айёронро дастури рабудан фармуд... Айёрон аз деворҳо боло рафтанд, аз бом ба пойин париданд. Асосияи (ашёи) хонаро ҳамагӣ дар нур (равшнӣ) диданд. Бар он буданд, ки бибаранд ва бираванд. Дар ин ҳангом ҳалҳала ва чеғи моморо шуниданд, ки: Худоро шуқр писар аст. Айёрбошӣ рӯ ба шабгардон карду гуфт: инҳо аз писар овардан бисёр шоданд, агар фардо огоҳ шаванд, ки хонаро дуздида ва чопидаанд ғам меҳӯранд, мақдами писарбачаро шум медонанд. Ҳар чи дар ин хона буда, ба ҷойи худ баргардонед, то бештар дилхуш шаванд, ин писар фархундақадам ҳисоб шавад. Асосро ба ҷойи худ баргардонданд ва ба занони хона гуфтанд: мо ба хотири ин бача чопидаҳоро рад кардем.

Номдорони Рай. Аллома Абӯабдулло Муҳаммад писари Умар, ки лақабаш Имом Фаҳруддини Розӣ аст. Дар ҳақиқат уъҷубаи⁵⁰ замона ва яғонаи даҳри худ буд... Гӯянд Имом Фаҳри Розӣ ба шаҳри Бухоро омад. Дар ҳалқаи дарси устод Разиюддини Нишопурӣ дар гӯшае гӯш фаро дод. Чаҳорсад марди донишманд аз қабиле устод Рукниддини Умайдӣ, устод Рукниддини Товусӣ ва бисёр устодони дигар ҳозир буданд. Донишмандони Бухоро чун донистанд ин меҳмон Фаҳри машҳур аст, ҳар кас ба навбаи худ ўро саволпеч карда буд. Посухи пурсишҳоро дод ва бар ҳар посухе чанд далел зикр фармуд. Баъдан рӯ ба ҳузур (ҳозирин) карда гуфт: саволҳо бисёр буданд, ҷавоб ва далелҳо низ бисёр ба дарозо кашид. Агар хоҳед, ман ҳамаи саволот, посухҳо ва далоилро бозгӯ кунам. Разиюддин гуфт: Ниёзе ба тафсилот нест. Ҳузур ҳама бисёр шигифтзада шуданд. Чунки дар ин кашокаш ин ҳама пурсишҳо ва посухҳоро ҳифз карда ва тартибро ба ёд дорад.

Гӯянд, қабл аз машҳур шудан бо касе ба Хоразм омад. Одина (ҷумъа) буд. Розӣ ҳамроҳи ҳамроҳаш ба масҷиди ҷомеъ шуданд, намоз хонданд. Баъд аз намоз хоразмиён аз рафиқаш савол карданд, ин чӣ шахсе аст? Шундаем донишманде ба ин шаҳр омадааст, агар ин он донишманд аст, ба мо бигӯ то аз ӯ баҳрае ёбем. Ҳамроҳ гуфт: Оре, ҳудаш аст. Гуфтанд, устод, мо пурсишҳое мекунем, иҷозат ҳаст? Фаҳруддин гуфт: иҷозат маршрут ба шартест, ки суолот маълум ва мураттаб бошад, қотӣ потиро (омехта, бетартиб) нахоҳам. Пурсишгарон ин шартро пазируфтанд. Имом фармуд аз чи илме сухан мегӯем? Гуфтанд, мо ҳама хоҳонем, тавзеҳоте дар илми калом

---

⁵⁰ Уъҷуба – шигифт, ҳайрат... Аҳмади Сайёҳ. Фарҳанги бузурги ҷомеъи навин (тарҷумаи Мунҷид). – Теҳрон, 1375 ш. – Ҷ. 2. - С. 1007.

бидонем. Фармуд, кадомин масъала? Гуфтанд, фалон. Дар муддати бисёр андак масъаларо шарҳ кард ва ҳамаги изъон⁵¹ намуданд, ки танҳо ўст ин масъаларо доништа. Авомунноси (оммаи мардуми) хоразмӣ, ки дар масҷид зиёд буданд ва дар он авқот (вақтҳо) илми калом дар ҳар кӯ ва ҳар барзане (маҳаллаву куча) бар сари забонҳо буд, донистанд, ки ин ғариба воқеан марди ғарибест ва бар уламои маҳаллӣ пирӯз шуда. Сардастаи пурсишгарони донишманд мехост сухан кутоҳ шавад, мабодо ҳазрати раис аз эътироми илмиаш коста гардад. Ба Фахруддини Розӣ гуфт: Мо вақти азизи туро ишғол кардем аз ҳузурат бисёр фоида барчидем. Бигзор имрӯз ҳамин қадар кофӣ бошад. Фардо дар чаласаи дигар, ки аз имрӯз бечанқолтар бошад, дар ҳузури мавлоно тамош кунем. Фахруддин гуфт: Эй хоразмӣ мавлоноят аз маҷлис барнахезад, магар кофир ё фосиқ аз об дарояд, зеро ҳар он чи гуфтам, далели қотей овардам ва итмоми ҳуччат кардаам. Агар ҳазрати мавлоно бовар ба ман накардааст, бар ҳасаби пиндори хеш кофир ба шумор меояд. Агар имон оварда ва аз эътироф ибод кунад, боз бар ҳасаби гуфтори худ фосиқ бошад.

Гӯянд, Розӣ рӯзе дар аснои суханронӣ ояте аз таврот бархонд. Гуфтанд: Аз таврот чи донӣ? Дар посух гуфт: Ҳар сафареро аз таврот бармегузинед ном бибаред, то аз бар (аз ёд) бар шумо хонам.

Гӯянд, рӯзе кабутаре аз бими қон, ки бошае дунболаш буд, худро дар оғуши Розӣ андохт ва паноҳ овард. Яке аз ҳамнишинонаш билбадохат⁵² ду байти арабӣ суруд, ба ин мазмун:

Бошае, ки бар ду болаш барқи марг медурахшид,

Кабутареро дид зи ду барқосо дунболаш давид.

Мискин ба касе паноҳид, ки Сулаймони замон аст,

Оғушаш монанди ҳарам, маъмани (макони амни) кабутарон аст.

Фаҳри Розӣ дар ҷоизаи ин ду байт, амома ва пирохани хоси худро ба шоир дод.

Нақши Фахруддини Розӣ дар таҳкими мактаби фалсафӣ ва ахлоқию динӣ

Имом Фахруддини Розӣ бо вучуди ба корҳои девонии Султон Хоразмшоҳ машғул будан, инчунин ба таълиму тадрис ва корҳои эҷодии худ саҳт алоқаманд буд. Дар натиҷа китобҳои ӯ бо мурури

⁵¹ Изъон – эътироф, таслим, қабул. Маъҳази пешин. – Ҷ. 1. – С. 509.

⁵² Бадохатан – ногоҳ ва бе андеша сухан кардан. Аҳмади Сайёҳ. Фарҳанги бузурги ҷомеаи навин (тарҷумаи Мунҷид). – Теҳрон, 1375 ш. – Ҷ. 1. – С. 84.

замон маълуму машхур гашта, ҳамчун китобҳои дарсию таълимӣ мавриди истифодаи мардум қарор гирифтанд. Сабаби ҳамчун китобҳои таълимию дарсӣ қарор гирифтани асарҳои ӯ чунин будааст, ки Имом Розӣ дар таълифу тасниф ва шарҳи китобҳои пешиниён, равиши тозаеро эҷод карда буд. Акнун аз атрофу акноф барои омӯхтани илм ва шунидани суханронию панду мавъизаҳои ӯ, толибону мухлисонаш ҳозир мегаштанд. Мавъизаву суханрониҳояш ба ду забон, арабию форсӣ сурат мегирифтаанд. Дар вақти суханрониҳояш чунон ба ваҷд меомадааст, ки на танҳо аз чашмони шунавандагон, балки аз чашмони худаш низ ашк қорӣ мегаштааст. Аз таъсири суханронию андарзҳои ӯ бисёре аз аҳли ҳавою ҳавас, пайравони дигар мазоҳиб, аз ҷумла «Каромия», пайрави ӯ гашта, ба мазҳаби аҳли суннат ва ҷамоат гароидаанд. Гуфтаанд, ки дар ҳалқаи дарсии Фахруддини Розӣ зиёда аз ду ҳазор нафар олимону донишҷӯён барои истифода аз илми ӯ ҳозир мешудаанд, ҳатто ҳангоми сафар ва интиқол аз ҷойе ба ҷойи дигар дар атрофаш нафарони зиёде ҷиҳати истимоъ аз суҳбати ӯ ҷамъ меомадаанд.

Ӯ дониши васеъ, тафаккури амиқ дошта, дар баҳсу ҷадал аз маҳорати хоссае бархӯрдор будааст. Ҳангоми сафарҳояш ба шаҳрҳои мухталиф бо уламо ва пайравони мазҳабҳои гуногун, аз ҷумла карромия, исмоилия, муътазила ва ғайра мунозира дошта, таълимоти онҳоро аз мавқеи каломи аҳли суннат ва ҷамоат танқид карда, онҳоро ба ислоҳ шудан ва дарки ақоиди дуруст водор месохтааст.

Чунонки аз бархе осори Ф. Розӣ бармеояд, ӯ дар интиқоду ташкик, баҳсу ҷадал⁵³ ва мунозираҳои илмӣ маҳорати баландро касб карда, ба пояҳои баланди илмӣ расидааст. Ва бояд донист, ки барои расидан ба ин авсофу дараҷот, пеш аз ҳама, заминаи бойи илмӣ, баёни фасеҳу ҷозиб ва дониستاني далелҳои қотеу возеҳ лозиму ҳатмист. Фахруддини Розӣ бо истеъдоди фавқуллода ва тамоми кӯшишу ғайрати хеш ба ин мақому дараҷот сарафроз гашта буд, то ҷое ки ӯро «Имом-ул-мушаккикин», «Шайхулислому» ва беҳтарин суханвари замони медонистанд. Муаллифи китоби «Таърихи фалсафа

---

⁵³ Ҷадал дар луғат ба маънои ситезачӯӣ, саҳтгирӣ дар хусумат ва қудурат доштан бар он, шиддат ёфтани душманӣ, муқобилаи ҳуҷҷат бо ҳуҷҷат, низоъ, муноқиша ва мунозира аст. Ҷадал дар луғат ба маънои маҳкам бофтани ресмон ё мӯй, касеро ба замин задан ва маҳкам ва қавӣ шудани дона аст. Ба гуфтаи Ф. Розӣ ҷадал малакаест, ки соҳиби ин саноат бо он қодир ба «таълиф»-и ҳуҷҷат (қиёс ва истиқро) аз муқаддамоти машхур ё мусаллам аст, то натиҷаи заннӣ (гумонӣ) аз таркиби он муқаддамот ба даст орад. Ф. Розӣ дар «Ҷомеъ-ул-улум» бо интиқод аз зоҳирбиноне, ки ҷадалро бидъат ва ҳаром талаққӣ кардаанд, онро дар умури ақлӣ ва нақлӣ писандида ва нофеъ донистааст. Wikifeqh. It/ ҷадал. (ба форсӣ)

дар ислом» Фахруддини Розиро дар китоби «Ал-мунозирот»-аш ба бабре монанд кардааст, ки бебокона бар мухолифаш хучум менамояд: «Дар тайи сафаҳоти он («Ал-мунозирот») хонанда имом Розиро чун бабре мебинад, ки бераҳмона бар сари мухолифи худ ҳамла меоварад ва дар гуфтори худ ба нармӣ чандон таваҷҷуҳе надорад. Беҳтарин нерӯи ӯ дар тӯли ҳаёташ масруфи ҳамла бар зидди фирқаҳои кӯчаке шуд, ки бар зидди мазҳаби суннат бархоста буданд, монанди карромия, ки эҳтимолан ҳамонҳо низ ӯро саранҷом масмум (заҳролуд) карданд. Ба унвони шайхулисломи Ҳирот вазифаи ӯ мавъиза кардан ва дифоъ аз ислом буд ва ӯ ин фурсатро ғанимат шумурда, истеъдодҳои худро дар ҷадал ва баён чунон ба кор андохт, ки яке аз бузургтарин суҳанварони мусулмон шуд»⁵⁴. Шухрати Ф. Розӣ дар мубоҳисаву муҷодала ба он авҷе мерасад, ки баъзе олимони ҳамасри ӯ, аз ҷумла ориф ва сӯфӣ Андалусӣ Муҳиддин ибни Арабӣ ба унвони ӯ номае ирсол медорад ва дар он Ф. Розиро водор ба тарки ҷадал, баҳсу мунозира ва насихат ба гароишу тамоюл ба сулуки орифону сӯфиён менамояд. Ҳамчунин ба Ф. Розӣ хушдор медиҳад, ки баъзе илмҳои андӯхтааш ба ӯ дар бихишт ҳеҷ нафъе намерасонад.

Ф. Розӣ бошад дар «Мафотех-ул-ғайб» дар бораи ҷадалу мунозаат⁵⁵ суҳан ронда, далелу ҳуҷҷатҳои бо ҳам муоризро (зидро) пешкаш кардааст ва ниҳоят миёни онҳо тавфиқ эҷод намудааст, ки ин амал аз маҳорати баланди мувофиқасози ӯ миёни далелҳои бо ҳам зид дарак медиҳад. ӯ дар мавриди ин ки оё ҷидолу мунозаат равою манфиатовар ва ё баръакс мамнӯъу зиёновар аст, чунин гуфтааст: «Бархе аз мардум истидлол, баҳс, мунозира ва ҷидолро айб гирифта, ҳуҷҷатҳои зеринро арза кардаанд:

а) Дар ояти 197-и сураи Бақара омадааст: «Ва на ҷидолест дар ҳаҷ...» (Ҷидол муҷодила кардан бо касе ва ба ҳашм овардан ва ба ситеза во доштани ӯст)⁵⁶. Ин хитоб тақозои нафи (манъи) тамоми анвоъи ҷидолро мекунад...

б) Дар ояти 58-и сураи Зухруф омадааст: «Назаданд он масалро барои ту чуз барои ситеза ва ҷадал, балки эшон гӯруҳе ситезачӯ

⁵⁴ М. Шариф. Таърихи фалсафа дар ислом. – Теҳрон, 1365 ш. – С. 91.

⁵⁵ Мунозаат – задухӯрд, хусумат, мавриди баҳсу низоъ... Аҳмади Саёх. Фарҳанги бузурги ҷомеъи навин (тарҷумаи мунҷид). – Теҳрон, 1375 ш. – Ҷ. 2. – С. 1656.

⁵⁶ Абдурауфи Мухлис. Анвор-ул-Қуръон. – Эрон: Турбати Ҷом, 1381 ш. – Ҷ. 1. – С. 232.

⁵⁷ Қуръони карим. Тарҷумаи марҳум Муҳаммад Козими Муиззӣ. – Теҳрон, 1375 ш.

ҳастанд»⁵⁷. Айби он қавм чунин будааст, ки онҳо аҳли чадал будаанд ва ин далолат бар мазмум будани чадалро мекунад...

в) Дар ояти 46-и сураи Анфол омадааст: «Бо якдигар низоъ накунед...» (низоъ иборат аз ихтилоф дар райъ аст...)»⁵⁸. Ин ҷо низ аз мунозаат манъ ба амал омадааст. Пас бо ин далоил ҷидолу мунозаат мамнӯъ мебошад. Аммо ҷумҳури мутакаллимин дар посух гуфтаанд: Ҷидолу мунозаъат тоати бузургест бо далоили зерин:

а) Дар ояти 125-и сураи Наҳл мазкур аст: «Даъват кун ба суйи роҳи Парвардигори хеш ба ҳикмат ва андарзи некӯ ва бо онҳо ба шевае, ки накӯтар аст мучодила кун» (яъне ба равиш ва тариқае ба онҳо мунозира кун, ки некӯтарин роҳҳои мунозира аст).

б) Дар ояти 32-и сураи Худ омадааст: «Гуфтанд: Эй Нӯх, ба ростӣ бо мо мучодила кардӣ ва бисёр ҳам чадал кардӣ» (яъне суханони моро ба ҳар гуна ҳуҷҷате рафъ кардӣ...)»⁵⁹.

Чун ин гуфтаҳоро донистӣ, пас, мегӯем дар ин ҷо зарур аст аз тавфиқ (мувофиқасозӣ) миёни далоили мазкур аз ҳар ду ҷониб. Яъне он чадале, ки бо далоили сарех мазмум ҳонда шуд, онро ҳамл ба чадале менамоем, ки дар тақриру исботи ботил ва талаби ҷоҳу мол равона мегардад. Ва он чадале, ки бо далоили равшан мамдуҳ (хуб, писандида) ҳонда шуд, онро ҳамл ба чадале менамоем, ки барои тақрир, исбот ва даъвати ҳақ равона гардидааст...»⁶⁰.

Яке аз сафарҳои муҳими Ф. Розӣ ба Хоразм буд, ки ӯ дар он ҷо бо тарафдорони ақоиди муътазила саҳт ба мубоҳисаву мунозира пардохтааст. Хоразмиён дар натиҷаи баҳсҳои ӯ дилдодаи илми калом мешудаанд ва мехостанд ҳар масъалаеро бо далели собит ва қотеъ бишнаванд ва бипазиранд. Фахруddини Розӣ дар Хоразм ҳангоме, ки болои минбар сухан мегуфт, масъалаеро низ матраҳ мекард, ки мавриди ихтилофи муътазила ва ашъарӣ қарор дошт. Сипас ҷузиёти онро бо тафсил шарҳ меод ва аз шунавандагон мепурсид, ки кадом имоми муътазилӣ метавонад ин масъаларо ба монанди ман равшан созад? Ва далелу бурҳони қотеъ биёрад? Пас донистед, ки шарҳ ва баёни ман кофӣ ва вофӣ аст, оё чунин нест? Мегуфтанд, бале чунин

⁵⁸ Абдурауфи Мухлис. Анвор-ул-Қуръон. – Эрон: Турбати Ҷом, 1381 ш. – Ҷ. 2. – С. 436

⁵⁹ Маъҳази қаблӣ, Ҷ. 3. – С. 5.

⁶⁰ Муҳаммад ибни Умар Фахруddини Розӣ. Муқаддимаи Мафотиҳул ғайб (Тафсири кабири Розӣ). – Бейрут, 1994. – Ҷ. 2. – С. 320.

аст. Пас мефармуд: Дар ин сурат мутаваҷҷеҳи ман бошед ва хуб бишнавед, ки чигуна ҳукм ба бутлонаш кунам. Сипас шарҳ ва баёноте мекард, ки далелҳои қаблӣро ботил месохт. Мардум аз сар ниҳодан ба дурустии баёнаш ночор мешуданд. Дар Хоразм баъзе муътазилиҳо ба даст кашидан аз ақоиди худ омода мешуданд, чунки бар онҳо зарур буд, то тобеи далел бошанд ва аз он пайравӣ намоянд. Роҳбарони муътазилӣ дар Хоразм ақоиди муътазилӣ ва ғайри раҳбарӣ карданро ба сабаби хузури Фаҳруддини Розӣ зери хатар диданд ва барои ҳаммазҳабони хеш фикрҳои карда буданд. Аз ҷумла меғуфтанд: Шумо набояд ба ин донишманди Розӣ наздик шавед, зеро ӯ дар фанни иқноъ ва илзом қувваи худододӣ дорад ва ин бисёр шигифтовар аст. Он гумон ва дудилағие, ки дар мазҳаби муътазилӣ барои шумо пайдо шудааст, аз қуввати ҳуҷҷат ва балоғати ӯст, на аз нуқсон дар мазҳаби муътазила аст⁶¹. Ин ҳолатро ҳокимони шаҳр сабаби нофаҳмӣ ва нооромӣ дармеёбанд ва Фаҳруддини Розиро ба тарк ва иваз намудани макон водор месозанд. Ӯ ҷониби шаҳрҳои Мовароуннаҳр рӯ меорад. Дар шаҳрҳои Бухоро, Самарқанд, Хучанд ва ғайра бо уламо, фуқаҳо ва мутакаллимину мунаҷимин ба мубоҳисаҳои илмӣ мепарзозад. Аз ҷумла бо Разиюддини Нишопурӣ, Рукниддини Қазвинӣ, Шарафиддини Масъудӣ ва дигарон ба мунозираву мубоҳиса рӯ ба рӯ шуда, бар онҳо пирӯз мегардад. Дар сарчашмаҳои таърихӣ манқул аст, ки дар соли 582 ҳ.қ. мунаҷимони Самарқандӣ пешбинӣ карда буданд, ки дар он сол дар бурҷи мизон тӯфоне аз бод руй медахад, ки боиси хисорот ва вайронии шаҳр мегардад. Фаҳруддини Розӣ дар ин қазия бо Шарафиддини Масъудӣ мубоҳисаи илмӣ намуда бар ӯ ғолиб мегардад ва ботил будани ҳукми ахтаршиносро эълон медорад. Саранҷом гуфтаи ӯ мешавад, чунонки муаррихон зикр кардаанд: Дар ин сол иҷтимои ахтарони ҳафтгона дар моҳи раҷаби 582 ҳ. қ. дар бурҷи мизон воқеъ шуд ва муддатҳо дар афвоҳ (дахонҳо) афтода буд, ки тӯфони бод хоҳад шуд. Тӯфоне ки си ё бист газ аз хоки замин баргирад. Ва аз ибтидои қирон⁶² то як моҳ боде наҷунбид, ки барги дарахте ҳаракат ёбад ё шуълаи чароғе фуру нишинад ва дар ин воқеа шуаро ба ҷидду ҳазл чизе

⁶¹ Закариё ибни Муҳаммад ибни Маҳмуди Қазвинӣ. Осор-ул-билод ва ахбор-ул-ибод. – Бейрут, 1960 м. – С. 146.

⁶² Қирон – қарин шудан ва иттисоли чизе ба чизе ва дар истилоҳи илми нучум якҷо шудани ду кавкаб аз ҷумлаи ҳафт кавокиби сайёра сивои (ғайри) шамс дар бурҷе ба як дараҷа ё ба як дақиқа (Ғиёс-ул-луғот. – Ҷ. 2. – С. 132).

гуфтаанд... Ф. Розӣ барои исботи қавл ва гуфтори хеш истидлодро пояи асл ва тақвияти калом шуморидааст:

Далелу ҳуҷҷатат чун нест мақбул,
Чи нафъ аз баҳсу гуфторҳои бесуд⁶³.

Дар китоби «Маноқиб-ул-имом-иш-Шофеъи» чунин овардааст: Ҳоли шахсе, ки талаб менамояд илмро бе ҳуҷҷат ба мисли ҳезумкашест, ки дар шаб дастаи ҳезумро ба пушташ гузоштааст ва намедонад, ки дар дохили он море нуҳуфтааст ва имкони неш задани ӯро дорад. Ф. Розӣ нақл кардааст, ки дар Хоразм субҳи рузи чумъа иттифоқан ба маҷлиси зикри баъзе ҳашвия⁶⁴ ҳозир мегардад. Ва дар он маҷлис нисбат ба илми калом ва аҳли он таънаву мазаммат сурат мегирад то ҷое, ки мазаматкунанда ашхоси мутакаллимро аз шумори уламо берун меҳонад. Албатта, ин амал Фаҳруддини Розиро ҳамчун як донишманд ва мутакаллими машҳури замони худ бетаъсир намегузорад. Ф. Розӣ гуфтааст, ки бегоҳи ҳамон рӯз ман низ маҷлиси илмие барпо кардам ва ҳамон ҳашвии мазаматкунанда дар он маҷлис ҳозир гашт, дар ҳоле ки ман ба тафсири оятҳои машғул будам, ки дар онҳо аз Иброҳим (а) чунин сухан мерафт: «Иброҳим падари худро гуфт: Эй падар чаро мепарастӣ он чизеро, ки намешунавад ва намебинад ва на бениёз месозад аз ту чизеро?»⁶⁵. Ҳамин тариқ Иброҳим барои илми усулу тавҳид баъд аз баёни насоеҳ (насихатҳо) далоилро зикр мекунад, аммо падари ӯ Озар ба инкори худ исрор меварзад. Пас, ҳар кӣ илми усулро (каломро) дастгирӣ менамояд ва далелҳои онро тақрир менамояд, ӯ дар роҳи рафтаи Иброҳим (а) аст ва лозим доништааст фармудаи Худоро. «Ин аст ҳуҷҷати мо, ки додем ба Иброҳим дар баробари қавмаш»⁶⁶. Ва ҳар кӣ инкор мекунад илми усулро (каломро) ва тақлид аз ҷаҳолати гузаштагон мекунад, пас ӯ пайрави Озар аст ва дар роҳи залолат. Вақте ки сухан то ин ҷо мерасад, шахсе, ки субҳи ҳамон рӯз илми усул (калом) ва аҳли онро таънаву мазаммат карда буд, рангаш тағйир меёбад ва ҳолаш дигаргун гаштаву бе ҷавоб мемонад⁶⁷.

Фаҳруддини Розӣ тамоми ҳаёти худро сарфи мутолиаи китобҳо, тадрису тасниф ва таълифи асарҳояш кардааст. Дар ҷое чунин

⁶³ Ҳочӣ Довуди Ҳаёт. Чавҳаристон. – Душанбе, 2012. – С. 82.

⁶⁴ Ҳашв ба маънии огандан ва ба маънии он чи аз қисми пунба ва пашм дар лиҳоф ва болиш ва гайра пур кунанд ва каломии зоид, ки дар адои матлаб воқеъ шавад... Ғиёс-ул-луғот. – Ҷ. 1. – С. 277.

⁶⁵ Қуръони карим, сураи Марям, ояти 42.

⁶⁶ Қуръони карим, сураи Анъом, ояти 83.

⁶⁷ Муҳаммад ибни Умар Фаҳруддини Розӣ. Маноқиб-ул-имом-иш-Шофеъи. – Қоҳира, 1406 ҳ. қ (1986 м.). – С. 106.

гуфтааст: «Ман мутаассифам аз ин, ки ҳангоми машғул шудан ба ғизо аз илм ва касби маърифат боз мемонам». Зеҳни ӯ фавқулодда будааст. Гуфтаанд: Ҳатто дар он улуме, ки вуруди комил надоштааст, китоб навиштааст. Монанди «Ас-сир-ул-мактум», ки дар баъзе ҳаводиси афлок ва сеҳру тилимот баҳс мекунад. Дар танзиму тақрири масоил маҳорату салиқаи хубе доштааст. Ба қавли муаррихи машҳур Суютӣ Имом Розӣ асарҳои худро бо андешаҳои файласуфони юнонию исломӣ чунон ороставу, фикреро аз фикри дигар моҳирона берун овардааст, ки хонандаро дар ҳайрат меғузорад. Дар таърихи маорифи исломӣ аз ҷумлаи касоне маҳсуб мегардад, ки тарзи баёнаш ҷозиб ва тарзи навиштани осон мебошад. Дар шарҳу тавзеҳ додани китобҳои мушкилфаҳм маҳорати беназире доштааст. Монанди «Лубоб-ул-ишорот», ки хулосаи «Ат-танбиҳот ва-л-ишорот»-и Абӯали ибни Сино аст. Ба ин хотир аст, ки нисбати ӯ чунин гуфтаанд:

Фаҳри Розӣ илмро чӣ-чӣ кунад,
Пеши тифлон резаду тӣ-тӣ кунад.

Фаҳруддини Розӣ барои исботи гуфтаҳои худ хеле далелҳои зиёду комил пеш меовардааст, ки муҳотаби ӯ пурра қонеъ мешудааст. Ин маъниро метавон дар «Маснавии маънавӣ»-и Мавлоно Ҷалолуддини Балхӣ пайдо кард:

Кӯху дарёву дарахту баргу шох,
Ҷумла маҳлуқоти ин кохи фарох.
Шоҳиде бар ваҳдати зоти Худо,
Дидаи ақл, эй бародар баркушо.
Фаҳри розӣ раҳматуллоҳи алайҳ,
Он аминulloҳ мавсуқун алайҳ.
Ғайри ин ҷумла бароҳину далел,
Бар камоли зоти халлоқи халил.
Аз камоли ақл фарди кам алил,
Карда ихроҷ ӯ ҳазору як далел...

Яке аз шоирони ҳамасри ӯ бо номи Шарафуддин ибни Унайн дар шеърӣ арабие ӯро аз Арастуву Батлимус фозилтар шумурдааст, ки мазмуни форсии он чунин аст: «Он кас ки ӯро бо Абӯали ибни Сино монанд кард, иштибоҳ намуд, чун ки Ибни Сино аз пай бурдан ба ниҳояти илми вай оғиз аст. Ва агар Арасту як лафз аз лафзҳои ӯро бишнавад, албатта, ларза бар андомаш биафтад ва агар Батлимус ӯро мулоқот кунад, аз далелҳои вай, ки дар ҳар мушкилие меоварад, ҳайрон бигардад ва агар ҳамаи онон ба пеши Имом ҳозир оянд, яқин

кунанд, ки дар баробари вай муаллими аввалро фазилате нест»⁶⁸. Албатта, шоир дар ин шеъри худ бисёр муболиға кардааст ва метавон гуфт, ки ин муболиға далолат бар мақоми баланди илмии Имом Фахруддини Розӣ мекунад.

Фахруддини Розӣ қудрат ва қобилияти ачибе дар эҷоди шакку шубҳа дар афкор ва осори фалосифаи пешин доштааст. Аз ин рӯ ўро баъзан Имомулмушаккикин мегуфтаанд. Бархе аз китобҳои ӯ дорои назароти мухолиф ва танқидомез нисбат ба фалосифаи гузашта аст. Монанди «Шарҳ-ул-ишорот», «Ал-мабоҳис-ул-машриқияти» ва «Шарҳ-ул-уюнул ҳикмати». Назариёт ва дидгоҳи Фахруддини Розӣ дар бораи фалосифаи Юнон, ки ба нақд ва баррасии онҳо пардохта буд, боиси шигифтии бисёре аз файласуфони ҳамасри худ гашта буд. Бархе андешамандон изҳор доштаанд, ки шарҳи ӯ бар «Ал-ишорот»-и ибни Сино гоҳо хориҷ аз эътидол ва нақду баррасии олимона аст. Монанди хоҷа Насриддини Тусӣ, ки дар ибтидои шарҳи худ бар «Ал-ишорот» кӯшиши Фахруддини Розиро дар шарҳи «Ал-ишорот» ҷарҳ номидааст. Аммо Фахруддини Розӣ дар мухолифат бо фалосифа ҳеҷ гоҳ аз роҳи истидлол ва ихтиҷоҷ (хучҷатоварӣ) хориҷ намешуд ва ҳаргиз ба куфру фисқ онҳоро нисбат намедод. Соҳиби китоби «Таърихи фалсафа дар ислом», доктор Шариф дар васфи ин мавзӯ чунин гуфтааст: «Фахруддини Розӣ, ки аз мутолиаи осори Ғазоли мутаассир шуда буд, фалсафаро то ба он ҷо хонда, ки яке аз устодони мусаллами ин фан гардид. Бар хилофи мутакаллимон, ки фалсафаи юнонӣ ё машоӣёнро яксара рад мекарданд, Фахруддини Розӣ бисёре аз мабоҳиси фалсафаи юнонро интиқод кард дар ҳоле, ки баъзе аз онҳоро низ пазируфт». Дар муқаддимаи «Ал-мабоҳис-ул-машриқияти», ки муҳимтарин китоби фалсафии ўст чунин нигоштааст: «Рафиқони мо мутааллиқ ба ду гурӯҳ ҳастанд, як гурӯҳ шомили касонест, ки файласуфони юнониро тақлид мекунанд ва ҳеҷ касеро лоиқи он намешуморанд, ки андешаи онҳоро мавриди баҳс қарор диҳад ва аз ин ки гуфтаҳои ононро дарёбанд бар худ меболанд. Гурӯҳи дигар шомили касонест, ки ҳама андешаҳои онҳоро яксара ва бе истисно рад мекунанд. Ҳар ду ин гурӯҳ дар иштибоҳанд. Мо дар навиштаҳои файласуфон ғавр⁶⁹ кардем ва дурустии онҳоро таъйид ва нодурустии онҳоро рад кардем. Мо усуле чанд бар ин фалсафа

⁶⁸ Алӣ Асғари Ҳалаби. Таърихи фалосифаи Эрон аз оғози ислом то имрӯз. – Техрон, 1973.

⁶⁹ Ғавр – дар арабӣ ба маънои умқ ва қаъри ҳар чиз ва фуру рафтани ва ғайра расонидан (Ғиёс-ул-лугот. – Ҷ. 2. – С. 92).

афзудем ва андешаи тоза чанде изҳор доштем»⁷⁰. Аз гуфтаҳои Фахруддини Розӣ бармеояд, ки дар даврони ӯ гурӯҳе аз рӯйи ҷадал ва гурӯҳе аз рӯйи тақлид ба фалсафа пардохтаанд, дар ҳоле, ки Фахруддини Розӣ бо нақд ва ковишу ҷустуҷӯ бархе масоил ва мабоҳиси фалсафиро қабул ва баъзеро рад ва инкор кардааст. Яъне ӯ бо заковат ва қобилияту истеъдоди нозукбинионаи худ ба интиқоди мабоҳиси фалсафӣ пардохта, дар баъзе мабоҳис ба навоарӣ ва назарҳои тоза муваффақ шудааст. Ва ин ҳам ба хотири ҳимоят ва тақвият аз каломии ашъарӣ сурат гирифтааст, ки худ пойбанди ақоиди онҳо буд. Ва дар ин замина таълифоти зиёдеро низ бар ҷой мондааст, монанди «Ал-арбаъин», «Лавомеъ-ул-байинот», «Ал-муҳассал», «Ал-матолиб-ул-олияти» ва ғайраҳо. Аммо назари Шиблии Нуъмонӣ дар ин замина чунин аст: ӯ (Фахруддини Розӣ) ҳамчунон, ки дар илми тафсир ва фикҳ ва усул имом буд, дар улуми ақлӣ низ баъд аз ӯ касе ҳампояи вай наёмада ва дар ин амр ихтисоси қудамо ҳам наметавонанд бо ӯ даъвои ҳамсарӣ намоянд, ки тамоми масоили ғомиз (пӯшида) ва печидаи фалсафаро ба тавре содаву осон ба азҳон (зехнҳо) сохта ва кулияи румуз ва асрори Афлотун ва Арастуро аз парда берун рехта аст. Мо камолоти илмии ӯро дар ин ҷо ба хотири зиқи (тангии) сафаҳот наметавонем тафсил бидиҳем, лизо ба шарҳи корномаи ӯ дар илми калом мепардозем. Шоҳкори бузурги ӯ дар ин қисмат рад бар фалсафа аст. Лекин бар асари нерӯи табъ ва нубуғи фикр ба қадре дар ин боб ба ифрот рафта, ки байни масоили зарурӣ ва ғайризарурӣ фарқе нагузошта, балки пайкари фалсафаро аз сиҳоми эътирозот ба кулӣ масдум (барҳамзада) ва мачрӯҳ сохта. Ҳазорон масоили фалсафии саҳеҳ, ки ҳеҷ муҳолифате бо мазҳаб надошта, онҳоро ҳам ибқо (боқӣ) накарда⁷¹.

Фахруддини Розӣ аз ҳамаи илмҳои замони худ бархӯрдор будааст, аммо дар илмҳои калому ҳикмат мавқеи хосае доштааст. Каломии имом Розӣ бо такмил шудани мавзуоти каломӣ ба василаи донишҳои дигар мумтоз мегардад. Барои намуна дар рисолаи форсии «Асрор-ут-танзил» ӯ Худошиносиро бо ахлоқ ва дар «Лавомеъ-ул-байинот» Худошиносиро бо суфигарӣ дар ҳам меомезад ва аз ин ҷиҳат рангу бӯйе аз маънавият ва ҳусн ба илми калом мебахшад, ки дар бисёре аз навиштаҳо ёфт намешавад. Дар фасли шашуми китоби Лавомеъ баҳси

⁷⁰ Миримоди Ишроқӣ, Фахруддини Розӣ. Имом-ул-мушаккикин. 17 обон, 1390, www.aftab.ir, www.Resalatnews.com.

⁷¹ Фахруддини Розӣ. Тасҳеҳ ва муқаддимаи Саидмуҳаммад Боқирӣ Сабзворӣ. Ал-бароҳин дар илми калом. – Теҳрон, 1341.

муфассал ва амиқе дар бораи зикр ё хондани яке аз асмои илоҳӣ, ки аз усули асосии тасаввуф аст, ба даст медихад. Дар бораи яке аз сувари зикри ботинӣ менависад: Навъи севвуми зикр ин аст, ки одамӣ дар бораи махлуқоти илоҳӣ тааммул кунад, то ҳар заррае аз гавҳари офариниш оинаи безангоре дар баробари ҷаҳон бошад. Чунонки агар $\bar{u}$ ба айни басират дар ин оина бингарад, шуъои ҷашми рӯҳи $\bar{u}$ бар рӯйи олами ҷалол битобад. Ин мақомест бепоён ва дарёест бекарон. Аз ин тариқ имом Розӣ каломро ба авҷе расонид, ки танҳо Ғазолӣ ба он наздик шуда буд ва аз сатҳи маъмулии ин таҳқиқот бисёр даргузашта буд»⁷².

Чунон ки қаблан зикр кардем, устод Мутаҳҳарӣ файласуфони давраи исломиро омӯхта, онҳоро бо табақаҳо ҷудо карда буд. $\bar{U}$ Фаҳруддини Розиро дар табақаи ёздаҳум ҷой дода, дар бораи $\bar{u}$ чунин гуфтааст: «Дар айни ин дар афкори фалосифа ворид аст ва таълифоти гаронбаҳо дар фалсафа дорад, тарзи тафаккураш тафаккури каломӣ аст на фалсафӣ ва саҳт бар фалосифа метозад ва дар мусалламоти фалсафа ташкик менамояд... Муҳимтарин китоби фалсафии $\bar{u}$ «Ал-мабоҳис-ул- машриқиях» аст.

Дар асоси илмҳои омӯхтааш чунин суҳан мегуфтааст, ки суҳанонаш ҳама собиту устувор будаанд ва ҳар вақто мардумро далолат ва ташвиқ ба коре мекардааст, чунон бо маҳорат далолату ташвиқ мекардааст, ки мақбули дилҳо ва пазириши ҳамагон мешудааст.

Нависандаи китоби «Осор-ул-билод» Закариё Муҳаммад ибни Маҳмуди Қазвинӣ, Имом Розиро бо як бузургии васф карда, мақом ва манзалати илмии $\bar{u}$ ро меситояд. Дар асоси ривояти Абуҳурайра (рз.) аз пайғамбари ислом Муҳаммад (с), ки фармудаанд: «Худои таъоло дар ҳар асре шахсеро бармеангезад, то оини $\bar{u}$ ро таҷдид намояд», муҷаддидони ҳар садсолаеро ном мебарад ва Имом Фаҳруддини Розиро муҷаддиди асри шашуми ҳиҷрӣ мешуморад ба ин тариқ: «...Пас аз асри аввал Умар ибни Абдулазиз, дар садаи дуввум Муҳаммад ибни Идрис Шофей, дар асри севвум Ибни Сурайҷ, дар асри чорум Абубакри Боқилонӣ, дар асри панҷум Имом Абуҳомиди Ғазолӣ, дар асри шашум Фаҳруддин Муҳаммад ибни Умари Розӣ...»⁷³.

⁷² М. Шариф. Таърихи фалсафа дар ислом. – Теҳрон, 1365 ш. – Ҷ. 2. – С. 84.

⁷³ Закариё ибни Муҳаммад ибни Маҳмуди Қазвинӣ. Осор-ул-билод ва ахбор-ул-ибод. – Бейрут, 1960 м. – С. 144.

⁷⁴ Муҳаммад ибни Умар Фаҳруддини Розӣ. Маноқиб-ул-имом-иш-Шофеъи. – Қоҳира, 1406 х. қ. (1986 м.). – С. 191.

Имом Суюти низ ин маъноро ба тариқи назм баён намудааст. Ҳадиси мазкурро Ф. Розӣ дар китоби худ «Маноқиб-ул-имом-иш-Шофеъи» овардааст ва Аҳмади Ҳичозии Ассақо муҳаққиқи китоби мазкур роҷеъ ба ин ҳадис аз китоби «Кашф-ул-хафо» қавли ибни Касирро чунин зикр кардааст: «Албатта, ҳар қавме аз ин ҳадис даъво бар имоми худ мекунад. Аммо он чи зоҳир аст ва онро Худо медонад, ин аст ки ҳамаи олимонро аз ҳар тоифа ва аз ҳар синфе: муфассирин, муҳаддисин, фуқаҳо, нуҳот, аҳли луғат ва ғайраро дар бар мегирад»⁷⁴.

Ҷамолуддин ибни Қифтӣ дар китоби «Ахбор-ул-уламо би ахборил ҳукамо» зимни шарҳи ҳоли яке аз табибон бо номи Абдурахмон ибни Абдукарими Сарахсӣ ҳикоятро дар бораи қадрдонию қадршиносии Фаҳруддини Розӣ баён доштааст, ки мазмуни он чунин аст: Фаҳруддини Розӣ тақрибан дар соли 580 ҳ.қ. ҳангоми бозгашт аз сафари Бухоро ба шаҳри Сарахс меояд ва чанд муддате он ҷо мондагӯр мешавад. Табиби машҳури он шаҳр Абдурраҳмони Сарахсӣ бо тамоми кӯшиш ва тарзи баланди пазироӣ ӯро меҳмондорӣ менамояд. Фаҳруддин меҳонад, ки дар ивази некии ӯ барояш ҳадае тақдим намояд ва беҳтарин ҳадяро дар баргузорию дарс ва баёни матолиби мушкilotи китоби «Ал-қонун» дармеёбад ва пешкаши Абдурахмони Сарахсӣ менамояд. Ҷараёни баргузорию дарс ва баъзе ёддоштҳои худро ба шакли китобе таълиф намуда, онро ба мизбони хеш, яъне Абдурахмони Сарахсӣ тақдим менамояд, ки дар он аз ҷумла омадааст: Ин матолибро тартиб додам барои шайхи фозил, ҳакими муҳаққиқ, шараф-ул-ислом, саид-ул-ҳукамо ва атиббо Абдурраҳмон ибни Абдукарими Сарахсӣ, ки илова бар мақоми илмӣ муқими кӯйи вафо ва соҳиби мақоми сафост. Дар қофи ҳақиқат манзили васеъ ва манзалати шариф дорад. Ахлоқи олия ва сифоти карима иҷоб мекунад, ки ман ба ин васила ташаккур кунам ва сипосгузор бошам. Дар мавқеъе ки ман хаста ва дилшикаста будам ба дилҷӯйиву ҷавонмардӣ ниёзманд, борони фазл ва карами ӯ бар ман чун абре, ки дар биёбон бар ташна биборад, борид ва бо пазироии гарм ва каримонааш бар ман ҳаққи азим пайдо кард ва талхии сафар ба ширинии лиқои ӯ ҷуброн гардид. Хостам, ки яке аз ҳазор ва каме аз бисёр ҳуқуқи ӯро талофӣ карда бошам, ин китобро барои ӯ ва ба номи ӯ нигоштам ва ба ёдгӯр гузоштам⁷⁵. Чунон ки аз гуфтаҳои боло

---

75 Фаҳруддини Розӣ. Тасҳеҳ ва муқаддимаи Саидмуҳаммад Боқирӣ Сабзворӣ. Ал-бароҳин дар илми калом. –Теҳрон, 1341 ш

бармеояд Фахруддини Розӣ дар ҳоли сафар ва вақтҳои истироҳати худ ба тадрис ва таълиф машғул аст ва дар адои яке аз авсофи ҳамидаи инсонӣ, ки қадрдонӣ аз некӣ ва кӯшиш ба адои ивази он аст, хело ҳақшинос ва фаъол аст.

Дар васф ва таърифи Имом Фахруддини Розӣ Ибни Халликон чунин гуфтааст: «Маноқибӣ вай болотар аз он аст, ки ба шумор дарояд ва фазоилаш начандон маҳдуд ва маҳсураш тавон кард». Ҷойи дигар ӯро ба яғонаи замон ва фариди аср ва беҳамто васф кардааст.

Чанд абёте, ки ба Фахруддини Розӣ нисбат додаанд

Имом Фахруддини Розӣ бо вучуди расидан ба мартабаҳои баланди илмӣ, аз завқи шоирона бенасиб набудааст. Ӯ назари баъзе ашхосеро, ки шеърро хоссаи шоирон дониста, шеър гуфтани фақиҳону муҷтаҳидонро сазовор намедонанд, хато шумурда, дар китоби «Маноқиб-ул-имоми-ш-Шофеъи» сухани имом Шофеиро дар мавриди шеър гуфтан чунин баён доштааст: шеър калом аст, неки он нек ва бади он бад аст. Аз ин ҷост, ки ҳазрати Муҳаммад (с) фармудааст: «Албатта баъзеи ашъор дорои ҳикмат аст», ҷоҳилро сазовор нест, ки бигӯяд: санъати шеър ба фақиҳону муҷтаҳидон арзанда нест, ин сухан ҷаҳду нодонист, балки шеър ҷиҳати фароғири илму ҳикмат аз ашрафи калом аст⁷⁶.

Мо дар ин ҷо чанд шеъри форсию арабиеро пешкаш менамоем, ки онҳоро дар сарчашмаҳои таърихӣ нисбат ба Фахруддини Розӣ додаанд:

Ҳаргиз дили ман зи илм маҳрум нашуд,
Кам монд зи асрор, ки маълум нашуд.
Бо ин ҳама чун бингарам аз рӯйи хирад,
Маълум шудам, ки ҳеҷ маълум нашуд.

Дар баъзе нусхаҳои мисраъҳои сеюму чорум чунин омадааст:

Ҳафтаду ду илм дарс гуфтам шабу рӯз,

Ё:

Ҳафтаду ду сол фикр кардам шабу рӯз,
Маълумам шуд, ки ҳеҷ маълум нашуд.

Ин рубой дар нусхаҳои дигар, аз ҷумла «Фалсафаи халқи тоҷик»-и К. Қодиров чунин омадааст:

Ҳарчанд дил зи ишқ маҳрум нашуд,

⁷⁶ Муҳаммад ибни Умар Фахруддини Розӣ. Маноқиб-ул-имоми-ш-Шофеъи. - Қоҳира, 1406 х. қ. (1986 м.). – С. 300.

Кам монд зи асрор, ки мафҳум нашуд.
Ва акнун, ки ба чашми ақл дарменигарам,
Маълум шуд, ки ҳеч маълум нашуд.

Рубоии дигар:

Кунҳи хирадам дар хури исботи ту нест,
В-оромиши чон ба чуз муноҷоти ту нест.
Ман зоти туро ба воҷибӣ кай донам,
Донандаи зоти ту ба чуз зоти ту нест.

Тарсам биравам олами чон ноида,
Берун шавам аз ҷаҳон, ҷаҳон нонида.
Дар олами чон чун равам аз олами тан,
Дар олами тан, олами чон ноида.

Ҳар ҷо ки зи меҳрат асаре афтодаст,
Савдозадае бар гузаре афтодаст.
Дар васли ту кай тавон расидан к-он ҷо
Ҳар ҷо ки ниҳӣ пой, саре афтодаст.

Шоҳмуҳаммади Қазвинӣ овардааст: Имомро (Фаҳри Розиро) дар
хар илм таснифе муътабару машҳур аст ва ин шеър аз ӯст:

Эй дил зи ғубори ҷаҳл агар пок шавӣ,
Ту рӯҳи мучарраде бар афлок шавӣ.
Арш аст нишемани ту шармат н-ояд,
К-ойиву муқими тӯдаи хок шавӣ.

(Аз маҷолис-ун-нуфасо. – С. 322).

Соҳиби «Луғатномаи Деҳхудо» рубоии мазкур ва абёти зеринро
ба Фаҳруддини Розӣ нисбат додааст:

Он кас, ки бидонад ва бидонад, ки бидонад,
Аспи хиради хеш зи гардун бичаҳонад.
Он кас, ки надонад, бидонад, ки надонад,
Ў лошакхари хеш ба манзил расонад.
Он кас, ки надонад ва надонад, ки надонад,
Дар ҷаҳли мураккаб абадуддаҳр бимонад⁷⁷.

---

⁷⁷ Урватулло Тоиров ба ин монанд абётро зикр кардааст ва онро ба Абӯалии Сино нисбатдодашуда арзёбӣ кардааст:

Он кас, ки надонаду бидонад, ки бидонад,
Дар ҷаҳли мураккаб абадуддаҳр бимонад.
Он кас, ки надонаду надонад, ки надонад,
Аз мурда шумораш, ки касе зинда нахонад.

Урватулло Тоиров. Роҳе ба сӯи ғафлат. – Душанбе, 2007. – С. 16.

Агар бо ту насозад душман, эй дӯст!
Ту мебояд, ки бо душман бисозӣ.
Гарат ранҷе расад, махруш махрош,
Таваккал кун ба лутфи бениёзӣ.
Вагарна чанд рӯзе сабр фармо,
На ӯ монад, на ту, на Фаҳри Розӣ.

Дарвешӣ чӯю руй дар шоҳ макун,
В-аз домони фақр даст кӯтоҳ макун.
Андар даҳани мор шаву мол маҷуй,
Дар чоҳ бизию талаби чоҳ макун.

Чунонки аз рубоии охир бармеояд ҳолати зиндагонии Имом Фаҳруддини Розӣ, ба ин маъно созгор намеояд ва хеле аҷиб ба назар мерасад, ки бо вучуди рӯзгори хубу фароҳ доштанаш, чунин эътиқоде дошта бошад. Аммо эҳтимол меравад, ки ин рубоиро вақте гуфта бошад, ки дар ҳолати тангдастию нодорӣ қарор доштааст, ё ба хотири таскин ва дилбардории фақирону эҳтиёчмандон суруда бошад. Ба ҷуз ин, дар баъзе китобҳо, аз ҷумлаи осори Имом Розӣ рисолаеро бо номи «Фи замми дунё» (Дар мазаммати дунё) ёд кардаанд, ки бо мазмуни ин рубоии созгор меояд.

Дар шеъри арабие, ки мазмуни он бо эътиқоди динии Фаҳруддини Розӣ мувофақат дорад, чунин омадааст:

Ниҳояту иқдомил уқули иқолун,
Ва аксару саъйил оламина залолун.
Арвоҳуно фи ваҳшатин ӯан ҷусумино,
Ва ҳосилу дунёно азан ва вуболун.
Ва лам настафди мин баҳсино тулу ӯумрино,
Сиво ан ҷамаъно фиҳи қилу қолун.
Ва кам қад раайно мин риҷолин ва давлатин,
Фа боду ҷамиған мусриғина ва золу.
Ва кам мин ҷиболин қад ӯалат шуруфотиҳо,
Риҷолун фазолу вал ҷиболу ҷиболун.

Яъне:

Ниҳояти саъйи ақлҳо бар бунбаст расидан аст,
Бештари кӯшиши ҷаҳониён ба гумроҳӣ расидан аст.
Рухҳои мо аз ҷисмҳои мон дар ҳарос аст,

Ва ҳосили дунёи мо озору гуноҳ аст.
Баҳрае наёфтем аз баҳсҳои дарози умрамон,
Ба ҷуз он, ки ҷамъ кардем қилу қол дар он.
Ва чи бисёр дидем мардони бузургу давлатхоро,
Ки ба зудӣ гаштаанд пасту нобуд.
Ва басо кӯҳхое, ки баландии онҳо баланд аст,
Мардоне, баланд шуданд, сипас нобуд, вале кӯҳҳо
боқиянд.

Бархе аз эроду танқидҳо нисбат ба Имом Фахруддин Розӣ

Агар ба таърихи гузаштагон назар андозем, дармеёбем, ки аксари бузургон хусусан аҳли илму адаб, мутафаккирону донишмандон, зиёиёну маорифпарварон мавриди ҳамлаи интиқод, озор, таҳқир ё худ маломати дигарон гаштаанд. Албатта, дар ҳар замон чунин аҳвол мушоҳида мешавад ва Фахруддини Розӣ ҳам аз ин гуна ҳамлаҳо дар канор намонда буд. Муаллифи китоби «Бузургони фалсафа» сабаби мавриди интиқод қарор гирифтани Фахруддини Розиро дар тозагии афкор ва мунозираву мубоҳисаҳои саҳти ӯ маънидод кардааст: «Фахруддини Розӣ мавриди ҳамла ва интиқоди аксари донишмандон ва уламои муосири хеш буд. Ва ин бештар ба иллати хушунати вай дар баҳс ва тозагии афкори ӯ будааст. Дар китоби Мунозирот шаммае аз мубоҳисоти ӯро метавон дид»⁷⁸. Имом Розӣ бо вучуди он, ки мартабаи баланди илмӣ дошт ва аксари донишмандон ба бузургӣ ва маҳорати устодии ӯ дар илмҳои фикҳ, тафсир, усул, калом, ҳикмат ва ғайра иқрор доштаанд, нафароне низ пайдо шудаанд, ки ин мартабаро дар ҳаққи ӯ инкор кардаанд. Баъзеи онҳо аҳли дин будаанд, ки фақат дар асоси насу нақл (ояту ҳадис) сухан гуфтаанд. Баъзеи дигарашон аҳли ҳикматанд, ки танҳо дар асоси ақлу бурҳон (далелҳои худ) сухан гуфтаанд. Қисми дигар орифону зоҳидон ва аҳли ишроқанд, ки дар баъзе афкори Имом Розӣ бо онҳо созгор наомадаанд ва ӯро мавриди танқиди худ қарор додаанд. Аз ҷумла Шаҳризурӣ соҳиби китоби «Нузҳат-ул-арвоҳ», ки худ равиши ҳақимони ишроқиро писандида ва Шайхи ишроқиёнро бузургтарин ҳақими ислом медонад, дар бораи Имом Фахруддини Розӣ гуфтааст: «Бо он ки Фахруддини Розӣ дар илми фалсафа ва ҳикмат тасниф ва

⁷⁸ Ҳенри Тумос (Мутарҷим Фаридуни Бадраҳой). Бузургони фалсафа. – Техрон, 1386.

таълиф намудааст ва дар муддати ҳаёташ машғул ба тадриси он будааст, боз наметавон ӯро аз ҷумлаи ҳукамои мутаахҳилин ва фалосифаи росихин маҳсуб дошт, зеро он эътирозот ва гумонҳое, ки ӯ бар суханони фалосифа ва ҳукамои пешин кардааст, пайдо аз зеҳни қачи ӯ ва нафаҳмидани суханони онҳост. Агарчи аксари ин гумонҳо аз Абулбаракоти бағдодист, лекин Имом бо шоҳу барги зиёд онҳоро ба худ нисбат додаст ва ҷамъро гумроҳ кардааст ва чун аз фаҳми румузоти (аломатҳои) ҳукамо оқиз будаву аз ҳақоқиқ ҳикмат бӯйе ба машоми ҷонаш нарасидааст, фақат қасд бар ин доштааст, ки суханони машоиёнро таҳрир ва тақрир намояд ва гоҳе мухтасар ва замоне муфассал ба шарҳу тафсил бинависад...». Соҳиби ин китоб дар ҷойи дигар аз забони яке аз рафиқони Имом Розӣ чунин овардааст: «Бар Имом дохил шудам, ӯро дар ҳолати ғаму андӯҳ дидам, сабабашро пурсидам ҷавоб дод, ки ман дар ҷанд масъала хато кардам ва то ҳол мепиндоштам, ки дуруст аст, лекин дарёфтам, ки хато будааст ва бар хатои фикри худ парешону ошуфтаҳолам...». Агар ин гуфтаҳо дуруст бошад, боз ҳам наметавон Имом Фаҳруддини Розиро қачзеҳн ва ё аз ҷумлаи қасоне шумурд, ки аз ҳикмат бӯйе набурда бошад, зеро иқрор бар хато ва ислоҳи он худ нишонаи бузургӣ аст. Басе донишмандоне ҳастанд, ки назарияю фарзияҳои нодуруст баён кардаанд. Ҳатто муҷтаҳидоне будаанд, ки дар раиҳои худ ба хато рафтаанд ва наметавон онҳоро нодону қачфаҳм гуфт. Пайғамбари ислом Муҳаммад (с) дар ҳадисе чунин фармудаанд: «Ҳар гоҳ муҷтаҳид дар ёфтани баровардани ҳукме талош кунад ва онро дурусту беҳато дарёбад, барояш ду аҷр ва подош насиб мегардад, аммо агар кӯшишу талош кунад ва ҳукмро хатову нодуруст барорад, барояш як аҷру подош насиб мегардад»⁷⁹. Муҳаддисон сабабашро чунин шарҳ додаанд, ки он қасе ки ду аҷру подош дармеёбад, яке барои саъю кӯшиш ва дигараш барои амал кардани ҳақ ва дарёфтани ростӣ аст. Ва он муҷтаҳиде, ки як аҷру подош дар меёбад, ба хогири кӯшишу заҳмати қашидаш аст. Аз ин ҳадис бармеояд, ки ҳар қасе, ки дар ҷустуҷӯи илм заҳмат мекашад, аз аҷру савоб бенасиб наметавонад ва наметавон ӯро ҷоҳил номид.

Соҳиби китоби «Равзат-ул-ҷаннат» дар бораи Имом Фаҳруддини Розӣ назари хубе наметавонаст, чунки дар китобаш чунин овардааст: «Аммо он тавр, ки аҳли таҳқиқ ва назар мегӯянд, Фаҳруддини Розӣ аҳли таҳқиқ набуда, балки мадори таълифоти ӯ бар ҷамъ кардану

---

⁷⁹ Ривояти Имом Муслим 5 / 131. Шарҳи ақоиди аҳли суннат (Тарҷумаи Амирсодиқи Табрезӣ). – Санандаҷ: Интишороти Курдистон, 1380 ш.

тафсилоти гуфтори дигарон будааст ва шуҳрати ӯ дар баҳс ва мулзам сохтани ҷониби муқобили худ дар бадахлоқӣ ва бадзабонии ӯ будааст. Аксари вақтҳо тарафи муқобилро, ки дар истилоҳ «Монеъ» ё «Муноқиш» гӯянд, носазо мегуфта ва азият мекарда ва ба сабаби ӯ дар назди подшоҳ касе қодир ба мубоҳисаву муҷодалаи ӯ намешудааст, ҳатто он хангоме ки бо султон баҳс мекарда ба хашм меомадааст, лекин султон бинобар он ки шогирди ӯ будааст, сабру таҳаммул мекардааст... Аммо аксари он эродҳое, ки ӯ ба ҳикмати ҳақимони пешин кардааст, баргирифта аз навиштаҳои Абулбаракоти бағдодӣ аст ва он чи худ таълиф кардааст, ағлаб дар улумест, ки дар онҳо ҷоҳил буда ё басират надоштааст».

Пеш аз ин соҳиби китоби «Нузҳат-ул-арвоҳ» низ чунин гуфта буд, ки аксари гуфтаҳои Имом Фахруddини Розӣ пайдо аз гуфтаҳои Абулбаракоти бағдодӣ аст. Ҳоло менигарем ба шахсият ва мухтасари ҳоли Абулбаракот.

Мухтасари ҳоли Абулбаракоти Бағдодӣ

Ҳиббатуллоҳ ибни Малко Абулбаракоти Бағдодӣ, дар асрҳои шашуми ҳиҷрӣ дар шаҳри Бағдод мезистааст. Дар илмҳои замони худ бисёр доно буда, маҳорати ӯро дар улуми табиӣ ва тиб зиёдтар зикр кардаанд. «Дар табиӣёт устои ӯ (Ф. Розӣ) Абулбаракоти Бағдодӣ (мутаваффо 547 ҳ.қ.) буд»⁸⁰. Абулбаракот дар шаҳри Бағдод, ки яке аз марказҳои илмию маданӣ ва фарҳангӣ ба шумор мерафт, ба мутолиаи китобҳои гуногуни муҳаққиқону муаррихон машғул мегардад ва китобе бо номи «Ал-муътабар» таълиф мекунад, ки дар он замон бисёр машҳур мегардад. Гуфтаанд, ки дар он китоб ба ғайр аз қисми риёзӣ, мантиқ ва табиӣю илоҳиро бисёр бо шарҳу тафсили ҳубе навиштааст. Дар бораи ба дини ислом гаравиданаш чунин гуфтаанд, ки яке аз подшоҳони салҷуқӣ бемор мешавад ва Абулбаракотро барои табобат ба наздаш мекунад. Баъд аз муолиҷа ва табобати ӯ подшоҳи салҷуқӣ шифо меёбад ва Абулбаракотро мавриди навозиши худ қарор дода ба ӯ бисёр тухфаву бахшишҳои фаровоне ҳадя мекунад. Вақте ки Абулбаракот ба Бағдод бармегардад, шоире бо номи ибни Афлаҳ ӯро ҳаҷву масҳара карда, дар ҳаққаш чанд мисраъ шеър мегӯяд, ки мазмунаш чунин аст:

Моро табибест, ҳаргоҳ сухан гӯяд аҳмақиаш зохир аст,

⁸⁰ М. Шариф. Таърихи фалсафа дар ислом. – Техрон, 1365 ш. – С. 82.

Бероҳа мераваду саргардон аст.
Дар мартаба саге аз ӯ болотар аст,
Мепиндорӣ, ки аз ҳайрату саргардонӣ
Ҳаргиз раҳо нахоҳад ёфти.

Баъд аз шунидани ин ҳаҷвия ӯ ба ночор мусулмон мегардад. Дар табобату дармон кардани беморон бисёр маҳорату шуҳрати хосае доштааст, ки бисёри маризону ранчурон аз табобату муолиҷаи ӯ шифо ёфтаанд. Ӯ пеш аз фаро расидани маргаш васият мекунад, ки бар санги мазораш чунин нависанд: «Ин қабри ягонаи замон Абулбаракот, соҳиби китоби «Ал-муътабар» аст, ки дорои ибратҳост».

Дар асл Абулбаракот яке олимони замони худ ва дорои сабру таҳаммули қавӣ будааст. Агар Имом Розӣ аз китоби ӯ ё аз афқору гуфтаҳои ӯ чизе дар осори худ истифода карда бошад, ҳеҷ чойи таъну маломат нест, ба монанди баёни раъйи ӯ оид ба вучуди Чин. «Ҳадди Чин он аст, ки гӯянд ҳайвонест ҳавоӣ, ки қодир бувад бар он, ки худро ба шақлҳои мухталиф кунад ва уқалоро дар ҳастии ӯ ихтилоф аст. Бештари аз фалосифа мункири ӯ бошанд ва бештар аз мутакаллимон исботи ӯ кунанд ва Абулбаракоти Бағдодӣ дар он мутаваққиф будааст»⁸¹. Ё ин ки дар китоби «Ал-бароҳин» дар масъалаи 29 зимни шарҳ ва баррасии исботи хало (ҳолиғӣ, фазо) чунин овардааст: «Мурод аз хало он аст, ки ду ҷисм бошанд чунон ки мумоси (расандаи) яқдигар набошанд ва дар миёни эшон ҷисми дигар набошад, ки мумоси эшон бошад. Ва аксари фалосифа онро мункиранд, магар Абулбаракоти Бағдодӣ, ки ӯ мусбитӣ (собит кунандаи) хало аст...»⁸², зеро қариб ҳамаи навиштаҳои донишмандон чи шоирону чи нависандагон, дар заминаи асарҳои пешиниён эҷод гаштаву комилтар шудаанд ва аз мазмуну мундариҷаи нав низ бархӯрдор гаштаанд. Чунон ки соҳиби китоби «Фалсафа дар эрони бостон» мегӯяд: «...ҳеҷ айбе надорад, ки касе китобе бихонад ва аз матолиби он дар китоби худ биёварад, зеро аввалан тору пуди ҳар китобе аз иқтибосоти муаллиф аз дигарон ва изофоте, ки худ дарёфта бар он китоб меафзояд, ташкил меёбад. Ва ҳеҷ кас иддио наметавонад кард, ки ман китобе навиштаам, ки дар он аз осори таҳқиқ ва натоиҷи фикрии дигарон моя нагузоштаам... Сониян бисёре аз матнҳои форсӣ ва

⁸¹ Имом Фахруддини Розӣ. Чомеъ-ул-улум. – Тошканд, 1913 м. (1315 ҳ.).

⁸² Фахруддини Розӣ. Бароҳин-ул-боҳия (дастхати форсӣ), Китобхонаи миллии Тоҷикистон, № ИНВ 1833. – 267 с.

арабие дорем, ки муаллиф аз дигаре нақл карда, вале эҳтимоли интиҳол (нисбат додан) надодаанд, бо он ки муаллиф аз китобе, ки истифода карда, номе ҳам набурдааст. Монанди бисёре аз иборати «Мақосид-ул- фалосифа»-и Имом Ғаззоли, ки айнан ё мухтасар таъбир аз китоби «Наҷот»-и Ибни Сино аст». Ин маъно дар гуфтори Мавлоно низ ҷой дорад. Бузургони адаб, ба вижа Мавлоно омӯзиш, таъсир ва илҳом гирифтано аз осори гузаштагон ё ҳамзамонон пинҳон намекунанд, балки ба хоксорӣ аз манзалати эшон ёд мекунанд. Чунончи:

Ман он Мавлои Рӯмиам, ки аз назмам шакар резад,
Валекин дар сухан гуфтан ғуломи Шайхи Атторам.

Ё:

Аттор рӯҳ буду Саной ду чашми ӯ,
Мо аз пайи Санойву Аттор омадем.

Лоиқ меғӯяд:

Ало девони Ҳофиз, ҳофизам бошӣ зи ҳар марге,
Ало девони Мавлоно, маро ту зиңда хоҳӣ дошт.

Таъсир ва баҳра бардоштан байни бузургони шеърӯ адаб, асосан дар партави маънӣ сурат гирифта, масоили инсоншиносӣ ва ахлоқи инсонгароӣ эҷодиёти онҳоро ба ҳам мепайвандад⁸³.

Нозир Арабзода низ дар рисолаи худ доир ба ташаккул ва таҳаввули афкори Фаҳруддини Розӣ ва истифодаи ӯ аз осори гузаштагону таъсири онҳо дар афкори ӯ чунин овардааст: «Роҳи ташаккул ва таҳаввули афкори Фаҳруддини Розӣ хеле мураккаб, печида ва зиддиятнок аст. Мутафаккир чунон, ки дар «Китоб-ул-фирақ фи шарҳи аҳволи мазоҳиб ил-муслимин в-ал мушрикин» таъкид намудааст, вақти машғули омӯхтани калом буданаш асарҳои Арасту ва Абӯали Синоро низ бо иштиёқи фаровон мутолиа мекардааст. Омӯзиши ҷиддии таълимоти Абӯали ибни Сино ва файласуфони дигар, аз ҷумла Абулбаракоти Бағдодӣ ба ташаккули андешаҳои Фаҳруддини Розӣ, албатта, бетаъсир намонд. Чунончи, асари машҳури вай «Ал-мабоҳис ул-машриқия», бешубҳа дар пайравии «Китоб-уш-шифо»-и Абӯали ибни Сино таълиф гардида...»⁸⁴.

Баъзе аз мутафаккирони «Машшӯй» низ дар бораи Имом Фаҳруддини Розӣ андешаҳои худро баён доштаанд, ки аз таъну таҳқир

⁸³ Муродов М. Аз се шоҳаи як илм. – Душанбе: Истеъдод, 2014. – С. 124.

⁸⁴ Арабзода Н. Фаҳруддини Розӣ. – Душанбе: Ирфон, 1993. – С. 57.

холӣ нест. Яке аз шарҳҳое, ки Имом Розӣ навиштааст, ин «Лубоб-ул-ишорот» бар китоби «Ал-ишорот»-и Ибни Сино мебошад. Имом Розӣ бо ҳамон шеваи хоси худ, ки аз интиқод ва шарҳу тафсил додани баъзе ҷойҳо, инчунин хулоса кардани баъзеи дигар ҷойҳо иборат аст, китоби мазкурро шарҳ додааст. Баъд аз Имом Розӣ Муҳаққиқи Тусӣ (соли вафот 672 ҳ. қ.) «Ал-ишорот»-ро шарҳ додаст ва бисёре аз эътирозотеро, ки Имом Розӣ пеш оварда буд, ҷавоб додаву муҳолифати худро зоҳир сохтааст. Ӯ дар ҳақиқи Имом Розӣ андешаронӣ карда гуфтааст, ки Фаҳруддини Розӣ китоби «Ал-ишорот»-и шайх Ибни Синоро шарҳ додаст ва кӯшидааст, ки ҷойҳои пӯшидаи онро равшан гардонаду мушкилоти онро осону фаҳмо созад, аммо афсус, ки ба ғайр аз рад кардан ва шикастани қавоиди ӯ бисёр муболаға карда, аз ҳад берун рафтааст. То ҷое, ки аз ибороти зер маълум мешавад ӯро на ҳамчун «шорех» балки ҳамчун «ноқиз» ном бурдааст. «...Аз ин рӯ яке аз зарифон «Шарҳ»-и ӯро «Ҷарҳ» хондааст. Бо ин ки шорехонро шарт он аст, ки нисбат ба он чи шарҳи онро ба уҳда гирифтаанд, то ҳадди иститоат ва имкони худ бикӯшанд ва он чи тафсири онро уҳдадор омадаанд бар вачҳе, ки имкон дорад ба дифоъ бипардозанд, то «шорех» бошанд на «ноқиз» ва «муфассир» бошанд на «мутаарриз (монегу муҳолиф)...». Чуноне ки мебинем ин суханро аз номи яке аз зарифон баён кардааст на аз ҷониби худ, зеро ӯ дар шарҳи навиштаи худ нисбати Имом Розӣ одобро риоя намуда, бо як эҳтироми хосса ӯро «шорехи фозил» ном бурдааст: «...Маъонӣ ва мақосиди китобро равшан созам ва умуреро, ки бар мабонӣ ва қавоиди он мубтанӣ аст ва ман онро аз устодони муосир ва бузургони пешин омӯхта ва ё аз шарҳи Имом Розӣ ва дигар китобҳои машҳур истифода кардам ва ё ба назари қосири худ истинбот намудаам, биёварам ва ба ҷавоб аз баъзе эродоти фозили шорех, ки нисбат ба матолиби китоб ворид нест ишора кунам ва онҳоро, ки ворид аст ба риояти инсоф мавриди эътироз қарор диҳам...».

Имом Фаҳруддини Розӣ куллиёти «Ал-қонун»-и Ибни Синоро низ шарҳ додаст. Алломаи Шерозӣ (с.в. 710 ҳ.қ.) ҳамаи он эродоту эътирозотеро, ки Имом Фаҳруддини Розӣ овардааст, зоҳир сохтаву рад кардааст. Ба ғайр аз Имом Розӣ дигар ҳамасронаш низ дар бораи ин китоб фикру андешаҳои худро баён карда, баъзе мушкилоти худро пеш овардаанд. Имом Розӣ аз ҳамаи онҳо огоҳӣ доштааст ва дар ин амал ба дифоъ аз Шайхурраис ибни Сино баромада, онҳоро ба риоя кардани одоб ва тарс аз Худо хондааст. Соҳиби китоби «Осор-ул-

билод» Закариё Муҳаммад ибни Маҳмуди Қазвинӣ (с. в. 682 ҳ. қ.) ҳикоятро нақл кардааст, ки мазмуни он чунин аст: Имом Фаҳруддини Розӣ ба шаҳри Бухоро меравад. Дар он ҷо мешунавад, ки яке аз мударрисони шаҳр ба «Ал-ишорот»-и шайх Ибни Сино ҷандин эродҳои худро баён доштааст, аммо аз сабаби он ки Имом Розӣ дар шаҳр истиқомат мекардааст, онҳоро ошкор насохта ва ҳатто ба шогирдони худ махфӣ доштани онҳоро супориш додаст. Имом Розӣ аз ин аҳвол бохабар шуда, яке аз шогирдони ӯро бо роҳе розӣ мекунонад, ки навиштаҳои устодашро танҳо барои як шаб ба ӯ амонат диҳад. Фаҳруддини Розӣ дар як шаб ҳамаи он навиштаҳоро хифз мекунад. Сипас ба назди он мударрис рафта ҳамаи эродҳои гирифтаи ӯро як ба як бозгӯ карда, посухояшро ба ӯ мегӯяд ва мақсади Шайхурраис ибни Синоро равшан месозад. Дар охир хитоб ба ӯ карда чунин мегӯяд: Оё аз Худо наметарсӣ, ки нафаҳмидаву надониста ба он бузургвор эрод мегири ва ба ҳаёли худ тафсири нодуруст мекунӣ? Ӯ дар ҷавоб мегӯяд: Гумон мекунам, ки шумо Фаҳруддини Розӣ ҳастед. Имом Розӣ мегӯяд: Гумонат дуруст аст⁸⁵.

Қаблан зикр гардида буд, ки Мавлоно Ҷалолуддини Балхӣ Имом Розиро бисёр сугудаву таъриф карда буд, дар ин хусус, ки Фаҳруддини Розӣ барои исботи ҳақ ҳазорҳо далел меорад ва баёни ӯ бисёр зебову орошта аст, аммо дар баъзе мавридҳо равиши фикрии ӯро напосандааст ва ӯро мазаммат кардааст:

Пойи истидлолиён чубин бувад,
Пойи чубин саҳт бетамкин бувад.
Саҳ ҳазорон з-аҳли тақлиду нишон,
Афкандшон ним ваҳме дар гумон.
Андар ин раҳ гар хирад раҳбин будӣ,
Фаҳри Розӣ роздони дин шудӣ...
Бо чунин айбу нигориш, эй аҷаб,
Фаҳруддин хоҳад, ки гӯяндаш лақаб.

Аксари олимону пажӯҳандагон бар ин андешаанд, ки баъзе аз он эроду танқидҳои, ки ба Имом Фаҳруддини Розӣ равона шудаанд, бетаҳқиқ ва бемаврид будаанд. Аз ҷумла доктор Муҳаммадсағир Ҳасани Маъсумӣ муҳаққиқи китоби «Ан-нафс ва рӯҳ ва шарҳу қувохумо»-и Имом Розӣ дар асоси манбаъҳои мавҷуда гуфтааст, ки

---

⁸⁵ Закариё ибни Муҳаммад ибни Маҳмуди Қазвинӣ. Осор-ул-билод ва ахбор-ул-ибод. – Бейрут, 1960 м. – С. 146.

имоми машхур ибни Таймия (р.х.) аз осори Имом Фахруддини Розӣ фаровон истифода бурдаву баъзе далелҳои зоҳири Имом Розиро дар таснифоти худ ҷой додаст. Лекин гоҳ гоҳе ба ӯ эрод гирифтааст. Масалан, дар ҷоие чунин мегӯяд, ки Имом Розӣ дар ин масъала (масъалаи мавриди баҳс) нуқсон ва нодурустии хуччату далелҳояшро ошкор кардааст, лекин хуччатеро, ки худ овардааст, заифтар аз онҳо мебошад⁸⁶... Акнун чун нек андеша карда шавад, зоҳир мегардад, ки ибни Таймия дар ин маврид назари ҷолибу мунсифонае баён накардааст, зеро вақте ки Имом Розӣ нодурустии хуччатҳои ҷониби муқобили худро ошкор сохтааст, пас ҳеҷ маъно надорад, ки гуфта шавад, далелҳои Имом Фахруддини Розӣ аз онҳо дида заифтаранд...

Нависандаи китоби «Ниброс», шарҳи ақоиди Насафӣ Мавлоно Муҳаммад Абдулазиз дар китоби мазкур чунин овардааст, ки яке аз бузургон бо номи Шайх Чалолуддин гуфтааст: «Ман дар ҳоб ҳазрати Муҳаммад (с)-ро дидам ва аз ӯ пурсидам, чӣ мефармояд дар ҳақиқи Фахруддини Розӣ? Дар ҷавоб гуфтанд: Марде буд, ки ба мақсудаш расид»⁸⁷. Хошиянигори ҳамин китоб Мавлавӣ Муҳаммади Бархӯрдор дар хошияи китоб гуфтааст, ки шорех яъне соҳиби «Ниброс» дар китоби дигари худ бо номи «Ёқут» аз Шайх Рукнуддин нақл кардааст, ки ҳазрати Муҳаммад (с)-ро дар ҳоб дидам ва аз ӯ дар бораи Имом Фахруддини Розӣ савол кардам, ӯ дар посух фармуданд: Мардест, ки гирифтори итобу сарзаниш гаштааст. Акнун ин таъризу ва тазодро Мавлави Муҳаммади Бархӯрдор бо назари некбинонаи худ дар асоси ояти 18 сураи «Зумар», ки дар он омадааст: «Касоне, ки суҳанро мешунаванд, пас ба некӯтарини он пайравӣ менамоянд...», бартараф сохтааст, яъне сазовор аст барои шахси некбину некхоҳ, ки аз ин ду қавл онеро ихтиёр намояд, ки дар он хубиро дарёфта бошад... Саидмуҳаммад Боқирӣ Сабзворӣ андешаҳои худро дар бораи Фахруддини Розӣ чунин иброз доштааст: Ин ҷониб нисбат ба Фаҳри Розӣ бадбин нестам, ба вижа пас аз он ки васиятномаи ӯро хонда ва тарҷумаи онро дар муқаддимаи «Рисолаи камолия» дар зимни шарҳи ҳоли ӯ овардам. Агар дуруст аст, ки мардумро ба суҳанони охири умр бояд шинохт, чи (чунки) дар бистари марг он чи гуфта мешавад ҳикоят аз малакоти шахс мекунад ва Фаҳри Розӣ дар ин мавқеъ гӯяд: «Ҳар кас ҳар чӣ мехоҳад бигӯяд, Худо доно аст, ки мақсуди ман ҷидол,

⁸⁶ Доктор Муҳаммадсағир Ҳасани Маъсумӣ. Муқаддимаи китоби «Ан-нафс ва-р- руҳ ва шарҳу қувӯҳумо». – Фахруддини Розӣ. – Исломобод, 1388 ш. (1968м).

⁸⁷ Мавлоно Муҳаммад Абдулазиз ибни Аҳмад. Ниброс ли шарҳил ақоид. – Нашри китобхонаи «Саъдия».

худситой ва худнамой набуд, балки ба манзури кашфи ҳақиқат баҳси илмӣ мекардам». Дар шарҳи ҳоли ӯ ақидаи худро дар хусни эътиқод ва некии оқибати ӯ овардаам ва гуфтаам, ки агар касоне дар бораи ӯ мутаваққиф шаванд ва ё ба ихтилоф сухан гуфта бошанд, ҳақ доранд, чунки Фаҳруддини Розӣ зиндагонии мухталиф доштааст ва авохири умр ба кулӣ масири худро тағйир дода ва дидаи дилаш боз ва рози муҳимро кашф карда ва ин ҳақиқатро аз хилоли калимоташ дар кутуби фаровон меёбед⁸⁸. Саидмуҳаммади Сабзворӣ дар ниҳояти ибрази андешаҳояш Фарҳуддини Розиро аз ҷумлаи беҳтарин донишмандон ва муҳаққиқон шумурда, саҳми ӯро дар ба ҳам овардани калому фалсафа бештару боризтар баён кардааст: «Пас аз нақли ин ҳама ақвол ман ба Фаҳри Розӣ алоқа пайдо карда ва таҳқиқан ӯро як фарди муҳаққиқ ва як марди донишманд медонам. Вале мегуям, ки саҳми бузурге аз таҳаввули калом ва таҳвили он ба фалсафа ва таҷзия ва таҳлили ҳар ду насиби ӯст ва беҳтар аз дигарон аз уҳда баромадааст. Ҳар кас тафсири кабирро нек дида бошад, хуб медонад, ки дар ин гуфтор муболиға накардаам»⁸⁹.

Гуфтан ба маврид аст, ки Фаҳруддини Розӣ донандаи тамоми улуми замони худ буда, дар ҳар фанне аз фунуни онвақта таълифоте кардааст, ба хусус дар ахлоқ ва фалсафа. Аммо дар таърихи фалсафаи форсу тоҷик, намояндаи фалсафаи калом, яъне фалсафаи динӣ маҳсуб гашта, ба эътибори имконот ва муҳити сиёсиву иҷтимоӣ замони худ, назария ва афкори хешро хело хуб тавсеа бахшидааст. Ӯ бештар аз дигар мутакаллимон ба баъзе афкор ва таълимоти фалсафаи машшоӣ ва пайравони онҳо, изҳори назар кардааст. Албатта, омӯзиш ва таҳқиқи мукаммали аҳволу осор ва афкору назариёти ӯ аз манфиат бархӯрдор буда, дар такмили маънавиёти инсонӣ нақши босазое хоҳад дошт.

Фирқаи «Карромия» ва баёни баъзе ақоиди ботили онҳо

Чун Фаҳруддини Розӣ бо фирқаи «Карромия» бисёр баҳсхову мунозираҳои илмӣ дошт ва ҳатто, ба қавли баъзеи муаррихон, ин рӯёруйиҳо сабаби захролуд гаштани Имом Фаҳруддини Розӣ аз ҷониби онҳо шуда буд, муносиб донистем, ки дар бораи ин фирқа ва

⁸⁸ Фаҳруддини Розӣ. Тасҳеҳ ва муқаддимаи Саидмуҳаммад Боқирӣ Сабзворӣ. Ал-бароҳин дар илми калом. – Теҳрон, 1341.

⁸⁹ Маъҳази қаблӣ.

баъзе аз ақоиди нодурусти онҳо маълумоти кӯтоҳро пешниҳод намоем.

Пайдоиши ин фирқа ба замони ҳукумати Тоҳириён рост меояд, ки баъдан дар қаламрави Сомониён, ба хусус дар шаҳрҳои Нишопуру Ҳирот ва атрофи он ривоч мегирад. Мансубияти ин фирқа ба номи «Карромия» ба эътибори раис ва пешвои он Абӯабдулло Муҳаммад ибни Карром мебошад, ки дар яке аз деҳаҳои Заранҷи Сиистон ба дунё меояд ва ҳамон ҷо ба воя мерасад. Баъд ба Хуросон рафта илм меомӯзад. Сипас ба шаҳри Макка сафар карда, тақрибан панҷ сол он ҷо мемонад ва баъд ба Сиистон бармегардад, аммо аз он ҷо ронда мешавад ва дар Нишопур мондагор мегардад. Ӯ дар рӯзгори Муҳаммад ибни Тоҳир дар шаҳри Нишопур ба хогири нишон додани зуҳду тақво, бисёре аз мардумро пайраву тобеи худ месозад. Аз ин хотир муддати ҳашт сол зиндонӣ мешавад. «Дар он ҷо ба сабаби ақоиди бидъатомез ва илтиқотӣ ба дасти амирони тоҳирӣ, аз ҷумла Тоҳир ибни Абдуллоҳ ибни Тоҳир (х. к. 230-248қ./ 844-862 м.) ва Муҳаммад ибни Тоҳир (х.қ. 248-259 қ/ 862-873 м.) ба зиндон афтод ва ҳашт солро дар ҳабс гузаронд Ибни Карром пас аз озодӣ аз зиндон аз Нишопур ихроҷ ва дар 251 қ./ 865 м. роҳии Шом шуд ва саранҷом дар Байтулмуқаддас даргузашт»⁹⁰. Вафоти ӯро дар аксари китобҳо дар соли 255х.қ. / 869 м. баён кардаанд.

Пайравони ин фирқа ба 12 тоифа ҷудо мешудаанд, ки муҳимтарини онҳо шаштоянд: 1. Обидия 2. Туния 3. Зариния 4. Исҳоқия 5. Воҳидия 6. Ҳайсамия ва ҳар яке аз инҳо, раисони махсуси худро доштаанд. Аз ҷумлаи ақоиди ботилашон ин будааст, ки гуё зоти Худованд дорои ҷисм аст ва ҳамчунин барои зоти Худо ҳадду худудро қоил будаанд ва ӯро маҳалли ҳаводис медонистаанд. Ба ин маъно, ки сухани Худованд ва тааллуқи иродаи ӯ ба ашё ва идроки диданиҳо дар ӯ эҷод мешавад ва бархе аз онҳо нобуд кардани аҷсомро маҳол медонистаанд. Яке аз дигар ақоиди ботилашон ин будааст, ки агар Худованд аз оғози мукаллаф шудани башар то рӯзи қиёмат ба фиристодани як пайғамбар иктифо мекард ва шарияташ ҳам идома меёфт, ҳақим намебуд. Худи Муҳаммад ибни Карром эътиқод доштааст, ки зоти Худо бар арш қарор гирифтааст ва метавон исми чавҳарро ба ӯ раво дид, яъне метавон ӯро чавҳар гуфт. Ӯ дар китоби «Азоб-ул-қабр»-и худ гуфтааст, ки Худо дар зот ва чавҳари худ ягона

⁹⁰ Муҳаммадризои Ночӣ. Фарҳанг ва тамаддуни исломӣ дар қаламрави Сомониён. – Душанбе, 1390 ш. – С. 762, 763.

буда, болои арш қарор гирифтаст. Ва баъзе гуфтаанд, ки ӯ хулул ва таносухро ҷоиз медонистааст... Яке аз ақоиди онҳо ба ин рафтааст, ки имон танҳо ба забон овардани шаҳодатайн аст, бе он, ки эътиқоди қалбӣ ва амал дар он даҳлат дошта бошад. Эътиқоди дигари онҳо чунин будааст, ки иртиқоби кабоир ба ҷуз дурӯғ барои пайғамбар (с) ҷоиз аст⁹¹.

Албатта, боварии фирқаҳои «Карромия» ва «Мушаббиха» бар ин, ки Худованд бар арш қарор гирифтаву ҷоие аз онро ишғол кардааст ва ҳам монанди подшоҳе, ки бар тахт нишастаасту муттасил бар арш аст ва дорои ҷисму сурат аст, дар асоси даъво ва фаҳми нодурусти онҳо аз ояти 5-и сураи «Тоҳо» сарчашма мегирад. Баъзеи дигарашон гумон кардаанд, ки Худованд дорои ҷиҳати боло буда, бар арш қарор гирифтааст бе он, ки ҷоие аз онро ишғол карда бошад ё ба он муттасил шуда бошад. Худованди Таоло дар ояти мазкур фармудааст: «Худованди раҳмон бар арш истиво ёфт...». Фирқаҳои «Карромия» ва «Мушаббиха» истиворо ба маънои: қарор гирифт, ҷойгир шуд, тарҷумаву маънӣ кардаанд. Уламои аҳли суннат дар бардошти маънӣ ва нодурустии ақоиди онҳо посух додаанд, аз ҷумла гуфтаанд:

1. Ба далелҳои маълум собит аст, ки Худо азали буда, олам ҳодис, яъне офаридаи Худо аст ва арш ҷузъе аз олам аст, пас агар Худо бар арш қарор гирифта бошад, лозим меояд, ки бар он фуруд омада бошад ва ба монанди он ҳодис бошад дар ҳоле, ки Худо вочибалвучуди азали аст.

2. Худованд пеш аз арш мавҷуд буда, агар бар арш қарор гирифта бошад дар натиҷа муҳтоҷ ба он аст, пас арш бояд мавҷуди азал бошад, дар ин сурат мавҷуди қадиму азали мутаъаддид (ду ё зиёд аз он) мешаванд, ки бинобар далели тамонуъ маҳол ва ботил аст...

3. Худованд аз азал пеш аз пайдоиши арш холиву орӣ аз макон будааст, пас агар баъд аз пайдоиши арш бар он қарор гирифта бошад, лозим меояд, ки ҳоли Худованд тағйир ёфта бошад, чунки замоне дар маконе набуда ва замоне дар макон қарор гирифта бошад ва тағйири ҳол аз сифати махлуқот аст ва Худованд аз ин сифат муназзаҳу пок аст.

4. Агар Худованд дар макон қарор гирифта бошад, ё баробари он ё камтар аз он аст ва дар ҳар ду сурат лозим меояд, ки ниҳояте дошта бошад, ҳол он ки Худованд аз ин сифат поку мубарро аст, чунки

---

⁹¹ Ҳамон ҷо. – С. 274.

ин сифат аз хосаҳои аҷсом ва аъдоду мақодир аст ва ё ин, ки Худованд зиёдтар аз макон бошад ва чузъе аз $\bar{u}$ дар макон қарор гирифтаву чузъи дигари $\bar{u}$ хориҷ аз макон ва аз ин ҳолат таҷзия (чузъ чузъ шудан)-и Худованд лозим меояд, ки зоти Худованд аз таҷзия шудану макон гирифтани муназзаҳу пок аст...

Дар забони арабӣ вожаи истиворо бар чанд маъно ба қор бурдаанд:

1. Ба маънои қарор гирифтани монанди ояти 44 сураи «Худ», ки дар он чунин омадааст: «Киштии Нух(а) ба қуҳи Ҷудӣ қарор гирифт».

2. Ба маънои қасд ва ирода монанди ояти 11-и сураи «Фусилат: Баъд аз он ирода қард Худованд офариниши осмонро».

3. Ба маънои қомил шудани монанди ояти 14-и сураи «Қасас: Вақте, ки Мусо (а) рушди қисмонӣ ёфт ва хираду андешааш қомил гардид...».

4. Ба маънои истило ва ғалаба монанди ояти 5-и сураи «Тоҳо: Худои меҳрубон бар арш ғалаба ва истило ёфт (яъне баъди пайдоиши онро дар қабзаи қудрати хеш гирифт»).

5. Ба маънои баробар будани монанди ояти 19-и сураи «Фотир: ...Баробар намешавад шахси нобино ва шахси бино».

6. Ба маънои рост шудани монанди ояти 6-и сураи «Наҷм : Пас рост истод дар ҳоле, ки дар қиҳати баланд қарор дошт».

Пас, ҳар вақто ки лафзи истиво дарбаргирандаи маъноҳои гуногун бошад, наметавон онро ба як маъно ихтисос дод ва ба унвони далел ва ҳуҷҷати саҳеҳ пеш овард чунки ҳар гоҳ дар далелу ҳуҷҷат эҳтимоле пайдо шавад, наметавон онро ҳамчун як ҳукми қатъӣ қабул қард. Аз ин рӯ истидлоли фирқаҳои «Карромия» ва «Мушаббиха» бо фаҳми нодурусташон аз ин далел хато ва иштибоҳ аст.

Ақоиди фирқаи мазкур бо усули ақидавии мазоҳиби машҳури онвақта, монанди ашъария, мотуридия, муътазила, исмоилия зидду муҳолиф буда, пайваста миёни онҳо баҳсу мунозира ва ҳатто мунозиа (даргирию кашмақаш) сурат мегирифтааст. «Карромия аз қиҳати баъзе ақоид маҳсусан қисм будани Худо ва шабеҳ будани $\bar{u}$ ба маҳлуқот, аз суйи аҳли суннат тақфир шудааст»⁹². Муаллифи «Фарҳанг ва тамаддуни исломӣ дар қаламрави Сомониён» қавлро ба нақд аз сарчашмаҳои таърихӣ ва нишондоди онҳо баён доштааст, ки карромиён дар аҳкоми фикҳӣ аз Аҳноф пайравӣ мекардаанд:

⁹² Муҳаммадризои Ночӣ. Фарҳанг ва тамаддуни исломӣ дар қаламрави Сомониён. – Душанбе, 1390 ш. – С. 763.

«Карромиён мардумони аҳли зуҳду ибодат ва дар фикҳ пайрави мазҳаби ҳанафӣ будаанд ва дар шаҳрҳое чун Фарғона, Хутал, Ҷузҷон, Марвруд ва Самарқанд хонақоҳое таъсис карданд»⁹³.

Ба ҳар ҳол мубоҳисаву муноқишаи ин фирқа бо дигар мазоҳиб то замони ҳучуми Муғул хеле тезу тунд ҷараён доштааст. Ҷараёни бархе аз мубоҳисаву мунозираҳои руҳдодаро, ки ҳатто баъзеи онҳо сабаби дастгирии ҳокимони онвақта шудаанд, доктор Муҳаммадризои Ночӣ чунин баён доштааст: «Дар авосити садаи чаҳоруми қ. / даҳуми м., ки Абӯ Мансур Муҳаммад ибни Абдурразоқи Тусӣ дар Нишопур ба сар мебурд, карромия аз гурӯҳҳои муташаккили шаҳр буданд, ки дар масоили ибодӣ ва аҳкоми хоси худ амал мекарданд. Ақоиди ин гурӯҳ ба ҷиҳати тазод бо усули эътиқодии шиа ва ҳамчунин ҳанафӣён ва шофеӣён, ки мазҳаби ашъарӣ ё мотуридӣ ва ё муътазиларо гардан ниҳода буданд, ба сурати муъзале ҳамвора мавриди баҳс ва мунозира ва аҳёнан мунозиа буд.

Дар (соли) 370 қ. / 981 м. Абдулқодири Бағдодӣ, донишманди барҷастаи исломӣ, дар маҷлиси Носируддавла Абдулҳасан Муҳаммад ибни Иброҳими Симчур - сипаҳсолори сомонӣ ҳузур ёфт ва бо Иброҳим ибни Муҳочир аз бузургони карромия дар бораи эътиқоди ӯ ба ин, ки «асмои (номҳои) илоҳӣ ҳамчун ҳар исми дигар, аърозе ҳастанд, ки дар зот, ҳол ва ҳодис мешаванд ва ҳар як ғайр аз дигаре аст» мунозира кард. Бағдодӣ гузорише аз ин гуфтугӯро оварда ва аз фазоеҳи (айбҳои) аҳли карромия суҳан гуфтааст.

Дар ҳудуди 387 қ. / 997 м., ки Сабуктегин – волии Ғазна ба Балх омад, уламоро барои мунозира бо карромия даъват кард. Дар он ҳангом, Абдулқосим Абдуллоҳ ибни Абдуллоҳ ибни Абдуллоҳи Назрӣ, ки олими саҳт мутаасиб буд ва қазои Марв ва Нафасро бар ӯҳда дошт, дар посух ба саволи Сабуктегин, ки назарашро дар бораи ин «зуҳҳод ва авлиё» пурсида буд, ҳукм ба тақфири карромия кард. Ӯ ҳатто бе муҳобот гуфт: «Агар амир Сабуктегин, бо онон ҳам ақида бошад ҳукм ҳамон аст». Амир, ки аз ин изҳори назари тунд барошӯфта буд, Назрӣ ва ҳамроҳонашро кӯбид ва зиндонӣ кард. Ин гузориш гӯёии он аст, ки карромия бо зоҳири зоҳидмонанди худ тавониста буданд ақоиди худро тарвиҷ ва дар дили ҳокимони қудратманде, чун Сабуктегин нуфуз кунанд. Чунон ки котиби чирадаст ва муқарраби ӯ – Абулфатҳи Бустиро маҷзуби хеш сохтанд.

---

⁹³ Ҳамон манбаъ.

Аз сӯйи дигар карромия вафодории худро ба дастгоҳи хилофат расман иброз намуданд. Дар 382 қ. / 991 м., ки Тоеъ – халифаи аббосӣ дар Бағдод халъ гардид ва Қодир ба ҷойи ӯ мансуб шуд, Абӯмуҳаммад Абдусалом ибни Муҳаммад ибни Ҳайсам, аз бузургони карромияи Нишопур, ки ҳайсамия аз ғирақи карромия ба ӯ мансубанд, ҷулуси ӯро ба хилофат дар хутбае таҳният гуфт ва аз ҳукумати Маҳмуд писари Сабуктегин ба унвони волии дастнишондаи халифа дар Хуросон тақдир намуд. Аз ин рӯ, бо зуҳури давлати Ғазнавиён карромия нерӯ гирифтанд. Сабуктегин аз Исҳоқ ибни Мамшод (Маҳамшод) саркардаи зоҳиди ғирақи карромияи Нишопур ҳимоят кард. Пас аз Исҳоқ, писараш Абӯ Бакр (421 қ. / 1030 м.) ба раёсати карромия расид ва назди султон Маҳмуд пойгоҳи рафеъ ёфт. Ба ин тартиб бозори карромия дар Нишопур равнақ гирифт ва фишори ин гурӯҳ бар аҳли суннат ва шиъа афзун шуд.... Фитнаи карромия дар Нишопур боло гирифт ва султон Маҳмуд дар пайи эътирози умумӣ ногузир шуд, то бо кӯтоҳ кардани дасти онон оромишро ба шаҳр бозгардонад. Муҳаммад ибни Ҳасан ибни Фурақи Исфажонӣ (406 қ. / 1016 м.) фақеҳ ва мутакаллим ва нависандаи шофеъӣ низ ба шиддат бар карромиён ҳамла мекард ва дар радди ақоиди онон мекушид. Аз ин рӯ, ба сабаби фитна ва ошӯби карромиён гирифтори ранҷ шуд. Вай ба Ғазна даъват шуд ва дар мунозироте бо карромиён ширкат кард, аммо дар бозгашт, байни роҳ масмум шуд ва дар с. 406 қ. / 1016 м. даргузашт.

Бо ин вучуд, кашокашии карромия бо дигар ғирақи исломӣ аз миён нарафт ва то талошии комили ин ғирақа, ки эҳтимолан муқорини ҳамлаи муғул будааст, идома ёфт⁹⁴.

Мероси илмии Фаҳруддини Розӣ.

Ҳамон гунае, ки пештар ёдовар шудем, Имом Фаҳруддини Розӣ бо вучуди ба таълиму тадрис, баҳсу мунозира, мавъизаву суҳанронӣ ва корҳои девонӣ машғул буданаш, пайваста ба таълифу тасниф ва шарҳу тафсил рағбат доштаву кӯшиши зиёде ба харҷ додааст. Муаррихон ва ҳолноманависон асарҳои навиштаи ӯро бо фарқияти каму беш зикр кардаанд, ки мо низ онҳоро дар ин ҷо ном мебарем ва дар бораи баъзеи онҳо маълумоти кӯтоҳ пешниҳод хоҳем кард.

---

⁹⁴ Муҳаммадризои Ночӣ. Фарҳанг ва тамаддуни исломӣ дар қаламрави Сомониён. – Душанбе, 1390 ш. – С. 766, 767.

Дар улуми қуръонӣ

1. «Мафотех-ул-ғайб» ё «Тафсири кабир». Дар бораи ин аср баъдан маълумоти муфассал хоҳем дод.

2. «Асрор-ут-танзил ва анвор-ут-таъвил» маъруф ба «Тафсири сағир». Ин китоб аз ҷумлаи асарҳои нотамоми Имом Розӣ аст. Муаллиф мехостааст, ки ин асарро ба чор мабҳас: усул, фуруъ, ахлоқ, адбия (муноҷот) бино кунад, аммо ба сабаби фаро расидани марг натавонистааст, ки онро комил гардонад. Баъзеҳо ин асарро аз ҷумлаи мусаннафоти муаллиф дар илми калом зикр кардаанд. Гуфтаанд: «Асрор-ут-танзил» дар бораи офариниши тани (бадани) одамӣ навишта шудааст...

3. «Тафсиру сурат-ил-бақарати ала-л-ваҷҳ-ил-ақли ло нақли».

4. «Тафсиру сурат-ил-фотиҳати». Эҳтимол меравад, ки ҷузъе аз тафсири кабир бошад. Аммо баъзе гуфтаанд, ки худ як чилди ҷудогона аст. Ибни Қифтӣ дар мавриди ин тафсир гуфтааст, ки Имом Розӣ дар тафсири сураи фотиҳа китобе дар 12 ҷилд бо хатти хурду майда навиштааст.

5. «Тафсиру сурат-ил-ихлос».

6. «Тафсир-ул-асмоиллоҳ-ил-хусно».

7. «Дуррат-ут-танзил ва ғуррат-ут-таъвил фи оёт-ил-муташобихот».

8. «Ал-бурҳон фи қироат-ил-қуръон».

9. «Нақд-ут-танзил».

10. «Алмиск-ул-абиқ фи қиссати Юсуфисиддик».

Соҳиби китоби «Таърихи фалсафа дар ислом» (саҳ. 90) аз ҷумлаи муаллафоти улуми қуръонии Ф. Розӣ ду рисолаеро бо номи «Ат-танбеҳ ало баъз-ил-асрор» ва «Ал-мавъизату фи-л-қуръон» ном бурдааст ва дуввумиро тафсири каломӣ ҳамроҳ бо ақоиди суфиёна арзёбӣ кардааст, ки дар он илоҳиёт бар асоси сураи Ихлос, нубувват бар асоси сураи Аъло, қиёмат бар асоси сураи Тин, ниғаҳдошти аъмоли инсонӣ (номаи аъмол) бар асоси сураи Аср тафсир шудааст.

Дар фикҳ ва усули фикҳ

Фахруддини Розӣ дар баробари иштиғол ба фалсафа ва калом бо улуми дигар, аз ҷумла фикҳ ва усули он тавачҷуҳи хоссае доштааст. Чунки ҳаёти ҳаррӯзаи одамонро бе даҳолати илми фикҳ ва усули он тасаввур кардан ғайриимкон аст. Ҳамон гунае, ки Ф. Розӣ дар илми калом маҳорату устодӣ дошт, дар илми фикҳ ва усули он низ аз

ҷумлаи устодон ва олимони фикҳи шофей маҳсуб гаштааст. ӯ аксаран ҳангоми баён ва баррасии масоили фикҳӣ тибқи нишондоди мазҳаби худ ва ироаи далел паҳлуҳои масъаларо кушода, ихтилофи мавҷударо дар миёни мазоҳиби фикҳии арбааи аҳли суннат, ба вижа мазҳаби Абӯҳанифа, баён доштааст. Гуфтаанд, ки Ф. Розӣ дар дар илми усули фикҳ маҳорату истеъдоди босазое доштааст ва онро бо равише наздик ба илми калом мавриди баҳс қарор додааст. Аҳамияти Имом Розӣ дар фикҳи шофейӣ бештар дар он аст, ки дар он мазҳаб ҷанбаи каломӣ дода ва ба он ҷанба, ки амалан ба унвони фатовӣ ба василаи уламои шофейӣ содир мегардида, ҷандон коре надоштааст⁹⁵. Аз ҷумлаи муаллафоти Ф. Розӣ дар фикҳ ва усули фикҳ инҳоянд:

1. «Ал-маҳсул фи илми усул-ил-фикҳи».
2. «Ал-маъолим фи усул-ил-фикҳи»
3. Шарҳи «Ал-ваҷиз»-и Муҳаммад Ғазолӣ дар илми фикҳ. Гуфтаанд ин шарҳро низ ба итмом нарасонидааст, фақат фасли ибодат ва никоҳро дар се ҷилд навиштааст.
4. «Фи ибтол-ил-қиёс»
5. «Мунтахаб-ул-маҳсул».

Дар фалсафа ва ҳикмат

1. «Ал-мулаххас фи-л-фалсафати ва-л-мантиқи». Ин китобро Фаҳруддини Розӣ бо забони арабӣ, бо шеваву равиши китоби «Ал-ишорот»-и ибни Сино таълиф кардааст, ки фарогири донишҳои мантиқ, табиат ва илоҳиёт мебошад.

2. «Ал-инорот фи шарҳ-ил-ишорот». Ин китобро Имом Розӣ таълиф кардаву зимни он, китоби «Ал-ишорот»-Ибни Синоро бо равиши «қола», «ақулу» (гуфтааст, мегӯям) шарҳу тавзеҳ дода, баъзе эътирозоти худро бар он ворид сохтааст. Муаллифи китоби «Аҳвол ва осори Хоҷа Насриддини Тусӣ» ҳангоми шумориши осори Хоҷа Насриддин андешаҳои худро дар бораи «Ал-ишорот»-и Ибни Сино ва ду шарҳи бар он таълифшуда, чунин баён доштааст: «Шарҳ-ул-ишорот» мавсум ба «Ҳаллу мушкилот-ил-ишорот» матни он бо номи «Ал-ишорот ва-т- танбеҳот» аз ҳакими донишманд ва файласуфи бузург Абӯали Сино аст, ки иддае бисёре аз уламо ба шарҳ ва тавзеҳи он пардохтаанд, ки аз ҷумлаи онҳо яке Имом Фаҳри Розист. Дар ин шарҳ Имом эътирозот ва эродоти бисёре бар Шайх намуда ва бештар

⁹⁵ М. Шариф. Таърихи фалсафа дар ислом. – Техрон, 1365 ш. – С. 90, 91.

матилиби онро тазйиф (рад, беривоч) намудааст. Ва пас аз Имом Розӣ Хоҷаи Тусӣ «Ал-ишорот»-ро шарҳи некӯ карда ва кулияти эътирозоти Имомро ҷавоб гуфтааст. Хоҷа дар муқаддимаи шарҳи худ мефармояд: мақсуд аз ин шарҳ дафъи эътирозоти Имом ва интисор (ҳимоят, ёрӣ) аз Шайх (Сино) аст. Ва ба ин ҷиҳат шорех дар ин китоб ҷуз дар ду се маврид ақидаи шахсии хешро дар масоили фалсафӣ изҳор накарда ва фақат ба тавзеҳи суҳанони Шайх пардохтааст⁹⁶... Саид Ҳусайни Наср, соҳиби китоби «Се ҳақими мусулмон» доир ба ин шарҳ чунин гуфтааст: «Дар қарнҳои баъдӣ Ибни Сино мавриди интиқоди саҳти Ғазоли ва Фаҳруддини Розӣ ва низ файласуфони Андалусӣ ва хусусан Ибни Рушд қарор гирифт. Вале яке аз бузургтарин навобиғи ҷаҳони исломӣ Хоҷа Насриддини Тусӣ ба дифоъ аз вай пардохта, шарҳи устодонае бар «Ал-ишорот» навишт ва аз нав таълимоти Ибни Синоро зинда кард... Як қарн баъд Қутбиддини Розӣ китоби «Ал-муҳокимот»-и худро таълиф кард ва дар он кӯшидааст, ки арзиши нисбии ҳар як аз ду шарҳи Насриддини Тусӣ ва Фаҳруддини Розиро бар китоби «Ал-ишорот» бисанҷад»⁹⁷.

3. «Лубоб-ул-ишорот». Хулосаи «Ал ишорот»-и ибни Сино мебошад. Имом Розӣ дар хулоса кардани ин китоб сазовори таҳсину таъриф гардидааст.

4. «Мабоҳис-ул-машриқияти». Ин китоб дар пайравии «Китоб-уш-шифо»-и Абӯали ибни Сино навишта шуда, фарогири масъалаҳои мухталифи илоҳиёт ва табиӣёт мебошад. Муаллиф дар ин асар ҳангоми таҳқиқи масъалаҳои фалсафӣ ба ақидаҳои файласуфони Юнони Қадим монанди Афлотуну Арасту, Ҷолинус ва инчунин ҳукамои давраи исломӣ Абӯнастри Форобӣ ва Собит ибни Курро така кардааст. Ин асар аз се бахш иборат буда, бахши аввал доир ба масъалаҳои вучуд, моҳият, яъне ҷисм, нафс, ақл, араз, иллату маълул бахшида шудааст. Бахши дуввум бошад дабаргирандаи масъалаҳои ҳаракат, макон ва замон мебошад. Бахши сеvvуми китоб фарогири илоҳиёт: ҳастии Худо, сифоту афъоли ӯ ва нубуввату зарурати он мебошад. Ин ду китоб аввалин маҳсули фаъолияти эҷодии даврони зиндагии Фаҳруддини Розӣ ва оғозбахши асарҳои баъдии ӯ ба ҳисоб меравад ва метавон Фаҳруддини Розиро дар ин ду китоб ҳамчун идомадиҳандаи кори файласуфони пешин шинохт.

4. «Шарҳу уюн-ул-ҳикмати».

⁹⁶ Муҳаммадтақи мударриси разавӣ. Аҳвол ва осори Хоҷа Насриддини Тусӣ. – Техрон, 1370. – С. 433.

⁹⁷ Саид Ҳусайни Наср. Се ҳақими мусулмон Тарҷумаи Аҳмади Ором. – Табрез, 1345ш. – С. 63.

5.«Таъчиз-ул-фалосифати». Дар баъзе нусхаҳо «Таҳчин-ут-таъчизил фалосифати» омадааст.

6. «Ал-бароҳин». Ин китоб аз ҷумлаи осори Фаҳруддини Розӣ буда, бо хоҳиш ва дастури султон Сом ибни Муҳаммад⁹⁸ таълиф гардидааст. Муаллиф дар оғози китоб номи султонро зикр карда, ӯро аз ҷумлаи одилтарин ва оқилтарини салотин шумурдааст ва дар бораи таълифи китоб чунин гуфтааст: «Пас ба ҳукми султони ислом ин китоб ба забони форсӣ навишта шуд. Ва дар вай он чи лоиқ буд аз далелҳои қатъӣ тақрир гардида омад. Қадри ин китоб он кас донад, ки он чи пеш аз ислом ва баъд аз ислом дар ин илм сохта шудааст, мутолиа карда бошад... ва ба баракоти ин матолиби шариф бар рӯзгори султони ислом даррасонад биманниҳи ва карамиҳи. Ва номи ин китоб «Ал-бароҳин-ул-баҳоййяҳ» ниҳодам то ба баракоти тавҳиди пок офаридагор роёти (парчами) салтанат ва оёти (аломати) мамлакати ин султон боқӣ монад бар адвор (давру замон) ва аъсор (асрҳо) ва биллоҳи аттавфиқ»⁹⁹. Ин китоб бо тасҳеҳ ва муқаддимаи устод Саидмуҳаммад Боқирӣ Сабзворӣ соли 1341 ш. дар Техрон чоп шудааст. Дар шуъбаи дастхатҳои Китобхонаи милли Тоҷикистон як нусхаи дастхати китоби мазкур мавҷуд аст, аммо саҳифаҳои аввали он мафқуд гардидааст. Тақрибан чор саҳифа пеш аз масъалаи понздаҳум оғоз меёбад. Мавриди зикр аст, ки асари мазкур шомили чил масъала буда, муҳимтарин масъалаҳои назарӣ аз қабилӣ ҳақиқати олам, иллату маълуд, ҷавҳар, араз, нафс, хало, ҷисм, маъод, ҷабр, ихтиёр ва ғайраро дар бар мегирад. Муаллиф дар ин китоб масъалаҳои мазкурро аз мавқеи фалсафаи калом тавзеҳ дода, хилофи назариёти файласуфони машшоъ ақидаҳои худро баён кардааст.

7. «Ал-халқ ва-л-баъс». Ин китобро ба асарҳои каломии ӯ нисбат додаанд.

8. «Мабоҳис-ул-вучуд».

9. «Мабоҳис-ул-ҷадал».

10. «Ар-рисолат-ул-камолияту фи ҳақоик-ил-илоҳияти». Дар ин китоб масъалаҳои асосии илми мантиқ, илоҳӣ аз ҷумла зоту сифот,

---

⁹⁸ Сом ибни Муҳаммад аз мулуки Мовароуннаҳр аст ва чун марде донишманд мебуд, нисбат ба Фаҳруддини Розӣ алоқаманд ва муддати дарозе мизбонии вай ба қарам ва пазирой ба гармӣ карда. Имом фаҳр низ аз ӯ қадрдонӣ ва ҳақшинсии бисёр мекард ва дар Тафсири кабир номи ӯ бурда ва ӯро ба арҷмандӣ ёд карда, ба унвони донотарини подшоҳон овардааст. Ва пас аз он ки ба шаҳристони Хоразм ва Ҳирот раҳсипор гардид, ҳам иртибот барқарор мебуд. Чун писараш Муҳаммад ибни Фаҳруддин дар ҷавонӣ даргузашт, Сом ибни Муҳаммад номае дар тасалияти вай навишта ва ӯро таъзият гуфтааст. Ва Фаҳруддин рисолае дар посухи вай нигошта, ки дар зимни ҷаҳордаҳ рисола ба таъб расид (Ал-бароҳин дар илми калом, саҳ. 4).

⁹⁹ Фаҳруддини Розӣ. Муқаддима ва тасҳеҳи Саидмуҳаммад Боқирӣ Сабзворӣ. –Техрон, 1341 ш. – С. 5.

афъол, инчунин ҷисму ҳаракат мавриди баҳс қарор гирифта, дар он моҳияти ҷузъи лоятаҷаззо, ҳаюлою сурат ва ғайра ифода ёфтаанд. Имом Розӣ дар аксари масъалаҳои фалсафӣ аз мавқеи илми калом, фалсафаи машшоъро махсусан ҳикмати Ибни Синоро зери танқид гирифтасст. Ин асар ба забони форсӣ буда, соли 625 ҳ. қ. дар Димишқ ба арабӣ гардонида шудааст ва зери таҳқиқи Саид Муҳаммади Сабзворӣ дар шаҳри Техрон ба таъб расидааст.

11. «Ал-мантиқ-ул-кабир».

12. «Шарҳу мантиқ-ил-мулаххас». Ин китоб низ бо шеваву равиши китоби «Ал ишорот»-и Ибни Сино таълиф шудааст ва фарогири донишҳои мантиқ, табиат ва илоҳиёт мебошад.

13. «Рисолату ваҳдати-л-вучуд».

14. «Китоб-ул-ахлоқ». Ин асарро дар баъзе маъхазҳо бо номи «Ан-нафс ва-р-руҳ ва шарҳу қувоҳумо» зикр кардаанд, ки тааллуқ ба илми ахлоқ дошта, бо забони арабӣ навишта шудааст. Муаллиф дар ибтидои ин китоб чунин овардааст: «Ин китобест дар илми ахлоқ, мураттаб бар равиши бурҳонӣ на бар тариқи хитобию иқноъӣ...»¹⁰⁰, яъне мабоҳису матолиби он дар асоси далелҳои яқинӣ гирдоварӣ шудаанд. Фаҳруддини Розӣ ин китобро ба ду бахш ҷудо кардааст. Бахши аввал, ки иборат аз 12 фасл аст, фарогири баҳсҳои усули илми ахлоқ буда, дар он фарқи мартабаи инсон аз мартабаи дигар мавҷудот баён ёфтааст. Ӯ дар ин бора чунин менависад: Бидон, ки ҳар мавҷудро метавон бо чанд вачҳ васф кард. Қисмати аввал. Гуфта шудааст, ки махлуқот чор навъанд:

а) Махлуқоте, ки дорои ақлу ҳикматанд, аммо аз табиату шаҳват холӣ. Инҳо Малоикаанд.

б) Махлуқоте, ки аз ақлу ҳикмат тижӣ, аммо дорои дорои табиату шаҳватанд. Инҳо ба ҷуз одамӣ соир ҳайвонотанд.

в) Махлуқоте, ки ҳам аз ақлу ҳикмат ва ҳам аз табиату шаҳват бебаҳраанд. Инҳо ҷамодот ва набототанд.

г) Махлуқе, ки ҳам дорои ақлу ҳикмат ва ҳам дорои табиату шаҳват аст, ки ӯ инсон аст¹⁰¹. Сипас, муаллиф ба таҳлилу баррасии аҳволу мартабаи ҳар яке аз ин махлуқот пардохта, ба натиҷае мерасад, ки агар инсон аз роҳи ақлу ҳикмат кор бигирад ва бар табиату шаҳват ғолибу ҳоким ояд, дараҷаву мақоми ӯ болотар аз Малоик мегардад.

¹⁰⁰ Фаҳруддини Розӣ. Китоб-ул-ахлоқ (Ан-нафс ва-р-руҳ ва шарҳу қувоҳумо). – Исломобод, 1968 м. (1388 ш.).

¹⁰¹ Маъхази қаблӣ

Дар акси ҳол мақоми ӯ аз чаҳорпо поёнтар мегардад. Ин маъно дар Маснави Чалолуддини Румӣ низ дида мешавад:

... Ин севвум аст одамизоду башар,
Аз фаришта нимеву нима зи хар.
Ними хар худ моили сифлӣ бувад,
Ними дигар моили улвӣ бувад.
То кадомин ғолиб ояд дар набард,
З-ин ду гона, то кадомин бурд нард.
Ақл агар ғолиб шавад, пас шуд фузун,
Аз малоик ин башар дар озмун.
Шаҳват ар ғолиб шавад, пас камтар аст,
Аз баҳоим ин башар з-он к-абтар аст¹⁰².

Муаллиф дар навбати худ мавҷудотро ба се қисмати дигар: табиату шаҳват, вучуду халқ ва камолу нуқсон чудо кардааст. Ҳамчунин дар он шарҳи мартабаҳои арвоҳи башарӣ, моҳияти ҷавҳари нафс, қувваҳои нафс, лаззати ақлӣ ва ҳисси бар асоси оятҳои Қуръониву ривоятҳои набавӣ ва дар партави суҳанони ҳақимони юнонӣ баён гаштааст.

Қисмати дуввуми китоб низ дорои чанд фасл буда, дар он баҳсҳо дар бораи пешгириву сарқӯб сохтани авсофи замимаи инсонӣ монанди ҳубби молу чоҳ, бухлу ҳасад, риёкориву шаҳватхоҳӣ ва ғайра ифода ёфтаанд. Дар фасли аввал ва дуввуми ин бахш суҳан аз мол, манофеъ ва истифодаи дурусти он меравад. Муаллиф молро на фақат сабаби ғафлат, кибру ғурур ва саркашии баъзе инсонҳо дониставу мазаммат кардааст, балки онро ҳамчун неъматӣ моддӣ, ки табиати инсон ба он ниёз дорад, арзёбӣ карда, тарзи истифодаи дурусту манофеи онро барои инсон баён доштааст. Ба ақидаи ӯ мол барои инсон ҳамчун ходимест, ки агар онро барои таҳзиби ахлоқ ва таҳсили улум сарф намояд, пас ин феъл басо сазовору писандида маҳсуб мегардад ва агар молро фақат барои лаззати ҳиссии хеш харч намояд, пас ин амал зишту нописанд гашта, паёмадҳои нохуберо пеш меорад, зеро дар истифодаи аввал инсон ба саодати абадӣ ноил мегардад, аммо дар истифодаи сонӣ ба шақовату бадбахтӣ мубтало мегардад... Инсон маҳлуқест муҳтоҷ ба таъом, шароб, либос, издивочу макони зист ва ғайра, акнун барои рафъи чунин эҳтиёҷот ӯро зарурати

¹⁰² Мавлоно Чалолуддин Муҳаммади Балхӣ. Маснави маънавӣ. Дафтари чорум. – Теҳрон: Нашри Замон, 2001 м.

дастрасии мол пеш меояд. Пас, агар ин навъ эҳтиёҷоти худро қонеъ насозад, ҳаргиз ба касби камолоти хеш ноил намегардад. Аз ин вачҳ мол метавонад барои инсон ҳамчун ёвар ва ходиме хизмат намояд. Муаллиф дар фасли севвуми ин бахш аз ду сифати замимаи инсонӣ — ҳирс ва бӯхл сухан карда, моҳият ва фарқи онҳоро тавзеҳ дода чунин менигорад: «Ҳирс ин саъйи комили инсон ҷиҳати таҳсили мол дар ҳоли нодорӣ ё кам будани мол аст. Бӯхл бошад, саъйи пурраи инсон баҳри нигоҳдории мол дар ҳоли дорой аст. Пас ҳубби (дӯст доштани) мол дар ҳар ду ҳосил аст, бо ин фарқ, ки ҳубби чамъ кардану ҳосил намудани мол ҳирс аст ва ҳубби бақову нигоҳдории он бӯхл...»¹⁰³. Сипас, муаллиф ба пешгирию муолиҷаи ин авсофи зишт пардохта, барои тазкия ва тарбияи нафси инсон маслиҳату роҳнамоиҳои худро пешкаш карда, фаслҳои дигари ин бахшро комил намудааст. Албатта Имом Фаҳруддини Розӣ дар ин китоб, хусусан дар баҳши дуввум аз осори гузаштагон ба монанди Муҳаммад Ғазолӣ истифода кардааст, лекин дар он бо кӯшишу талоши хеш афзудаву далелҳои қавитари худро пеш овардааст. Ба ин хотир ин китоб яке аз беҳтарин асарҳои ахлоқӣ шинохта шудааст. Ин китоб бо таҳқиқи доктор Муҳаммадсағир Ҳасани Маъсумӣ дар Исломобод соли 1968 м. чоп шудааст ва ду нусхаи он таҳти рақамҳои I, R-29, 409309 ва I, F-16, 408175 дар китобхонаи Академияи илмҳои Тоҷикистон маҳфуз аст.

15. «Ал-маҳсул фи-л-мантиқ».

16. «Ал-мабоҳис-ул-худуд».

17. «Ал-муҳассал-ул-афкор-ил-мутақаддимин ва-л-мутааххирин мина-л-ҳукамои ва-л-мутакаллимин (Баёни афкори олимон, ҳақимон ва мутакаллимони гузаштаву имрӯза). Аз ҷумлаи осори авохири умри муаллиф ба шумор рафта, муаллиф дар он орои аксари фалсафаи қабл ва наздик ба асри худро чамъ оварда, баъзеи онҳоро мавриди интиқод қарор додааст. Муаллиф дар ибтидо роҷеъ ба истилоҳоти тасавуру тасдиқ, таҳлили назарияҳои гуногуни иқтибосӣ ва баёни бурҳони қотеъ сухан гуфта, сипас дар мавзӯи вучуд ва адам (нестӣ) баҳсҳо ороस्ताаст ва дар боби ҷисми баситу мураккаб, иллату маълул ақидаҳои худро иброз доштааст.

18. «Ар-рисолат-ул-ҷавҳар-ил-фарди» ё «Ар-рисолат-ул-ҷавохир».

19. «Китоб-ур-риъояти».

---

¹⁰³ Фаҳруддини Розӣ. Китоб-ул-ахлоқ (Ан-нафс ва-р-руҳ ва шарҳу қувому). –Исломобод, 1968 м. (1388 ш.).

20. «Китобун фи замми дунё».

21. «Ал-марсум фи сирр-ил-мактум».

Дар илми калом

1. «Ал-матолиб-ул-олияти мина-л-илм-ил-илоҳи». Уламои Донишгоҳи байналмилалии «Ал-азҳар»-и Миср ин асарро аз ҷумлаи муҳимтарин китобҳои таълифгашта дар илми калом ном бурдаанд. Аз ҷумла устод Солеҳи Мӯсо ҳангоми баён намудани шарафу фазилати илми калом ва баёни маъруфтарин мутакаллимон аз оғоз то кунун, ки баъзеи онҳоро мутавасит (миёнарав) ва баъзеи дигарро мутааммиқ (фурӯраванда ба ниҳоят ва асли ҳар чиз) гуфтааст, китоби «Ал-матолиб-ул-олияти»-и Фаҳруддини Розиро дар радифи «Ал-ақоид-ун-насафияти»-и Насафӣ, «Таволи-ул-анвор»-и Байзовӣ, «Ал-мақосид» ва «Ал-мавоқиф»-и Тафтазонӣ шумурда, таъкид доштаанд, ки ин китоб аз ҷумлаи муаллафоти мутааммиқест, ки ҳар донишҷӯ метавонад аз он барои худ далелҳои зуруриро пайдо намояд. Ва он чи аз матолиби он бармеояд, ин китоб дорои нӯҳ бахш мебошад: исботи воҷибалвучуд, тавҳид, сифот, асрори даҳр ва азал, замон ва макон, ҳаюло, нафс, нубуват, ҷабр ва қадар.

2. «Ниҳоят-ул-уқул фи диroyт-ил-усул». Иборат аз ду ҷилд буда, ба қавли соҳиби «Кашф-уз-зунун» ин китоб дар илми усули фикҳ таълиф шудааст, аммо ба гуфтаи Ибни Халликон ва ҳуди муаллиф, ин асар дар илми калом тасниф гардидааст.

3. «Китоб-ул-арбаъин фи усули дин». Ин асар дарбаргирандаи чил масъалаи каломии динӣ буда, аслан онро мусанниф барои писараш таълиф кардааст. Муаллиф дар ин китоб масоили офариниши олам, ҳастии воҷиб ва сифоти ўро нисбат ба мавҷудот азали медонад. Ба ақидаи ӯ илми Худо шомили ҳар чиз аст ва инсон метавонад онро ба ҳубӣ дарк намояд. Ин китоб то ба ҳол ҷоп шудааст ва метавон гуфт, ки шомили матолиби «Ал-бароҳин-ул-баҳоийя» аст, ки он ҳам дарбаргирандаи чил масъала аст. Аммо бо фарқияти каму беш ва тақдиму таъхир ва бо ин, ки «Арбаъин»-ро бо забони арабӣ барои фарзанди донишҷӯяш ва «Ал-бароҳин-ул-баҳоийя»-ро бо забони форсӣ барои султони донишпарвараш таълиф намудааст.

4. «Китоб-ул-хамсин фи усули дин». Маҷмӯаи рисолаҳое, ки дар Миср соли 1328 ҳ. қ. ба таърифи расидааст, шомили ин рисола низ гаштааст бо номи «Ал-масоил-ул-хамсун фи усул-ил-калом» понздаҳумин рисолаи ин маҷмӯа қарор гирифтааст.

5. «Ал-баён ва-л-бурҳон фи радди ало аҳли-з-зияғи ва-т-туғён».
6. «Ал-мабоҳис-ул-имодияти фи-л-матолиб-ил-маъодияти».
7. «Таҳзиб-уд-далоил ва ъюн-ул-масоил».
8. «Иршод-ун-низор ило латоиф-ил-асрор».
9. «Аҷвибат-ул-масоил-ин-начорияти».
10. «Таҳсил-ул-ҳаққи фи-л-каломи».
11. «Китоб-уз-зубдати».
12. «Ал-маъолим фи усули дин». Эҳтимол меравад, ки ҳамон «Ал-маъолим фи усул-ил-фиқҳи» бошад.
13. «Ал-қазо ва-л-қадар».
14. «Рисолат-ул-худус».
15. «Исмат-ул-анбиё». То кунун чоп шудааст.
16. «Ал-милалу ва-н-ниҳалу». Ин асарро соҳиби «Кашф-уз-зунун» ва ибни Халликон ва Имом Сабкӣ зикр накардаанд ва гумон меравад, ки ҳамон китоби «Ал-эйтиқодот-ул-фирақ-ил-муслимин ва-л-мушрикин» бошад, ки дар Қоҳира соли 1938 мелодӣ ба таъбъ расидааст.
17. «Ганбиҳ-ул-ишорати фи-л-усул».
18. «Ат-тариқату фи-л-ҷадал».
19. «Ал-ихтиборот-ул-алоияти фи-т-таъсирот-и-самовияти». Соҳиби «Ҳадят-ул-орифин» ин китобро бо номи «Ал-ихтиборот-ус-самовияту» зикр кардааст.
20. «Сироч-ул-қулуби».
21. «Ар-рисолату фи-с-суоли».
22. «Шарҳу исбот-ил-вочиби».
23. «Ас-саҳоиф-ул-илоҳияту».
24. «Ат-тариқат-ул-алоияту фи-л-хилоф». Дар чор ҷилд.
25. «Таъсис-ут-тақдис». Дар баъзе сарчашмаҳо бо номи «Асос-ут-тақдис» ёд шудааст ва бо ҳамин ном соли 1354 ҳ. (1935 м.) дар Миср ба таъбъ расидааст. Мусанниф дар ин китоб дар пайи исботи вучуди зоти Худо буда, он сифотеро, ки барои Худованд баён шудааст ба тариқи аъзо, мисли даст, пой, чашм, гӯш ва ғайра аз дигар сифатҳо монанди хашм, қаҳр, макр, ҳаё ва амсоли онҳоро таъвил намояд. Ин китоб аз чор қисм таркиб ёфтааст:
  - а) Далелҳое, ки далолат бар покии Худо аз қисм будан мекунад.
  - б) Таъвил, ахбор ва оёти муташобихот.
  - в) Баёни мазҳаби салаф.

г) Ҳукми муташобиҳот. Чунонки худи муаллиф дар муқаддимаи он гуфтааст, ин китобро ба малики одил Сайфиддин Абӯбакр ибни Аюб бахшидааст.

26. «Ал-латоиф-ул-қиёсияту». Ин китоб ба забони форсӣ буда, мурааттаб аз чор қисм аст: усули дин, фикҳ, ахлоқ ва дуо (муноҷот).

27. «Умдат-ун-низор ва зинат-ул-афкор».

28. «Ал-оёт-ул-байинот».

29. «Лавомеъ-ул-байинот фи-ш- шарҳи асмоиллоҳи ва сифот». То ҳол ба табъ расидааст.

30. «Ал-мунозирот». Ин асар дарбаргирандаи баҳсу мунозираҳои Имом Фаҳруддини Розӣ ва Муҳаммад Ғаззоли бо мазоҳиби мухталиф дар бораи масоили фалсафӣ, каломӣ ва илоҳиёт мебошад.

Дар улуми мутафарриқа: таърих, тиб, ҳандаса, забони арабӣ

1. «Ҷазоил-ус-саҳобати» ё «Ҷазоил-ул-асҳоб».

2. «Баҳр-ул-ансоб».

3. «Маноқиб-уш-Шофеъи». Ф. Розӣ номи ин китобро «Иршод-ут-толибин ило манҳаҷ-ил-қавим фи баёни маноқиб-ил-имом-иш-Шофеъи» гузошта, онро ба 4 қисм ҷудо кардааст ва ҳар қисме аз бобҳову фаслҳо иборат мебошад.

Қисми авали он дар шарҳи аҳволи имом Шофеъӣ бар сабили таърих аст, ки он аз се боби зерин иборат аст:

Боби якум дар шарҳи насаби имом Шофеъӣ ва он чи мутааллиқи он аст. Боби дуввум дар шарҳи устодҳо, санадҳо ва шогирдони имом Шофеъӣ. Боби севум дар ҳикояти меҳнати имом Шофеъӣ мебошад.

Қисми дуввуми китоб дар шарҳи улум, ҷазоил ва маноқибҳои имом Шофеъӣ буда, аз бобҳои зерин иборат аст:

боби якум дар шарҳи маърифати имом Шофеъӣ ба илми усул (калом),

боби дуввум дар маърифати имом Шофеъӣ дар ба илми усули фикҳ, боби севум дар баёни илми Шофеъӣ ба китоби Худо ва ҳар чӣ тааллуқ ба он дорад, боби чорум дар шарҳи ихотаи имом Шофеъӣ ба илми ҳадис, боби панҷум дар баёни маърифати имом Шофеъӣ ба илми луғат, боби шашум дар ҳикояти баъзе мунозироти имом Шофеъӣ дар фикҳ, боби ҳафтум дар ҳикояти ашъори манқула аз имом Шофеъӣ, боби ҳаштум дар маърифати имом Шофеъӣ ба тиб,

нучум ва фиросат, боби нӯҳум дар нуктаҳои латифе, ки мансуб ба имом Шофеъӣ аст, боби даҳум дар шарҳи хислатҳои ҳамида ва сифатҳои каримаи имом Шофеъӣ мебошад.

Қисми севвуми китоб дар зикри он чӣ далолат дорад бар тарҷеҳи Шофеъӣ бар соири мучтаҳидин ва он аз бобҳои зерин иборат аст: Боби аввал тарҷеҳи мазҳаби шофеъӣ бар дигар мазоҳиб иҷмолан. Боби дуввум тарҷеҳи мазҳаби шофеъӣ бар мазҳаби Абӯҳанифа тафсилан.

Қисми чоруми китоб дар ҳикояти ваҷҳҳоест, ки бо он таън дар мазҳаби шофеъӣ мекунад ва ҷавоби онҳо зимни баёни ҳафт ҳуҷҷат. Гуфтан ба маврид аст, ки муаллиф дар ин китоб аз мазҳаби фикҳии худ, яъне мазҳаби шофеъӣ бениҳоят дифоъ ва пуштибонӣ ба амал овардааст. Ӯ дар гуфтаҳои далелу ҳуҷҷатҳои мувофиқ ба мавзӯи мавриди баҳс қарордоштаро ироа карда, то андозае кӯшидааст, ки бартарию авлавияти мазҳаби худро нишон диҳад. Масалан, ҳангоми баёни насабномаи имом Шофеъӣ собит сохтааст, ки насаби Шофеъӣ ба ҷадди (бобои) Муҳаммад (с) мерасад. Ва чун ихтилофи мардумро дар шарҳи лафзи «Оли Муҳаммад» зикр менамояд, мегӯяд: Баъзе нафарон «Оли Муҳаммад»-ро ба насаб ва баъзеи дигарон ба пайравии дину шариати ӯ маъно кардаанд, пас, бар ҳар ду тақдир имом Шофеъӣ дохил дар «Оли Муҳаммад» аст ва чун мо мегӯем: «Аллоҳумма салли ало Муҳаммад ва оли Муҳаммад» ноғузир шомили имом Шофеъӣ низ мегардад, чунки ӯ аз ҷумлаи «Оли Муҳаммад» аст. Ва ҳеч гумоне нест, ки ин шараф барои дигар мучтаҳидон аз ҷумла Имом Молик ва имом Абӯҳанифа муяссар нагаштааст. Ё ин ки дар дар фасле, ки ба теъдоди устодҳои имом Шофеъӣ бахшида шудааст, чунин овардааст: Имом Шофеъӣ аз ҷамъи касири уламо истифодаи илм намудааст, ки бузургтарини онҳо Молик ибни Анас аст. Молик аз Нофеъ, Нофеъ аз ибни Умар ва ибни Умар аз пайғамбар (с) илм омӯхтаанд. Абӯҳанифа (р.х.) низ аз бисёр донишмандон илм омӯхтааст, ки бузургтарини онҳо Ҳаммод аст. Исноди Ҳаммод ба Наҳаъӣ ва Алқама ва ибни Масъуд ва ба пайғамбар (с) мерасад. Сипас, Ф. Розӣ гуфтааст: Имом Шофеъӣ агарчӣ аз Абӯҳанифа таъхири замони дорад, бо вучуди ин исноди илми ӯ бо се восита ба пайғамбар (с) мерасад. Ё ин ки дар дар саҳифаи 390 ин китоб овардааст: Пайравони имом Шофеъиро «Аҳли ҳадис» мегӯянд ва пайравони мазҳаби Абӯҳанифаро «Аҳли райъ» мегӯянд, аз ин хотир Фаҳруддини Розӣ мазҳаби худ, яъне шофеъиро тарҷеҳ медиҳад. Дар робита ба

қавли охир муҳаққиқи китоби мазкур (Маноқиб-уш-Шофеъи) дар зерхати китоб чунин овардааст: Аҳноф (пайравони мазҳаби Абӯҳанифа) чунин иҷмоъ доранд, ки ҳадиси заиф назди онҳо авло аз раъй (тафаккур, андеша) аст. Ҳамчунин далелҳои дигаре низ оварда мефаҳмонад, ки «Раъй»-и Абӯҳанифа баъд аз амал бар «Нас» (матн) дар партави «Нас» аст ҳамон гунае, ки мазҳаби шофеъӣ чунин аст¹⁰⁴. Ин гуна дифоу пуштибонӣ аз мазҳаби хеш дар бисёре аз ҷойҳои ин китоб ба назар мерасад.

Қисматҳои охири китоб низ пурра ба баёни масоили ихтилофии фикҳи мазҳаби шофеъӣ бо дигар мазоҳиб, хусусан ба мазҳаби имоми Аъзам Абӯҳанифа равона гардидааст. Аммо назари Фаҳруддини Розӣ ва равиши гуфтори ӯ нисбат ба илм ва шахсияти имоми Аъзам – Абӯҳанифа мусбат ва муаддабона аст ва дар аксари мавозеъ чун аз Абӯҳанифа ном бурдааст, дуои хайрро дар ҳаққаш дареғ надоштааст. Баъд аз мутолиаи китоб хонанда дармеёбад, ки Фаҳруддини Розӣ на танҳо як мутакаллим ё файласуф аст, балки ӯ донандаи илми фикҳ ва усули фикҳ низ мебошад, ҳамон гунае ки хонанда баъд аз мутолиаи «Тафсири кабир»-и ӯ мефаҳмад, ки Ф. Розӣ на танҳо муфассир, балки донандаи тамоми улуми асри хеш будааст.

Дар охири китоб оид ба таърихи итмоми он чунин омадааст: Дар шаби чоршанбе, 27 сафари соли 597 ҳ. қ. муаллиф аз таълифи он фориғ гаштааст (яъне 9 сол пеш аз вафоташ, ки дар соли 606 ҳ. қ. сурат гирифтааст). Ин асар бо эҳтимоми пашӯҳишгар доктор Аҳмади Ҳичозӣ Ассақо дар асоси 4 нусха, ки нусхаи авалини онро соли 679 ҳ.қ. Муҳаммад ибни Абумансури Дебоҷ китобат кардааст, таҳқиқ ва таҳияву омодаи чоп гардида, соли 1406 ҳ.қ. (мутобиқ бо соли 1986 м.) бо номи «Маноқиб-ул-имом-иш-Шофеъи» дар ҳаҷми 549 саҳифа дар Қоҳира (Миср) ба таъб расидааст.

4. «Масодироту Иқлидис». (ё Уқлидис). Муаллифи китоби «Аҳвол ва осори Хоҷа Насриддини Тусӣ» вожаи мазкурро чунин шарҳ додааст: «Баъзе калимаи иқлидисро ба замми ҳамза ва касри дол ва баъзе дигар ба касри ҳамза ва зами дол забт карда гуфтаанд, ки ин калима мураккаб аз ду калима «иқли», яъне калид ва «дис» ба маънии миқдор аст, ки маънии таркибии он калиди андоза «ҳандаса» аст. Фирӯзободӣ дар китоби «Қомус-ул-луғат» гӯяд: Уқлидис ба зами аввал номи мардест, ки китобе дар илми маъруф «ҳандаса» вазъ намуда. Ва

---

¹⁰⁴ Муҳаммад ибни Умар Фаҳруддини Розӣ. Маноқиб-ул-имом-иш-Шофеъи. – Қоҳира, 1406 ҳ. қ. (1986 м.). – С. 33, 47, 390.

гуфтаи Ибни Ибод, ки Иқлидис номи китоб аст, ғалат аст... Аз гуфтаи Фозили Румӣ ва Исҳок ибни Хунайн чунон бармеояд, ки Иқлидис мусаннифи асли китоб набуда, балки асли китобро таҳзиб ва таҳрир карда ва китоб баъд аз таҳрир ба номи ӯ машҳур шудааст¹⁰⁵. Соҳиби «Табақот-ул-атиббо ва-л-ҳукамо» рочез ба маънои вожаи мазкур фармудааст, ки яке аз подшоҳони давлати Юнон ду китоб дар хазона дармеёбад ва дар он китобҳо аз санъати ҳандасии муҷассамоти хамса ва чигунагии сохтани пайкараҳои панҷгона дар кура сухан ронда шудааст. Он подшоҳ дар ҷустуҷӯи касе мебарояд, ки румузи он китобҳоро барояш боз намуда тафсир намояд. Саранҷом Иқлидисро меёбад, зеро ӯ дар илми ҳандаса саромади рӯзгори худ будааст. Иқлидис он ду китобро шарҳу тафсир намуда, мақсади муаллифро барои подшоҳ баён менамояд. Он гоҳ бар он китоб муқаддимае дар баёни маърифати санъати муҷассамоти хамса менигорад, ки баъдтар ин муқаддима асоси китоби «Усули ҳандасаи Иқлидис» мегардад¹⁰⁶. Дар Ғиёс-ул-луғот вожаи мазкур чунин шарҳ ёфтааст: Уқлидис номи китобест дар илми ҳандаса ва ашколи риёзӣ, ки ба номи мусаннифаш онро номанд; ва маънии луғавии ин лафз калиди ҳандаса аст, чи (чунки) ба забони юнонӣ уқлӣ (биззам) калид ва дис (билкасп) ба маънии ҳандаса. Ва ба касри аввал ва фатҳи дол (яъне иқлидас) низ навиштаанд¹⁰⁷.

5. Шарҳи қуллиёти «Ал-қонун»-и ибни Сино. Пажӯҳишгарон шуҳрат ва маъруфияти Фаҳруддини Розиро дар эҷоди асарҳои тиббии ӯ низ арзёбӣ кардаанд. Гуфтаанд, ки ӯ як доиратулмаорифи тиббӣ бо номи «Ҷомеъ-ул-қабир» ё «Тибби қабир» навиштааст, вале он нотаом боқӣ мондааст. Шарҳи «Ал-қонун»-и ибни Сино ва «Ҳифз-ул-бадан» аз ҷумлаи асарҳои тиббии ӯ ба шумор меравад. Заминае ки Фаҳруддини Розӣ дар он тафаввуқ (бартарӣ) ёфт, пизишкӣ буд, илме ки устодӣ ва маҳорат дар онро ба саҳтӣ метавон аз як мутақаллим таваққуъ (умед) дошт. Ӯ рисолаҳои гуногуне дар ҳифз (сиҳат), набз, ва ташреҳ навишт. Асари тиббии ӯ шарҳест, ки бар «Ал-қонун»-и ибни Сино навишта, бештар онро интиқод кардааст ва ақоиди худро бар пояи гуфтаҳои Ҷолинус ва атибои (табибҳои) мусулмон ба вижа Муҳаммад Закариёи Розӣ ниҳодааст. Ин шарҳ шоҳиди кофист бар ин ки Фаҳруддини Розӣ илми тибро бо хондани

¹⁰⁵ Муҳаммадтақи мударриси разавӣ. Аҳвол ва осори Хоҷа Насриддини Тусӣ. – Теҳрон, 1370 ш.

¹⁰⁶ Сулаймон ибни Ҳиссон. Табақот-ул-атиббо ва-л-ҳукамо. Мутарҷим Саидмуҳаммади Козим. – Теҳрон, 1319 ш. – С. 104.

¹⁰⁷ Муҳаммад Ғиёсуддин. Ғиёс-ул-луғот. – Душанбе, 1987. – Ҷ. 1. – С. 79.

як ё ду китоби кӯчак ёд нагирифт, балки онро амиқан хонд ва дар он ба маҳорат расид. Дар воқеъ вай дар Ҳирот ба сабаби тавоноӣ ва диққати худ дар ташҳиси беморӣ шуҳрати басазо ёфта буд¹⁰⁸.

6. «Ал-ҷомеъ-ул-кабир», ки бо «Тибӣ кабир» ном бурда шудааст. Гуфтаанд ин асар нотаом мондааст.

7. «Китоб-ун-набз».

8. «Масоилун фи-т-тиб».

9. «Ҳифз-ул-бадан». Ин рисола аз ҷумлаи асарҳои форсии Фаҳруддини Розӣ буда, дар он аз беҳдошти бадани инсон ва пешгирии он аз ҳар гуна бемориҳо сухан рафтааст. Ин китоб бо таҳқиқ ва тасҳеҳи Саидхусейни Разабии Бурқайи соли 1390 ш. дар Техрон тавассути Пажӯҳишгоҳи улуми инсонӣ ва мутолиоти фарҳангӣ дар ҳаҷми 600 саҳифа ба ҷоп расидааст. Дар оғози китоб мусаҳеҳ зимни баррасии зиндагӣ ва фаъолияти Фаҳруддини Розӣ ва муаррифии ҷойгоҳи ӯ дар илми тиб инчунин ба асли китоб, замони дақиқи таълифи он, муаррифии нусхаҳои хаттии асар ва шеваи тасҳеҳи он пардохтааст. Ҳамчунин мусаҳеҳ афтодагиҳо, афзудагиҳо ва дигаргуниҳои матнро бо муқоисаи нусхаҳои хаттӣ баррасӣ карда, онҳоро дар қисмати поёнии саҳифа (поварақ) овардааст. Ин китоб аз ҳашт мақолаи зерин иборат аст: 1. Дар бораи аломоти амзича (мизочҳо) бар сабили иҷмол (ба таври сарбаста ва хулоса); 2. Дар баёни он ки тадбири ҳаво ва он чи ба он боб тааллуқ дорад; 3. Дар шарҳи музирроти (зарарҳои) мухталифа; 4. Дар машрубот; 5. Дар тадбири маъкулот (хӯрданиҳо); 6. Дар истифрӯғҳо (қай ва холи кардани меъда); 7. Дар ҳаракат ва сукун; 8. Дар тадбири хоб ва бедорӣ. Пас аз поёни ин рисола мусаҳеҳ се мақоларо аз рисолаи дигари муаллиф «Ал-фиросат» ва боби 27-уми китоби «Ҷомеъ-ул-улум»-и муаллифро дар он ҷой додааст. Намунае аз мазмун ва матолиби китоб чунин аст: Дар боби хӯрдани ғизо: Бояд, ки таом бар шаҳвати (хоҳиши) содиқ хӯранд ва чун шаҳвати содиқ падида ояд дар таъом хӯрдан таъхир накунад ва чунон бояд, ки чун даст аз таъом бозгирад ҳанӯз орзуи таом боқӣ бошад вайро аз бақияи шаҳват. Ва бадтарини хӯрдан он аст, ки меъдаро пур кунад, пас агар рӯзе чунин афтад, дигар рӯз бисёр бихуспад дар хонае, ки ҳавои он муътадил аст ва агар хоб бибарад, бисёр наравад... Дар боби чигунагии хуфтан (хобидан) фармудааст: Нахуст як соат бар паҳлуи рост бояд хуфт, пас ба паҳлуи

¹⁰⁸ М. Шариф. Таърихи фалсафа дар ислом. – Техрон, 1365 ш. – Ҷ. 2. – С. 88.

чап бозгаштан ва дар руй хуфтан андомхо осоиши беҳтар ёбад, лекин аз бисёр хуфтан бар ин шакл бемориҳои сабб таваллуд кунад, чун фолич ва кобус ва сакта, зеро ки ахлот ва фузлаҳо аз роҳи бини ва ком ба ҷониби қафо боз гардад ва ба асабҳо фуру ояд. Ва беҳтар он бошад, ки то таъом аз сари меъда фуру нагузарад нахуспад...

10. «Ат-ташреҳ мин-ал-фам ила-л-ҳалқ».

11. «Ас-сир-ул-макнун».

12. «Китобун фи-р-рамли».

13. «Китобун фи-л-ҳандасати».

14. «Китоб-ул-фиросати». Фахруддини Розӣ дар ибтидои ин рисола баъд аз ҳамду санои Худо ва дуруд бар расули ӯ (с) чунин нигоштааст: Ин рисола муштамил бар се мақола аст ва дар ҳар мақолае чанд фасл ва боб аст. Мақолаи аввал дар умури кулли ин илм аст ва ӯ муштамил бар ҳафт фасл. Мақолаи дуввум дар баёни муқтазиёти кулли ин илм аст ва ӯ муштамил бар чаҳор боб ва дар ҳар бобе чанд фасл. Мақолаи сеvvум дар баёни узвҳост ва ӯ муштамил бар ҳафтаҳ фасл. Мақолаи аввал, фасли авал дар баёни лафзи фиросат аст. Гуфтаанд: фиросат иборат аст аз талаб кардани далел дар аҳволи зоҳир бар ахлоқи ботин... Қисмати охири китоб, яъне мақолаи сеvvум хело ҷолиб буда, ба далолати узвҳои ҷузъии зоҳирӣ ба баъзе ахлоқи ботинӣ бахшида шудааст. Фахруддини Розӣ дар ибтидои ин мақола чунин гуфтааст: мақолаи сеvvум дар далоили аъзои ҷузъия бувад. Бидон, ки далолати ӯ бар аҳвол тамомтар бувад аз далолати соири аъзо бар он аҳвол ва далолати он бар чанд вачҳ аст: Аввал он, ки шарафи одамӣ ба воситаи фаҳм ва ақл ва зикр ва ҳифз бувад ва маҳали ин аҳвол димоғ аст. Пас, сар савмаъаи¹⁰⁹ ҳавос бувад ва маъдани ҳифз ва зикр ва ин далолат кунад бар ин, ки сар акмали аъзо бувад ва дар зуҳури аҳволи нафсония, пас далолати аҳволи сар бар осори нафсония тамомтар бувад.

Дуввум он ки камоли ҷасад ба сабаби ҳусн бувад ва нуқсонии ҷасад ба сабаби қубҳ ва маҳали ҳусн ва қубҳ ҷуз рӯй чизе нест. Аммо соири аъзо дар ҳусн ва қубҳ муқобиланд.

Сеvvум он ки аҳволи зоҳира дар вачҳ (рӯй) далолат кунад бар аҳволи ботина, сабаб он ки хиҷолатро ранге махсус аст дар вачҳ. Ва ҳамчунин дар ғзаб ва тарс ва шодӣ ва ғам. Ва ин рангҳо ҳар вақт, ки

---

¹⁰⁹ Савмаа, савомеъ – макони баланде, ки сокин аст он ҷо роҳиб ба танҳои (даёр ҳам номида мешавад); савмаа шайа – чамъ овард онро. Фарҳанги бузурги ҷомеъи навин (тарҷумаи Мунҷид). – Ҷ. 1. – С. 900.

дар вачҳ ҳосил шавад далолати ӯ бар ахлоқи ботина ва аҳволи нафсония қавӣ ва комил бувад. Пас собит шуд, ки далолати аҳволи зоҳира, ки мавҷуд аст дар ин узв, тамомтар аст аз далолати аҳволи зоҳира, ки дар боқии аъзо бувад. Пас, меғӯем, ки аъзои мавҷуда дар сар, пешонӣ ва абрӯ ва чашм ва бинӣ ва лаб ва дандон ва зақан (занах, манах) ва гӯш бувад. Пас, аҳкоми ин аъзо зикр кунем, баъд аз он аҳкоми аъзои дигар. Фасли аввал дар далоили пешонӣ бувад.

Аввал, ҳар касро, ки пешонӣ фароҳам омада бовд ва ба тавасут моил бувад, ғазуб ва хашмгин бовд.

Дуввум, ҳар касро, ки пешонӣ хурд бувад чоҳил бошад. Сабаб он ки ин далолат мекунад бар ин, ки батни аввал аз димоғ хурд бувад, он миқдор ки чора набувад ва ин муҷиби офат бувад дар аҳволи димоғ мисли ҳифз ва зикр.

Севвум, ҳар кӣ пешонии ӯ бузург бувад, коҳил ва ғазуб бувад. Сабаб он, ки эҳтимол дорад, ки бузургии пешонӣ сабаби касрати модда бувад ва ин муҷиби коҳилӣ бувад ва эҳтимол дорад, ки сабаби қуввати ҳарорати ғаризии димоғӣ бувад ва ин муҷиби ғзаб бувад.

Чорум, ҳар кӣ пешонии ӯ бисёр шиканҷ бувад, мутасаллиф (худписанд, маддох) ва лофанда бувад.

Панҷум, ҳар кӣ пешонии ӯ кушода бувад, хусуматкунанда ва бо шағаф (фитна, ошӯб) бувад.

Фасли дуввум дар далолати абрӯ. Аввал ҳар, ки абрӯи ӯ бисёр бувад, соҳиби ӯ бисёр ғам ва андӯх бошад ва лоғарсухан. Ва сабаб он аст, ки бисёрии мӯй аз моддаи духония бувад ва бисёрии мӯй далолат кунад бар бисёрии моддаи духония, ки дар димоғ аст. Пас далолат кунад бар истилои (ғолибияти) табиъати савдо бар димоғ ва он муҷиби ғам ва андӯх аст.

Дуввум, агар абрӯ дароз бошад ё музалаф (зиёд ва наздик), соҳиби ӯ мутукаббир ва лофанда бувад.

Севвум, ҳар кӣ абрӯи ӯ майл суйи бинӣ дошта бошад, ба ҷониби зер, лофанда ва аблаҳ бувад...

Ҳамин тариқ, Фаҳрудини Розӣ дар фаслҳои боқии ин мақола далолати ҳар узверо бар баъзе ахлоқи ботнии инсон баён намудааст, монанди чашм, бинӣ, рӯй, гӯш, гардан, пӯст, гӯшт ва ғайра.

Ин рисола аз тарафи Лутфулло Азизии Ҳаравӣ таҳқиқ ва тарҷумаи форсӣ шуда, бо эҳтимоми Саидхусейни Разаӣ – пажӯҳишгари таърихи пизишкӣ ва Ҳодӣ Олимзода – устоди донишгоҳи Техрон, гурӯҳи таърихи фарҳанг ва тамаддуни исломӣ дар

мачалаи «Таърихи илм» шумораи чоруми соли 1384 ш. дар саҳифаҳои 139-200-и он, яъне дар ҳаҷми 62 саҳифа чоп гардидааст. Мутарҷим дар оғози рисола чунин овардааст: Аммо баъд ин ҳарфе чанд дар тарҷумаи алфози арабӣ ва тавзеҳи луғоти рисолаи шарифест, ки дар (илми) фиросат имомул ҳумом, муқтадал аном, қудватул муҳаққиқин, бурҳонул мудаққиқин фаҳрул миллати ва дин Ар-Розӣ тайябаллоҳу зарихаҳу (оромгоҳашро) тасниф карда буд. Дар чор саҳифаи охири ин рисолаи ба таърасида тасвири саҳифаҳои аввалу охири нусхаҳои хаттии форсӣ ва арабии он нишон дода шудааст. Ин рисола ба забони фаронсавӣ низ гардонида шуда, соли 1939 м. дар Париж ба таърасидааст. Абдурауфи Ҳақиқат соҳиби китоби «Таърихи улум ва фалсафа дар Эрон» гуфтааст, ки Фаҳруддини Розӣ ин асарро дар заминаи китоби Арасту таълиф кардааст.

15. «Шарҳ-ул-муфассали Замахшарӣ» (дар илми наҳв).

16. «Ниҳоят-ул-иҷоз фи-н-ниҳоят-ил-эъҷоз». Дар илми баён, ки то ҳол чоп шудааст ва дар баъзе тазкираҳо бо номи «Дироят-ул-эъҷоз» зикр гардидааст. Аммо Фаҳруддини Розӣ дар «Мафотех-ул-ғайб» зимни тафсири ояти 23-и сураи «Бақара» сухан аз фасоҳату балоғат ва эъҷози Қуръон карда чунин гуфтааст: ҳар кӣ дар китоби мо «Далоил-ул-эъҷоз» тааммул намояд, мефаҳмад, ки Қуръон дорои тамоми ваҷҳҳои фасоҳату балоғат аст.

17. «Мухтасарун фи-л-эъҷоз».

18. «Шарҳ-ус-сиқт-уз-занди».

19. «Шарҳ-ун-наҳҷ-ул-балоғати». Гуфтаанд, ки нотамои мондааст.

20. «Ас-сир-ул-мактум фи мухотабати-ш-шамси ва-н-нучуми ало тариқати ман яътақидухум». То кунун ба таърасидааст, аммо соҳиби китоби «Ат-табақот-уш-шофиъияти» қабул накардааст, ки ин асар аз муаллафоти Имом Розӣ бошад.

21. «Шарҳу абёт-иш-Шофеъи».

22. «Шарҳ-ул-ваҷиз»-и Муҳаммад Ғаззоӣ, ки онро тамои накардааст, ва танҳо фасли ибодат ва никоҳро дар се ҷилд навиштааст.

23. «Асрор-ун-нучум».

24. «Қомеъ-ул-улум» ё «Ҳадоиқ-ул-анвор фи ҳақоиқ-ул-асрор». Машҳуртарин ва муҳимтарин асари доиратулмаорифи Фаҳруддини Розӣ аст, ки дарбаргирандаи тамоми улум ва фунуни асри хеш мебошад. Ин китоб аз ҷумлаи муаллафоти форсии Фаҳруддини Розӣ

ба шумор рафта, ба забони арабӣ низ гардонида шудааст. Аз ин хотир ва ба эътибори номи он, ки «Ҳадоиқ-ул-анвор фи ҳақоиқ-ул-асрор» ё «Ҷомеъ-ул-улум» аст, ин китоб дар ҳоли номгӯйи асарҳои Фахруддини Розӣ баъзан такроран зикр гардидааст. Худи муаллиф дар муқаддимаи ин китоб чунин овардааст: «...Ва ин китоби ситиниро «Ҷомеъ-ул-улум» ном кардем»¹¹⁰. Фахруддини Розӣ ин асарро соли 574 ҳ. қ. ҳангоми истиқомати сесолааш дар Дорурмулуки Хоразмшоҳӣ таълиф карда ба Алоуддин Текеши Хоразмшоҳ бахшидааст. «...Ва чун осори адл ва сиёсат ва анвори отифат ва марҳамати подшоҳи Хоразмшоҳи кабир олими одил, шаҳрери ҷаҳон Абулмузаффар Текеш ибни малик-ил-муаззам Аил Арслон ибни малик-ил-кабир Отсиз дар кулли олам мунташир гашта буд, банда қасди ҷаноби муаззам ва боргоҳи мукаррам карда ва муддати се сол дар дорулмулуки Хоразм аҷалаллоҳу дар нашри илм рӯзгоре гузаронида...»¹¹¹. Ба назар чунин мерасад, ки баъзе аз нусхаҳои ин китоб дорои чил илм будааст, зеро соҳиби «Кашф-уз-зунун» Ҳоҷӣ Халифа онро ҷомеи чил илм шумурдааст. Дар баъзе нусхаҳои он зиёда аз чил илм ва дар баъзеи дигари он шаст илм мавриди баҳс қарор гирифтааст. Аз ин хотир ин китобро «Ситини» (яъне дорои шаст илм) гуфтаанд... Ду нусхаи ҷопӣ аз ин китоб дар шуъбаи дастхатҳои Китобхонаи милли Тоҷикистон мавҷуд аст. Яке бо сайъ ва эҳтимоми Абдурахмон ибни Ҳоҷӣ Муҳаммад Содиқи Тошкандӣ, ки соли 1315 ҳ. қ. (1913 м.) дар шаҳри Тошканд ҷоп шудааст, дорои 472 саҳифа буда зери рақами инв: 2204 қарор дорад. Нусхаи дигари он соли 1323 ш. дар шаҳри Техрон ба табъ расида, дорои 224 саҳифа мебошад ва зери рақами инв: 5938 қарор гирифтааст. Дар ҳар дуи ин нусхаҳо маълумот дар бораи шаст улуми мутафарриқа пешниҳод гардидааст. Муаллиф дар баёни сабаби таълифи китоб аз ҷумла чунин гуфтааст: «Ва ғараз аз ҷамъи ин илмҳо ба ин тартиб ва ирони он ба ин талхис ва таҳзиб он аст, то ҳар он илм, ки рағбати бандагони ҳазрати аъло дар баҳси он бештар бувад ва илтифоти ҳиммат комилтар бошад, дар он илм китобе сохта шавад ва завоҳир ва мушкилоти он пардохта ояд, чунончи қиблаи қабули оламиён ва матлуби назари ҷаҳониён гардад, то бандаро аз хондани он дар ҳазрати аъло

---

¹¹⁰ Фахруддини Розӣ. Ҷомеъ-ул-улум. – Тошканд, 1315 ҳ. (1913 м.).

¹¹¹ Маъхази қаблӣ

(зоъафаллоҳу ашрофаҳо) ниҳояти манқабат ва камоли мартабат ҳосил шавад»¹¹².

Равиши таълифи китоб ба ин тартиб аст, ки муаллиф сараввал илми мавриди баҳсро унвон карда, онро ба нӯҳ масъала ҷудо кардааст. Се аз он масоилро дар усули зоҳира ва сеи дигарро дар усули мушкила ва боқиро ба тариқи пурсишу посух дар имтиҳонот бахшидааст. Муллиф илми каломро оғозбахши китоб қарор дода, чунин овардааст: «Аз ин илм нӯҳ масъала ёд хоҳем кард, се масъала аз он чи хуччат ва бурҳони он зоҳир шавад. Аввал дар худуси (пайдоиши) олам, дуввум дар исботи Сонеъ Таъоло, севвум дар исботи нубуввати Муҳаммад (с) ва ҳарчанд ки дар маърифат ва бароҳини ин усул ба тафаккури бисёр ва тааммули том ҳоҷат афтад...». Ба ғайр аз улуми ақлӣ ва нақлӣ дар ин китоб роҷеъ ба дигар илмҳои гуногуни соҳаҳои ҳаёти халқ маълумот дода шудааст. Масалан, дар мавриди илми фалоҳат (кишоварзӣ) чунин омадааст: «Асли аввал дар шинохтани замини нек. Бидон, ки гуфтаанд: Дар он замин, ки хоҳанд некӣ ва бадии ӯро бидонанд, ҷое миқдори ду газ ё се газ фуру баранд. Он гоҳ аз он гил ду ё се пора гиранд ва дар об андозанд ва як соат бигзоранд. Баъд аз он оби софиро завқ кунанд, агар таъми он хуш бувад, он замин нек бошад ва агар таъми об шӯр ва нохуш бувад, он замин ҳамчунон бошад. Асли дуввум дар вақти пошидани тухм бар замин...». Ё ин ки дар боби шустану дур сохтани доғ аз либос чунин овардааст: «Илму қалъил осор, яъне агар ба ҷома чизе олуда гардад он олоишро чи гуна бояд бурдан. Яъқуб ибни Исҳоқи Киндиرو дар ин боб рисолаест ва мо дар ин китоб аз он нӯҳ чизи муҳимтарест бихоҳем овардан. Асли аввал. Ҷомаи сафед ба ҳар чи биолояд ба саргини шутур тар карда биёғоранд (?) ва як шаб биниҳанд ва дигар рӯз бишуянд пок шавад ва ба оҳак ва собун ҳам пок шавад... ». Дар ин китоб маълумот дар бораи илмҳо баробар набуда, баъзеи онҳо нисбати баъзеашон зиёдтаранд. Дар ин ҳол муаллиф дар аслҳои илми мавриди баҳс фаслҳоро афзудааст. Монанди илми талаб, ки дар он омадааст: «Асли аввал дар шарҳи аҳволи ғизо ва дар вай ёздаҳ фасл аст: Фасли аввал андар ғизои нек... Фасли дуввум андар ғизои бад... Фасли севвум андар ғизои нек, ки аз вай хуни софӣ ва рақиқ таваллуд кунад... Фасли чорум андар ғизоҳои ғализ... Фасли панҷум андар ғизоҳои сариъул ҳазм...» Асли дуввум дорои се фасл ва асли севвум дорои даҳ фасл аст. Дар усули мушкилаи

---

¹¹² Ҳамон ҷо.

ин бахш аз гуфтаҳои Абӯалӣ ибни Сино низ иқтибос оварда, баъзе ақволи ӯро мавриди баҳс қарор додаст.

Яке аз дӯстдорони таърих ва адабиёти форсӣ устод Муҳаммад Хусейни Тасбеҳӣ ҷиҳати дастёбии осон аз матолиби ин китоб, муқаддима ва феҳристи номҳои ашхосу қабилаҳо, кунияту нисбатҳо, ҷойҳо, китобҳо, оятҳои қуръонӣ, аҳодиси набавӣ, ашъори арабию форсӣ, масалҳову ҳикматҳо ва матолиби китобро тартиб дода, пешкаши муҳаққиқону дӯстдорони осори Фаҳруддини Розӣ кардааст. «Ҳозирам муқаддима ва фаҳориси гуногун бар ин китоби беназир биафзоям, то истифодаи он ом гардад, чунки дар ин рӯзгор онон, ки дунболи таҳқиқ ва тафҳҳус ва ҷустуҷӯ дар улуми қадим ва таърих ва адаби форсӣ ҳастанд, баҳраёбӣ аз ин гуна кутубро ҷуз бо доштани фаҳориси саҳл ва осон намедонанд, балки мушкил ва ғайримумкин мешуморанд, зеро вақт ва фурсат кам аст ва хондану навиштан ва мунташир кардан бисёр зиёд»¹¹³. Дар муқаддима аз ҳаёт, фаъолият ва номгӯии асарҳои арабию форсии Фаҳруддини Розӣ сухан рафтааст. Нусхае аз он дар дар шӯъбаи дастхатҳои Китобхонаи милли Тоҷикистон таҳти ин рақам инв: 5940 мавҷуд аст.

25. «Чаҳордаҳ рисола». Дар шаҳри Техрон соли 1340 ш. ба таъб расидааст, ки дарбаргирандаи чанд рисолаи Фаҳруддини Розӣ низ мебошад ва аксари матолиби он дар рад бар фирқаҳои карромия ва исмоилия аст. Гуфтаанд, ки Фаҳруддини Розӣ чанд рисолаи дигар бо забони форсӣ таълиф кардааст, ки дар он матолиби мушкилро ба забони форсӣ хело хубу сода ва осонфаҳм баён намудааст.

26. «Аш-шаҷарат-ул-муборакату». Ин асарро дар баъзе сарчашмаҳо ба Фаҳруддини Розӣ нисбат додаанд.

27. «Ат-таҳбир фи илм-ит-таъбир». Ин китоб дар илми таъбири хоб ба забони форсӣ таълиф гардидааст. Мо дар мавриди ин асар чанд сухан аз таҳқиқоти устод Эраҷи Афшорро баён месозем. Ҷи тавре ки худ устод фармудаанд, дар соли 1346 (шамсӣ) асареро ки муаллифи он гумном будааст, бо номи «Хобгузорӣ» дар интишороти «Бунёди фарҳанги Эрон» ба ҷоп расонидаанд. Ва чун нусхаи хаттии қадимие, ки дар илми таъбири хоб таълиф гаштаву тааллуқ ба асрҳои ҳафту ҳашти ҳиҷрӣ дошта, ба дасташ меафтад, дар пайи таҳқиқи ин асар мешавад. Ин нусха аз 65 варақ иборат буда, дар он номи муаллиф

---

¹¹³ Муҳаммад Хусейни Тасбеҳӣ. Чомеъ-ул-улум... Бо муқаддима ва фаҳорис. – Техрон, 1346 ш. (1967 м.).

вучуд надоштааст, аммо дар аввалҳои он, номи китоб мазкур гаштааст, агарчанде ки бар асари кӯхнаву фарсуда шудан қисмати охири он, яъне калимаи «таъбир» хуб боқӣ намондааст. Дар саҳифаи дигари ин нусха, муаллиф чунин овардааст: «Ва мо тамоми ин сухан андар китоби «Таъбири кабир» баён кардаем». Пас аз ин муҳаққиқи машҳур ба китоби «Кашф-уз-знун»-и Ҳоҷӣ Халифа рӯ меорад ва дармеёбад, ки аз Фаҳруддини Розӣ асаре бо номи «Ат-таҳбир фи илми таъбир» боқӣ мондааст. Лекин ин далел ба танҳои муҳаққиқро қонеъ намесозад, зеро аз нусхаи мазкур қисмате, ки эҳтимолан номи нависанда мазкур бошад, боқӣ намондааст. Дигар ин ки соҳиби «Кашф-уз-знун» нагуфтааст, ки ин китоб бо кадом забон таълиф шудааст, арабӣ ё форсӣ. Агар ӯ қайд мекард, ки ин асар бо забони форсӣ навишта шудааст, пас мо ба осонӣ ин нусхаро ба Фаҳруддини Розӣ нисбат медедем. Дар дигар сарчашмаҳое, ки аз аҳволи Фаҳруддини Розӣ сухан мегӯянд, ҳеҷ далолате пайдо нашудааст, ки Фаҳруддини Розӣ дар илми таъбир китобе ба забони форсӣ дошта бошад. Танҳо чизе ки гуфтаи соҳиби «Кашф-уз-знун»-ро тақвият мебахшад, ин китоби «Таъбири Султонӣ» аст, ки тахминан дар солҳои 760-786 ҳ.қ. эҷод шудааст. Дар он омадааст: «...ва аз ин ҷумла китоби «Ат-таҳбир фи илми таъбир» аз мусаннафоти Имом-ул-муҳаққиқин Фаҳрулҳаққи ва дин Муҳаммади Розӣ...»¹¹⁴.

Ҳамчунин равиши тақсимбандиеро, ки Фаҳруддини Розӣ дар боби илми таъбир дар китоби машҳури худ «Ҷомеъ-ул-улум» (Ситини) кардааст, дар ин нусха ба назар мерасад ва ин мутобиқат метавонад далели дигаре бошад. Инчунин қоғаз ва хате, ки дар он нусха мавҷуд аст, мутааллиқ ба асрҳои ҳафту ҳашти ҳиҷрӣ будааст. Ҳамаи инҳоро ба назар гирифта, устод Эраҷи Афшор ба натиҷае расидаанд, ки ин асар яке аз осори Имом Фаҳруддини Розӣ мебошад, чунонки худӣ эшон қайд кардаанд: «...ин таълифро ба эҳтимоли қавӣ, бо қароини мавҷуд то замоне, ки далоили муҳолифе ба даст набошад, ба истиноди забти Ҳоҷӣ Халифа ва зикри соҳиби «Таъбири Султонӣ» метавон аз таълифоти Имом Фаҳр донист ва азиз шумурд...»¹¹⁵. Баъд аз чопи ин китоб дар саҳифаҳои охири он чанд варақе аз ҳамон нусхаи қадимиро низ ҷой додаанд, ки диққати хонандаро ба худ ҷалб

¹¹⁴ Эраҷи Афшор. Муқаддимаи китоби «Ат-таҳбир фи илм-ит-таъбир»-и Фаҳруддини Розӣ. – Язд, 1354 ш.

¹¹⁵ Маъҳази қаблӣ

¹¹⁶ Муҳаммадсағир Ҳасани Маъсумӣ. Муқаддимаи китоби «Ан-нафс ва-р-руҳ ва шарҳу қуввоҳумо»-и Фаҳруддини Розӣ. – Исломобод, 1388 ш. (1968 м.).

месозад. Як нусха аз ин чоп дар китобхонаи Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон таҳти рақами 15, R-29, 480003 мавҷуд аст. Чунонки аз мутолиаи он бармеояд, муаллиф онро ба ду қисм ҷудо кардааст. Қисми аввалро ба усули илми таъбири хоб ва қисми дуввумро ба фуруи он тахсис додаст. Ҳар қисме дорои бахшҳои ҷудогонаанд. Дарки маъно ва мазмунаш душвор нест, балки нисбат ба баъзе китобҳо соддаву осон аст, махсусан баъд аз таҳқиқ ва тасҳеҳи устод Эрачи Афшор ва дигар ҳамкоронаш, ки дар баъзе ҷойҳо барои фаҳмо шудани маъно дохили қавс баъзе ҳарфҳоро иловатан гузоштаанд.

Дар баъзе сарчашмаҳои таърихӣ асареро бо номи «Судосиёт фил ҳадис» нисбат ба Имом Фаҳруддини Розӣ додаанд. Аммо муҳаққиқи китоби «Ан-нафс ва-р-руҳ»-и Имом Розӣ, доктор Муҳаммадсағир Ҳасани Маъсумӣ чунин навиштааст: «Имом Розӣ дар илми ҳадис таълифоте надорад, вале осораш ифода мекунад, ки Фаҳруддини Розӣ ба ба илми ҳадис олиму мутабаҳҳире будааст... ва бисёр китобҳои ӯ ҳанӯз чоп нашудаанд, ҳатто баъзеи онҳо то ҳол дастрас нагаштаанд ва эҳтимол дорад, ки аз китобхонаҳои баъзе кишварҳо монанди Эрон, Миср ва Туркия ёфта шаванд»¹¹⁶. Гуфтан ба маврид аст, ки дар баъзе маъхазҳо номҳои асарҳои Фаҳруддини Розиро бо фарқиятҳои ададӣ лафзӣ ё ихтисор зикр кардаанд аз ин хотир баъзеи онҳо ё зикр нагаштаанд ва ё такроран зикр ёфтаанд.

Назари баъзе олимону муҳаққиқон дар бораи Фаҳруддини Розӣ ва осори ӯ

Аз нигоҳи муҳаққиқону муаррихон, китобҳои Имом Фаҳруддини Розӣ дар соддагӣ, мазмуну муҳтаво, банду басти иборату ҷумлаҳо аз арзишҳои волое бархӯрдор буда, дар ҳамон даврони зиндагонӣ, дар бисёре аз шахрҳои олам паҳн гаштаанд ва ҳатто баъзеи онҳо ҳамчун китобҳои дарсию таълимӣ мавриди истифодаи мардум қарор гирифтаанд. Аз он айём то имрӯз китобҳои ӯро олимону муҳаққиқон мавриди омӯзишу пажӯҳиши худ қарор додаанд. Соҳиби китоби «Таърихи фалсафа дар ислом» дар бораи осори Фаҳруддини Розӣ чунин овардааст: «Каломи аҳли суннат дар осори ӯ (Ф. Розӣ) ба авҷи қудрати худ расид. Навиштаҳои Фаҳруддини Розӣ, ки аз онҳо ҳудуди садто шинохта шудааст, тақрибан ба ҳамаи

чанбаҳои ҳаёти ақлони мусулмонон сару кор дорад ва шомили ҳамаи донишҳои рузгори худ ӯст. Бархе аз онҳо монанди шарҳ бар «Ал-ишорот ва-т-танбеҳот»-и Ибни Сино ва «Уюн-ул-ҳикмати» ва «Мабоҳис-ул-машриқияти» китобҳост, ки дар интиқод (танқид) аз файласуфони мусулмон ба вижа Ибни Сино ва масоили кулли фалсафа навишта шудааст. Осори дигари ӯ аз шоҳаҳои гуногуни улуми ақлӣ ва аз он ҷумла мантиқ, риёзиёт, мобаъди табиат ва улуми табиӣ ва улуми хафӣ баҳс мекунад. Ҳамин тавр як даста аз китобҳои ӯ аз илми калом баҳс мекунад, ки машҳуртар аз ҳама китоби «Ал-арбаъин фи усул-ид-дин», «Лавомеъ-ул-байинот» ва «Ал-муҳассал» аст, ки дар миёни навиштаҳои каломӣ аз кутуби дарсӣ ба шумор мераванд. Фаҳруддин ҳамчунин китобҳои зиёде дар донишҳои гуногун навишт. Монанди шарҳ бар наҳви Замахшарӣ, китоби «Ас-сир-ул-мактум» дар танҷим ва нучум, «Маноқиб-уш-шофеъи» дар таърих, шарҳ бар «Қонун»-и Ибни Сино ва бисёр расоили дигар аз пизишкӣ, ҳандаса, қофияшиносӣ (фиросат), илми зироат, сеҳр ва ғайра баҳс мекунад. Илова бар ин навиштаҳо Имом Фаҳр теъдоде китоб дар улуми сирфан исломӣ, дар тафсир ва фикҳ навишт, ки машҳуртарини онҳо «Мафотех-ул-ғайб» ё «Тафсири кабир»-и Қуръон аст. Ва «Ал-маъолим фи усул-ил-фикҳи» дар усули илми фикҳ. Дар саросари ин китобҳо шахсияти Имом Фаҳр ба унвони мунтақид ва «мушаккиқ» (тардидкунанда) ошкор аст...»¹¹⁷.

Имом Розӣ чанд китоби худро ба забони форсӣ таълиф кардааст. Аз ҷумла «Ҷомеъ-ул-улум», «Ал-ихтиборот» (дар илми нучум), «Ал-бароҳин-ун-ниҳояти», «Таъҷиз-ул-фалосифати», «Ар-рисолат-ул-камолияту фи-л-ҳақоик-ил-илоҳияти», «Ал-латоиф-ул-ғиёсияту», «Ат-таҳбир фи илми-т-таъбир», рисолае дар бораи усули ақоид ки дорои 8 боб аст. Ба ғайр аз асарҳое, ки мо ин ҷо ном бурдем, боз чанд таълифоти дигари ӯро муаррихон ном бурдаанд. Аз ҷумла Ибни Қифтӣ дар «Таърих-ул-ҳукамо» чандин таълифоти ӯро зикр кардааст. Хулоса, то ба ҳол шумори муайяни китобҳои Имом Фаҳруддини Розӣ маълум нагардидааст.

Муаррих ва файласуфи машҳур Ибни Халдун дар китоби худ «Муқаддимаи таърих» фаслро ба илми калом бахшидаву назари худро ба ин илм ва масоили он баён доштааст. Аз ҷумла гуфтааст, ки то замони Имомулҳарамайн Абулмаъолии Ҷувайнӣ матолибу

¹¹⁷ М. Шариф. Таърихи фалсафа дар ислом. – Техрон, 1365 ш. – Ҷ. 2. – С. 83.

мабоҳиси фалсафию каломӣ бо ҳам омехта буд. Имом Чувайнӣ китоби «Аш-шомил»-и худро имло кард ва дар он илми каломро шарҳу тафсили зиёде намуда, масоили онро бо фаслҳо мураттаб сохт. Баъдтар он масоили муфассалро дар китоби дигари худ «Ал-иршод» хулоса кард, ки мардум аз он китоб басо истифода кардаву манфиатҳо ёфтаанд. Вақте ки улуми мантиқӣ бисёр густариш ёфт ва мардум ба ҳондану фаҳмидани он машғулу саргарм шуданд, оҳиста-оҳиста миёни фалсафаи юнонӣ ва каломии исломӣ имтиёзу ҷудой пайдо шуд ва масоилу мабоҳиси ин ду илм аз ҳамдигар ҷудо шуданд. Аввалин касе, ки дар ин роҳ ба таври мустақил ва назари амиқ китоб навишт ва ҳам тавонист, ки асли болоро дар таълифоти худ риоят кунад, ин Абуҳомид имом Ғазолӣ буд. Ва танҳо касе, ки пас аз вай ба таври дуруст пайравӣ кард, ин Имом Фаҳруддини Розӣ маъруф ба Ибни Хатиб буд. Аммо баъд аз вай боз чанде ин омезишҳо пайдо гаштанд, чунки аксари уламо ба фалсафа машғул шуданд, дар натиҷа баъзе истилоҳоти фалсафиро ба истилоҳоти каломӣ ё баръакс истилоҳоти каломиро ба фалсафӣ якҷоя омезиш доданд, ҳол он ки мабоҳиси ин ду илм аз ҳам ҷудо ҳастанд, чунки мутакаллим ниғаҳбону ҳофизи усули ақоиди мардум аст ва саъй мекунад, ки усули ақоидро аз дидгоҳи дин ва таъба ба ақл таҳкиму собит созад. Файласуф бошад, ба ҳақиқати ашъ назар дораду суҳбат аз он мекунад, ки мо кучо будаем ва кучо ҳастем ва чаро ҳастем ва ба кучо меравем ва ҳеч лозиму ҳатмӣ намеҳисобад, ки ба дин ва масоили он пайравӣ намояд. Чун ин мабоҳис ба ҳам омехта шудааст, аз ин рӯ рад навиштан бар муҳолифини дин мушқил шудааст. Пас, ҳар кас бихоҳад, ки ба фалосифа ва муҳолифини дин рад бинависад барӯ лозим меояд, ки ба китобҳои Имом Ғазолӣ ва Имом Фаҳруддини Розӣ бингарад ва дар маъноии китобҳои ин ду олими бузург бисёр фурӯ равад. Дар ин китобҳо ҳарчанд истилоҳоти қадими уламои калом, ки мусталаҳот ва масоили онҳо маҳдуду кам будаанд ва ба ҷашм мерасанд, аммо аз омезиши масоилу матолиби каломию фалсафӣ холиянд, яъне масоили каломӣ аз матолиби фалсафӣ ҷудо шудаанд¹¹⁸.

Муҳаққиқи эронӣ Саидмуҳаммад Боқирӣ Сабзворӣ назари худро дар ин бора чунин баён намудааст: «То ҳудуди қарни панҷуму шашуми ҳиҷрӣ ин ду (фалсафа ва калом) ба куллӣ мутамоизу ҷудо аст. Ғазолӣ ва Фаҳруддини Розӣ ҳам ба фикри бастану пайвастании ин

¹¹⁸ Али Асғари Ҳалабӣ. Таърихи фалосифаи эрон аз оғози ислом то имруз. – Техрон, 1973.

ду даста афтоданд. Бо ин тафовут, ки Ғазолӣ худ ба тарафдории гурӯҳе бархоста ва «Таҳофут-ул-фалосифати» навишта ва худро олуида сохта бо оташ. Фаҳри Розӣ ҳам ба навбати худ дар ин мақом баромада, ҳарчанд ӯ низ масун (маҳфуз) намондааст. Вале ба назари ман беҳтар аз Ғазолӣ аз уҳда баромада, зеро ки ӯ ҳам мисли Ғазолӣ аз пайравони ашъарӣ аст»¹¹⁹. Абдурауфи Ҳақиқат донишманди эронӣ нуфузи Ф. Розиро доир ба интиқоди фалсафаи машшӯӣ аз Ғазолӣ зиёдтар арзёбӣ кардааст: «Баъд аз Ғазолӣ Имом Розӣ, ки яке аз донишмандтарини мутакаллимони эронӣ ва соҳиби «Тафсири кабир» аст, ба интиқоди дақиқи фалсафаи машшӯӣ пардохт. Аз ин лиҳоз нуфузи ӯ дар Эрон, ҳатто аз Ғазолӣ бештар аст»¹²⁰. Дар воқеъ Имом Фаҳруддини Розӣ давомдиҳандаи равияи фалсафии Ғазолӣ аст. Давраи ҳаёти Имом Фаҳри Розӣ аз хеле ҷиҳат такрори сайри зиндагонии Ғазолӣ аст. (Фаҳруддини Розӣ) дар калом, ки пайрави ашоира буд, бешак аз Ғазолӣ ва имомулҳарамайн Ҷувайнӣ мутаассир буд. Фаҳруддини Розиро аз бисёр ҷиҳат метавон Ғазолии дуввум хонд. Ва дар воқеъ, бе иғроқ метавон вайро яке аз бузургтарин мутакаллимони ислом ба шумор овард...¹²¹. Аҳамияти ӯ дар илми калом вобаста ба тавфиқест, ки дар бунёдгузории каломи фалсафӣ доштааст ва метавон гуфт, ки он ба воситаи имом Ғазолӣ оғоз шуда буд. Хизмати дигари Ф. Розӣ дар пешрафти улуми замони худ ба ҳам наздик кардани равишҳои каломӣ ва ҷаҳоншиносӣ аст, ки то замони ӯ аз ҳамдигар бисёр дур буданд, инчунин мутолиаи улуми табиист, ки ба хотири кашфи асрор ва ҳикматҳои офариниши олам сурат гирифтааст. Дар ин ҷода ӯ дар роҳе қадам мегузошт, ки пеш аз ӯ ба воситаи имом Ғазолӣ ҳамвор гашта буд. Муаллифи «Таърихи фалсафа дар ислом» роҷеъ ба аҳамият ва таъсири Ф. Розӣ андешаҳои худро чунин баён доштааст: Розӣ умреро дар пайкор бо ҷанбаи ақлонии фалсафаи юнонӣ ба сар бурд. Ӯ, ки дорои истеъдоди хос барои тарҳи саволот ва таҳлили масоили фалсафӣ буд, таъсири мондагор бар ҳамаи файласуфони баъдӣ, ба вижа бар Ҳоҷа Насриддини Тусӣ ниҳод. Нақши Имом Розӣ дар ҳаёти ақлонии мусулмонон гузашта аз бунёдгузории мадрасаи каломи фалсафӣ, ки бо Ғазолӣ оғоз гашта буд, иборат аз таъдиди ҳамла бар зидди фалсафаи машшӯӣ буд. Ӯ аз ин рӯ роҳро барои таблиғ ва тарвиҷи

¹¹⁹ Фаҳруддини Розӣ. Ал-бароҳин дар илми калом. Муқаддима ва тасҳеҳи Саидмуҳаммад Боқирӣ Сабзворӣ. – Теҳрон, 1341 ш.

¹²⁰ А. Ҳақиқат. Таърихи улум ва фалсафаи эронӣ. – Теҳрон, 1372 ш. – С. 195.

¹²¹ М. Шариф. Таърихи фалсафа дар ислом. – Теҳрон, 1365 ш. – Ҷ. 2. – С. 81-82.

мазохиби мобаъди табиии ишроқиён ва суфиён ҳамвор кард. Бо равиши ташкик, ки вай дар он бузургтарин устод дар ислом буд (Имом-ул-мушаккикин), фалсафаи машшоиро бо сабке таҳлил ва интиқод кард, ки чуз Ғазоли ба сахтӣ метавон касеро бо ӯ баробар шумурд. Бо вучуди инҳо ӯ мутакаллиме буд, ки ба улуми ҷаҳоншиносӣ, табиғӣ ва улуми ғариба алоқаманд буд. Имом Розӣ дар наздик кардани илми калом ба улум ва ҳатто тасаввуф, ки осори каломии худро бо он чошнӣ¹²² зад, нақши муҳимме дошт. Ӯ (Ф. Розӣ) дар миёни мутакаллимон чехраи арзандае аст, ки нерӯи андешааш дар ҳамаи ҷаҳони исломӣ пароканда шуд ва дар замоне, ки ҳамлаи сахти муғул хилофатро ба поён мебард, осори ӯ барои ҳифз ва ибқои он вақф шуда буд¹²³. Дар бораи мавзуи мазкур андешаҳои муаллифи китоби «Таърихи улум ва фалсафа дар Эрон» дар бораи Ф. Розӣ чунин аст: «Фаҳри Розӣ дар улум ва орои фалосифа комилан ворид буд, чунон ки аз «Ҷомеъ-ул-улум», ки доират-ул-маорифест (донишномаест) аз улуми он замон ва «Мабоҳис-ул-машриқия», ки аз маохизи муҳими афкори файласуфони баъд аз ӯст, бармеояд. Лекин ӯ ба унвони як мутакаллим бо бархе аз усули фалсафаи машшой, монанди таркиби ҷисм аз ҳаюло ва сурат ва иллият ба маънои арастуӣ ва масъалаи хилқат ва бисёре аз умури дигар муҳолифат варзид. Ва дар китоби «Ал-муҳассал» ба интиқоди машшойён пардохт. Муҳимтарин асари ӯ аз лиҳози фалсафӣ шарҳи дақиқест, ки бар «Ал-ишпорот»-и Абӯали Сино нигошт ва агарчӣ дар ҳалли мушкилоти ин матни фишурда, ки охири шохқории Ибни Сино аст, ҳамми (кӯшиши) фаровон масруф кард, аммо дар ҳар нукта ба интиқод ва ташкик дар ақоиди ӯ пардохт, то ҳадде, ки ӯро Имом-уш-шаккокин ё Имом-ул-мушаккикин лақаб додаанд. Ба ин васила Фаҳри Розӣ номи худро дар лавҳи таърихи фалсафа дар Эрон барои ҳамеша ба ҷой гузошт, гарчи ҳақимони баъдӣ ҳамвора ӯро мавриди ҳамла қарор додаанд ва душмани бузурги фалсафа маҳсуб доранд»¹²⁴.

Фаҳруддини Розӣ на танҳо ба фалсафа ва калом, балки ба тамоми илмҳои замонааш, чи динӣ ва чи дунявӣ алоқаи қавӣ доштааст. Далели боризи ин гуфтаҳо асари ӯ «Ҷомеъ-ул-улум» аст, ки Ф. Розӣ

¹²² Чошни – андак чизе аз шароб ва таъом; ва ба маънии намудор ва маза ва ширинӣ ва чизи андак, ки ба қадри чашидан бошад. Ғиёс-ул-луғот. – Ҷ. 1. – С. 257.

¹²³ М. Шариф. Таърихи фалсафа дар ислом. – Теҳрон, 1365 ш. – С. 93-94..

¹²⁴ А. Ҳақиқат. Таърихи улум ва фалсафа дар Эрон. – Теҳрон, 1372 ш. – С. 195.

дар он худуд, усул ва таърифи илмҳои гуногуни замонашро баён доштааст. Аз улуми динӣ-мазҳабӣ монанди калом, фикҳ, ҳадис, мерос, тафсир, қироат оғоз карда, сипас ба улуми забоншиносӣ ва адабиёт мегузарад, монанди сарфу наҳв, одобу ахлоқ, шеършиносӣ, арӯз ва баъд аз он ба улуми дигар монанди таърих, фалсафаи табиӣ, хобгузорӣ, тиб, кимия, тилисмот, кишоварзӣ, ҳандаса, ҳисоб, мусиқӣ, нучум (ситорашиносӣ), танҷим (ситорашуморӣ) ва ҳатто ба шатранҷбозӣ мегузарад. Аммо маълумоти Ф. Розӣ дар ин китоб на тафсилӣ, балки иҷмолӣ (фишурда) аст, яъне маълумоти ҳар як илм бо пуррагӣ ва тамоми ҷузъиёташ баён нагаштааст, фақат усул, худуд ва масоили асосии улуми мазкур тавсиф шудааст. Ва ин китоб ҳамчун яке аз беҳтарин доират-ул-маорифҳо (донишнома, энциклопедия) шинохта шудааст.

Фаҳруддини Розӣ ба ирфону тасаввуф низ тавачҷуҳ ва тамоюл доштааст. Гароиш ва алоқамандии Ф. Розӣ ба ирфону тасавуф аз рӯйи нишондоди осори ӯ дар охири умраш зоҳиртар мегардад. Ба хусус тафсири «Мафотех-ул-ғайб», ки дар он, дар баробари арзи андешаҳои мухталифи илмӣ, афкори ирфонию тарбиятӣ низ бараъло ба назар мерасанд. Шавқу ҳавас ва ихлосу эҳтироми Ф. Розӣ нисбат ба ирфону тасаввуф аз рафтору гуфтори ӯ низ мушоҳида мегардад, зеро аз осори Имом Фаҳруддини Розӣ ва сарчашмаҳои таърихӣ бармеояд, ки Фаҳруддини Розӣ ҳаргиз бо орифон муҳолифат ва мубоҳисаву мунозира надоштааст ва дар муқобили ақоиду афкори онҳо зиддияти худро зоҳир накардааст. Баръакс, осори Фаҳруддини Розӣ далолат ба ҷонибдорӣ аз ирфону тасаввуф мекунад. Монанди баъзе ашъори парокандаи арабию форсии ӯ, рисолае дар мазаммати дунё, васиятномаи ӯ пеш аз маргаш, андешаҳои ӯ дар дастхати «Фолномаи Имом Ҷаъфари Содиқ ва Имом Фаҳри Розӣ», қиссае, ки онро олим ва орифи маъруфи диёрамон Мавлоно Яъқуб ибни Усмони Чархӣ (ваф. 851 ҳ.қ.) дар тафсири ояти 32-и сураи «Ал-ҳоққаҳ» овардааст, ки он далолат ба бисёрии таълифот ва тамоюл ба ирфон ва муриди яке аз машоих гаштани Фаҳруддини Розӣ мекунад ва ғайри инҳо. Аммо афкор ва мавзӯҳои орифонаву суфиёна он чунонки дар осори Имом Ҷазоӣ ба назар мерасад, дар осори Имом Розӣ он гуна нест. Муаллифи китоби «Таърихи фалсафа дар ислом» алоқамандии Ф. Розиро ба тасаввуф дар даврони охири ҳаёташ нисбат дода гуфтааст, ки он чи кашфаш барои мо саҳт аст, ин аст, ки оё Фаҳруддини Розӣ як сӯфии омил (амалкунанда) ба сулук будааст ё на? Ва дар ҷойи дигар

фармудааст: Имом Розӣ дар навиштаҳо ва давраи ҳаёти хеш навъе пархошҷӯи ва ситез нишон дода, ки ба сахтӣ метавон онҳоро аз вижагиҳои навиштаҳо ва усули зиндагии орифон ба шумор овард. Дар айни ҳол бо вучуди ҳамаи ин нуктаҳои манфӣ бархе аз навиштаҳои охири ӯ таъсири тасаввуфро бар рӯҳияи ӯ ба некӣ нишон медиҳад. Ва мумкин аст, ки ба сабаби мақоми иҷтимоиаш, ҳатто пас аз пайвастан ба ҳалқайи сӯфиён, то андозаи зиёде тааллуқот ва дилсупурдагиҳои худро ба он мазҳаб пинҳон медоштааст, то магар аз ҳар гуна муҳолифати хориҷӣ бипарҳезад. Ашъори худи ӯ ва алоқайи вофираш ба шоири нобинои араб Абуларои Муаро (ваф. 449 ҳ.қ.) орифе, ки ағлаб дар дидаи зоҳирбинон чун шакокон чилва мекунад ва ин ки гуё Имом Розӣ бар девони ӯ шарҳе навиштааст, ба ин нукта далолат мекунад, ки имом Розӣ як мутакаллими маъмулӣ набудааст, балки медониста, ки навъи дигар аз маърифат, яъне ирфон вучуд дорад, ки фаротар аз ҳамаи донишҳои ақлонӣ, чун калом қарор мегирад. Ин ки ӯ амалан дар ин маърифат ширкати муассир дошта ё на? Масъалае нест, ки ба осонӣ битавон ба он посух дод, чунки на мадраки таърихӣ лозим ба ин манзур вучуд дорад ва на шавоҳиде дар навиштаҳои худи ӯ метавон ёфт¹²⁵. Илова бар ин ҳамчунонки олим ва муҳаққиқ Муҳаммадсағир Ҳасани Маъсумӣ гуфта буд, то ҳол ҳамаи китобҳои Ф. Розӣ ба таъб нарасидаанд ва ҳанӯз бархе аз онҳо дастрас нагаштаанд. Дар воқеъ сухани устод Ҳасани Маъсумӣ ба маврид аст ва имкон дорад, ки дар миёни осори ҳанӯз бадастнарасидаи Ф. Розӣ асаре таълифгашта дар ирфону тасаввуф мавҷуд бошад. Монанди мақолаи пажӯҳишгари афгон устод Сабоҳ дар сомонаи интернетӣ зери унвони «Зиндагӣ ва шахсияти андешаманди боиктидор Фаҳри Розӣ», ки шомили ҷумалоти зеранд: «Аз Фаҳруддини Розӣ ҳамчун аксари мутафаккирон ва донишмандони забони порсӣ ашъори андаке бар ҷой мондааст. Сурудаҳои порсии ӯ бисёр кам ва бештар дар қолаби рубоӣ аст. Ин рубоӣҳо бо ашъори касоне, чун Абусаиди Абулхайр, Умари Хаём, ибни Сино ва Бобо Афзал ба гунае дар ҳам омехтааст. Муфассалтарин асари манзуми порсии Фаҳруддини Розӣ манзумаи *навёфтаест* дар мантиқ ва фалсафа. Розӣ ин манзумаро дар миёнаи солҳои 589-593 (ҳ. қ.) сохта ва дар он мабоҳиси фалсафа ва мантиқ, табиӣёт ва илоҳиётро ба манзури омӯзиши навомӯзон ва толибилмон ба назм овардааст. Фаҳруддини Розӣ ин манзумаро хитоб ба

¹²⁵ М. Шариф. Таърихи фалсафа дар ислом. – Техрон, 1365 ш. – С. 92.

Носируддини Маликшоҳ фарзанди султон Хоразмшоҳ суруда ва дар бархе абёти он аз ин шоҳзода ситоиш кардааст».

Бо вучуди мавсуф гаштани Фахруддини Розӣ ба донишманди тамомии улуми асри хеш ва таълифоти ӯ дар аксари улуми мавҷудаи замонаш, ӯ дар таърихи фалсафаи форсу тоҷик намояндаи фалсафаи калом, яъне фалсафаи динӣ шинохта шуда, бештар аз дигар мутакаллимон бар хилофи баъзе таълимоти Ибни Сино ва пайравони фалсафаи машшоъ изҳори назар кардааст ва ба таълимоти онҳо осеб расонидааст. Афкори тозаи фалсафие, ки Ф. Розӣ дар замони худ ироа карда буд, бештар ҷанбаи интиқодӣ (танқидӣ) дошта, дар рад бар баъзе масоили фалсафаи машшоъ аст. Ӯ ин афкори худро зиёдтар дар китоби фалсафии худ «Мабоҳис-ул-машриқияти» ва сипас ин равишро дар китоби дигари фалсафии худ шарҳ бар «Ал-ишорот»-и Ибни Сино идома додааст. Албатта, тавсеа ва пешбурди назарияву афкор вобаста ба муҳит аст ва муҳити сиёсиву иҷтимоии Имом Фахруддини Розӣ имкон дод, то ӯ назариёти худро вусъат бахшад. Соҳиби китоби «Таърихи фалсафа дар ислом» аҳамияти таълимоти фалсафии Ф. Розиро дар интиқод ва ташкик бар усули фалосифаи машшоъ маънидод карда, бо вучуди доғ гузоштаниш бар ин мактаби фикрӣ, инчунин онро боиси кушоиши уфуқҳои нави илмӣ, аз ҷумла таълимоти ишроқӣ ва ҷараёни тасаввуф арзёбӣ кардааст.

Нигоҳе ба «Мафотех-ул-ғайб» ё «Тафсири кабир»-и Фахруддини Розӣ

Аз ҷумлаи арзишмандтарин асарҳои Имом Фахруддини Розӣ ин тафсири Қуръони карим аст, ки бо номҳои «Тафсири кабир» ва «Тафсири Розӣ» машҳур гаштааст. Чун ҳаҷми он калон ва матолибаш зиёд аст, пас, онро «Тафсири кабир» гуфтаанд. Аммо дар асл номи ин китобро Фахруддини Розӣ «Мафотех-ул-ғайб» гузоштааст. Ва метавон гуфт, ки ин ном баргирифта аз қисмати ояти 59-и сураи «Анъом» мебошад, ки дар он омадааст: «Ва назди Худо аст калидҳои ғайб (яъне анвои илми ғайб) намедонад онҳоро магар Худо...». Дар тафсири ин оят Ф. Розӣ маънои мафотехро чунин шарҳ додааст: Мафотех ҷамъи мифтах ба касри мим ба маънои калид аст, ки бо он чизе кушода гардад ва ба фатҳи мим ба маънои хазина ва ҳар гачинае, ки дар он

анвои ашё мавчуд аст¹²⁶. Пас метавон гуфт, ки ин китоб бо номи худ хело мувофику созгор омадааст, зеро ин китоб дар миёни дигар тафсирҳои Қуръон бо бузургӣ ва фарогирии мавзӯҳои гуногунаш мавқеи шоистаеро ишғол мекунад.

Ҳамон гунае, ки ҷойгоҳи Ф. Розӣ дар миёни олимону ходимони илми калом баландпояву шинохта аст, ҳамон андоза ва ҳатто аз он зиёдтар мақому манзалатро дар миёни донишмандон, муфассирон ва ходимони улуми қуръонӣ доро мебошад. Фахруддини Розӣ илми тафсирро дар хурдӣ аз падари хеш омӯхта буд ва муҳаббати таълифи китобе дар ин замина, ҳамеша дар гӯшаи қалбаш нухуфта буд, аммо ҳамчуноне, ки маълум аст барои навиштани тафсири Қуръон ва муфассир будан, дорои истеъдоди махсус ва риояи талаботу қонунҳои мавчуда ҳатмист. Аз ин рӯ Ф. Розӣ тафсири худро тақрибан дар охири ҳаёташ оғоз кард, яъне баъд аз омӯзиши тамоми илмҳои замонаш, ба хусус он улуме, ки доништани онҳо барои ҳар як муфассири қуръон ҳатмист. Имом Розӣ ин китоб («Тафсири кабир»)-ро баҳона ва фурсате мешуморад, то огоҳиҳои доират-ул-маорифии худро ба минассаи (ҷойгоҳ, курсии) зухур бинишонад ва дар он ҳар ҷо, ки имкон меёбад, таърих, ҷуғрофия ва шоҳаҳои дигари маърифатро бо тафсири насси қуръонӣ дар ҳам меомезад. Фахруддини Розӣ ба фоида ва аҳамияти илми Қуръон баҳои баланд дода, аз ҷумла гуфтааст: Ман ҳамаи услубҳои илми калом ва ҷамеи роҳҳои фалсафаро таҷриба кардам, вале дар ҳеҷ як аз онҳо фоидае, ки аз хондани Қуръони Карим бурдам, наёфтам¹²⁷.

Дар бораи таърихи оғоз ва анҷоми таълифи ин тафсир танҳо дар асоси ахбори парокандае, ки дар охири баъзе сураҳо омадааст, метавон сухан гуфт. Аввалин таърихе, ки Фахруддини Розӣ дар поёни сураи Оли Имрон ба он ишора кардааст, аввали рабеъ-ул-аввали соли 595 ҳ. қ. мебошад. Бар ин асос метавон гуфт, ки Фахруддини Розӣ тафсири худро пеш аз соли 595 ҳ.қ. оғоз кардааст. Ва охири таърихе,

---

¹²⁶ Муҳаммад ибни Умар Фахруддини Розӣ. Мафотех-ул-ғайб (Тафсири кабири Розӣ). – Бейрут, 1994. – Ҷ. 5. – С. 10.

¹²⁷ М. Шариф. Таърих фалсафа дар ислом. – Техрон, 1365 ш. – С. 90.

ки дар ин тафсир зикр гардидааст, дар анчоми сураи Аҳқоф, яъне рӯзи чоршанбе, 20-уми зилҳиҷча соли 603 ҳ. қ. мебошад.

Ф. Розӣ ин тафсирро бо забони арабӣ таълиф кардааст, то мавриди истифодаи бештари одамон қарор ёбад ва дар он ақидаҳои диниву фалсафӣ, андешаҳои ахлоқию тарбиявии худро баён карда, аксари оятҳои Қуръонро мантиқан бо далелҳои нақливу ақлий шарҳу тавзеҳ додаст. Инчунин ӯ зимни тафсири оятҳои Қуръонӣ ба баҳсҳои мухталиф пардохта, суҳанони уламои усул, фақеҳон, ҳақимону файласуфон ва табиатшиносонро баён карда, баъзеи онҳоро қабул кардаву тақвият додаст ва баъзеи дигарро напазируфтаю рад кардааст. Бинобар ин ҳаҷм ва андозаи ин тафсир хело калон шудаду матолиби он зиёд гаштааст. Аз ин хотир баъзе нафаронро ин равиш хуш наомадааст ва гуфтаанд: «Имом Розӣ тафсири худро аз суҳанони ҳақимону файласуфон пур карда, аз як суҳан ба суҳани дигар рафтааст, чунки суҳан аз суҳан пайдо мешавад, ба ҳадде ки бинанда дар таачҷуб меафтад ва аз худ мепурсад, ки оё дар илми тафсир ба ин дарозӣ суҳан мегуфта бошанд? Ва аслан ба ин баҳсҳо эҳтиёче аст? Аз ин ҷост, ки баъзеи зарифон гуфтаанд: Дар тафсири Имом Розӣ ҳама чиз аст, ба ғайр аз тафсир¹²⁸. Нафари дигаре ҷуръат карда гуфтааст:

Беҳуда суҳан ба ин дарозӣ,

Тафсири кабири Фаҳри Розӣ.

Муфассирон ва донишмандони улуми қуръонӣ тафсирро ба чанд навъ ҷудо кардаанд. Аз ҷумла: 1. Тафсирҳои билмаъсур (ривоятӣ); 2. Тафсирҳои бирраъӣ (дириятӣ); 3. Тафсирҳои бирраъии маҳмуд; 4. Тафсирҳои бирраъии мазмум. Ва аксари эшон ҳангоме, ки аз тафсирҳои бирраъии маҳмуд суҳан гуфтаанд аз ҷумлаи муҳимтарин ва машҳурини онҳо «Тафсири кабир»-и Фаҳруддини Розиро ба шумор овардаанд. Мусаллам аст, ки ҳар муфассир дар тафсири худ роҳу равиш ва услубро муайян менамояд, ки онро дар илми усули тафсир манҳаҷи муфассир меноманд. Ҳарчанд тафсири Фаҳруддини Розӣ дорои мабоҳиси каломӣ ва ақлист, зоҳиран ҳуди Розӣ дар пайи

---

¹²⁸ Алӣ Иброҳими Мансур. Мабоҳис фӣ усули-т-тафсир ва маноҳиҷи-л-муфассирин. – Душанбе, 2011. – С. 172.

нигориши тафсири каломӣ ё фалсафӣ ё тафсири биррайъи маҳмуд ё мазмум набудааст, зеро ӯ дар тафсири худ ба ин нукта ишорате накардааст, дар ҳоле ки дар васиятномааш фармудааст, ки ҳеч як аз ин равишҳои фалсафӣ ва каломӣ дар баробари равиши қуръонӣ арҷ ва арзише надорад. Фаҳруддини Розӣ дар тафсири худ дорои манҳаҷест, ки онро бархе аз олимон, ба хусус муфасссирону қуръоншиносон баён доштаанд. Аз ҷумла Алии Мансур муаллифи китоби «Мабоҳис фи усули-т-тафсир ва маноҳиҷи-л- муфасссирин» чунин гуфтааст: Фаҳруддини Розӣ дар тафсираш он муносибатҳое, ки миёни оятҳои сураҳои қуръонӣ вуҷуд доранд баён дошта, баҳсҳои улуми риёзӣ, табиӣ, нучум, ҳандаса, фалакиёт ва ғайраро пеш овардааст ва аз масоили ҷаҳони ҳастӣ, офариниши инсон, осмону замин, ҳайвонот, наботот, ҷамодот ва дигар махлуқот сухан ронда, тавассути онҳо ба вуҷуди офаридагор ва сифатҳои комилаи ӯ истидлол кардааст. Ақволи файласуфонро фаровон зикр карда, атрофи онҳо баҳсҳои доманадор ороштааст ва тибқи ақоиди аҳли суннат ва ҷамоат ибрози андеша намудааст. Бо вуҷуди ҳамаи ин заҳматҳо нафароне пайдо шудаанд, ки ин равиши Ф. Розиро нарасониданд ва ба ӯ эрод гирифта гуфтаанд: Ф. Розӣ далелҳои ҷониби муқобилро хеле васеъу кушода баён кардааст, аммо дар рад ва инқору посухи онҳо кутӯҳӣ кардааст. Лекин соҳиби «Таърифу-д-дорисин би манҳаҷи-л- муфасссирин» ин эродро қабул накардааст...¹²⁹. Саиднуруллоҳ Ҳусейни Шуштарӣ низ гуфтааст, ки Фаҳруддини Розӣ асоси тафсири худро аз тафсири «Равз-ул-ҷинон»-и Абулфутӯҳи Розӣ гирифта, барои рафъи таваҳҳум баъзе аз ташкикоти худро илова кардааст, аммо устод Алӣ Асғари Ҳалабӣ сухани Шуштариро напаризуфтааст ва қавли ӯро бе асос хондаву исботи онро мушкил, ҳатто маҳол дониста, мункири шабоҳати ин ду тафсир шудааст ва баён доштааст, ки чун Фаҳруддини Розӣ ақлгаро буд, бисёр вақтҳо бо хондану мутолиаи тафсири ақлӣ, мутаассир мегаштааст.

Фаҳруддини Розӣ дар ин тафсир аз воқеъот ва қиссаву дostonҳои ақвоми гузашта, ба хусус аз аҳли китоб зиёд сухан нагуфтааст ва он

---

¹²⁹ Маъҳази қаблӣ. – С. 174.

чиро, ки зикр кардааст, бештар ҷиҳати рад ва ботил гардонидани онҳо будааст, монанди қиссаи Довуду Сулаймон, Ҳоруту Морут ва ғайра. Ё дар тафсири аввали сураи «Қалам», дар шарҳи маънои ояти «нун», ҳангоми зикри ақволи мухталиф, онро ба маънои наҳанге, ки замин бар пушти он қарор дорад, баён доштааст. Ҳарчанд, Фаҳруддини Розӣ ин ривоятро дар тафсири хеш овардааст, лекин онро на ба сабаби муҳолифати бо ақл ё мушкилот дар силсилаи ривоёт ё аз исроилиёт будани он рад кардааст, балки аз ҷиҳати наҳвӣ ва адабӣ онро мардуд донистааст. Дар мавзӯҳои лозиму муносиб масоили усулӣ, наҳвӣ ва балоғиро зикр кардааст, лекин на ба андозаи зикри масоили каломӣ ва табию фалсафӣ, зеро баёни масоили табиӣ ва фалакиву фалсафӣ бахшҳои умда ва бахшҳои тӯлонии ин тафсир маҳсуб меёбанд. Ва танҳо чизе, ки сабаби эрод гирифтани баъзе нафарон ва коҳиш додани бузургии ин тафсир гаштааст, ҳамин бахшҳо ва бахшҳои доманадор аст. Ҳангоми тафсири оятҳои аҳкомии Қуръон онҳоро хело хубу олай шарҳу тавзеҳ дода, баъзе ақволи ғуҷаҳоро, аз ҷумла Имом Абӯҳанифа ва Шофеиро дар бораи он ҳукм баён доштааст ва баъзан мазҳаби фикҳии худ, яъне шофеиро тарғиб намуда аз он дифоъ кардааст. Равиши дигареро, ки муаллиф дар ин тафсир интиҳоб кардааст, ин такрори баъзе маъонист ва ин бесабоб нест, чунки ҳуди Ф. Розӣ гуфтааст: «Такрор ғоидабахши қарорёбии маъно дар хотираи инсон аст». Ин гуфтаи ӯ ҳақимона буда, бо масалу андарзҳои мардумӣ мувофиқ аст чунонки гуфтаанд: «Такрор модари дониш аст». Ё ин, ки гуфтаанд: «Дехқон шудӣ, шудгор кун, олим шудӣ, такрор кун» ва ба монанди ин масалҳо, ки дар эҷодиёти шиғоҳии мардум фаровонанд.

Ҳангоми дарк ва фаҳми маъонӣ ва шарҳу тафсили оятҳои қуръонӣ, ҳонанда аз андешаву ақидаҳои тарбиявию ахлоқӣ, яъне афкори педагогии муаллиф огоҳ гашта, нақши онро дар омӯзишу парвариши инсоният, хусусан насли ҷавону наврас ва камолоти маънавии инсонӣ, хуб дармеёбад. Инчунин афкори педагогии ӯ аз овардани ақволи бузургон ва ҳикоёту нуқоти панду андарзӣ ва ҷаззобу дилнишин хуб ба назар мерасад.

Муаллиф дар ин тафсир аз вожаю ибораҳое, ки дар як маъно корбурд доранд, истифода бурдааст ва ин равиш як навъи фасоҳат дар калом аст, зеро ӯ фармудааст: «Ал-ихтилофу фи-л-алфоз адаллу ала-л-фасоҳати», яъне дигаргунии алфоз бар фасоҳати калом далолат мекунад. Равиши дигари ӯ дар ин тафсир чунин аст, ки баъд аз зикри аксари оятҳои қуръонӣ ба масоили он пардохта, иброз медорад, ки ин оят дорои чанд масоил аст ва бо навбат ҳар якеи онҳоро шарҳ медиҳад. Баъзан ҳангоми баррасӣ ва баёни масоили мазкур саволе ба миён меояд, ки он посухи худро пайдо менамояд. Гоҳо чунин мешавад, ки дар оғози тафсири сура қабл аз зикри масоили вобаста ба он, муаллиф фаслҳоро ҷой медиҳад. Ба монанди сураи Ихлос, ки дорои 4 фасл аст. Фасли авал ва чоруми он ба фазилати ин сура, фасли дуввуми он ба асбоби нузул ва фасли сеvvум ба номҳои ин сура тахсис ёфтааст. Муаллиф баъзан дар оғози сура он ривоёт ва ақволеро, ки марбут ба он сура аст, баён медиҳад, монанди сураи Тин ва Фил ё муносибати онро бо сураи қаблӣ баён месозад мисли сураи Зилзол ё латоифи онро бозгӯ менамояд, мисли сураи Наср. Ҳангоми шарҳи маъноӣ луғавӣ баъзе вожаҳо ҷиҳати истидлол ва тақвияти қавли хеш ба мисраҳои шеърии шоирони машҳури Араб рӯ меорад, монанди Имриил Қайс, Ахтал, Ибни Анбозӣ, Ҳисон, Абӯлолияи Муаро, Абу Зувайб, Абу Нувос, Ибни Сувайб, Абу Тамоми Тойи, Умая, Лабид, Мутанабӣ ва дигарон. Баъзан номи шоирро наоварда ба тариқи «гуфтааст шоир» ё «гуфта шудааст» аз ашъори шоирон байту мисраҳои пешкаш менамояд.

Фахруддини Розӣ дар тафсири оятҳои қуръонӣ аз тариқи ривояти саҳоба ва тобеин бештар ба Абдулло ибни Аббос, Саид ибни Ҷубайр, Муҷоҳид ибни Ҷабр, Қатода ибни Диома ва дигарон истинод кардааст. Аммо ӯ дар нақли ҳадис ба шевае, ки дар асри ӯ ривоҷ дошт, кор нагирифтааст, яъне силсилаи санади аҳодисро хуб зикр накардааст. Инчунин он аҳодисеро, ки дигар муфассирон дар фазилати сураҳо ва савоби қироати онҳо нақл кардаанд, наовардааст.

Албатта Ф. Розӣ мисли дигар муфассирон дар тафсири худ ваҷҳҳои қироат, тарзҳои дурусти хондани баъзе оёт, калимот, ҳарфҳо

ва чигунагии эъробу ҳараки онҳоро шарҳ додаст. Ҳамчунин Ҷ мисли дигар муаллифон дар тафсираш аз осор ва тафсирҳои то замони худ таълифёфта, баҳра бардошта, иқтибосу қайдҳоеро ироа кардааст, вале номи аксари эшонро зикр накардааст, чунки равиши маъмули Фахруддини Розӣ танҳо зикри номи муаллифон аст. Аз ҷумлаи осоре, ки зикрашон дар «Тафсири кабир» омадааст, «Осор-ул-боқияти ан-ил-қуруни-л-ҳолияти»-и Абурайҳони Берунӣ, «Ат-тавҳид»-и ибни Хузайма, «Ал-эътизор»-и қози Абдучаббори Муътазилӣ мебошад. Дар баҳсҳои луғавӣ аз китоби «Маони-л-қуръон»-и Ҳачҷоҷ ва Фарро, «Ал-комил»-и Мубаррад ва «Ғариб-ул-қуръон»-и Ибни Қутайба низ истифода кардааст. Истифода аз тафсирҳои пешин, ба хусус аз тафсири Муҳаммад ибни Умари Хоразмӣ Замахшарӣ (ваф. 538 ҳ.қ.) «Ал-кашшоф ан ҳақоик-ит-танзил ва уюн-ул-ақовил фи вучуҳи-т-таъвил», ки бо номи «Тафсири кашшоф» машҳур аст, бештар ба назар мерасад. Ҳатто Ф. Розӣ сураи «Тавба»-ро бо овардани қавли соҳиби «Кашшоф» оғоз намудааст. Аммо бар хилофи Замахшарӣ, ки ҳадаф аз тафсираш бештар дифоъ аз мазҳаб ва таълимоти муътазилӣ аст, Фахруддини Розӣ сароҳатан ба ангега ва ҳадафи худ ишорае накардааст, вале гоҳо ӯ ба дифоъ аз мазҳаби каломии Абулҳасани Ашъарӣ ва рад бар муҳолифони ӯ, ба хусус муътазила пардохтааст, ҳамон гунае, ки баъзан авқот аз мазҳаби фикҳии худ ҷонибдорӣ ва ҳимоят намудааст. Ба ғайр аз тафсири Замахшарӣ ба дигар китобҳои тафсир низ така кардааст, монанди тафсири «Танзеҳ-ул-Қуръон ан матоъин»-и Қозӣ Абулҳасан Абдучаббор ибни Аҳмади Ҳамадонӣ (ваф. 415 ҳ.қ.), «Тафсири воҳидӣ» Абулҳасан Али ибни Аҳмад (ваф. 462 ҳ.қ.), «Ал-кашф ва-л-баён»-и Аҳмад ибни Иброҳими Саълабӣ (ваф. 427 ҳ. қ.), «Аҳком-ул-қуръон»-и Аҳмади Розии Ҷассос (ваф. 370 ҳ. қ.), «Тафсири Қафғол»-и Муҳаммад ибни Али ибни Исмоил (ваф. 365 ҳ. қ.) ва дигарон. Муаллифи китоби «Фарҳанг ва тамаддуни исломӣ дар қаламрави Сомониён» доир ба истифодаи Фахруддини Розӣ ва Имом Суютӣ аз «Тафсири Қафғол» чунин ёдовар шудааст: «Чанде баъд фақеҳи барҷастаи шофей Абӯ Бакр Муҳаммад ибни Алии Қафғоли Шошӣ (д. 365 ё 366 ҳ.қ. / 976 ё 977 м.) «ат-Тафсиру-л-кабир»-ро бо

гароиши муътазилӣ дар табиини оёт таълиф кард ва ба ҳамин сабаб мавриди интиқоди устод Абӯ Саҳли Саълуқӣ, фақеҳ ва муҳаддиси шофеии муосири худ қарор гирифт. Фаҳри Розӣ дар «Тафсири кабир»-и худ, матолиби бисёре аз ӯро, ки дар мактаби муътазила қарор дорад, нақл кардааст. Суютӣ низ дар китоби худ, «Асрор-ут-танзил», пораи муносибот миёни оётро аз вай овардааст»¹³⁰. Агарчи Фаҳруддини Розӣ дар боби ақида бо муътазила муҳолиф буд, аммо дар тафсир баъзан ақволи олимону муфасссирони муътазилиро нақл кардаву ба қор бурдааст, монанди тафсири Абулқосими Каъбӣ (ваф. 319 ҳ. қ.), тафсири Абӯалии Ҷубоӣ (ваф.303 ҳ. қ.), «Ал-ҷомеъ»-и Абумуслим Муҳаммад ибни Баҳри Исфаҳонӣ, тафсири Қозӣ Абдучаббори муътазилӣ (ваф. 415 ҳ. қ.), тафсири Абубакри Асам, Абулҳусейни Басрӣ (ваф. 436 ҳ. қ.) ва Рукниддин Маҳмуди Малоҳидӣ (536 ҳ. қ.), ки Фаҳруддини Розӣ аз ӯ бо номи Маҳмуди Хоразмӣ ёд кардааст.

Баҳси муаллифи ин китоб аз мавзӯёҳоест, ки дар робита бо ин тафсир вучуд доштааст ва то кунун ҳақиқати худро ба пуррагӣ наёфтааст. Дар бораи ин ки «Тафсири кабир»-ро худи Фаҳруддини Розӣ комилан таълиф кардааст ё қисмате аз онро таълиф намудааст, ихтилофи назар вучуд дорад. Як назар ин аст, ки худи Ф. Розӣ тафсирашро ба пуррагӣ навиштааст, зеро то панҷоҳ сол ба баъд аз вафоти Ф. Розӣ суҳбате аз нуқсони «Тафсири кабир» набудааст, ҳатто шогирдони маъруфи Ф. Розӣ суҳане аз ин мавзӯ ба миён наовардаанд. Далели дигареро, ки ин назарро тақвият мебахшад, метавон қавли Ф. Розиро дар ду мавзеи китоби ӯ бо номи «Иршод-ут-толибин ило манҳаҷи-л-қавим фи баёни маноқиби-л-имом-иш-Шофеъи» зикр кард. Яке он, ки дар саҳифаи 193-и ин китоб дар фасли баёни маърифати имом Шофеъ ба илми тафсир омадааст: «Ҳар ки мутолиа карда бошад «Тафсири кабир»-еро, ки таълиф кардаам онро ва огоҳ гашта бошад бар чигунагии истинботи масоил мувофиқи мазҳаби шофеъ аз китоби Худо, донистааст, ки Имом Шофеъ дар

---

¹³⁰ Муҳаммадризо Ночӣ. Фарҳанг ва тамаддуни исломӣ дар қаламрави Сомониён. – Душанбе, 1390 ш. – С. 870, 871.

илми тафсир баҳри бесоҳил аст». Дигар он ки Ф. Розӣ дар саҳифаи 402-и ҳамин китоб зимни тафсир ва шарҳи ояти 59-и сураи «Нисо» гуфтааст: «Худованд таъхир кунонидааст қиёсро аз тамоми далоил (китоб, суннат, иҷмоъ) ва ҷоиз гардонидааст истифода аз қиёсро маршрут ба набудани дигар далоили мазкур, бинобар ақволе, ки онро дар «Тафсири кабир» баён доштаем»¹³¹. Аз ин гуфтаҳо бармеояд, ки Ф. Розӣ «Тафсири кабир»-ро бояд пеш аз «Иршод-ут-толибин ило манҳаҷи-л-қавим фи баёни маноқиби-л-имом-иш-Шофеъи» таълиф карда бошад. Ва ин гуфтор ба таърихи оғози таълифи «Тафсири кабир» ва анҷоми «Иршод-ут-толибин ило манҳаҷи-л-қавим фи баёни маноқиби-л-имом-иш-Шофеъи»- мувофиқ меояд, зеро Ф. Розӣ «Тафсири кабир»-ро пеш аз соли 595 ҳ.қ. оғоз кардааст ва «Иршод-ут-толибин ило манҳаҷи-л-қавим фи баёни маноқиби-л-имом-иш-Шофеъи»-ро дар соли 597 ҳ.қ. ба итмом расонидааст. Аммо дар интиҳои таълифи «Тафсири кабир», ки охирин ишора ба таърихи он дар дар анҷоми сураи «Аҳқоф», яъне рӯзи чоршанбе, 20-уми зилҳиҷа соли 603 ҳ.қ. зикр гардидааст, мувофиқ намеояд.

Назар дигар ин аст, ки Фахруддин Розӣ бахше аз «Тафсири кабир»-ро навиштааст на ҳамаи онро, бо ин далел, ки дар «Тафсири кабир» дар ояти 24, сураи «Воқеъа» аз ҷумла омадааст: «Масъалаи аввал усулӣ буда онро Имом Фахруддин дар мавзеъҳои бисёр зикр кардааст ва мо баъзеи онро баён медорем». Ин иборат гувоҳи равшанест бар ин, ки Ф. Розӣ дар тафсираш то ин ҷо нарасидааст ва шахси дигаре ин қисматро навиштааст. Муаллифи китоби «Таърихи фалсафа дар ислом» дар ин бора чунин гуфтааст: Барҷастарини ҳамаи тафсири Имом (Розӣ) китоби азими «Мафотех-ул-ғайб» аст, ки ба «Тафсири кабир» машҳур аст, ки пас аз марги вай ба василаи ибни Хувайӣ ва ва Суютӣ гирдоварӣ ва танзим гаштааст¹³². Ба гуфтаи муаррихону муҳаққиқон аз ҷумла Ибни Халликон дар «Вафиёт-ул-аъён» ин тафсиirro худ Ф. Розӣ пурраву комил нанавиштааст, зеро таълифи ин китоб дар охири ҳаёти ӯ сурат гирифтааст. Ҳофиз ибни

¹³¹ Муҳаммад ибни Умар Фахруддини Розӣ. Маноқиб-ул-имом-иш-Шофеъи. – Қоҳира, 1406 ҳ. қ (1986 м.). – С. 193, 402.

¹³² М. Шариф. Таърих фалсафа дар ислом. – Техрон, 1365 ш. – С. 90.

Ҳачари Асқалони бошад, дар «Ад-дурар-ул- коминату фи аъёни-л-моити-с-соминати» чунин овардааст: Пас аз вафоти Ф. Розӣ тафсири ӯро Аҳмад ибни Муҳаммад Начмуддини Махзумии Қамулӣ комил гардонидааст. Соҳиби «Кашф-уз-зунун» Ҳоҷӣ Халифа бошад чунин гуфтааст, ки Ф. Розӣ тафсири худро то сураи «Анбиё» таълиф кардааст ва Шайх Начмуддин Аҳмад ибни Муҳаммади Қамулӣ (ваф. 767 ҳ. қ.) онро комил гардонидааст ва он чи аз он ноқис мондааст, онро Қозиюлқуззот Шаҳобуддин ибни Халили Хувайӣ Димишқӣ (ваф. 639 ҳ.қ.) комил сохтааст. Муҳаммад Рашшод дар китоби «Фалсафа аз оғози таърих» (ҷилди 3-4) маънои болоро низ баён доштааст¹³³. Соҳиби «Ат-тафсир ва-л-муфссирун» ихтилофи уламоро дар бораи муаллифи ин тафсир баён дошта, баъд аз Ф. Розӣ ҷиҳати такмили он аввал Шаҳобуддини Хувайӣ ва баъдан Начмуддини Қамулиро зикр кардааст, ки ба эътибори соли вафоташон метавон пазируфт. Инчунин гуфтааст: «Имкон дорад, ки Шаҳобуддини Хувайӣ ин тафсирро ба охир расонида бошад ва Начмуддини Қамулӣ такмили дигареро бар он тафсир навишта бошад»¹³⁴. Ношир ва ҳайати тасҳеҳи матбааи «Баҳият-ил-Мисрияти» дар муқаддимаи ин тафсир овардаанд: «Баъд аз мулоҳиза дарёфтем, ки Ф. Розӣ (ваф. 606 ҳ.қ.) дар ин тафсир аз Имом Қуртубӣ (ваф. 671ҳ.қ.) сухан гуфтааст. Ва ин далолат бар ду чиз дорад: аввал ин қайд шояд аз Ф. Розӣ набошад, балки аз касе бошад, ки ин тафсирро баъдан комил гардонидааст, ба монанди Начмуддини Қамулӣ, зеро вафоти ӯ дар соли 767 ҳ.қ. сурат гирифтааст ва сониян гумон меравад, ки Ф. Розӣ ин тафсирро ҳатто то сураи «Тавба» таълиф накарда бошад»¹³⁵. Чун ба сураи «Тавба» назар кардем дар тафсири ояти 111 чунин дарёфтем: Масъалаи аввал: Гуфтааст Қуртубӣ... ва ишорае гузошта онро дар зерхати варақ чунин шарҳ додаанд: Мумкин аст, ин ҷо манзури Ф. Розӣ Абӯҷаъфари Қуртубӣ Аҳмад ибни Али

¹³³ Муҳаммад Рашшод. Фалсафа аз оғози таърих. – Душанбе, 2002. – Ҷ. 3,4. – С. 316.

¹³⁴ Али Иброҳими Мансур. Мабоҳис фӣ усулит-тафсир ва маноҳиҷи-л-муфассирин. – Душанбе, 2011. – С. 172, 174.

¹³⁵ Муҳаммад ибни Умар Фаҳруддини Розӣ. Мафотех-ул-ғайб (Тафсири кабири Розӣ). – Бейрут, 1994. – Ҷ.1. – С. 6.

ибни Абибакр ибни Атиқи Шофеъӣ (ваф. 596 ҳ.қ.) бошад на Имом Қуртубӣ Мухаммад ибни Аҳмад Абӯабдуло (ваф 671 ҳ.қ.) соҳиби «Ал-ҷомеъ ли аҳком-ил-Қуръон», зеро ин назарро ба эътибори ҳаёт ва вафоти онҳо метавон чунин хулоса кард».

Бо вучуди гуногун будани орою андешаҳо оид ба муаллифи ин тафсир хонанда дар он ҳеҷ фарқ ва тафовутро дар қисмати асли ва қисмати такмили он дар намеёбад, чунки ин тафсир аз ибтидо то интиҳо бо як манҳаҷ ва равиши хос таълиф гардидааст.

Тафсири мазкур то ба имрӯз борҳо руйи чодро дидаву нашр гардидааст. Ва ҳар маротиба бо назардошти ҳарф, хат ва андозаи варақи он, теъдодаш дигаргун шудааст. Нусхаи чопие, ки дастраси мо гаштаву мавриди истифода қарор гирифтааст аз 11 муҷаллад иборат буда. шомили 32 ҷузъ аст ва дар матбааи «Баҳият-ил-Мисрияти», яъне дар Миср ба таъъ расидааст. Бартариин ин чоп дар он аст, ки ин навбат соҳиби матбааи мазкур ва ҳайати кормандон онро тасҳеҳ кардаанд. Нахуст пешгуфтор, тарҷумаи ҳоли Ф. Розӣ, сипас ҷузъи авали он, ки шомили тафсири сураи «Фотиҳа» аст ва он аз тарафи муаллиф ба таври ҷудогона таълиф гардидааст, оғоз меёбад. Муаллиф интиҳои ҳар ҷузъро зикр карда, ибтидои ҷузъи ояндаро, ки бо кадом оят ё сура оғоз мегардад, баён месозад. Дар охири муҷаллади 11-ум баъд аз ҷузъи ниҳоии тафсири мазкур феҳристи тасҳеҳи баъзе ҳарфҳо ва калимаву ибораҳо бо нишондоди рақами саҳифа ва ҷузъи он чой дода шудааст ва гуфтан мумкин аст, ки ин феҳрист метавонад ҳамчун беҳтарин ҳадя ва васила барои хонанда доништа шавад, зеро ҳангоми истифодаи он хонандаро муяссар мегардад, ки баъзе шакку шубҳа ва эҳтимолоти худро бартараф намояд. Мавриди зикр аст, ки то ба имрӯз дар бораи «Тафсири кабир»-и Ф. Розӣ олимон, ба хусус қуръоншиносон андешаҳои худро баён кардаанд ва дар мақолоти зиёди мунташиргашта, сухан аз ин тафсир рафтааст. Устод Алиасғари Ҳалабӣ ба тарҷумаи форсии «Тафсири кабир»-и Розӣ иқдом намуда, то ҳол муваффақ ба интишори чанд ҷузъи он низ шудааст.

Яке аз сабаҳои эътибор, шуҳрат ва маъруфияти «Тафсири кабир» ин таъсиргузори ва намуна гаштани он дар тафсирҳои баъдӣ

мебошад. Басо муфассирони намоёну барҷастае омадаанд, ки аз сабку услуби «Тафсири кабир»-и Розӣ пайравӣ кардаву аз матолиби он истифода бурдаанд. Монанди Қозӣ Байзовӣ дар тафсири «Анвор-уттанзил», аллома Олусӣ дар «Рух-ул-маъонӣ», Нишопурӣ дар «Ғароиб-ул-Қуръон», Қосимӣ дар «Маҳосин-ут-таъвил», Таботабой дар «Ал-мизон», Саидмуҳаммад Рашид Ризо дар «Ал-манор», Тантовӣ дар «Ал-ҷавоҳир» ва дигарон.

Бисёре аз донишмандон ва пажӯҳандагони риштаҳои гуногуни улуми Қуръонӣ дар таълифот ва эҷодиёти худ аз осор ва афкори ақволи Ф. Розӣ истифода кардаанд ба хусус аз тафсири ӯ, зеро ин тафсир бо вучуди тулонӣ будан ва баҳсҳои гуногуну ҷолибро дар бар гирифтани аз фасоҳату балоғати калом ва равиши соддаю осон бархӯрдор аст. Аз ҷумла олим ва орифи машҳури диёрамон Мавлоно Яъқуб ибни Усмони Чархӣ (ваф. 851 ҳ.қ.) дар тафсири сураи «Фотиҳа» ва ду ҷузъи охири Қуръони карим, ки онро бо дархости дӯстону муҳиббон таълиф намудааст, баъзан аз ақволу ақоиди Ф. Розӣ сухан гуфтааст. Дар тафсири оятҳои 26-27-и сураи «Чин» аз баъзе ақоиди нодурусти фирқаи муътазила сухан ронда, дифои Ф. Розиро аз мазҳаби суннат ва ҷамоат баён месозад. Дар шарҳи ояти 19-и сураи Иншиқоқ меорад: «Ва Имом Фаҳруддини Розӣ (р.х.) дар «Маъолим-уттанзил» тамассук ба ин оят кардааст бар ҳақиқати меъроҷи Расули мо (с) ... ва гуфтааст, ки қатъи ин масофати баъида дар андак муддат маҳол нест...¹³⁶ Мавлоно Яъқуби Чархӣ дар ин тафсир ҳикояти аҷибро дар бораи Ф. Розӣ овардааст, ки ҷанбаи ирфонӣ дорад ва ба бисёрии таълифоти ӯ далолат мекунад. Чунки дар ин ҳикоят марде ба Ф. Розӣ муроҷиат карда мегуяд: Ин чандин тасниф ва таълиф чист? Ва туро чӣ суд дорад...?

Ин ҷараён, яъне истифода аз афкор, ақвол ва осори Ф. Розӣ то ҳанӯз идома дорад. Алии Мансур устои ДИТ ба номи Имоми Аъзам Абӯҳанифа дар китоби худ «Риёз-ул-аффон фи улуми-л-Қуръон», ки дар улуми Қуръонӣ баҳс мекунад, дар фаслҳои мухталифи ин китоб аз

¹³⁶ Мавлоно Яъқуб ибни Усмони Чархӣ. Ду ҷузъи тафсири Мавлоно Яъқуби Чархӣ. –Матбааи «Муҳаммадия» воқеъ дар Мумбай, 1310 ҳ.қ. – С. 51, 147.

«Тафсири кабир»-и Ф. Розӣ баъзе қайдҳо ва иқтибосотеро овардааст. Масалан, дар фасли «Масалҳо дар Қуръон» ёдовар шудааст, ки васф гардидани шайъ бо овардани масал таъсири бештаре дар қалб мегузорад, аз ин ки танҳо он шайъ дар нафси худ зикр гардад, чунки ғараз дар масал гуфтан ташбеҳ кардани чизи махфӣ ба зоҳир ва ғоиб ба ҳозир аст, ки огоҳӣ ба моҳияти он таъкид меёбад ва ҳис мутобиқ ба ақл мегардад, ки дар натиҷа он чиз равшантар мегардад. Оё намебинӣ, ки чун барои имон овардан онро ба нур масал биёранд ва барои дурӣ аз куфр онро ба зулмат масал биёранд, пас вуқуъи он дар қалби шунаванда бисёр таъкид меёбад¹³⁷. Ё агар ба сустии амре хабар дода шавад ва аз заифии он бо торҳои анкабуд (тортанак) масал оварда шавад, пас ин амр дар зеҳну хотираҳо хуб қарор мегирад. Аз ин ҷост, ки дар сураи «Анкабуд», ояти 43 омадааст: «Ва ин масалҳоро мезанем барои мардум ва ба хирад намеоянд, чуз доноён». Дар фасли «Муносибат миёни сураву оятҳо» аз осору гуфтори Ф. Розӣ чунин ёдовар шудааст: «Ҳамоно Қуръон мисли як сура ва як оятест, ки баъзеи он баъзеи дигарро тасдиқ карда, маънои онро баён месозад...». Дар тафсири сураи «Бақара» бошад чунин мегӯяд: «Ва ҳар касе бияндешад дар нозуқиҳои назм ва тартиби ин сура мефаҳмад, ки бо вучуди муъҷиза будани Қуръон аз рӯи фасоҳати алфоз ва шарофати маъно, инчунин Қуръон ба эътибори назм ва тартиби оятҳояш муъҷиза аст...».

Ҷиҳати шиносии бештар ба ин тафсир нукотеро аз он ба мисли қатрае аз баҳр пешкаш месозем. Муаллиф дар тафсири ояти 31, сураи «Бақара» масъалаи шашумро ба фазилати илм бахшида, аз ҷумла чунин овардааст: «Худованд дар офариниши Одам (а) камоли ҳикматашро ба илм изҳор доштааст, агар чизи дигаре аз илм бошарофаттар мебуд, пас камоли ҳикматашро бо он изҳор медошт... Худованд илмро ҳикмат номидааст... Ва ҳар ки дорои ҳикмат аст, пас ӯ дорои хайри зиёд аст». Дар ҳадисе омадааст: «Агар шахсе бобе аз бобҳои илмро биомӯзад, бештар аст ӯро аз он ки ба миқдори кӯҳе тилло дошта бошад ва онро дар роҳи Худо харҷ кунад». Дар ҳадиси

¹³⁷ Али Иброҳими Мансур. Риёз-ул-аффон фй улуми-л-қуръон. – Душанбе, 2011. – Ҷ. 2. – С. 82.

дигаре омадааст: «Чун муаллими нек бифавтад ва аз дунё бигзарад, барояш паррандагони осмон, чаҳорпоёни замин ва моҳиёни дарё мегирианд». Илм сабаби ислоҳи халқ мегардад, ба гунае, ки борон боиси ислоҳи замин мегардад. Мусъаб ибни Зубайр ба писараш гуфт: «Эй фарзанди азиз, илм биомӯз, пас агар мол дори он бароят ҷамол мегардад ва агар аз мол холии, пас илм бароят сармоя мегардад». Аммо илм амалро меҳақад. Илм комил намешавад магар ба амал кардан. Илми беамал монанди абри беборон аст. Пайғамбари Худо (с)-ро пурсиданд, ки илм чист? Фармуд: «Далели амал». Гуфтанд: «Ақл чист?» Фармуд: «Роҳнамои хайр». Гуфтанд: «Ҳавою ҳавас чист?» Фармуд: «Маркаби маъсият». Гуфтанд: «мол чист?» Фармуд: «Ҷомаи мутакаббирон». Гуфтанд: «Пас дунё чист?» Фармуд: «Бозори охират». Ҳакиме фармуд: «Қалб бечон аст ва ҳаёти он илм аст, илм ҳам бечон аст ва ҳаёти он ба талаб аст ва талаб заъиф аст ва қуввати он ба омӯзиш аст, пас агар ба омӯзиш қавӣ гардад, ҳанӯз пӯшида аст ва изҳори он ба мубоҳисаву мунозира аст ва чун зоҳир шавад, ҳанӯз бесамар аст ва самаранокии он ба амал аст ва чун илм ба амал ёр гардад, мулки абадӣ ва беохир ба бор орад». Ф. Розӣ дар ин бахш ҳикиёти мутабаддидеро дар фазилати илм пешкаш кардааст, ки чанде аз онҳо ба хираду заковат, фаросату фақоҳат ва мартабаи баланди илмии Имоми Аъзам Абӯҳанифа далолат менамояд. Лайс ибни Саъд чунин нақл кардааст: «Марде Имоми Аъзамро гуфт: Эй Имом, маро писарест бадахлоқ. Барои ӯ канизеро бо моли гарон харидорӣ кардам, ӯ бошад он канизро озод намуд. Сипас ӯро бо духтаре хонадор сохтам, баъд аз издивоҷ ҳамсарашро талоқ дод. Ҳоло чи кор кунам, ки аз ин баъд зарар набинам. Имоми Аъзам фармуданд: Ин маротиба писаратро ҳамроҳи худ ба бозор бибар ва чун майли ӯ бо қадом канизе бештар зоҳир гашт, ӯро барои худ харидорӣ намо ва чун ба хона овардӣ, он канизро бо писарат издивоҷ бинамо. Билфарз агар писарат он канизро озод сохт, пас ин амал аз писарат ҷоиз намегардад ва агар ӯро талоқ дод, пас ӯ назди шумо ҳамчун каниз боқӣ мемонад ва зиёни молӣ нахоҳи дид. Лайс ибни Саъд аз ин ҷавоби сареъу мувофиқ ба шигифт омада Имом Абӯҳанифаро аҳсан гуфт».

Ҳикояти дигар: «Ҷамоате аз дуздон шабона ба хонаи марде даромада, молу ашёашро мерабоянд ва ӯро иҷборан қасам ба се талоқ шудани ҳамсараш медиҳанд, то аз онҳо ном набарад. Чун рӯз мешавад, марди озурда мебинад, ки дуздон озодона молу ашёи ӯро фурӯхта истодаанд ва мард аз хавфи қасами ёд кардааш наметавонад чизе бигӯяд. Ногоҳ ба сараш фикре меояд, ки метавонад бо Имом Абӯҳанифа машварат намояд. Чун ба назди Имом ҳозир мешавад, ҳодисаи дишабаро нақл мекунад. Имом ӯро дилбардорӣ намуда, мефармояд, ки имоми қавм ва тамоми мардуми маҳалро дар масҷид ҷамъ намоянд. Бо маслиҳат ва машварати Имом Абӯҳанифа ҳар як нафареро аз дари масҷид мегузаронанд ва аз марди ҷабрдида мепурсанд, ки оё дузд ҳамин шахс аст? Агар дузд намебуд, марди ҷабрдида мегуфт: не ва агар дар воқеъ дузд буд он мард хомӯш монда сукут мекард. Ҳамин тариқ ҳамаи дуздон маълум гардиданд ва ҳам он мард ҳонис (қасамзада) нашуда никоҳи ӯ бо занаш боқӣ мемонад».

Нуктаи дигареро, ки устод Алӣ Асғари Ҳалабӣ аз ин тафсир дар китоби Таърихи фалосифаи Эрон овардааст чунин аст: «Дар забони форсӣ «Зоти Борӣ» ё «Вочибал вучуд»-ро Худо мегӯянд, ба он сабаб ки Ҳақ Таъоло ба зоти худ вочиб аст. Чунки «Худой» дар забони форсӣ аз вожаи «Худ» ки маънои он зот, ҳақиқату нафси шайъ аст ва вожаи «Ой» ки ба маънои «омада» аст. Акнун маъно чунин мешавад: Он ки ба нафси худ дар вучуд омадааст, яъне Худой ва манзур ҳамон «Вочибал вучуд» аст, ки дар забони арабӣ ва назди фалосифа гуфта мешавад...».

Баъд аз баррасии услуб, сабки нигориш, манҳаҷ ва маълумоти фишурда дар бораи тафсири мазкур бо боварии комил мегӯем, ки истифода аз ин ганчинаи пурғановати илмӣ, метавонад маънавиёти ҳар як фарди ҷомеаро баланд бардорад.

Боби II

Афкори тарбиявии Фаҳруддини Розӣ ва нақши он дар тарбияи насли наврас

Тарбияи илм, баёни фазилат ва мановфеи он

Ин мавзӯ дар таълифоти Фахруддини Розӣ мавқеи намоёнро ишғол карда, ҳадаф ва натоиҷи он ҳидояти башар аз ториқиҳои нодонию ғафлат ба роҳи рост ва рӯшаноии донишу маърифат мебошад. Фахруддини Розӣ ин мавзӯро дар тафсири «Мафотех-ул-ғайб» пайгири карда, аз ҷумла гуфтааст: «Ба ҳеҷ оқил пушида нест, ки илм – дониш сифати шариф асту комил ва ҷаҳл – нодонӣ сифати қабех асту ноқис. Агар ба шахси олиме хитоб карда шавад, ки эй ҷоҳил, ӯ саҳт ғамгин шуда, дар худ як навъ озореро эҳсос менамояд, агарчи нодрустии ин хитоб барояш маълум бошад. Ва чун ба шахси ҷоҳил нидо карда шавад, ки эй олим, ӯ аз ин ҳол хело хурсанду шод мегардад, агарчи медонад, ки олим нест, зеро илм ба зоти худ шариф асту маҳбуб ва ҷаҳл ба зоти худ ноқис асту мақбуҳ». Фахруддини Розӣ барои фазилати илм далели дигари ақлиро чунин баён доштааст: «Агар ба ногоҳ ҳайвоне бо ягон инсон рӯ ба рӯ ояд, он ҳайвон ба ваҳшат афтада, ҳолаташ дигаргун мешавад, дар ҳоле ки ҷуссаи он ҳайвон аз инсон дида бузургтару бақувваттар аст. Ва ҳеҷ шубҳае нест, ки инсон афзалтару авлотар аз соири ҳайвонот аст. Ва ин афзалияту авлавият танҳо ба хотири қуввату савлати ӯ нест, балки афзалияти инсон ба хотири илм ва ақли худододӣ аст, ки ба ин неъматҳо мудрики ҳақоиқи ашё ва иттилое бар онҳо мегардад. Ҳар кӣ аз ин неъматҳо дуруст истифода кард, ӯ аз ториқиҳои ҷаҳолату разолат берун шуд ва ҳақиқату ростиро дарёфт».

Дигар ин, ки мардум чун касеро аз худ дар илму маърифат ва тавозуъу тақво болотару авлотар дарёбанд, ба ӯ эҳтироми худро изҳор намуда, суханашро мепазиранд ва дар бисёре аз амрҳо пайраву тобеи ӯ мешаванд. Ва ин аз фазилату мартабаи илм хабар медиҳад. Бузургон фармудаанд: «Ҳамон гунае, ки бадан бе рӯҳ мурдаву бечон мегардад, руҳи инсон бе илм мемирад ва аз байн меравад»¹³⁸. Гуфтаанд: «Сарчашмаи ҷумлаи илмҳо се чиз аст: Қалби мутафаккир, забони муаббир ва баёни мусаввир». Яъне барои олим ва инсони комил шудан, одам бояд бо тафаккуру андеша, забони хубу гуё ва баёни возеҳу равшан дошта бошад.

Ба фикри Фахруддини Розӣ амрҳое, ки ақл ва шахвати инсон ба он тааллуқ меёбанд, чор гунаанд: Аввал, беморӣ ва ҷумлаи нохушиҳо аст, ки ақл бар ночор онро мепазирад, на шахват. Дуввум, ҷумлаи

¹³⁸ Муҳаммад ибни Умар Фахруддини Розӣ. Мафотех-ул-ғайб (Тафсири кабири Розӣ). – Бейрут, 1994. – Ҷ. 1. – С. 416.

маосӣ, яъне тамоми афъоли қабеху нописанде, ки тамоюли шаҳват бар он равона мегардад, аммо ақл хостори он нест. Севвум илм аст, ки ҳам ақл ва ҳам шаҳват бар он тамоюл доранд. Чорум, ҷаҳл аст, ки ҳам ақл ва ҳам шаҳват аз он мутанаффиранд, ҳамчуноне, ки ақл ва шаҳват ба ҷаннат розиянд, лекин аз дузах мутанаффир. Пас, фарқ миёни илм ва ҷаҳл ба мисли фарқ байни биҳишт ва дузах аст. Ҳар ки илмро ихтиёр кард, ӯ мақоми худро дар ҷаннат омода сохт ва ҳар, ки ҷаҳро ихтиёр кард, ӯ ҷойи худро дар дузах омода сохт.

Фахруддини Розӣ ба монанди дигар уламо савобу фазилати талаби илм ва донишандӯзиро бартару беҳтар аз ибодати танҳои чандинсола медонад. Ӯ ин гуфтаҳои худро бо ҳадиси пайғамбар (с) тақвият бахшидааст, ки дар он омадааст: «Лаҳзае тафаккур беҳтар аз ибодати шастсола аст». Фахруддини Розӣ ваҷҳи бартариро чунин шарҳ додааст: «Аввал ин, ки тафаккури солим инсонро ба Худо мерасонад, аммо ибодат инсонро ба савоби Худо. Пас, чизе ки инсонро ба Худо мерасонад, бартар аст аз чизе, ки инсонро ба ғайри Худо мерасонад. Дуввум, ин ки тафаккур амали қалб аст, ибодат амали ҷаворех (узвҳо) ва қалб ашрафи ҷаворех аст. Пас, амали қалб бартар мебошад аз амали ғайри он».

Фахруддини Розӣ дар боби рағбати илм аз ҷумлаи фармудаҳои Ибни Уяйнаро чунин зикр намудааст: «Беҳтарин ато ва бахшиш баъд аз нубувват илм аст. Ҳар ки иродаи дунё кунад бояд ки илм бичӯяд ва ҳар ки иродаи охират намояд, бояд ки илм ва амал дошта бошад. Ҳар ки дар талаби илм тавозӯъ намуда хоҳишоти нафсашро сарқӯб созад ва дар ҳоли тангии айш хизмати уламоро ба ҷо орад, албатта, дар талаби хеш комёбу растагор мегардад». Имом Шофеиро гуфтанд, ки рағбати шумо дар илм чи гуна аст? Ӯ гуфт: Чун бори аввал ҳарферо (суханеро) бишнавам, тамоми аъзои ман майли шунидани онро мекунад ва аз он баҳра меёбам. Боз аз ӯ пурсиданд, ки ҳирси шумо ба илм чи гуна аст? Ӯ гуфт: Монанди ҳирси касе, ки дар пайи ҷамъ овардани анвоъи гуногуни мол аст. Боз аз ӯ пурсиданд, ки талаби шумо дар илм чи гуна аст? Ӯ дар ҷавоб гуфт: Мисли талаби зане, ки фарзанди худро гум кардааст ин дар ҳолест, ки ба ғайри он фарзанд каси дигаре надорад.

Алӣ ибни Абитолиб фармудааст: Дар вожаи илм ҳарфи айн аз улв (баландӣ) ва лом аз лутф ва мим аз мурувват мебошад. Шахси олим дорои мартабаи баланд ва лутфу мурувват мебошад. Пас бибояд кӯшид, то аз ин фазилат маҳрум набояд шуд. Бузурге илмро ба об

масал зада чунин фармудааст: «Обхо чор гунаанд: оби борон, оби сел, оби чоҳ, оби чашма. Илми тавҳид ба монанди чашмаест, ки таҳрикаш чоиз нест, зеро бо ин амал обаш тираю лойолуд мегардад. Дар илми тавҳид низ талаб ба умқи зоти Худо чоиз нест, чунки оқибати ин амал ба куфр меанҷомад. Илми фикҳ ба истинбот ва ковишу ҷустуҷӯ зиёда мегардад, ҳамчунонки оби чоҳ ба кандан бештару зиёдатар мегардад. Илми зуҳд ба монанди оби борон аст, ки аз осмон софу беғубор мефарояд, аммо бо гарду ғубори ҳаво якҷо шуда, тира мегардад. Ҳамчунин аст илми зуҳду тақво, ки аслан поку соф аст, лекин бо талабу тамаъ тира мегардад. Илми бидъат мардумро ба ҳалокат мерасонад, монанди оби сел, ки тамоми ашъи дар пеши худ бударо ғарқу нобуд месозад».

Манофеъи илм дар ҳаёти инсон аҳамияти махсус дошта, истеъмол аз ин вожа низ ҷиҳати ташвиқу тарғиб ба дарёфти он васеъ истифода шудааст. Ва баъзан истеъмоли ин маъно ба лафзҳои муродифи он сурат гирифтааст. Фахруддини Розӣ чанде аз он алфозро бо шарҳу маънояшон зикр кардааст, ки мо баъзеи онҳоро бе шарҳу тавзеҳ номбар мекунем: Идрок, шуур, тасаввур, хифз, фаҳм, маърифат, тазаккур, зикр, ақл, фикҳ, диroyа, ҳикмат, яқин, зехн, фикр, зако, бадохат, раъй, каёсат, фиросат...

Фахруддини Розӣ дар ин боб ақволи муътазила, фалосифа ва баъзе уламои маъруфро доир ба ҳад ва таърифи илм баён карда, ихтилофоти мавҷударо баррасӣ намуда, чунин гуфтааст: «Бидон, ки аҷзу нотавонӣ аз таърифи шайъ, гоҳо ба хотири махфӣ будани матлуб ва гоҳо ба ҷиҳати расидан ба он ҷое мегардад, ки мавҷуд намешавад ҷизе, ки маъруфтар аз он шайъ бошад, то ин ки ўро муарриф бошад. Ва очизӣ аз таърифи илм аз ин боб аст...»¹³⁹.

Инсон, ки дар рӯи замин аз дигар махлуқот муқаррамтару мушаррафтар аст, Фахруддини Розӣ қалби ўро раиси ҷумлаи аъзо хондааст ва ин раёсатро на барои қуввату бузургии қалб, балки ба хотири илму маърифат арзёбӣ кардааст: «Қалби инсон раиси аъзои уст. Раёсати қалб ба хотири қувваташ нест, зеро устухон аз қалб дида қавитару маҳкамтар аст. Раёсати қалб ба хотири бузургии он нест, чунки рони пой аз қалб дида бузургтар аст. Раёсати қалб барои тезию нозукии он нест, чунки нохун аз қалб дида бориктару тезтар аст. Пас,

---

¹³⁹ Муҳаммад ибни Умар Фахруддини Розӣ. Мафотеҳ-ул-ғайб (Тафсири кабири Розӣ). – Бейрут, 1994. – Ҷ. 1. – С. 420.

бидон, ки раёсати қалб дар бадани инсон танҳо ба хотири илму маърифат аст».

Аз назари Фахруддини Розӣ таҳсили илм дорои монеаҳои зиёдест, ки яке аз онҳо ниҳояти ҳубби дунё мебошад. Қалби инсон маҳали илму маърифат аст, агар ҷои онро хоҳишу ҳавасҳои бе маҳал ишғол намояд, дар натиҷа пардаи торикию ғафлат биноии қалбро мепушонад. «Агар дунёро бе андоза дӯст дорӣ, пас таҳсили илм бароят мушкил мегардад, зеро офаридагори бароят биноии чашм ва биноии дил дод. Ва чун як ҷузъе аз дунё пеши биноии чашмат қарор гирад, аз дидани ашё маҳрум мегардӣ. Пас чи гуна дар он ҳол, ки биноии қалбатро муҳаббати тамоми дунё фаро гирад...»¹⁴⁰. Ба андешаи ӯ баъзе корҳо дар оғоз хеле саҳту сангин ва мушкилу дилгиркунанда менамоянд, вале баъдан сабаби осоиш, осонии умур ва манофеи бузург хоҳанд шуд. Ба мисли давои талх, ки оқибат сабаби шифо ва рафъи беморӣ мегардад ва мушкилоти сафар, ки ба шахси тоҷир фоидаҳои зиёд меорад ва ё таҳаммули мушкилоти роҳи илм, ки саранҷом донишҷӯро ба саодати дунёву охират ноил мегардонад.

Илм ба мисли чашмаест ширину зулол, ҳар ки аз он нӯшид, лаззату ҳаловати онро дарёфт ва ҳеҷ чизи дигарро аз он ширинтару лазизтар наёфт. Машғулияти инсон дар талаб илм лаззату ҳаловате дорад дар ҳол ва саодате дорад дар истиқбол¹⁴¹. Ҳикоят: «Шахсе ирода кард, то хидматгори малике бошад. Чун ба хизмат ҳозир шуд малик ӯро гуфт, бирав муддате илм биомӯз, то салоҳияти хизматгори касб намоӣ. Он шахс рафт ва муддате ба таҳсили илм пардохт. Баъд аз чанд муддат малик уро барои хизмат ба наздаш хонд. Аммо он шахс, ки лаззати илмро чашида ва коми худ аз он ширин карда буд, изҳори сипос ва узрҳои карда гуфт: Замоне ки ман аҳли хизмати шумо будам маро сазовори хизмати худ надонистӣ ва он вақт ман ба ҷуз дари шумо дари дигарро наметонистам. Ҳоло бошад ба сабаб ва ёрии илм дарёфтам, ки маҳдومي дигар ва дари дигаре низ ҳаст...». Ба яке аз ҳукамо гуфта шуд, нигоҳ макун, ӯ чашмонашро пушид ва нигоҳ накард. Боз гуфта шуд, машунав, ӯ гӯшҳояшро маҳкаму худро ба карӣ андохт ва нашунид. Боз гуфта шуд, сухан магуй, ӯ дастонашро ба даҳонаш гузошт ва хомӯш монд. Боз барояш гуфта шуд, наомӯз. Ӯ гуфт, аммо бар ин амр тоқат надорам ва ҳаргиз аз талаби илм

¹⁴⁰ Маъҳази қаблӣ. – С. 411.

¹⁴¹ Фахруддин Муҳаммад ибни Умари Розӣ. Ан-нафс ва-р- руҳ ва шарҳу қувоҳумо (Китоб-ул-ахлоқ). – Исломобод, 1388ш. (1968м.). – С. 25.

бознахоҳам монд. Чунонки маълум мегардад, ин шахси ҳаким ба ҳамаи дархостҳо розӣ мешавад бо вучуди ҳақ доштаниш ба нигоҳ кардан ва шунидану гуфтан, аммо аз манъи илм розӣ намешавад, чунки ӯ лаззату ҳаловат ва манофеи илмро дарёфта буд.

Фахруддини Розӣ дар фазилат ва мартабаи илм аз китоби маъруфи «Калила ва Димна» қавлро зикр кардааст, ки маънои он чунин аст: Сазовортарини мардум аз рӯйи риояи ҳуқуқ инҳоянд: олим, султон, ихвон (бародарон). Чун касе таҳқир бар олим кард, динашро бар бод дод ва чун касе ихонат бар султон кард, дунёашро аз даст дод ва чун касе бо бародарон хорӣ ва бе эътиной кард, муруваташро аз даст дод. Ӯ дар ин боб аз қавли Суқрот қор гирифтааст, ки дар он омадааст: «Дар (талаби) илм наметавонӣ касеро ходими худ бигардонӣ, балки онро шахсан бо талоши худ ба даст меорӣ ва ҳеҷ кас ҳам наметавонад, ки илмро аз ту бирабояд». Дар воқеъ фазилати илму маърифат то ҷое болост, ки онро мисли дигар ашё ба осонӣ ба даст овардан мумкин нест. Агар чунин мебуд, сармоядорони олам онро ба воситаи молу ашё ба даст меоварданд. Ва ё билфарз, агар илм аз фазилату мартаба тихӣ ва арзишаш ба андозае мебуд, ки онро дар ҷойе фурӯхта мешуд, пас барои аксарият ба даст овардани илм муассар мегашт. Аммо чунин нест ва ин ҳам нишон аз фазилату мартаба ва мақоми баланди илм аст. Илму маърифат инсонро то ҷойе мерасонад, ки шахси беэътибор ва аз назар дурафтада чун соҳиби илм мегардад, суханаш қобили эътибор ва қадру қиммат пайдо мекунад, ҳатто дар назди султон бонуфуз ва мавриди тавачҷуҳ қарор мегирад. Ин танҳо бо баракат ва хизмати илм аст.

Дар ривояте Алӣ ибни Абитолиб ба Кумайл ибни Зиёд андарзе додааст, ки дар он омадааст: «Илм бехтар аст аз мол, агар мол дорӣ, бояд онро ҳифозат кунӣ, аммо илм туро муҳофизат менамояд. Мол ба харҷ кардан кам мешавад, аммо илм ба харҷ зиёду комилтар мегардад». Манофеи илм дар ҳаёту зиндагии инсон дорои аҳамияти бузургест, ки дороёну сарватмандон низ ба он эҳтиёҷ пайдо мекунанд. Ин маъно ҷузъе аз афкори Фахруддини Розӣ аст, ки онро зимни ироаи ривояти Абӯкабашаи ансорӣ аз пайғамбар (с) баён доштааст. Дар ривояти мазкур омадааст: «Мардест, ки офаридагори ӯро ҳам соҳиби илм ва ҳам соҳиби мол гардондааст ва ӯ бо меъёру нишондоди илм дар молаш амал мекунад. Ва мардест, ки соҳиби илм аст, аммо аз мол маҳрум гаштааст, ӯ мегӯяд: Эй кош ман бо вучуди илм доштанам соҳиби мол низ мебудам ва онро дуруст истифода мебудам. Ин ду

мард дар подошу савоб бо ҳам баробаранд. Мардест, ки офаридагор ба $\bar{u}$ мол додааст, аммо $\bar{u}$ аз илм маҳрум мондааст ва молашро аз рӯйи беилмӣ, дуруст харҷ накардааст. Ва мардест, ки ҳам аз илм ва ҳам аз мол маҳрум мондааст, $\bar{u}$ меғӯяд: Агар ман илм ва мол медоштам ба мисли шахси қаблӣ амал менамудам. Пас ин ҳарду дар ҷазову гуноҳ баробаранд».

Умар ибни Хаттоб фармудааст: «Марди гуноҳгоре, ки гуноҳояш ба мисли кӯҳ зиёданд, чун аз манзили худ хорич мешавад ва илм меомӯзаду аз гуноҳҳои худ тавба менамояд, замоне, ки ба манзилаш бармегардад, $\bar{u}$ аз ҳамаи гуноҳонаш пок гаштааст. Пас аз маҷлиси уламо дур мабошед, зеро дар рӯйи замин маҷлиси уламо хеле гиромию боарзиш аст». Абдулло ибни Аббос ба писараш фармуд: «Эй фарзанд, бо одоб бош, чунки одоб далели мурувват, аниси ваҳшат (танҳой), рафиқи ғурбат, қарини ҳозир, садри маҷлис, васила дар вақти интиҳои васоил, дорой дар вақти адам (нестӣ), болобарандаи шахси хасис (паст), камоли шараф ва бузургӣ барои малик (подшоҳ) аст». Далели дигари ақлиро дар фазилати илм Фаҳруддини Розӣ чунин овардааст: «Ҳар гоҳ нафареро аз масъалае пурсида шавад, агар бидонад ва қудрат бар ҷавоби он дошта бошад, пас $\bar{u}$ хурсанду масрур гашта, дар чеҳрааш осори шодию хуррамӣ хувайдо мегардад. Аммо агар он масъаларо надонад ва аз ҷавоби он очиз монад, сарашро ҳам карда, шарм медорад ва аз чеҳраи $\bar{u}$ осори ғаму андух зоҳир мегардад. Ва ин низ далелест бар шарофати илм ва хиссати (пастии) ҷаҳл». Фаҳруддини Розӣ дар асоси қавли Алӣ ибни Абитолиб мефармояд, ки қиём (пайдорӣ) ва пешравии дунё ба чанд сабаб аст ва яке аз он сабабҳо вучуди олимон ва амал кардани онҳо ба муқтазои илм аст, ки дар натиҷа ҷаҳолату разолат бартараф мегардад. Сабаби дигари он вучуди дороёну сарватмандонеанд, ки пайваста ниёз ва эҳтиёҷоти фақирону эҳтиёҷмандонро бартараф месозанд...

Аз замони офариниши олам инсон пайваста дар ҷараёни таълиму тарбият қарор доштааст ва то ҳол ин раванд идома дорад. Дар ҳамаи китобу саҳифаҳои осмонӣ ташвиқу тарғиби илм ва фазилату шарофати он баён ёфтааст. Фаҳруддини Розӣ дар зикри ин маъно чунин гуфтааст: «Дар тамоми китобҳои нозилшуда аз фазилати илм суҳан рафтааст. Дар Таврот офаридагор ба Мусо (а) хитоб намудааст, ки бузург дор ҳикматро, зеро ман ҳикматро дар қалби ҳеҷ банде намегузорам, магар ки $\bar{u}$ ро меомурзам. Биомӯз илмро, сипас ба он амал намо, сипас онро ба дигарон биомӯз, то ин ки дар дунёву

охират соҳиби каромат бошӣ». Аммо Забур нотиқи ин гуфтаҳо аст: «Эй Довуд, бигӯ ба пешвоёну роҳибони бани Исроил, ки сухан бигӯянд бо аҳли тақво, агар муяссар нашуд, пас бо олимон ва агар муяссар нашуд, пас бо оқилон. Албатта тақво, илм ва ақл дорои мартабаи баланд аст ва ҳар ки дорои яке аз инҳост, ӯро ҳалок нахоҳам кард»¹⁴². Фахруддини Розӣ хитоби мазкурро чунин шарҳ додаст: «Дар ин нидо зикри тақво муқаддам бар илм шудааст, чунки бе илм тақво ҳосил намегардад, ҳамчуноне ки хашят (тарс) бе илм ҳосил намегардад. Ва илм бар ақл тақдим шудааст, чунки барои олим будан оқил будан ҳатмист, зеро оқиле ҳаст, ки илм надорад. Пас ақл мисли дона (тухм) ва илм мисли дарахт ва тақво ба монанди мева аст». Аммо дар Инҷил омадааст: «Вой бар он, ки шунид илмро ва талаби он накард. Чӣ гуна аст ҳоли ӯ чун бо чоҳилон ба дузах равон гардад. Талаби илм намоед ва биомӯзад онро, зеро илм агарчӣ ёрӣ надихад ҳам, ҳаргиз бадбахт намесозад касеро, агарчӣ баланд набарад ҳам, ҳаргиз ба пастӣ намебарад касеро, агарчӣ ғанӣ нагардонад ҳам, ҳаргиз фақир намесозад касеро ва агар фоида надихад ҳам, ҳаргиз зарар надодааст касеро. Ва нагӯед хавф дорем донистану амал накарданро ва бигӯед умед дорем амал карданро, пас амал мекунем». Муқотил ибни Сулаймон гуфтааст: «Дарёфтам дар Инҷил, ин ки офаридагор ба Исо писари Марям фармудааст: Эй Исо бузург дор уламоро ва бишнос қадри эшонро, чунки ман онҳоро ба ҷуз анбиё ва мурсалин бар ҳамаи халқ бартарӣ додам ба мисли бартарию офтоб бар ситорагон».

Фахруддини Розӣ якчанд аз оятҳои Қуръонино, ки дар онҳо аз боби илм ва фазилату мартабаи баланди он сухан рафтааст, шарҳу тавзеҳ додааст. Аз ҷумла дар тафсири ояти 31, сураи «Бақара» масъалаи шашумро ба фазилати илм бахшида, чунин овардааст: «Худованд дар офариниши Одам (а) камоли ҳикматашро ба илм изҳор дошта фармудааст: «Ва омӯхт ба Одам ҳамаи номҳоро...», агар чизи дигаре аз илм бошарофаттар мебуд, пас камоли ҳикматашро бо он изҳор медошт на ба илм...».

Дар тафсири ояти 7-и сураи «Оли Имрон» фармудааст: Масолеҳи халқ ду гуна аст: ҷисмонӣ ва руҳонӣ. Аммо ҷисмонӣ, пас, ашрафи он рост гардонидани хилқат ва баробар сохтани мизоч бар бехтарин сурат ва комилтарин шакл аст. Аммо руҳонӣ, пас, ашрафи

---

¹⁴² ¹⁴² Муҳаммад ибни Умар Фахруддини Розӣ. Мафотеҳ-ул-ғайб (Тафсири кабири Розӣ). – Бейрут, 1994. – Ҷ. 1. – С. 408.

он илм аст, ки рӯҳ ҳамроҳи он мисли оинаи чилодоре мегардад, ки сурати тамоми мавҷудот дар он инъикос меёбад¹⁴³.

Чунонки маълум аст, нахустин сураи Қуръони карим «Алақ» буда, аввалин ояти он бо лафзи «бихон» оғоз гардидааст. Ва ин амр ва супориши Худованд далолат бар аҳамияти махсуси хондану омӯхтан мекунад, зеро ҳар чи муҳиму зарур аст, сараввал ҳамон зикр мегардад. Фахруддини Розӣ дар робита ба таносуби миёни оятҳои авали сураи мазкур фармудааст: Ваҷҳи муносибат байни ояти дуввум, ки дар он омадааст: «Парвардигоре, ки офарид инсонро аз хуни баста» ва оятҳои севвуму чоруму панҷум, ки дар онҳо омадааст: «Бихон ва Парвардигорат арҷмандтарин аст. Он ки таълим дод ба воситаи қалам. Омӯхт бар инсон он чизеро, ки ӯ намедонист», дар он аст, ки Худованд даври аввали инкишофи инсонро дар ҳолати хиссат (пастӣ) дар раҳми модар дар шакли хуни баста баён карда, охири ҳоли ӯро низ, ки ба воситаи таълим, олиму доно мегардад, баён доштааст. Яъне, инсон дар ибтидо дорои мақоми паст аст, лекин ба тадриҷ дар чараёни инкишофи худ ба воситаи илм сазовори мақоми баланд мегардад. Пас, агар ғайр аз илм чизи дигаре бо шарофату арзишмандтар мебуд, бегумон он зикр меёфт. Ин маъниро Фахруддини Розӣ дар ояти дигари қуръонӣ, аниқтараш дар ояти 16-и сураи «Намл», баён доштааст, ки дар он омадааст: «Ва гуфт (Сулаймон) омӯхта шудем сухани мурғонро ва дода шудем аз ҳама чиз». Сулаймон (а) бо вучуде, ки соҳиби мулки дунё гашта буд, ӯ ҳаргиз аз ин мулк ва дороияш фахр накард, балки ифтихори ӯ аз илм буд. Дар ояти 79-и сураи «Анбиё» низ Худованд камоли ҳоли Довуд ва Сулаймонро аввалан ба илму маърифат баён кардааст, зеро фармудааст: «Ва ҳар якеро додем, ҳукме ва донише»¹⁴⁴.

Дар ояти 28-и сураи «Фотир» омадааст: «Чуз ин нест, ки метарсанд аз Худо аз миёни бандагонаш донишмандон»¹⁴⁵. Фахруддини Розӣ дар робита ба тафсири ин оят гуфтааст: Дар ин оят ифодасозандаи ҳашяти (тарси) Худо илм арзёбӣ шудааст, ки соҳиби он ба воситаи илм қобилияти дарк ва фаҳми ҳақиқати ҳашят аз Худоро кардааст ва он ҳам бошад тамйиз ва ба ҷой овардани он чи ҷоизу равост ва он чи ғайри ҷоиз ва равост. Аммо ҷоҳил кай тавонад, ки фарқи инҳо кунад. Ва бибояд донист, ки маншаи парҳезгории

¹⁴³ Маъҳази қаблӣ. – Ҷ. 3. – С. 137.

¹⁴⁴ Қуръони карим. Тарҷумаи Муҳаммад Козим. – Теҳрон, 1375.

¹⁴⁵ Маъҳази пешин.

инсон хашяти ӯст. Каромату иззати инсон ба қадри парҳезгорӣ аст. Ва парҳезгорӣ ба қадри илм аст. Пас, каромати инсон ба қадри илмаш мебошад¹⁴⁶. Фазилати илм дар ояти 114-и сураи «Тоҳо» низ бараъло ба назар мерасад. Чунки дар он омадааст: «Ва бигӯ Парвардгоро биафзой бар дониши ман»¹⁴⁷. Дар ин оят ба гаронмоягӣ ва мартабаи баланди илм ишорат шудааст, чунки офаридагор пайғамбари худро ба издиёди (зиёдати) илм амр кардааст на ба ғайри он. Қатода фармудааст: Агар иктифо мекард нафаре аз талаби илм, албатта, Мӯсо (а) чунин мекард, аммо ӯ чунин накард ва гуфт: «Оё пайравиат накунам бар он, ки биомӯзи маро аз он чи омӯхта шудӣ...»¹⁴⁸. Яъне Мӯсо (а) бо вучуди он, ки пайғамбари мурсал буд, аз он банди Худо (Хизр), ки илми ладунӣ (истеъдоди худододӣ) дошт, дархости омӯзиш кард. Дар шарҳу тавзеҳи ин оят Фаҳруддини Розӣ нуқоти зиёдеро оид ба риоя кардани Мӯсо (а) анвоъи лутфу одобро дар талаби илм зикр кардааст. Аз ҷумла чунин овардааст: Мӯсо (а) ба хотири дарёфти илм худро тобеъу пайрави Хизр сохт ва ин тобеъиятро аз Хизр иҷозат хост, ки ин нишонаи тавозуъ аст. Нишони дигари тавозуъ ин аст, ки Мӯсо (а) гуфт: «Биомӯз маро аз он чи омӯхта шудӣ», лафзи «мин» дар «мин мо уллимта» барои табъиз аст. Яъне Мӯсо гуфт: Баъзе ё ҷузъе аз аҷзои илматро ба ман биомӯз ва ман талаб надорам, ки бо ту дар илм мӯсовӣ бошам. Ин ба мисли ҳоли фақирест, ки ҷузъе аз аҷзои моли ғаниро талаб менамояд. Мӯсо (а) ба Хизр гуфт: «Биомӯз маро» ва ин иқрор ба камоли илми устод ва адами (набудани) камоли илми хеш аст. Мӯсо (а) гуфт: «Оё пайравиат кунам» ин қавл далолат бар пайравии бечунучарои шогирд аз устод, иҷрову итоати амри устод ва тарки мунозаату эътироз бар устодро дорад. Аз ин хотир аст, ки бузургон гуфтаанд: Ман ғуломи он касеам, ки ҳарфе аз ӯ омӯхтаам. Мӯсо (а) гуфт: «Оё пайравиат кунам бар он, ки биомӯзи маро», ин қавл шомили ду марҳила аст. Марҳилаи якум пайравӣ кардан аст, ки он хизматро низ дар бар мегирад, яъне хизмати шогирд ба устод. Марҳилаи дуввум талаби илм аст, ки он аз сидқи дил бо тамоми кӯшишу талош содир шудааст, зеро бар касе махфӣ набуд, ки Мӯсо (а) пайғамбари соҳибкитоб, калими Худо ва дорои мақоми баланду муъҷизоти зоҳир буд, бо вучуди ҳамаи ин тамоми ғайрат, изҳори хизмату ниҳояти тавозуъ ва омодагии худро ҷиҳати дарёфти илм

¹⁴⁶ Муҳаммад ибни Умар Фаҳруддини Розӣ. Мафотеҳ-ул- ғайб (Тафсири кабири Розӣ). – Бейрут, 1994. – Ҷ. 9. – С. 236.

¹⁴⁷ Қуръони карим. Тарҷумаи Муҳаммад Козим. – Техрон, 1375.

¹⁴⁸ Ҳамон ҷо, сураи «Каҳф», ояти 66.

равона сохт. Инчунин Мӯсо (а) аз ин пайравӣ танҳо илмро ҷуё буд, на мол, на ҷоҳ ва на чизи дигарро. Дар канори шарҳи ояти фавқ Фаҳруддини Розӣ нақши устоди илмро дар тарбияи шогирд хеле баланд арзёбӣ карда, ҳаққи устодро аз волидайн бартару бузургтар баён доштааст: «Меҳрубонии шахси олим ба шогирдаш аз лутфу марҳамати падару модараш болотар аст, чунки волидайн фарзандро аз офатҳои дунё муҳофизат менамоянд, лекин устод фарзандро ба василаи илм аз мушкилоти дунёву охират наҷот медиҳад»¹⁴⁹. Ин маъно дар осор ва эҷодиёти дигар олимон аз ҷумла Абдурахмони Ҷомӣ дида мешавад:

Ҳаққи устод аз падар беш аст,
В-аз падар устод дар пеш аст.
Гар падар аз ҳаёт баҳра диҳад,
Устод аз наҷот баҳра диҳад.
Наравӣ то ба хизмати устод,
Илму ирфон кучо бигирӣ ёд.

Яке аз дастуроти Фаҳруддини Розӣ ба донишҷӯӣ он аст, ки ҳар чӣ аз дарс барояш номафҳум менамояд, бояд онро аз устод ва атрофиён бипурсад ва аз худ намояд, зеро ҳар мавзӯ ва дарс барои мавзую дарсҳои баъдӣ ҳамчун зербинои ва бо ҳам робитаву алоқамандӣ доранд. Абдулло ибни Масъудро пурсиданд, ки илмро чи гуна ба даст овардӣ? Ӯ дар ҷавоб гуфт: Бо пурсиши забон ва андешаи дил. Ф. Розӣ тавсия медиҳад, ки бояд ҳар як шахс дӯстдори илм ва аҳли он бошад, вагарна дар ӯ ҳеҷ хайре мавҷуд нест. Толиби воқеии илм ҷиҳати дастёбӣ ба илм бояд ҳама гуна мушкилотро таҳаммул намояд, ҳатто агар аз устодаш ягон нохушиеро эҳсос намояд, лозим аст, ки шикебо ва таҳаммулпазир бошад. Ӯ дар ин бора ҳикояти зеринро чунин зикр намудааст. Ҳикоят: Имом Шофай нақл кардааст, ки Ибни Уяйнаро хулқаш бад буд. Ба ӯ гуфтанд: Эй Абумуҳаммад одамоне аз атрофи замин ба наздат меоянд ва шумо боиси озори онҳо мегардед. Гумон меравад, ки дигар ба наздат наоянд ва шуморо тарк кунанд. Ӯ гуфт: Агар чунин шавад, он гоҳ онҳо мисли ту хеле аҳмақ мебошанд, чунки ба хоҳири хулқи бади ман аз илме, ки барояшон манфиатовар аст маҳрум менамоянд¹⁵⁰.

¹⁴⁹ Муҳаммад ибни Умар Фаҳруддини Розӣ. Мафотеҳ-ул-ғайб (Тафсири кабири Розӣ). – Бейрут, 1994. – Ҷ. 1. – С. 401.

¹⁵⁰ Муҳаммад ибни Умар Фаҳруддини Розӣ. Маноқиб-ул-имом-иш-Шофай. – Қоҳира, 1406 ҳ. қ. (1986 м.). – С. 358.

Фахруддини Розӣ дар расидан ба мақсуд дар ҳама гуна корҳо, хусусан дар талаби илм ва расидан ба қуллаҳои баланди он, кӯшишу ғайрат ва талошу заҳматҳои ҳамешагӣ доимиро шарту ҳатмӣ доништааст. Аз назари ӯ кӯшишу заҳматҳои пайваставу бардавом барои расидан ба ҳадафи аслию ниҳой ба монанди қатраҳои оби нармест, ки муддатҳои тулонӣ болои харсанги сахту бузурге мерезад ва дар натиҷа асари худро дар он санги сахт гузошта, ҳатто онро сӯроҳ месозад. Аз ин хотир инсон набояд дар ҳеч кор ва талабу ҳадафи худ ноумеду рӯҳафтада гардад, зеро дар ҳаёт борҳо ба таҷриба собит шудааст, ки инсон дар натиҷаи саъю талош ва кӯшишу ғайрати доимӣ мушкилоти худро бартараф намуда, ба мақсади ниҳои хеш расидааст. Ҳамчунин Ф. Розӣ дар талаби мақсуд ва ноил шудан ба он шавқу ҳавас ва муҳаббату ихлосро ҳатмӣ гуфтааст.

Фахруддини Розӣ донишҷӯро ба ду қисм ҷудо кардааст: қисми аввал, донишҷӯе, ки дар оғози таҳсил қарор гирифтааст ва ҳанӯз аз илм чизе наомӯхтаву чизеро малака накардааст. Дар баҳсҳои мунозираҳои илмӣ низ ширкат накардааст. Қисми дуввум бошад, донишҷӯест, ки замина ва малакаи илмӣ дошта, дар баҳсу мунозираҳои илмӣ ширкат кардааст ва тавони ироаи далелу ҳуҷҷатро низ дорад. Ба ақидаи Фахруддини Розӣ идомаи таълими донишҷӯи қисми дуввум нисбат ба қисми аввал сахту душвортар аст, зеро чунин ашхос бинобар тақия бар дониши қаблӣ, собиқаи пофишорӣ дар баҳсу мунозира, радду эътироз ва эътибори зоҳир, мункири ҳақиқати ҳол мегарданд. ӯ ин гуфтаи худро бо қавли Хизр тақвият мебахшад, ки Мӯсорро гуфт: «Ҳамоно ту натавонӣ ҳамроҳи ман сабр кунӣ»¹⁵¹.

Фахруддини Розӣ баъзе ақволи муфассиронро дар тафсири ояти 17-и сураи «Раъд» шарҳ дода, аз ҷумла гуфтааст: Мурод аз лафзи «сел» дар ин оят илм аст. Мушобеҳати илм ба об ба хотири чанд хислат аст, ки яке аз онҳо ислоҳи халқ ба илму маърифат аст, ҳамчуноне ки ислоҳи замин ба об мебошад. Мушобеҳати дигар дар он аст, ки тоат ва ҷумла амалҳои неки инсон бе илм ба вуқӯъ намерӯянд ва ҳамчуноне ки наботот ва ҷумлаи зироатҳои замин бе об намерӯянд. Мушобеҳати дигар дар он аст, ки борон нофеъ аст, аммо баъзан вақт зарар меоварад, илм низ нофеъ аст, агар ба он амал карда шавад, вагарна зиёни маҳз аст. Пайғамбари Худо (с) худро кафил ба духули ҷаннат барои шахсе муаррифӣ кардааст, ки он шахс дар талаби илм аст ва

---

¹⁵¹ Муҳаммад ибни Умар Фахруддини Розӣ. Мафотех-ул-ғайб (Тафсири кабири Розӣ). – Бейрут, 1994. – Ҷ. 7. – С. 484.

иродааш аз илм ислоҳи худ ва дигарон мебошад на маҳз талаби дунё аст.

Фахруддини Розӣ дар боби илм, фазилат ва талабу натоиҷи он бархе аз аҳодис ва аҳбору ривоёти мутааддидеро баён кардааст, ки зикри баъзеи онҳо аз манфиат холи нест. Пайғамбар (с) дар ривоятҳои мухталиф доир ба илм, фазилату баракат ва шарофати илм сухан карда, илмро мероси худ номидааст. Олимон ва донишҷӯёнро дар радифи ашхосе, ки дуояшон мустаҷоб аст, ном бурдааст. Дар баъзе маворид ихонати олимро ихонат ба илм арзёбӣ кардааст. Дар ҷойи дигар бошад олимеро, ки интишордиҳандаи илм аст, саховатмандтарини мардум хондааст ва шахсеро, ки гомҳои худро дар роҳи илм гузоштааст, осонии роҳи ӯро ба сӯйи бихишт баён доштааст. Уламоро аз зумраи шафоаткунандагон шумурда, онҳоро аз ҷумлаи адокунандагони ҳоҷати мардум эълон намудааст. Талаби илмро ибодат ва музокараи илмро тасбеҳ ва таълими илмро садақа гуфтааст. Илм сабаби ҳидоят ва боло рафтани баъзе ақвом мегардад. Илм ҳаёти қалб аст аз қурӣ, нури чашм аст аз торикӣ, қуввати бадан аст аз сустӣ ва василаест ба мартабаи баланд аз пасти. Алӣ ибни Абитолиб бартарии илмро аз мол бар чанд вачҳ баён карда, аз ҷумла фармудааст: «Мол мероси подшоҳон аст, аммо илм мероси пайғамбарон. Мол ба харҷ кардан кам мешавад, аммо илм ба додану харҷ зиёд мегардад. Барои мол ниғаҳбон лозим аст, аммо илм ниғаҳбон ва муҳофизи туст». Бузурге фармудааст: «Агар аз бемор ҳам таъом ва ҳам шароб ва ҳам даворо боздоранд, бешак ӯ мемирад, пас, инчунин аст ҳоли қалби инсон, агар аз он ҳам илм ва ҳам тафаккур ва ҳам ҳикмат боздошта шавад, албатта қалб мемирад». Абухурайра ва Ибни Аббос ривоят кардаанд, ки Расули Худо (с) пеш аз вафоти худ дар Мадина хутбаи комилеро хонданд, ки дар он омада буд: «Ҳар ки биомӯзад илмро ва тавозуъро пешаи худ намояд ва илми дошташро ба дигарон биомӯзад, фардои қиёмат фозилтарин савоб, болотарин манзил ва волотарин дараҷа насиби ӯ мегардад». Пайғамбар (с) дар ҳадиси дигаре фармудаанд: «Ҳар ки ғуборолуд гардад қадамҳояш дар талаби илм ҳаром мегардонад Худо ҷасади ӯро бар оташи дӯзах». Фахруддини Розӣ муътақид аст, ки илм на танҳо ба инсон дар ҳоли ҳаёт нафъ мерасонад, балки баъд аз мамоташ низ нафърасони инсон аст. Ӯ ин гуфтаи худро бо ривояти Абӯхурайра қувват бахшидааст, ки дар он пайғамбар (с), фармудаанд: «Чун инсон бимирад, амалҳои ӯ қатъ мегарданд, магар се амалаш ба ӯ нафъ мерасонад: садақаи ҷория,

фарзанди солеҳ ва илме, ки онро дар ҳоли ҳаёташ ба дигарон омӯзондааст».

Фахруддини Розӣ дар асоси ҳадиси пайғамбар (с) дастур медиҳад, ки одамият бояд аз чанд ҳол орӣ набошад, ё ин ки олим ва ё дар ҳоли донишомӯзӣ бошад ва агар дар яке аз ин ду ҳолат қарор надошта бошад, бояд, ки мустамеъи (шунавандаи) илму дониш бошад ва агар ин имконро надошта бошад, бояд ки дӯстдори илму маърифат бошад ва набояд аз якеи ин ҳолат орӣ бошад, чунки дар он ҳол ҳалокат аст.

Фахруддини Розӣ илми уламоро аз ҷумлаи ашъи зиннатбахши дунё доништа, чунин овардааст: «Дунё ба монанди бустонест, ки асоси ороишаш бо панҷ чиз аст: ба илми олимон, адли амирон, ибодати обидон, амонати тоҷирон ва насихати таҷрибадорон. Аммо ҷои таассуф аст, ки Иблис мехоҳад панҷ хислати бадро дар канори ҳар яке аз инҳо бигзорад. Ҳасадро дар канори илм, ҷаврро дар канори адл, риёро дар канори ибодат, хиёнатро дар канори амонат ва фиребу найрангро дар канори насихат».

Фахруддини Розӣ дар ин боб қайд намудааст, ки ҳар олим бояд ба муқтазо ва нишондоди илм амал намояд, на мухолифи он. Ва набояд ба хотири ғараз ё манофеи хусусӣ тобеи ҳар гуна ашхоси ҷоҳилу нодон шавад. Ӯ доир ба ин маъно ҳадисеро бо ривояти Абӯхурайра зикр намудааст, ки дар он омадааст: «Ҳафт осмону замин бо тамоми дороиашон бар ашхоси зерин мегирянд: азизе ки хорӣ мекашад, ғание ки муҳтоҷи дигарон мегардад ва олиме, ки бозичаи дасти дигарон мешавад¹⁵². Фахруддини Розӣ андеша дорад, ки олим бояд ҳақгӯ ва ҳаққӯ бошад ва дар гуфтани ҳақ аз ҳеч чиз ибто накунад, ҳатто аз устоди илм, ки аз мақоми волае бархӯрдор буда, мавриди иззату икромии шогирд қарор мегирад. Ӯ дар робита ба ин мавзӯ чунин гуфтааст: «Нақд кардаанд, ки Арастотолиси (Арастуи) ҳақим аз Афлотун илм омӯхт ва шогирди ӯ гашт, аммо бо Афлотун мухолафат варзид. Арастуро гуфтанд: Чаро чунин кардӣ? Арасту дар ҷавоб гуфт: Устодро дӯст дорам ва ҳақро низ дӯст дорам, замоне ки ин ду бо ҳам мухолиф гаштанд, пас ҳақро дӯст доштан авлотар аст». Ва ҳамин маъност, ки имом Шофей бо имом Молик мухолафат кард¹⁵³. Аз назари Фахруддини Розӣ дар ҳамнишинӣ бо олимон бояд даъват аз

¹⁵² Муҳаммад ибни Умар Фахруддини Розӣ. Мафотеҳ-ул-ғайб (Тафсири кабири Розӣ). – Бейрут, 1994. – Ҷ. 1. – С. 409.

¹⁵³ Муҳаммад ибни Умар Фахруддини Розӣ. Маноқиб-ул-имом-иш-Шофеъи. – Қоҳира, 1406 ҳ. қ. (1986 м.). – С. 52.

панҷ чиз ба сӯйи панҷ чиз сурат гирад. Ва ин маънӣ ҳам баргирифта аз ҳадиси расули Худо (с) мебошад ва он даъват аз шак ба сӯйи яқин, аз аз кибр ба сӯйи тавозуъ, аз адоват ба сӯйи насиҳат, аз риё ба сӯйи ихлос ва аз рағбат ба сӯйи тақво аст. Фаҳруддини Розӣ дар ҳамнишинӣ бо олимон қавли Абӯлайси Самарқандиро ёдовар шуда гуфтааст: «Ҳар ки бо олиме дар маҷлиси илм биншинад, агарчи аз илм чизеро аз бар накунад ҳам, бо вучуди ин соҳиби чанд каромат мегардад: аввал он ки фазилати донишҷӯйиро дармеёбад ва сониян модоме дар он маҷлис хузур дорад, аз ҳама гуна корҳои зишту бад эмин монда, соҳиби аҷру савоб мегардад». Мусаллам аст, ки дар ҳамнишинӣ бо касе ё чизе таъсир аз яке бар дигаре вучуд дорад. Фаҳруддини Розӣ ин андешаи худро бо қавли дигари Абӯлайс тақвият бахшида гуфтааст: «Ҳар кӣ бо сарватмандон ҳамнишинӣ кунад, муҳаббаташ ба дунё ва ашёи он зиёд мегардад. Ҳар кӣ бо фақирону камбағалон ҳамнишинӣ кунад, ризомандию шукргузориаш зиёда мегардад. Ҳар кӣ бо амирону салотин ҳамнишинӣ кунад, сангдилӣ ва кибраш зиёда мегардад. Ҳар кӣ бо занон бисёр ҳамнишинӣ кунад, ҷаҳл ва шаҳваташ зиёда мегардад. Ҳар кӣ бо кудакон ҳамнишинӣ кунад, бозию дилхушиаш зиёда мегардад. Ҳар кӣ бо фосиқон ҳамнишинӣ кунад, ҷуръаташ ба гуноҳ қардан ва корҳои бад зиёд мешавад. Ҳар кӣ бо солеҳон ҳамнишинӣ кунад, рағбаташ ба тоат ва кори хайр зиёд мегардад. Ва ҳар кӣ бо олимон ҳамнишинӣ кунад, дониш ва порсоиаш зиёда мегардад». Дар воқеияти ин суҳан ҳеҷ ҷойи тардид ва шубҳае вучуд надорад, зеро дар ҳамнишинӣ бо олимон, маълумотҳои навин бар донишҳои ҳаррӯзаи мо зам мешавад ва бинои тақвою парҳез қавитару маҳкамтар мегардад.

Ба андешаи Фаҳруддини Розӣ барои ҳар як олим зарур аст, ки мувофиқи илми худ ва фармудаҳои худ амал намояд ва дар илму дороияш бӯхл наварзад. Ў мегӯяд, бартарии тобеии машҳур Ҳасани Басрӣ аз ҳамасронаш дар он буд, ки дар ҳар амру фармоиши худ, ки ба дигарон меод, сараввал худ омили он буд. Ва ҳар амали зиштеро, ки дигаронро аз он бозмедошт, худ кайҳо онро тарк кардаву аз он дур шуда буд. Ва ҳар кӣ аз илм ва молаш чизе талаб мехост, ҳаргиз онро манъ намекард ва дарҳол онро адо мекард. Дастури дигари Фаҳруддини Розӣ ба соҳибилмон он аст, ки шахси олим набояд илмашро дар худ манъ созад, балки онро ба дигарон биомӯзонад ва суҳанонашро махсуси ашроф ва ақобири мардум нагардонад, балки баробар ба оммаи мардум бирасонад. Инчунин аз кибру ғурур ори

гашта, тавозуъро пешаи худ созад ва дар интихоби мансабу вазифа, аз чумла мансаби қазоват ва фатво, нахуст бияндешад, ки оё лаёқату шоистагии онро дорад ё не.

Фахруддини Розӣ маслиҳат медиҳад, ки бояд ҳар як соҳибилм тафаккур намояд, ки оё илмаш нофеъ аст ё не ва агар инро доништан хоҳад бояд дар нафси худ чанд сифатро ҷуё шавад: муҳаббати фақр, муҳаббати тоат, муҳаббати тақво, муҳаббати ҳикмат ва муҳаббати хилват. Агар ин сифатҳоро доро бошад, пас, илмаш ба ӯ нафъ мерасонад. Фахруддини Розӣ мефармояд, ки манфиати илмро дар амал кардан бояд ҷуст на дар бисёрии гуфтору ривоёт, ҳамчуноне, ки иззату сарбаландиро дар тавозуу шикастагӣ бояд ҷуст на дар бисёрии молу наздикон ва бойигариро дар қаноат ҷуст на дар бисёрии мол. Фахруддини Розӣ уламоро пешво ва намунаи ибрати мардум ба ҳисоб оварда, барои онҳо тақвою парҳезгорӣ, боэҳтиётӣ, мунҳариф нашудан аз роҳи рост, ҳифзи мақоми худ ва ҳифзи бовариро таъкид намуда гуфтааст: «Агар олимон ба ҷамъ кардани мол машғул шаванд, пас, омиён ба истеъмоли шубаҳот (ашёи шубҳанок) машғул мегарданд. Ва агар олимон ба истеъмоли шубаҳот машғул шаванд, пас омиён ба хӯрдани ҳаром даст мезананд. Ва агар олимон ба истеъмоли ҳаром машғул шаванд, пас дигарон ба ҳалол доништани муҳаррамот (ашёи ҳаром) қоил мешаванд».

Худованд илмро ҳикмат номидааст... Ва ҳар кӣ дорои ҳикмат аст, пас ӯ дорои хайри зиёд аст. Дар ҳадисе омадааст: «Агар шахсе як бобе аз бобҳои илмро биомӯзад, беҳтараст ӯро аз он ки ба миқдори кӯҳе тилло дошта бошад ва онро дар роҳи Худо харҷ кунад». Дар ҳадиси дигаре омадааст: «Чун муаллими нек бифавад ва аз дунё бигзарад, барояш паррандагони осмон, чаҳорпоёни замин ва моҳиёни дарё мегирянд». Илм сабаби ислоҳи халқ мегардад, ба гунае ки борон боиси ислоҳи замин мегардад. Мусъаб ибни Зубайр ба писараш гуфт: «Эй фарзанди азиз, илм биомӯз, пас, агар мол дорӣ, он бароят ҷамол мегардад ва агар аз мол холиӣ, пас, илм бароят сармоя мегардад». Аммо илм амалро мевоҳад. Илм комил намешавад магар ба амал кардан. Фахруддини Розӣ таъкид менамояд, ки илм бояд судманду манфиатовар бошад ва агар чунин нашуд, пас, он илм ба абре мемонад, ки аз он абр борон намеборад. Ӯ дар робита ба ин андеша мефармояд, ки бояд аз чор чиз чор чизи дигар ҷуста шавад. Аз макону мавзеъ амну саломатӣ, зеро агар макону мавзеъ ҷойи амну саломат набошад, пас, зиндон аз ин гуна мавзеъ беҳтару хубтар мебошад. Ва

бояд аз ёру рафиқ каромату бузургӣ чуста шавад, агар пайдо нагардад, пас, саг аз ин гуна рафиқ беҳтару хубтар мебошад. Ва бояд аз мол фароғату қаноат чуста шавад, агар пайдо нагардад, пас, хоку гил аз ин гуна мол афзалтару беҳтар мебошад. Ва бояд аз илм амалу тақво чуста шавад, агар манфиат ҳосил нагардад, пас, марг аз ин гуна илмдорӣ беҳтар мебошад. Ҳамчунин сазовор аст, ки соҳибилм дорои ҳилм низ бошад ва ин ду сифат бо ҳам хело ораста ва муайиди ҳамдигар мегарданд, ҳамон гунае, ки молро карам ва фақрро сабр зинат мебахшад. Ин маъниро Фаҳруддини Розӣ дар қисмати охири як ҳикояте чунин зикр намудааст. Ҳикоят: «Саҳроие назди Ҳусайн ибни Алӣ омад ва аз ӯ чизе хост. Ҳусайн ба ӯ гуфт аз се чиз савол мекунам ва ба қадри ҷавоб дархости туро одо менамоем. Саҳроӣ розӣ шуд. Ҳусайн аз саҳроӣ пурсид: Кадом амал афзал аст? Саҳроӣ гуфт: Боварӣ ба Худо. Ҳусайн пурсид: Наҷоти шахс аз ҳалокат дар чист? Саҳроӣ гуфт: Тақя ба Худо. Ҳусайн пурсид, ки зинати шахс дар чист? Саҳроӣ ҷавоб дод, ки зинати шахс дар илм ва ҳилм аст. Ҳусайн гуфт: Агар хато кунад? Саҳроӣ ҷавоб дод: Пас, ӯро мол ва баҳшиш мебояд. Ҳусайн гуфт: Агар хато кунад? Саҳроӣ гуфт: Пас, ӯро фақр ва сабр мебояд. Ҳусайн гуфт: Агар хато кунад? Саҳроӣ гуфт: Пас, дар ин ҳол хуб буд, агар аз осмон оташе фуруд меомад ва ӯро сӯхта ҳалок мекард. Баъди ин гуфтугузор Ҳусайн ибни Алӣ табассум менамояд ба саҳроӣ ҳамёне мебахшад...».

Пайғамбари Худо (с)-ро пурсиданд, ки илм чист? Фармуд: Далели амал. Гуфтанд: Ақл чист? Фармуд: Роҳнамои хайр. Гуфтанд: Ҳавою ҳавас чист? Фармуд: Маркаби маъсият. Гуфтанд: Мол чист? Фармуд: Ҷомаи мутақаббирон. Гуфтанд: Пас, дунё чист? Фармуд: бозори охират. Ҳакиме фармуд: Қалб бечон аст ва ҳаёти он илм аст, илм ҳам бечон аст ва ҳаёти он ба талаб аст ва талаб заиф аст ва қуввати он ба омӯзиш аст, пас, агар ба омӯзиш қавӣ гардад, ҳанӯз пӯшида аст ва изҳори он ба мубоҳисаву мунозира аст ва чун зоҳир шавад, ҳанӯз бесамар аст ва самаранокии он ба амал аст ва чун илм ба амал ёр гардад, мулки абадӣ ва беохир ба бор орад.

Фаҳруддини Розӣ дар робита ба ин ки талаби илм яке аз беҳтарин амалҳои инсон маҳсуб меёбад, ривояти зеринро зикр кардааст: Пайғамбар (с) бо шахсе сухан мегуфт ва дар ин ҳол аз тариқи ваҳй дарёфт, ки аз умри он шахс чизе боқӣ намондааст, магар чанд лаҳзае. Чун он шахс аз ин амр иттилоъ ёфт, гуфт: Ё расули Худо маро дар ин чанд лаҳзаи боқии аз умр кадом амал авлотару бартар аст?

Расули Худо фармуданд: Машғулият ба илм. Ва он шахс чунин кард. Ровии ҳадис дар шарҳи он гуфтааст: Агар чизи дигаре аз илм афзалтару волотар мебуд, албатта, Расули Худо он шахсро ба ҳамон чиз амр менамуд.

Фахруддини Розӣ дар ин бахш ҳикиёти мутааддидеро дар фазилати илм пешкаш кардааст, ки чанде аз онҳо ба хираду заковат, фаросату фақоҳат ва мартабаи баланди илмии Имоми Аъзам Абӯҳанифа ва дигар олимони далолат менамояд. Ҳикоят: Лайс ибни Саъд чунин нақл кардааст: Марде Имоми Аъзамро гуфт: Эй Имом, маро писарест бадахлоқ. Барои ӯ канизеро бо моли гарон харидорӣ кардам, ӯ бошад он канизро озод намуд. Сипас ӯро бо духтаре хонадор сохтам, баъд аз издивоҷ ҳамсарашро талоқ дод. Ҳоло чӣ кор кунам, ки аз ин баъд зарар набинам. Имоми Аъзам фармуданд: Ин маротиба писаратро ҳамроҳи худ ба бозор бибар ва чун майли ӯ бо кадом канизе бештар зоҳир гашт, ӯро барои худ харидорӣ намо ва чун ба хона овардӣ, он канизро бо писарат издивоҷ бинамо. Билфарз, агар писарат он канизро озод сохт, пас ин амал аз писарат ҷоиз намегардад ва агар ӯро талоқ дод, пас, ӯ назди шумо ҳамчун каниз боқӣ мемонад ва зиёни молӣ нахоҳӣ дид. Лайс ибни Саъд аз ин ҷавоби сареу мувофиқ ба шигифт омада Имом Абӯҳанифаро аҳсан гуфт. Ҳикоят: Ҷамоате аз дуздон шабона ба хонаи марде даромада, молу ашёашро мерабоянд ва ӯро иҷборан қасам ба се талоқ шудани ҳамсараш медиҳанд, то аз онҳо ном набарад. Чун рӯз мешавад, марди озурда мебинад, ки дуздон озодона молу ашёи ӯро фурӯхта истодаанд ва мард аз хавфи қасами ёд кардааш наметавонад чизе бигӯяд. Ногоҳ ба сараш фикре меояд, ки метавонад бо Имом Абӯҳанифа машварат намояд. Чун ба назди Имом ҳозир мешавад ҳодисаи дишабаро нақл мекунад. Имом ӯро дилбардорӣ намуда мефармояд, то имоми қавм ва тамоми мардуми маҳалро дар масҷид ҷамъ намоянд. Бо маслиҳат ва машварати Имом Абӯҳанифа ҳар як нафареро аз дари масҷид мегузаронанд ва аз марди ҷабрдида мепурсанд, ки оё дузд ҳамин шахс аст? Агар дузд намебуд, марди ҷабрдида мегуфт: не ва агар дар воқеъ дузд буд он мард хомӯш монда сукут мекард. Ҳамин тариқ ҳамаи дуздон маълум мегарданд ва ҳам он мард ҳонис (қасамзада) нашуда никоҳи ӯ бо занаш боқӣ мемонад. Ҳикоят: Ҷамоате аз аҳли Мадина барои мунозара кардан дар масъалаи қироати муқтадӣ дар паси имом дар намоз, назди Абӯҳанифа омада, ӯро маломату сарзаниш ва носазо мегӯянд. Абӯҳанифа мегӯяд: Ман як нафарам ва

наметавонам, ки бо ҳамаи шумо мунозира биороям. Онҳо ба худосае меоянд, ки аз миёни худ нафареро, ки аз ҳама дида олимтару лоиқтар аст, барои мунозира интихоб намоянд ва чунин ҳам мекунанд. Абӯҳанифа мепурсад, ки ин шахс донотари шумост? Меғуянд: Оре. Боз мепурсад: Мунозираи ман бо ӯ мисли мунозира кардани ман бо шумост? Меғуянд: Бале. Агар ман бо ҳуҷҷату далел ӯро мулзаму қонёе созам, оё шумо розӣ мешавед? Меғуянд: Албатта, чунки мо ӯро пешвои худ интихоб намудем, пас, қавли ӯ қавли мо мебошад. Имом Абӯҳанифа мефармояд: Масъалаи мавриди баҳсу мунозираи мо айнан чунин аст, яъне имом дар намоз ноиби қавм аст ва қироати ӯ, қироати қавм маҳсуб меёбад. Ҷамоати мазкур қавл ва далели Абӯҳанифаро қабул карда ба илми ӯ аҳсан меғуянд. Ҳикоят: Яке аз уламо бо номи Рабеъ дар замони хилофати Мансури Аббосӣ бо Имом Абӯҳанифа адоват дошт. Рӯзе дар ҳузури Мансур гуфт: Ҷуръати Абӯҳанифа ба чойе расидааст, ки қавли бобои бузургвори шуморо, ки истисноӣ мунфасилро чоиз дошта буд, муҳолиф баромада, онро инкор намудааст¹⁵⁴. Абӯҳанифа гуфт: Агар сухани Рабеъ дуруст бошад, пас, ӯ гуфтанист, ки ҳеҷ байъате миёни шумо ва мардум боқӣ нест. Халифа гуфт: Чӣ гуна аст ин? Абӯҳанифа фармуд: Агар ба гуфтаи Рабеъ чунин бошад, пас, мардум метавонанд баъд аз байъат бо шумо ба манзилҳои худ рафта, онро истисноӣ намуда, ботил гардонанд. Баъд аз шунидани ин сухан халифа табассум намуда гуфт: Эй Рабеъ, дур бош аз Абӯҳанифа. Чун онҳо аз назди халифа берун шуданд, Рабеъ гуфт: Эй Абӯҳанифа, хостӣ, ки хунам рехта шавад. Абӯҳанифа гуфт: Шумо инро хостед ва оғоз кардед, аммо ман нахостам ва аз он дифоъ намудам. Ҳикоят: Ҷавоне дар ҳамсоғии Имом Абӯҳанифа мезист ва баъзан ба маҷлиси илмӣ ӯ ҳозир мешуд. Рӯзе ба Абӯҳанифа гуфт: Эй Имом, ман қасди издивоҷи фалон духтарро дорам, аммо падари ӯ аз ман маблағеро, ки аз андозаи маҳр болотар аст, талаб дорад ва ман аз уҳдаи пардохти он очиз мондаам. Ба ман роҳе бинамо. Абӯҳанифа фармуд: Метавонӣ ба воситаи қарз мушқили худро бартараф намоӣ, аммо баъд аз издивоҷ худро чунон вонамуд бисоз, ки гуё ҳамроҳи ҳамсарат ба шаҳри дигаре меравӣ. Ҷавон чунин кард. Волидайнӣ ҳамсари ҷавон аз ин кор огаҳӣ ёфтанд ва чун мусофарати онҳоро намехостанд, ба назди Имом Абӯҳанифа барои маслиҳат ва фатво

¹⁵⁴ Масалан, агар яке аҳд ё қароре кунад баъд аз муддате, ҳатто баъд аз як моҳ бигӯяд: Иншоаллоҳ, он қарор айни ботил мешавад. Имом Абӯҳанифа чунин намеғӯяд, балки ақида дорад, ки дар чунин маворид истисноӣ муттасил эътибор дорад ва истисноӣ мунфасил ғоиде намебахшад. Муҳаммадазими Ҳусайнбар. Нури ҳақиқат. – Душанбе, 2009. – С. 66.

омада, арзи ҳол намуданд. Абӯҳанифа гуфт: Он ҷавон ба ин кор ҳақ дорад. Онҳо аз Имом роҳи бартараф сохтани ин мушкили худро дархост намуданд. Абӯҳанифа гуфт: Агар шумо он маблағи изофиеро, ки аз он ҷавон гирифтаед, ба ӯ баргардонед, дигар эҳтиёче ба сафар баромадани онҳо боқӣ наместонад ва он ҷавон аз раъйи худ бармегардад. Волидайнӣ духтар розӣ мешаванд ва мушкилоти онҳо бартараф мегардад...

Илм то ҷое фазилату шарофат дорад, ки тариқи истифодаи хуби он инсон метавонад аз ҷумлаи мушкилот ва вартаи ҳалокат раҳо ёбад. Дар ҳикояти зерин дармеёбем, ки шоир чи гуна бо ёрии илму маърифат, зиракиву заковат ва иваз намудани як ҳарф худро аз хавфу хатари ҳалокат раҳонидааст. Ҳикоят: Фараздақ яке аз шоирони маъруфи араб нафареро ҳаҷв карда мегӯяд:

Лақада зоъа шеъри ғало бобикум,
Камо зоъа дуррун ғало Холисатин.

Яъне: Бе гумон талаф ёфт шеъри ман бар шумо,
Ҳамчуноне, ки талаф ёфт дур бар Холиса.

Номи маъшуқаи Сулаймон ибни Абдулмалик Холиса будааст. Ӯ баъди шунидани ин байт ба хашм омада, аз Фараздақ шикоят менамояд. Бо амри Сулаймон ибни Абдулмалик Фараздақро бо як ҳолати ногувор, ки аз зиндагии худ умед барканда буд, ҳозир менамоянд. Сулаймон аз Фараздақ мепурсад, ки оё гӯяндаи ин мисраъҳо ту ҳастӣ ва чаро ба чунин коре ҷуръат кардӣ? Фараздақ мегӯяд: Ман чунин нагуфтаам, касоне, ки нохушии маро меҳаҳанд ин байтро тағйир додаанд. Дар асл гуфтаи ман чунин аст:

Лақада зоа шеъри ғало бобикум,
Камо зоа дуррун ғало Холисатин.

Яъне: Бе гумон дурахшид шеъри ман бар шумо,
Ҳамчуноне, ки дурахшид дур бар Холиса.

Овардаанд, ки Холиса аз паси парда ин мочароро мушоҳида менамуд ва баъд аз хуруҷи Фараздақ аз маҳзари Сулаймон гарданбанди худро, ки қимати хело гарон дошт ба Фараздақ ҳадя менамояд. Ба хотири зиракиву доноӣ, ки аз илму маърифат манша мегирад.

Фахруддини Розӣ ҳикоятро, ки аз фатонату зиракии Абӯюсуф, яке аз шогирдони маъруфи Имоми Аъзам Абӯҳанифа хабар медиҳад, чунин овардааст: Ҳоруннарашид дар ихотаи фақеҳон қарор дошт. Дар ҳузури онҳо шахсе ба шахси дигаре даъво кард, ки ӯ моли маро

гирифтааст. Он мард иқрор бар гирифтани мол кард. Ҳозирин бар қатъи дасти ӯ ҳукм намуданд. Аммо Абӯюсуф қабул накард ва гуфт: Ин ҳукм ғайри қобили қабул аст, зеро он шахс ба гирифтани мол иқрор доштааст на бар сирқат (дуздӣ). Ҳозирин қавли Абӯюсуфро қабул карда, аз шахси иттиҳомёфта пурсиданд, ки оё молро дуздидай? Гуфт: Оре. Ҳозирин гуфтанд: Акнун қатъи яд (даст) собит шуд. Лекин Абӯюсуф бар ин ҳукм розӣ нашуд ва сабабашро чунин баён кард: Агарчи ӯ иқрори бар сирқат кардааст, аммо ин иқрор баъд аз лозим гаштани зимон буд. Ва чун иқрори бар сирқат кард, пас, зимон аз уҳдаи ӯ соқит шуд. Ва ҳозирин аз сухани ӯ ба шигифт омаданд... Ҳикоят: Фиристодаи халифа Ҳоруннарашид шабона ба дари хонаи қозӣ Абӯюсуф омада, фавран ӯро ба назди халифа мехонад. Қозӣ аз ин ҳол ба ташвиш афтада, бетаъхир ба назди халифа ҳозир мешавад ва ба ӯ салом медиҳад. Халифа ба саломи қозӣ ҷавоб дода, мегӯяд: Яке аз ҷавоҳироти гаронбаҳои ҳарам гум шудааст ва ман дар ин амал ба яке аз канизҳои хоси ҳарам гумонбар шудаам. ӯро ба иттиҳоми дуздӣ айбдор сохта, савганд ёд кардаам, ки ё ӯ сухани маро тасдиқ мекунад ва ё ман ӯро ба қатл мерасонам. Ҳоло бошад, аз ин рафтори худ пушаймон гаштаву дар пайи тадбири он шудаам... Қозӣ Абӯюсуф мегӯяд: Агар имкон бошад, маро барои суҳбат бо он каниз иҷозат диҳед. Баъд аз иҷозати халифа, Абӯюсуф аз он каниз мепурсад ва дармеёбад, ки дар воқеъ он каниз дуздӣ накардааст ва гуноҳе надорад. Аммо ба хотири раҳой аз савганди халифа, ба он каниз маслиҳати судманде дода, мегӯяд: Дар хотир дошта бош, ҳар чизеро, ки мегӯям онро ба ҷой биёр ва аз он чизеро каму зиёд макун. Чун халифа туро пурсад, ки оё он ҷавоҳирро дуздидай? Бигӯ: Оре. Ва чун бигӯяд, ки онро ба ман бозгардон, пас, бигӯ ки онро надуздидаам. Сипас, қозӣ ба назди халифа меояд ва баъд аз андак муддате канизро ҳозир менамоянд. Халифа аз каниз мепурсад, ки он ҷавоҳирро ту дуздидай? Каниз мегӯяд: Бале. Халифа мегӯяд: Онро ба ман бидеҳ. Каниз савганд ёд карда мегӯяд, ки ман онро надуздидаам. Абӯюсуф мегӯяд: Акнун тасдиқи дар иқрор ва ё дар инкор воқеъ шуд. Ва шумо, эй халифа, аз қасам раҳо шудед. Ҳоруннарашид ба илму фаросати Абӯюсуф таҳсин карда, ба ӯ ҳадяву бахшишҳои зиёде ато менамояд.

Тавсияи Ф. Розӣ дар боби илму маърифат он аст, ки бояд инсон ҳама гуна донишҳои мавҷудаи нофеъро биёмӯзад ва аз худ намояд, то тавонад дар мавориди зарурӣ мушкилоти худро бартараф ва эҳтиёҷоташро бароварда гардонад, зеро мумкин аст, ки инсон дар

шоҳроҳи ҳамвор, фарозу нишеб ва пурпечутоби зиндагӣ бо ҳар гуна қору пайкор, воқеъоту ҳодисот ва мушкилоти ҳаётӣ мувоҷеҳ гардад. Ӯ гирифториеро, ки ҳангоми сафари Хоразм руҳ додаву рафъи онро бо таҷриба ва истифода аз як тан ҳайвони беақл, аммо бофаҳму идрок ба субут расонидаанд, чунин нақл кардааст: Вақте дар биёбони Хоразм роҳ гум кардем ва аҳли қорвон очиз ва музтар шуданд, пас, шутуреро пеш равон карданд ва қорвон дар ақибӣ ӯ мерафтанд ва он сутур бо футур¹⁵⁵ аз қонибе ба қонибе мерафт ва аз пуштае ба пуштае мепуид. Ба ин минвол (тариқ) миқдори ду фарсанг¹⁵⁶ бирафт. Ва маҷмӯъ аз қону тану мол умед бардоштем. Ногоҳ дидем, ки ба тариқи мустақим ва қодаи рост восил шудем ва ҳама аҳли қорвон дар таҷҷуби азим афтоданд.

Ф. Розӣ андешаи имом Шофеиро дар тақсимоти илм баён намуда, назари ӯро доир ба илми тиб чунин овардааст: Илм ду гуна аст: илми адён ва илми абдон. Илми адён илми фикҳ аст ва илми абдон илми тиб. Соқин мабош дар шаҳре, ки он қо олими фақеҳ ё табиби ҳозикест, то аз амри динат ва аз амри қисмат бохабар бошӣ. Ба ақидаи Ф. Розӣ табиби ҳозик беморро на танҳо бо дору дармон, балки бо усулҳои дигар метавонад муолиҷа намояд. Ҳикоят: Дар замони қадим подшоҳе буд, ки қисмаш бисёр фарбеҳ гашта буд ва ин ҳол барояш хуш намеомад. Ӯ хост, ки каме ҳам бошад лоғару хароб гардад. Подшоҳ ба яке аз табибони доною заки муроҷиат намуд. Он табиб, ки аз илми нучум бохабар буд ба подшоҳ гуфт: Ман ба толеи шумо назар кардам ва дарёфтам, ки аз умри шумо рӯзҳои кам боқӣ мондааст, ҳоло дигар ҳеч ғоидае ба дору дармони шумо нест. Подшоҳ барои исботи сухани табиб ӯро муваққатан амри ба ҳабс менамояд ва худ аз мардум қанора ҷуста, зеро бори ғаму андӯҳ ва фикру андешаҳои айёми гузашта қарор мегирад. Ҳамин тариқ, айёми муайяннамудаи табиб мегузаранд ва подшоҳ зиндаву саломат боқӣ мемонад. Рӯзе подшоҳ амр менамояд, ки табиби макурро ҳозир созанд. Чун табиб ҳозир мегардад, подшоҳ ба ӯ мегӯяд: Эй табиб, гуфторат дурӯғ баромад, акнун сазовори азоб мешавӣ. Табиб бошад мегӯяд: Умри подшоҳ дароз ва давлаташ қовид бод. Ман ҳаргиз илми ғайбро надонистам, зеро илми ғайб ҳосаи Худост, лекин ман илоҷи

¹⁵⁵ Футур – сӯстӣ ва сӯст шудан (Ғиёсу-ул-луғот. – Ҷ. 2. – С. 97).

¹⁵⁶ Фарсанг – қадре бошад муайян аз роҳ ва он ба миқдори се мил аст ва миле чаҳор ҳазор газ, ки маҷмӯи фарсанг дувоздаҳ ҳазор газ бошад ва тӯли ҳар газе ба қадри бисту чаҳор ангушти даст бошад, ки ба арз дар паҳлуи ҳам гузоранд ва он шаш қабза аст, яъне шаш мушт (Бурҳони қотей. – Ҷ. 2. – С. 300).

дармони шуморо бо тариқи ғаму ғусса дарёфтам, аз ин рӯ шуморо дар ин муддат бо ҳамин роҳ табобат намудам, ки аллақай натиҷаи он зоҳир гаштааст. Подшоҳ баъд аз шунидани ин сухан ба табиб таҳсин мегӯяд ва ба ӯ ҳадяҳо мебахшад.

Ф. Розӣ дар китоби «Маноқиб-ул-имом-иш-Шофеъи» ҷараёни суҳбати имом Шофеъиро бо халифа Ҳоруннарашид зикр намуда гуфтааст, ки Ҳоруннурашид имом Шофеиро ба ғайр аз улуми аҳкоми дин боз аз дигар илмҳои мавҷудаи замонаш монанди тиб, нучум, шеър, ансоб (насабҳо) ва ғайра пурсон мешавад ва аз имом Шофеӣ дар ҳамаи пурсишҳои худ посухи мусбат дармеёбад, ки ин нишондодест бар аҳамияти омӯзиши донишҳои гуногуни мавҷудаи замони худ. Ф. Розӣ қавли имом Шофеиро ба ривояти имом Музани дар боби донишони донишҳои гуногун ва нафъи онҳо чунин зикр намудааст: Ҳар кӣ Қуръонро биёмӯзад, қиммату обрӯяш меафзояд ва ҳар кӣ дар илми фикҳ назар андозад, қадри ӯ бузург мегардад ва ҳар кӣ илми ҳадисро китобат намояд, ҳуҷҷаташ қавӣ мегардад ва ҳар кӣ ба илми луғат машғул шавад, табиати ӯ нуктасанҷ мегардад ва ҳар кӣ ба илми ҳисоб саруқор гирад, раъйи ӯ маҳкаму қавӣ мегардад ва ҳар кӣ нигоҳ надорад, нафсашро илмаш ба ӯ ҳеҷ нафъе намебахшад. Нақл кардаанд, ки имом Шофеӣ баъди адои намози бомдод ҳалқаи дарсии худро оғоз мекардааст. Сараввал дарси Қуръон оғоз ёфта, баъд аз тулӯи офтоб ба поён мерасидааст. Баъдан дарси ҳадис оғоз гашта, бо навбат таълимоти луғат, арӯз, мунозира, шеър ва ғайри инҳо қариб то нисфи рӯз ҷараён мегирифтааст¹⁵⁷.

Фахруддини Розӣ барои рафъи эҳтиёҷоти зиндагӣ омӯзиши илмҳои дақиқ ва ҳайатро лозиму ҳатмӣ медонад. Ӯ ҳангоми баррасӣ кардани масоили марбут ба қиблаи мӯъминон, орою афкор ва ихтилофоти бархе мазоҳиби мухталифро баён намуда, аз ҷумла гуфтааст: Албатта, онҳое ки ғоиб аз қиблаанд, барои дарёфти яқинии ҷониби қибла, бояд аз далоили ҳандасӣ истифода намоянд. Ва ҳар чизе, ки бо он фарзро дониставу дарёфт карда мешавад, донишони он фарз (ҳатмӣ) мегардад. Пас, лозим меояд, ки доништану омӯзиши масоили ҳандасӣ барои ҳар як нафар фарзи айн (ҳар як фард) бошад. Магар баъзе аз фуқаҳо омӯзиши ин фанро, на танҳо ғайривочиб,

---

¹⁵⁷ Муҳаммад ибни Умар Фахруддини Розӣ. Маноқиб-ул-имом-иш-Шофеъи. – Қоҳира, 1406 ҳ. қ (1986 м.). – С. 326, 324, 76, 192.

балки ноҷоиз гуфтаанд ва ман намедонам, ки далелу узри онҳо дар манъашон чи бошад?¹⁵⁸

Ф. Розӣ доир ба вучуди осмону замин ва ададу сифати онҳо сухан карда, дидгоҳи олимони ҳайат ва нучумро дар бораи мавзӯи мазкур баён намуда гуфтааст: «Асҳоби ҳайат фармудаанд, ки наздиктарин сайёра ба сӯи мо Қамар ва фавқи он Уторид, баъд аз он Зӯҳра, Шамс, Миррих, Муштарӣ ва Зуҳал мебошад». Аҳли ҳайат ва нучум афлокро нӯхто ҳисобида, доир ба вучуд, мадор ва ҳаракати онҳо назару баҳсҳои худро ироа намудаанд. Ф. Розӣ чанде аз онҳоро, аз ҷумла назари Абӯрайҳони Беруниро аз китобаш «Талхисиҳи ли фусул-ил-Фарғони» ва назари баъзе уламои ҳайат ва нучуми аҳли Ҳинд, Рум, Чин, Бобул, Миср, Шом ва ғайраро баён намудааст, ки ҳамаи он хабар аз шавқу тамоюл ва ташвиқу тарғиби Ф. Розиро ба улуми мазкур менамояд. Ӯ хангоми тафсири ояти 164-и сураи «Бақара» низ чанд фаслери пайи ҳам гузошта, дар онҳо аз улуми фалакӣ маълумот пешниҳод кардааст. Монанди: Фасли аввал дар таркиби афлок, фасли дуввум дар маърифати афлок, фасли севвум дар мақодири ҳаракот ва ғайра, ки дар ин фаслҳо баҳсҳои ҷолибу ақволи гуногунро зикр намудааст. Фасли аввалро чунин оғоз намудааст: Гуфтаанд: Қарибтарин афлок ба сӯи мо Моҳтоб, баъд аз он Уторид, Зӯҳра, Офтоб, Миррих, Муштарӣ, Зуҳал, Курраи савобит, баъд аз он Фалаки аъзам аст. Бидон, ки дар ин мавзӯ чандин баҳсхост... Дар баҳсҳои мазкур бештар аз ҳаракати афлок сухан карда, гуфтаҳои олимони машҳур, мисли Ибни Сино, Абӯрайҳони Берунӣ, бархе олимони Юнону Миср, Бобулу шом, Ҳинду Чинро баён намуда, дар ҷойе Абӯрайҳони Беруниро устои ин фан хондааст¹⁵⁹. Дар фасли чорум Ф. Розӣ аз дигаргунии ҳаракати афлоку кавокиб ва баъзе авсофи онҳо: шакл, ранг, сахтӣ, нармӣ, хушкӣ, тарӣ, гармӣ, сардӣ ва ғайра ёдовар шуда, аз онҳо ба вучуди сонёи истидлол ҷустааст. Ва ин тариқ истидлол, яъне аввалан заминасозию муқаддимаоварии далелу ҳуҷҷат дар зехни мухотаб ва баъдан аз он истидлол ҷустан ба матлаб, нишон аз донишмандӣ ва маҳорати Ф. Розӣ менамояд. Дар фасли аҳволи Замин бошад, дар бораи чигунагии ҳаракат, ба тадриҷ омадани моҳҳову фаслҳои сол ва авсофи дигари Замин маълумот дода, куррашакл будани онро бо

¹⁵⁸ Муҳаммад ибни Умар Фаҳруддини Розӣ. Мафотех-ул-ғайб (Тафсири кабири Розӣ). – Бейрут, 1994. – Ҷ. 2. – С. 102.

¹⁵⁷ Маъҳази қаблӣ. – Ҷ. 2. – С. 154.

¹⁵⁸ Муҳаммад Алии Собуни. Сафват-ут-тафосир. – Димишқ, 1414 ҳ.қ.(1994 м.). – Ҷ. 3. – С. 566.

далелҳои ақлӣ собит намудааст. Инчунин назар ва эътирозу далелҳои касонеро, ки дар куррашаки будани Замин ихтилоф кардаанд, баён дошта, дар посух ба онҳо далелҳои худро изҳор намудааст. Муаллифи китоби «Сафват-ут-тафосир» дар баҳси куравияти Замин хонандаро ба нигоҳу мутолиаи «Тафсири кабир»-и Ф. Розӣ водор сохта, чунин нигоштааст: Хонанда метавонад маълумоти муфассали ин баҳсро дар тафсири Фахруддини Розӣ пайдо намояд¹⁶⁰.

Аз осори Ф. Розӣ бармеояд, ки ӯ ба илми чуғрофия низ шавқу завқ доштааст ва омӯзиши ин илмро барои одамон, дорои аҳамияту манфиат донистааст. Ӯ ҳангоми сухан гуфтаниш аз баҳрҳои нахрҳои олам, адад, маҳали ҷойгиршавию ҷоришавӣ, дарозӣ, паҳноӣ, резишу ҳамроҳшавии баъзеи онҳо бо баъзе дигар сухан ронда, авсофи хоси онҳоро зикр намудааст, ки ҳамаи ин маълумотҳо фаҳму дониши ӯро ба илми чуғрофия ифода менамояд. Масалан, Ф. Розӣ дар бораи баҳри Ҳинд чунин гуфтааст: Баҳри Ҳинд аз мағриб то ба машриқ, аз канори замини Ҳабаша то канори заминҳои Ҳинду Чин тӯл кашидааст. Миқдори он ҳаштсад ҳазор ва паҳноияш ҳафтсад милро¹⁶¹ дар бар мегирад. Он халиҷҳое, ки марбути ин баҳр мегарданд, яке аз онҳо халиҷест дар сарзамини Ҳабаша ва он то ноҳияҳои Барбар имтидод меёбад, бинобар ин онро халиҷи Барбарӣ гуянд. Дарозии он панҷсад ва паҳноияш сад мил мебошад. Халиҷи дигари он баҳри Айла аст, ки онро баҳри Қулзум ҳам гӯянд. Дарозии он яксаду чор ҳазор ва паҳноияш сад мил аст. Мунтаҳои он то баҳрест, ки онро Хазар гӯянд. Дар канори он шаҳри Қулзум қарор дорад. Аз ин хотир онро баҳри Қулзум гуфтаанд. Дар шарқи он Яман ва Адан ва дар ғарби он заминҳои Ҳабаша ҷойгир аст. Халиҷи дигари он баҳрест ҷониби сарзаминҳои Форс, аз ин хотир онро халиҷи Форс гуфтаанд. Дарозии он чорсад ҳазор ва паҳноияш панҷсад мил мебошад. Дар миёни ин ду халиҷ, яъне халиҷи Форс ва халиҷи Айла сарзаминҳои Ҳичоз, Яман ва соири шаҳрҳои араб қарор дорад. Халиҷи дигари он, ки ба сӯи шаҳрҳои Ҳинд равона аст, онро халиҷи Ахзар гуфтаанд. Дарозии он панҷсад ҳазор мил мебошад. Баҳри Ҳинд дорои ҷазираҳои зиёдест, ки аксари онҳо ободу дорои шаҳрҳои қаряҳо (деҳаҳо) мебошанд. Аз ҷумлаи онҳо шаҳри Сарандеб аст, ки муҳити он сеҳазор милро фаро гирифтааст ва дар он кӯҳҳои бузургу нахрҳои ҷорӣ бисёранд. Ёкути

---

¹⁶¹ Мил – чор ҳазор қадам. Фиёс-ул-луғот. – С. 328. – Ҷ. 2. Мил – сеяки фарсанг, ду ҳазор метр, Фарҳанги ҷомеи бузурги навин. Тарҷумаи Мунҷид, Ӯ. – С. 1617. – Ҷ. 2.

сурх аз он чо гирифта мешавад. Дар атрофи ин ҷазира нӯздаҳ ҷазираи дигарест, ки ҳамаи онҳо обод ва дорои деҳоту шаҳракҳо мебошанд. Аз як ҷазираи ин баҳр сурбу қалъагӣ истихроҷ мегардад, аз ҷазираи дигари он кофур¹⁶² ба даст меоранд. Ҳамин тариқ, Ф. Розӣ аз дигар баҳрҳову наҳрҳои ҷорию мавҷудаи замони худ сухан карда, аз резиши Ҷайхуну Сайхун ба баҳри Хоразм ёдовар шудааст. Ё мухталиф будани мазаву лаззат ва авсофи обҳо, мавҷуд будани ҳайвоноти баҳрӣ, ҷараёну ҳаракати завраку киштиҳо дар обро аз умури шигифтовар гуфта, аз онҳо ба вучуди соней истидлол кардааст¹⁶³.

Дар асре, ки Ф. Розӣ дар он ҳаёт ба сар мебурд, ба илму маърифат тавачҷуҳи хосе зоҳир мешуд, аммо аз лиҳози асбобу олот ва имконияту пешравиҳои илмию тадқиқотӣ ба асри ҳозир баробар набуд. Бо вучуди ҳамаи ин донишу маърифат, малакаву маҳорат ва таҷрибаву тавачҷуҳи олимону муҳаққиқон ба илмҳои дақиқ, фалакиёт, ҳайат, нучум, ҷуғрофия хело олию назаррас ба чашм мерасад. Ҳатто дар осори Ф. Розӣ маълумот дар бораи илми мусиқӣ дида мешавад, дар ҳоле ки Ф. Розӣ аз ҷумлаи мутафаккирони фалсафаи динӣ ва муфассири маъруфу машҳур аст. Соҳиби луғатномаи «Ғиёс-ул-луғот» зимни шарҳи вожаи мусиқӣ чунин овардааст: Бидон, ки ибтидои мусиқӣ ба қавли Фаҳруддини Розӣ аз ҳаким Файсоғуриси талмизи Сулаймон алайҳиссалом аст¹⁶⁴...

Яке аз алфози муродифи илм, ки дар гузашта ва то ба ҳол барои идроку маърифат ва фаҳму дониш мавриди истифода қарор дошт ин вожаи «фиросат» аст. Ф. Розӣ дар рисолаи «Ал-фиросат», ки аз се мақола ва чанд бобу фаслҳо иборат аст, маънои вожаи мазкурро чунин шарҳ додааст: «Фиросат иборат аст аз талаб кардани далел дар аҳволи зоҳир бар ахлоқи ботин ва тақрири ин сухан он аст, ки мизочи ҳар нафсе ё нафси он нафс аст ё олати афъоле, ки аз он нафс содир шавад. Пас, бар ҳар ду тақрир халқи зоҳир ва хулқи ботин тобеъ ва пайрави мизоҷ бошанд. Чун ин маъно ба субут расид истидлол гирифтани ба халқи зоҳир бар хулқи ботин ба манзалаи истидлол

---

¹⁶² Кофур – гиёҳест хушбӯ барои тағсили амвот зиёд истифода шавад. Фарҳанги ҷомеи бузурги навин. Тарҷумаи Мунҷид. – Ҷ. 2. – С. 1433. Кофур – бар вазни носур маъруф аст ва он ду қисм мебошад: яке аз дарахт хосил мешавад ва онро ҷавдона мегӯянд ва дигаре амали ва он ҷубест, ки мечӯшонанд ва аз он бармеоваранд. Бурҳони қотей. – Ҷ. 2. – С. 347.

¹⁶³ Муҳаммад ибни Умар Фаҳруддини Розӣ. Мафотех-ул-ғайб (Тафсири кабири Розӣ). – Бейрут, 1994. – Ҷ. 2. – С. 167-169.

¹⁶⁴ Муҳаммад Ғиёсуддин. Ғиёс-ул-луғот. Душанбе, 1988. – Ҷ.2. – С. 318.

¹⁶⁵ Фаҳруддини Розӣ. Рисолаи «Ал-фиросат». Тарҷумаи Лутфуло Азизи Ҳаравӣ // Маҷаллаи «Таърихи илм». Теҳрон 1384 ш. – №4. – С. 139-200.

¹⁶⁶ Муҳаммад Ғиёсуддин. Ғиёс-ул-луғот. – Душанбе 1988. – Ҷ.2. – С. 99.

гирифтан бувад ба хусули аҳади муталозимайн бар хусули дигаре ва ин навъ аз эътибор саҳеҳ аст»¹⁶⁵. Абулқосими Роғиб (Хусейн ибни Муҳаммад, аз удабо ва уламои бузурги Исфаҳон аст ва «Муфрадоту алфоз-ил-Қуръон», «Муҳозарот-ул-удабо» ба ӯ тааллуқ дорад) гуфтааст, ки иштиқоқи лафзи фиросат аз ин ҷост, ки араб гӯяд: «Фараса сабуъу шота, яъне гирифт даранда гусфандро, пас фиросат иборат шуд аз гирифтани маъно ва донистани он бар ин тариқ». Муаллифи луғатномаи «Гиёс-ул-луғот» вожаи мазкурро чунин маъно кардааст: «Фиросат ба маънии суръати фаҳм ва идрок ва зиракӣ ва доноӣ ва қиёфа ва он илмест, ки аз сурат пай ба сират баранд; ва ба фатҳи аввал (яъне фаросат) сувории асп кардан ва доноӣ дар муқаддимаи аспон ва асп шинохтан»¹⁶⁶. Яъне фиросат василаи идрок ва фаҳмест, ки аз сурат ба сират ё худ аз зоҳир ба ботин дарки маъно кунанд.

Ф. Розӣ дар китоби дигари худ «Маноқиб-ул-имом-иш-Шофеъи» аз манфиати илми фиросат сухан ронда, муносибати имом Шофеиро ба ин илм ёдовар шуда чунин гуфтааст: «Хумайдӣ нақл кардааст, ки ҳамроҳи имом Шофеӣ аз шаҳри Макка берун шудем ва дар роҳ бо марде вохӯрдём. Пеш аз вохӯрӣ Шофеӣ ба ман гуфта буд: Ин мард ё наҷор (дуредгар) аст ё ҳаёт (дӯзанда). Баъди вохӯрӣ бо он мард ман аз касби ӯ пурсон шудам. Маълум шуд, ки он мард дар аввал наҷор будааст ва баъдан ба касби хайётӣ машғул шудааст. Ф. Розӣ бо овардани ҳикояти зерин боварӣ ва алоқамандии имом Шофеиро нисбати илми фиросат изҳор доштааст. Ҳикоят кардаанд, ки имом Шофеӣ дар талаби илми фиросат ва дастрасии китобҳои таълифгаштаи илми мазкур ба сӯйи Яман сафар намудааст.

Уламо дар роҳи илми Ҳақ мудом,
Ранҷу заҳматҳо кашида беҳисоб.
Дар ғарибиҳои дур аз мулки худ,
То биёфта илм баъди сад азоб¹⁶⁷.

Ҳангоми бозгашт дар роҳ мардеро мебинад, ки дар назди ҳавлии хонаи худ истодааст ва ӯро ба манзили худ ба меҳмонӣ меҳонад. Имом Шофеӣ дар вучуди ин мард сифатҳоеро мушоҳида менамояд, ки мувофиқи нишондоди илми фиросат ба зиштиву қабохати афъоли он мард далолат менамояд. Бо вучуди ин вориди манзили ӯ мешавад.

¹⁶⁷ Ҳоҷӣ Довуди Ҳаёт. Чавҳаристон. – Душанбе, 2012. – С. 69.

Аммо он мард бар хилофи мушоҳидаи Шофей ба худ камари ҳиммат баста, барои имом Шофей ва ҳамроҳаш таъомҳои хуб ва ҷойҳои муносиб фароҳам месозад, ҳатто марқаҳои онҳоро бо обу алаф таъмин менамояд. Имом Шофей ба худ андеша карда мегӯяд: Аҷабо, мувофиқи таълимоти илми фиросат ин мард мебоист хело шахси пастфитрату нокасе мебуд, вале ман аз ӯ ба ҷуз хубӣ чизи дигаре намебинам. Ҳамин тариқ, фардо чун субҳ мешавад, имом Шофей бо рафиқи худ савори марқаҳои хеш мешаванд ва ба он марди мизбон изҳори ташаккур намуда мегӯянд: Ҳар гоҳ ба шаҳри Макка биёӣ, аз манзили Муҳаммад ибни Идрис бипурс ва меҳмони азизи мо бош. Он мард бошад мегӯяд: Шумо бигӯед, ки магар ман падари кадоме аз шумоям? Ё ин ки мол ва ё амонати якеи шумо назди ман боқист? Имом Шофей мегӯяд: Не, албатта. Он мард мегӯяд, вақте чунин аст, пас пулҳои ман қучост? Имом Шофей мегӯяд: Кадом пулҳо? Он мард мегӯяд: Пулҳои, ки аз амали ман дар меҳмондории шумо ҳосил гашт ва ҳатто қиммати хурдтарин ашӯро, ки барои онҳо харҷ карда буд, баён мекунад. Имом Шофей аз ҳамроҳи худ хоҳиш менамояд, ки қимати ҳамаи онҳоро пардохт намояд. Сипас мепурсад, ки оё мо иҷозати рафтани дорем? Он мард мегӯяд, ки ҳанӯз не, зеро пули кирои хона боқӣ мондааст. Имом Шофей пули кирои якшабаи манзилро низ адо намуда ба роҳ мебарояд. Баъд аз ин рӯйдод боварӣ ва алоқаи имом Шофей ба илми фиросат бештар гашта, рағбаташ ба мутолиаи китобҳои он зиёдтар мегардад¹⁶⁸. Ғайр аз ин Ф. Розӣ дар китоби мазкур ҳикояи дигарро низ дар ҳақиқат ва манофеи илми фиросат пешкаши хонандагон намудааст.

Ф. Розӣ барои соҳиби илми фиросат донишдони ҳар як аз аркон, ахлоқи чоргона ва амзичаи инсонро ҳатмӣ арзёбӣ кардааст, то бидонад, ки хулқ ва хислати инсонӣ аз чӣ чиз иборат аст. Ба андешаи Ф. Розӣ инсон бояд ҳам зоҳиран ва ҳам ботинан некӯ тарбиятёфта бошад, чунки дар баъзе ҳолат ботини инсонро метавон аз зоҳири ӯ дарёфт. Ин андешаро ҳангоми тақсими илми фиросат чунин баён кардааст: Аввал, он ки касеро дар хотир гузарад, аз ҳоли шахсе ва сифати ӯ, ки махсустарин сифоти ӯст, бо он ки ҳеҷ аломати зоҳир ва сифати махсус мушоҳида накарда бошад. Ва ҳикмат дар ин он аст, ки дар ҳикмат муқаррар шуда, ки ҷавоҳири нуфуси нотиқа дар моҳият ва ҳақиқати худ мухталиф аст. Баъзе дар ғояти ишроқ ва сафост ва дур аз

---

¹⁶⁸ Муҳаммад ибни Умар Фахруддини Розӣ. Маноқиб-ул-имом-иш-Шофеъи. – Қоҳира, 1406 ҳ. қ (1986 м.). – С. 330, 331.

алоиқи ҷисмонист ва баъзе дигар ба ин мартаба нест, пас ҳамчунон ки одамӣ дар хоб қодир мешавад бар маърифати ғайб, ҳамчунин нафси софӣ қодир мешавад бар маърифати ғайб дар бедорӣ ва боз миёни ин нуфуси софия тафовут бисёр аст. Аммо қисми дуввум аз ин илм далел ҷустан аст ба феълҳои зоҳир аз шахси муайян бар ҳисол ва табиати зоҳира ва ботинаи ӯ. Аммо дар ин илм ба он илтифот нақунанд ба сабаби он, ки мақсуд аз ин илм ҳосил кардани ахлоқи ботин аст пеш аз вуқуф бар аҳволи зоҳир. Аммо қисми севвум далел талабидан аст ба яке аз ду маълул бар маълули дигар, чун истидлол ҷустан ба аҳволи зоҳир бар ахлоқи ботин ва он чизҳое, ки зоҳир аст, монанди рангҳои ҳар тоифа ва солҳои умр ва аҷноси одамиён аз ҳар навъ ва гунаҳои рӯйҳо ва ашқоли гуногун ва ғайри он¹⁶⁹.

Фаҳруддини Розӣ барои имкони маърифати ахлоқи одамӣ чанд роҳу равишро ироа менамояд, ки аз ҷумла чунин аст: Тариқи аввал он, ки афъоли одамӣ баъзе ба муқтазои мизочи асли бувад ва баъзе ба муқтазои таъдиби (адаб додани) ақл ва риёзати нафс ва аз ин қисм мумкин набувад истидлол гирифтани бар аҳволи табиат ва ахлоқи ботинӣ, сабаб он, ки муҷиби он афъоли табиат набувад, балки чизи дигарест. Аммо қисми аввал мумкин аст истидлол гирифтани сабаби ӯ бар хулқи ботин, зеро ки одамиро дар вақти ғалабаи ғзаб шакли махсус ва ҳайати муайян ҳосил мешавад ва дар вақти мучомаат ҳамчунин ва дар ҳолати истилои (ғалабаи) хавф ҳамчунин ва ин ашқол ва ҳайат мухталифанд ва мубойин ва мубоянат (гуногунӣ) махсус. Баъд аз он, ки моро вуқуф (огоҳӣ) ба ин маъно ҳосил шуд, донистем, ки ҳайати махсус, ки хосаи ғзаб аст ҷуз дар вақти ғзаб ҳодис (пайдо) нашавад ва ҳамчунин бувад дар боқии аҳвол. Ва чун ин мулозамат маълум шуд, моро мумкин гашт истидлол ҷустан аз ҳар як бар дигаре. Ва чун касеро дар ғзаб бинем, ҳукм кунем, ки он шакли махсус ба ғзаб дар вай зоҳир хоҳад шуд. Ва агар аввал он ҳайати махсус ба ғзаб дар рӯҳ ва дар чашми ӯ зоҳир шуд, донистем, ки ғолиб бар вай ғзаб аст. Ва ин қонун саҳеҳ ва асли муътабар аст. Пас, ин аст таҳқиқи қавли он кас, ки гӯяд: Касе ки шакли ӯ ба шакли хашмгинон мушобеҳ бувад, воҷиб бувад, ки ғазуб бувад ва касе, ки шакли ӯ ба шакли тарсаңдагон мушобеҳ бувад, тарснок бувад.

Тариқи дуввумро Ф. Розӣ дар эътибор намудани садо ва овозҳо муайян намуда гуфтааст: Тақрири ин суҳан он аст, ки одамиро дар

---

¹⁶⁹ Фаҳруддини Розӣ. Рисолаи «Ал-фиросат». Тарҷумаи Лутфуло Азизи Ҳаравӣ // Маҷаллаи «Таърихи илм». Теҳрон 1384 ш. – №4. – С. 139- 200.

ҳолате, ки хашм ва ғазаб бар вай ғолиб мешавад, овозаш гарон мегардад ва чун хавф бар вай ғолиб мешавад, овоз тез ва нарм мегардад. Ва сабаб он аст, ки ба вақти ғалабаи ғазаб ҳарорати табиӣ аз андарун ба дар меояд ва башараро гарм мекунад ва ҳарорат мучиби фароҳии манфаз (гузаргоҳ) аст ва кушода шудани суддаҳо (бофтаҳо) дар ҳолати овоз ва ин аҳвол сабаби гаронии овоз тавонад буд. Аммо чун тарс муставлӣ гардад, ҳарорати табиӣ дар андарун бимонад ва бурудат бар зоҳир ғалаба кунад ва ин сабаби тангии манфаз бувад. Ба ин сабаб овози ӯ нарм ва борик гардад. Чун ин сухан дар ин ду мисол муқаррар шуд, дар аҳволи дигар бар ин қиёс бояд кард. Ф. Розӣ қавли шунидаашро дар бораи ин, ки бархе аз ҳақимони ҳинд бо садои мусиқӣ баъзе бемориҳоро табобат мекардаанд, чунин гуфтааст: «Шунидам, ки ҳукамои ҳинд муоҷилаи бемориҳо ба мусиқӣ кунанд, ба он сабаб, ки доништаанд, ки овозе, ки дар вақти хашм ҳодис мешавад, фалон овоз аст ва доништаанд, ки табиати он овоз монанди табиати ғазаб аст дар гармӣ ва хушкӣ. Пас, чун мардумро иллоте аз бурудат ҳодис шавад, ӯ он овоз бишнавад бар сабили муолиҷаи зид ба зид ва манфаате азим дар ин боб ҳосил шавад».

Равиши баъди ро Ф. Розӣ дар ёфтани шакле аз ашқоли хос ба синфе аз аснофи одамӣ дар инсоне, ки ғайр аз ин синф аст ва ҳукм намудан ба вучуд доштани хулқи муайян дар он инсон медонад. Ф. Розӣ ин равиш ё худ тариқро чунин баён доштааст: «Ҳеҷ шакке нест, ки одамӣ навъест ва дар таҳти вай чанд синф аст. Ва мар ҳар як аз ин аснофро халқи махсус аст дар зоҳир ва хулқи муайян аст дар ботин. Пас, ҳар вақте мо шаклро, ки хос ба баъзе аз асноф аст, дар одами ғайри ин асноф ёфтем, ҳукм кунем ба ҳусули он хулқи муайян дар он одамӣ. Мисоли ин он аст, ки аҳли машриқ дарозқомат ва шуҷоъ мебошанд ва аҳли мағриб хурдқомат ва заифдил мебошанд, пас, чун машриқиро ба ин шакл мушоҳида кардем, маълум шуд, ки ахлоқи мағрибӣ дар вай ҳосил омадааст».

Ф. Розӣ равиши дигарро дар маърифати ахлоқи ботинии инсон далел гирифта аз хулқи маълумгаштаи ботинии инсон ба хулқи дигари ботинии ӯ медонад ва дар ин робита гуфтааст: «(Чун) хулқи ботин маълум шуд, пас мумкин аст, ки истидлол гирад ба ҳусули он хулқ бар хулқи дигар. (Мисол) ин аст ки чун инсоне сареъулғазаб (зуд ба хашм оянда) бувад, дар ҳар амре истидлол гирем, ки ӯ тамомфиқр ва андеша набувад дар корҳо ва сабаб он аст, ки қувваи ғазаб далолат кунад бар гармии димоғ ва гармии димоғ мучиби душвории фикр аст.

Ва низ чун донистем, ки шахсе бе шарм аст, истидлол гирем, ки ӯ дуздӣ кунад, зеро ки дуздӣ тобеъ ва пайрави бешармӣ бувад».

Фахруддини Розӣ дар рисолаи «Ал-фиросат» чанд улумеро, ки бо илми фиросат ҳамбастагиву мушобаҳат доранд, зикр намуда, омӯзиши онҳоро барои ҳаёти инсон ва ободию некӯахлоқи муҳити зисти инсон, дорои аҳамият хондааст. Монанди илм ба ковиш ва истихроҷи кону маодин, ки барои некӯахлоқию зиндагии халқ хеле мановфеъи зиёд дорад ва дастрасӣ аз кону маъданҳо муяссар намегардад, магар ба донишани нишону аломатҳо ва омӯзиши илми он. Ф. Розӣ дар ин робита фармудааст: «Аз улуме, ки мушобеҳи ин илм (фиросат) бувад, ба дар овардани маодини ҷавоҳир аст аз зар ва нуқра ва мис ва оҳан ва сурб ва ғайри он. Ва ин маодин чуз дар даруни кӯҳҳо набувад ва соҳиби он истидлодро чора набувад аз аломате, ки бар он истидлол кунад». Ё ба монанди зикр аз илм ба обёрӣ ва истихроҷи обҳои зеризаминӣ, ки он ҳам ба воситаи аломату нишонаҳои махсуси илми худ ҳосил мегардад. Чунонест, ки Ф. Розӣ дар ин бора фармудааст: «Аз улуме, ки мушобеҳи ин илм (фиросат) аст, муҳандисии устодони комил аст, ки обҳоро дар замини саҳл (нарма) ва саъб (саҳт) равон мекунанд ва ин саноат аз он қабил аст, ки Ҷавоид ва авоиди (бозгашт, суди) ӯ дар иморати билод ва биқоъ таъсири азим дорад. Сабаб он, ки ҳар буқъае (маконе) аз замин чунин нест, ки об аз шавоҳиқи (баландиҳои) кӯҳҳо фуруд ояд ва дар рӯдхонаҳо ҷорӣ бувад. Пас, муҳтоҷ шуданд ба он, ки об аз қаъри замин истинбот¹⁷⁰ ва истихроҷ кунанд. Ва соҳиби ин санъатро аз ҳисси комил ва таҳаммули қавӣ чора набошад. Ва он асл, ки мадори ин саноат бар он аст, маърифати хоки заминҳо бувад ба ранг ва хосият аз саҳлӣ (нарма) ва рамлӣ (регӣ) ва сахрӣ (сангӣ)».

Ба андешаи Ф. Розӣ истидлол ҷустан аз ахлоқи абрҳо ва раъду барқ низ аз ҷумлаи улумест, ки мушобиҳат ба илми фаросат дорад. ӯ дар ин замина гуфтааст: «Аз улуме, ки мушобеҳи ин илм (фиросат) бувад, истидлол ҷустан бувад ба ахлоқи барқу раъд бар борон ва боз истодани ӯ. Ва хостарини мардум бар ин илм аъроб (арабҳо) бошанд ба воситаи эҳтиёҷ ба борон, лоҷарам (ноҷор) (ба) сабаби қасрати таҷриба бар завобити ҳоли абр ва раъд, вуқуфи (огоҳии) тамом ёфтаанд ва бидонишанд, ки ҳар вақт фалон шакл ва ҳайат ҳосил шавад дар ғайм ва абр борон хоҳад борид ва агар ҳодис нашавад, нахоҳад

¹⁷⁰ Истанбата – кашф кард; пайдо кард; ихтироъ кард. Набатал биъра ва истанбата – баровард оби чоҳро (Фарҳанги ҷомеъи навин. Тарҷумаи мунҷид. – Ҷ. 2. – С. 1625).

борид. Пас, маҷмӯи ин истидлолот маҳсур хоҳад буд бар чанд навъ: Навъи аввал, маърифати мавзее, ки абр аз он ҷо падида меояд. Навъи дуввум, абр ки касиф (ғафс) аст ё рақиқ (тунук). Навъи севвум, маърифати рангҳо. Навъи чорум маърифати кайфияти бодҳо. Навъи панҷум, маърифати кайфияти аҳволи барқҳо. Пас, чун бар ин аҳвол воқиф, шавад, ҳукм кунад, ки он абр бисёрборон аст ё на ва кадом барқ аст, ки об надорад ва кадом бооб аст ва чун дар ин боб таҷриба намуд, бар аҳкоми мувофиқ қодир бувад». Ф. Розӣ бар ин гуфтаҳо аз китоби «Ал-ғариб»-и Абӯубайд Қосим ибни Саломи Хазой (151-224 ҳ.) ривоятро нақл кардааст, ки чунин аст: Аз ҳазрати рисолат савол карданд аз абрҳое, ки мегузашт. Ҳазрати Хоча алайҳиссалом фармуд, ки абрҳо барҳам нишастааст ё дароз мекашад? Баъд аз он савол кард аз барқ, ки дарафшанда¹⁷¹ аст ё шикофта мешавад? Гуфтаанд шикофта мешавад. Ҳазрати рисолат фармуд: Бороне меояд ба шумо, ки рудхонаҳо пуроб шавад ва зироатҳо сероб гардад. Ва аксари саҳронишинон ба борон муҳтоҷ бошанд, зеро ки маоши эшон аз он аст. Аммо аҳли билод ва шаҳрҳоро ҳоҷат чандон набувад, ба ин сабаб аҳли бодия дар ин илм бештар вуқуф доранд ва муболағат мефармоянд, то ғояте, ки чизҳо доништа, ки аҳли билод надонанд¹⁷². Ҳамчунин Ф. Розӣ аз чанд улуми дигаре, ки ба илми фиросат монандӣ дорад, суҳан ронда, равиш ва ғоидаҳои онҳоро барои башарият баён намудааст ва хотирнишон сохта, ки инсоният метавонад мушкилоти худро ба василаи илм бартараф намуда, зиндагии харрӯзаи худро беҳбуд бахшад.

Тарбияи эҳтироми зан-модар

Мавзӯи ҳурмату эҳтиром, иззату иқром, риояи ҳуқуқу талабот, хидмату мадад ва муҳаббату самимият ба зан-модар дар осори гаронбаҳои Ф. Розӣ мавқеи худро доро буда, дар бораи мавзӯи мазкур маълумот ва дастуру тавсияҳои хубу ҷолиб зикр гардидаанд. Зан ҳамчун ҳамсар шарикӣ шодию нишот, ғаму ғусса ва тамоми воқеаву рӯйдодҳои ҳаётӣ, ҳамсафари роҳи зиндагии шавҳари худ мебошад. Дар зиндагии оилавӣ ҳамон гунае, ки мард вазифаву ўҳдадорӣ, кӯшишу заҳмат ва масъулияти худро ба зану фарзанд дорост, зан ҳам дар зиндагӣ дорои авсофи мазкур ва масъулияти хеш ба шавҳар ва

¹⁷¹ Дарафшон – ба маънии ларзон бошад ва ба маънии тобон ҳам ҳаст (Бурҳони қотей. – Ҷ. 2. – С. 17).

¹⁷² Фаҳруддини Розӣ. Рисолаи «Ал-фиросат». Тарҷумаи Лутфуло Азизи Ҳаравӣ // Маҷаллаи «Таърихи илм». – Техрон, 1384 ш. – №4. – С. 139-200.

фарзандони худ мебошад. Ва гоҳо чунин ба назар мерасад, ки таҳаммули бори гарони зиндагӣ бештар бар дӯши зан вогузор мегардад. Аз ин рӯ барои ҳар мард зарур аст, ки дар дараҷаи аввал қадршиносӣ аз заҳамоти ҳамсар, риояи ҳаққи ҳамсар ва муносибати нек бо ҳамсарро дошта бошад. Ф. Розӣ ин маъноро дар «Мафотех-ул-ғайб» дар тафсири оятҳои 19, 21-и сураи «Нисо» зикр кардааст, ки дар онҳо омадааст: «Бо занонатон хуб рафтор кунед», «Бо шумо, эй мардон, Худо паймон мебандад, ки ҳаққи ҳамсаратонро риоя кунед». Роҷеъ ба ин масъала пайғамбар (с) бетафовут набуда, чанде аз суханони гуҳарбори худро иброз доштаанд. Модари мӯъминон Оиша (р) аз забони паёмбари Худо (с) гуфтаанд: «Беҳтарини шумо касест, ки барои хонаводааш беҳтар бошад ва ман аз ҳамаи шумо барои хонаводаам беҳтарам». Яъне паёмбар (с) фармудаанд, ки ахлоқи рафтори ман бо ҳамсаронам беҳтар аз шумост, бинобар ин шумо маро пайравӣ кунед ва бо занон хушрафтор бошед... (ривояти ибни Моҷа ва Тирмизӣ). Одатан аксарияти занон нисбат ба мардон ҷисман заиф ҳастанд, аз ин рӯ пайғамбар (с) таъкид карда фармудаанд: «Битарсед аз Худо дар ҳаққи ду гуна заиф: занону ятимон». Аз ин хотир зӯроварию хушунат ва зарбу лати занон ҳам хилофи қонун ва ҳам хилофи шариат буда, аз рӯи ҳиммату ҷавонмардӣ миёни мардон бенангу беномусӣ аст. Бори дигар фарёди қалби паёмбарамонро бо гӯши дил бишнавем, ки чӣ мегӯянд: «Мӯъмини комил касест, ки аз ҳама хушахлоқтар ва беҳтарини шумо касест, ки барои занаш писандидатар бошад» (ривояти Тирмизӣ). Ишқу муҳаббат, улфату самимият, иззату эҳтиром ва боварию вафодорӣ миёни зану шавҳар беҳтарин василаи хушбахтию саодати абадии завҷайн мебошанд. Муҳаббат миёни завҷайн на танҳо зоҳирию забонӣ, балки бояд ҳақиқию самимӣ ва аз умқи дилҳо бошад, вагарна дар зиндагӣ ҳар гуна шубҳа, нофаҳмӣ, мушкилот ва ҳатто нафрату ҷудой пайдо мешавад. Барои ба даст овардани муҳаббати воқеӣ, баъзан аз хушии худ бояд гузашт кард. Мантиқи муҳаббат дар он аст, ки одамӣ нисбат ба ту дар дил муҳаббат парварида, бароят танҳо некӣ хоҳад. Ин ақидаро Арасту хеле хуб маънидод кардааст: «Муҳаббат – некӣ хоستان ба дигаре, на хурсандии хеш, балки барои шодии он низ, ки дӯст медорӣ, бикӯшӣ ва аз рӯи имкон ба ӯ манфиат ва хушӣ фароҳам орий»¹⁷³.

¹⁷³ Маъмуралии Маҳмадалӣ. Ту ними манӣ. – Хучанд, 2014. – С. 35, 36, 37.

Фахруддини Розӣ дар «Мафотех-ул-ғайб» ҳангоми тафсир намудани ояти зерин: «Онон (занҳо) барои шумо либосе ҳастанд ва шумо ҳам барои онон либосе ҳастед»¹⁷⁴ чанд вачҳе аз ташбеҳ кардани завҷайнро ба либос зикр карда, аз ҷумла гуфтааст:

а) Чун зану шавҳар оғуши якдигарро барои ҷамъ шудан бо ҳам мекушоянд ва ҷисми ҳар яке бо дигаре ба ҳам ҷамъ мешаванд, пас ба монанди либосе мегарданд, ки онро дар тани худ пӯшидаанд.

б) Онҳо (ҳамсарон) фироши шумо ва шумо лиҳофи (болопӯши) онҳо ҳастед. Яъне онҳо ба монанди ҷойи хобу шумо курпаи онҳо мегардед.

в) Ҳангоми хобидан ҳар яке аз завҷайн ҳамдигариро чун либос мепӯшонанд.

г) Ҳар яке аз зану шавҳар ҳамдигарро аз корҳои зишт чун либос сатр месозад, зеро дар ахбор омадааст, ки чун касе хонадор шавад, аз се як ҳиссаи динаш дар амон хоҳад монд.

д) Зан барои шавҳари худ ба монанди либос аст, чунки баъди издивоҷ чун либоси ӯ хоса мутааллиқи ӯ мегардад, ҳамон гунае ки либоси мард хос моли ӯ ба шумор рафта, бештар аз ҳама чиз наздиктар ба баданаш мебошад. Умуман, ҳамон тавре ки либос инсонро аз зиёни гармову сармо ва дигар озору осебҳо сатр сохтаву ҳимоят менамояд, ҳамсар низ барои ҷуфти худ дар зиндагӣ ба мисли либос ҳомию муҳофизи ӯ мебошад¹⁷⁵.

Ишқу муҳаббат, қаробату омезиши завҷайн дар ҳаёт маънои махсусе дорад, ки бе он зиндагӣ тира ва бенуру равнақ мегардад. Ф. Розӣ ҳангоми идомаи тафсири ояти мазкур чунин гуфтааст: «Ҷумҳури муфассирон бар ин андешаанд, ки дар оғози шариати Муҳаммад (с) барои шахси рӯздор баъди ифтор (кушодани рӯза) хӯрдану нӯшидан ва қаробату ҳамбистарӣ бо ҳамсар, то он вақте ҷоиз буд, ки ҳанӯз намози ишоро нахондаву ба хоб нарафта бошад. Ва чун ниёзи мардум ба ин ашё аз ҷумла қаробату омезиш бо ҳамсар хело зиёд аст, пас Худои меҳрубон ҳукми онро лағв (бекор) кард». Ф. Розӣ қиссаи шахсе аз ансорро, ки дар ҳузури пайғамбар (с) мондагиву хастагиаш зоҳир шуда буд, баён намуда, гуфтааст: Пайғамбар (с) аз ҳолат ва заъфу нотавонии марди ансорие, ки номи ӯро Абусармата ё Қайс ибни Сармата гуфтаанд, пурсон шуд. Он мард дар ҷавоб гуфт: То бегоҳ ба

¹⁷⁴ Қуръони карим, Бақара, 187.

¹⁷⁵ Муҳаммад ибни Умар Фахруддини Розӣ. Мафотех-ул-ғайб (Тафсири кабири Розӣ). – Бейрут, 1994. – Ҷ. 2. – С. 270.

кору бори боғдорӣ машғул будам ва чун ба назди хонаводаам баргаштам, то омода сохтани таом хоб маро рабудаст, пас аз бедор шуданам, дигар натавонистам, ки чизе бихӯрам. Пас, аз шунидани ин сухан Умар (р) аз ҷойи худ бархоста, гуфт: Ман низ маъзурам, зеро баъд аз адои намози ишо бо ҳамсарам қаробат карда будам. Ҳамчунин чанде аз мардони дигар бархоста, ҳар як эътироф ба амалҳои кардашон менамуданд. Ва ниҳоят ин оят нозил гашт: «Ҳамбистар шудан бо занони худ дар шаби рӯза барои шумо ҳалол карда шуд».

Пайванду ҳамбастагии зану шавҳар чунон қавию маҳкам аст, ки бе вучуди якдигар тасаввури ҳаёту рӯзгори онҳо басо мушкил мегардад. Ф. Розӣ дар ин бора қиссаи офариниши ҳамсар ва муниси рафиқи ҳаётии Абулбашар Одам (а)-ро нақл намудааст, ки ин ҷо зикри он аз аҳамият ҳолӣ нест. Мувофиқи ақволи бархе аз асҳоб, аз ҷумла ибни Аббос ва ибни Масъуд, вақте ки Одам (а) сокини бихишт гардид, бо вучуди тамоми неъматҳо ва имконот, худро берафиқу мунис ёфта, эҳсоси танҳои мекард. Худованд ба ӯ хоб дод ва дар он ҳол аз яке устухонҳои паҳлуи чапаш Ҳаворо офарид ва ҷойи он устухонро бо гушт такмил сохт... Ин маъно дар шеъри шоири муосири тоҷик Бозор низ ба назар мерасад:

Ту ними манӣ, ними ҷисму ҷони манӣ,
Ба зарра-зарра ту пайванди ҷовидони манӣ.
Ба ҳар кучо, ки равӣ дар ман аст решаи ту,
Ту эй гул, аз қалами сабзи устухони манӣ.

Чун Одам (а) аз хоб бедор шуд, дар назди худ чинси латифу зебоеро нишаста дид ва хеле ба шигифт омада, аз кӣ буданаш пурсон шуд. Дар ҷавоб шунид, ки зан аст ва ба хотири сукунат ва шарикӣ зиндагӣ бо Одам (а) офарида шудааст... Нуктаи муҳим ин аст, ки Одам (а) дар бихишт бо вучуди тамоми неъматҳои доштааш эҳсоси камбудииро мекард ва он ҳам набудани рафиқу мунис ва ёру ҳамрозе аз чинси худ буд. Аз ин хотир Ҳаворо аз нафси Одам (а), яъне аз чинси ӯ офариданд. Дар офариниши Ҳаво аз нафси Одам ҳикмати дигаре низ вучуд дорад ва он ҳикмат ин аст, ки тамоюлу рағбат нисбат ба чинси худ ҳамеша бартару бештар аст.

Ф. Розӣ дар сабаби ном гирифтани Одам ва Ҳаво ваҷҳеро аз ибни Аббос чунин зикр кардааст: Одамро ба он хотир одам гуфтаанд, ки дар офариниши ӯ аз адими¹⁷⁶ замин гирифта шудааст. Аз ин ҷиҳат

¹⁷⁶ Адим-ул-арзи – рӯйи замин. Фарҳанги бузурги ҷомеъи навин (мутарҷим Аҳмади Саёҳ). – Теҳрон, 1375. – Ҷ. 1. – С. 18.

фарзандони ӯ ҳар гунаанд: сиёҳ, сафед, сурх, пок, нопок ва ғайра. Ҳамсари ӯ Ҳаворо аз он ҷиҳат Ҳаво гуфтаанд, ки ӯро аз устухони паҳлӯи Одам офаридаанд, яъне ӯро аз шайи ҳай (чизи зинда) офаридаанд, аз ин хотир ба ӯ Ҳаво гуфтаанд¹⁷⁷.

Риояи адои ҳуқуқи занҳо ва лутфу меҳрубонӣ нисбати онҳо ба монанди риояи ҳуқуқи дигар ашхос ва муносибати нек дар ҷомеа ҳатмию зарурӣ мебошад. Риояи яке аз ҳуқуқи занҳо ин ҳифзи ашёву амволи онҳо мебошад. Ф. Розӣ дар бораи ин масъала дар «Мафотех-ул-ғайб» батафсил сухан кардааст. Ба андешаи ӯ занҳо дар зиндагӣ ва дар ҷомеа ҷойгоҳи хос ва олию назаррасеро дороянд, ки офаридагор дар китоби худ Қуръони карим сураи тӯлониеро бо номи «Занҳо» ҷой додааст ва дар он, инчунин дар дигар сураҳои қуръонӣ аз риояи ҳуқуқ ва муоширати нек бо занҳо сухан карда, баъзан амру фармони хосае додааст. Ба вижа он рафтору кирдореро, ки дар замонҳои пешин нисбати занҳо содир мешуд, қатъиян манъ карда, анҷоми онро ҷурму ҷиноят эълон доштааст. Монанди зинда дар гӯр кардани духтарони навзод, аз мерос маҳрум сохтани занҳо, фарқгзорӣ миёни занҳои фақиру ғанӣ, таҳқири занҳо дар ҳолати дидани одати моҳонаи онҳо ва ғайра. Мавриди зикр аст, ки дар замони қадим ҳангоми одати моҳонаи занҳо ақвومه вучуд доштанд, ки нисбати ин ҳолати занҳо бепарвой зоҳир намуда, бо занҳо қаробати занушавҳарӣ мекарданд ё баръакс ақвоми дигаре вучуд доштанд, ки аз ҳад зиёдаравӣ намуда, дар ин айём аз занҳо бисёр дурӣ мечустанд, ҳатто бо онҳо дар як ҷой хӯрдану нӯшидану нишастанро манъ мекарданд. Аммо дини мубини ислому шариати Муҳаммадӣ аз занҳо дифоу пуштибонӣ ба амал оварда, дар ин ҳол на бепарвоии зиёд ва на зиёдаравии аз ҳадро ҷоиз донист, балки ҳукми муносибу муътадилеро, ки миёни ин ду ҳолат аст, содир намуд. Яъне дар ин ҳолат бо занҳо нишастан, хӯрдан, нӯшидан ва якҷоя буданро ҷоиз гардонида, танҳо қаробати занушавҳариро манъ намуд, ки ин амал мувофиқи илми тиб низ дорои манофеи зиёд аст¹⁷⁸. Масъалаи дигаре, ки нисбат ба занҳо дар он бисёр беадолатию ноҳақӣ дида мешуд, ин маҳрум сохтани занҳо аз мерос буд. Аз ин хотир сари ин масъала, яъне адои мероси зан, бо риояи тамоми ҳолати он дар Қуръон хеле комилу зоҳир зикр гаштааст. Яке аз умури дигаре, ки дар замони ҷоҳилият нисбат ба

¹⁷⁷ Муҳаммад ибни Умар Фаҳруддини Розӣ. Мафотех-ул-ғайб (Тафсири кабири Розӣ). – Бейрут, 1994. – Ҷ. 1. – С. 451.

¹⁷⁸ Муҳаммад ибни Умар Фаҳруддини Розӣ. Мафотех-ул-ғайб (Тафсири кабири Розӣ). – Бейрут, 1994. – Ҷ. 2. – С. 414.

бархе занҳо содир мешуд, ин масъалаи «ило» буд. Ило дар луғат ба маънои «савганд ёд кардан» ва дар истилоҳи шаръ ба маънои «савганд ёд кардан ба тарки наздикӣ бо аёли (ҳамсари) худ чор моҳ ё бештар»¹⁷⁹ омадааст. Саид ибни Мусайиб чунин ривоят кардааст: «Чун марде дӯст надошт, ки бо зани худ зиндагӣ кунад ва намехост, ки марди дигаре баъд аз ҷудой бо ҳамсари ӯ издивоҷ намояд, пас савганд ёд мекард, ки бо ҳамсари худ зиндагӣ нахоҳам кард». Яъне на ӯро комилан раҳо месохт ва на аз ақди никоҳи худ комилан озод месохт. Ғарз аз ин амал ҷуз таҳқир ва озори ҳамсар чизи дигаре набуд. Дар оғози ислом баъзе ашхос низ чунин мекарданд, вале ин мушкилоти сангин барои занон бо ҳукми Худо (дар сураи Бақара, 226-227) бартараф шуд. Ва ба ҳар марде, ки чунин амал мекард, муҳлати муайяне муқаррар гардонида шуд, то дар ин муддат битавонад баъд аз тааммули амиқ ба хотири маслиҳати хеш аз ду роҳ якеро интихоб намояд: ё ҷудой ва ё зиндагӣ бо ҳамсар. Дар натиҷа ин ҳукм низ ба нафъи занҳо анҷом ёфт. Инчунин дар замони ҷоҳилият баъзе мардони аҳмақу аблаҳ ба занҳои талоқдодаи худ рӯчӯъ намуда, сипас аз нав онҳоро талоқ медоданд, то иддаи навро риоя намоянд. Ин амал низ ба хотири озору ҳалал ба ҳамсарон буд. Аммо дар натиҷаи такмили дин ин амали зишт ба ҳукми Худо манъ шуда, рӯчӯи мард баъди талоқ замоне имкон меёфт, ки мард танҳо иродаи ислоҳро дошта бошад, на таҳқиру озори занро (Бақара 228). Ф. Розӣ имконияти рӯчӯи шавҳарро баъд аз талоқи ҷудой ва ислоҳу пушаймонӣ барои ҳамсар нишонидан некӣ хонда, ин корро ба нафъи ҷонибайн маънидод кардааст, зеро дар оғози ислом нафароне буданд, ки иҷозати чунин корро намедоданд. Ӯ ду ривоятро зикр кардааст, ки дар яке аз онҳо чунин омадааст: Маъқал ибни Ясор хоҳари худро ба Ҷамил ибни Абдулло ибни Осим ба занӣ дод. Баъд аз чанд муддате Ҷамил хоҳари Маъқалро талоқ дод. Чун иддаи¹⁸⁰ талоқи хоҳари Маъқал гузашт Ҷамил пушаймон шуда, дубора аз ҳамсари собиқи худ хостгорӣ кард, аммо Маъқал бо вучуде, ки хоҳараш ба издивоҷи шавҳари собиқаш розӣ гашта буд, ӯро боздошт ва нагузошт, ки бо Ҷамил дубора издивоҷ намояд. Ҳатто ба хоҳараш таъкид намуда гуфт: Дидори ман бо ту ҳаром бод, агар бо шавҳари аввалинат дубора издивоҷ намоӣ.

¹⁷⁹ Ҳафизуллоҳи Тоҳирӣ ва Ғуломаҳмади Муваҳидӣ. Хулосат-ул-масоили фикҳи ҳанафӣ. – Турбати Ҷом, 1384 ш. – Ҷ. 2. – С. 35.

¹⁸⁰ Идда дар луғат ба маънои «шумурдан» аст ва дар истилоҳи фуқоҳо иборат аз « шумурдани рӯзҳое баъд аз талоқ ё баъд аз мурдани шавҳар» аст. Саид Салими Қитолӣ. Рисолаи омӯзиши фикҳи ҳанафӣ. – Турбати Ҷом, 1373 ш. – С. 102.

Чун Пайғамбар (с) аз ин мочаро огоҳ шуд, Маъқалро аз ҳукми Худо хабар дод. Маъқал дарҳол бо тамоми вучуди худ ба рӯҷӯи Ҷамил ба ҳамсари аввалинаш розӣ шуд. Дар ривояти дуввумӣ бошад омадааст, ки Ҷобир ибни Абдулло духтари амаки худро баъд аз гузаштани иддаи талоқ аз рӯҷӯи шавҳараш бо ӯ боздошт, вале баъди огоҳӣ аз ҳукми Худо аз ин амали худ даст кашида ба издивоҷи дубораи онҳо иҷозат дод, ки ин амал ба фоидаи онҳо хотима ёфт.

Фахруддини Розӣ ҳикмати иҷозат дар рӯҷӯи мард бо ҳамсари худро чунин тавзеҳ додааст: Модоме, ки инсон бо рафиқи худ якҷост дарк намекунад, ки оё муфорақат аз ёру рафиқи худ саҳт аст ё не ва чун аз рафиқу мӯниси худ ҷудо шуд, барояш барало зоҳир мегардад, ки воқеан ҷудой чист ва барояш чӣ ҳолате рӯй медиҳад. Пас, агар талоқи кам аз се монеи рӯҷӯъ шавад, албатта, барои онҳое, ки баъд аз талоқу муфорақат машақати ҷудоиро кашидаву ба қадри муҳаббат расидаанд, имкони ҷуброни камбудию кӯтоҳӣ ва расидан ба ҳамсари собиқи худ муяссар намегардад. Аз ин рӯ ҳукми илоҳӣ аз рӯйи лутфу меҳрубониаш чунин рафтааст, ки дар талоқи аввалу дуввум имкони рӯҷӯъ муҳайё гардад, вале дар талоқи сеvvум ин имконият аз ӯ гирифта мешавад ва дигар таҳқиру бепарвой ба ҳамсари худ куллан қатъ мегардад. Дар ин ҳолат рӯҷӯъ ба ҳамсари худ танҳо замоне иҷозат мегардад, ки аҳкоми дигаре бояд риоя гардад ва адои он аҳком барои мардони боимону бовиҷдон хеле сангину нангин аст¹⁸¹.

Яке аз осебпазириҳои никоҳи завҷайн аз бадбинию норозӣ будани якеи онҳо пайдо мегардад. Ҳангоми вуқӯи ҳолати мазкур дар зиндагӣ масъала хеле мушкилу печида мешавад, ки роҳи ҳалли онро Пайғамбар (с) бо осонӣ ва ҳақимона тибқи нишондоди Қуръон баён намуданд. Дар ривояте омадааст, ки Ҷамила бинти Абдулло ибни Убай шавҳари худ Собит ибни Қайсро хеле бад медид ва аз ӯ нохушу нороҳат буд. Аммо Собит ибни Қайс ҳамсари худ Ҷамиларо бениҳоят дӯст медошт ва ҳаргиз аз ӯ ҷудоиро намехост. Рӯзе Ҷамила назди Пайғамбар (с) омада дарҳости ҷудой аз шавҳари худ Собитро карда гуфт: Ман ба ӯ хеле нафрат дорам, чунки Собит марди кӯтоҳқад ва сиёхпӯсту бебебе буд. Чун Собит дар миёни ҷамъе аз мардум ҳозир шуд ва аз мочаро огоҳӣ ёфт аз Пайғамбар (с) дарҳост намуд, ки он боғеро, ки ба унвони маҳр ба Ҷамила дода буд, бозпас гардонад. Ҳамсари ӯ гуфт: Ман розиям, ки чизи дигаре низ иловатан ба Собит

---

¹⁸¹ Муҳаммад ибни Умар Фахруддини Розӣ. Мафотех-ул-ғайб (Тафсири кабири Розӣ). – Бейрут, 1994. – Ҷ. 2. – С. 444.

бидихам, то аз $\bar{u}$ раҳо ёбам. Пайғамбар (с) фармуданд: Ҳеч чизи изофие болои он боғ чоиз нест. Ва Собитро амр намуд, то моли худро соҳиб шаваду роҳи $\bar{u}$ ро боз кунад. Ҳамин тариқ инро аввалин хулъ дар шариат гуфтаанд. Аммо дар «Сунан»-и Абудовуд номи зан Ҳафса бинти Саҳл ёд шудааст¹⁸².

Ба ғайр аз ин дар аҳодиси набавӣ чанде аз ҳаққу ҳуқуқи занҳо ва дифоу пуштибонӣ аз онҳо барало баён шудааст. Ҳаким ибни Муовияи Қишрӣ мефармояд, ки аз паёмбари Худо (с) пурсиданд, ки занон чӣ ҳуқуқе бар мо доранд? Он ҳазрат фармуданд: Ҳар гоҳ ки худ хӯрок бихӯри, $\bar{u}$ ро низ бихӯрон ва ҳар гоҳ, ки либос бипушӣ, $\bar{u}$ ро низ бипӯшон ва ба чехраи $\bar{u}$ мазан, ба $\bar{u}$ суханҳои фаҳшу таҳқиромез мағӯй ва $\bar{u}$ ро бесабаб тарк макун (Ривояти Абудовуд, ибни Моҷа, Ахмад, Ҳоким)¹⁸³. Албатта, баёни ҳаққу ҳуқуқ ва талаботи риояи онҳо ин дифоъ ва пуштибонӣ аз зан-модар аст. Мақсади Ф. Розӣ низ аз баёни масоили мазкур дар осори худ тазаккур ва огоҳии одамон, хусусан ҷавонон ва насли наврас ба эҳтироми зан-модар мебошад. зеро зан-модар бо қалби нозуку саршор аз меҳру муҳаббат дошташ ба зиндагӣ, ҳамсар, фарзандон, дӯстону наздикон ва тамоми одамон назари хушу некбинона дошта, пеш аз ҳама, дарду доғи зиндагӣ ва ҷомеаро дарк ва таҳаммул менамояд ва то ҷоие, ки имкон дорад, баҳри рафъи мушкилот мубориза мебарад ва ҷонфидоҳои худро дарег намедорад.

Тарбияи эҳтироми волидайн

Фахруддини Розӣ доир ба мавзӯи эҳтироми волидайн дар тафсири «Мафотех-ул-ғайб» ҳангоми шарҳи оятҳои 23-24-и сураи «Исро», ки дар он омадааст: «Ва ҳукм кард Парвардигори ту, ки ибодат кунед магар худашро ва бикунед бо падару модар нақӯкорӣ, агар бирасад наздики ту ба калонсолӣ яке аз эшон ё ҳар ду, пас мағу эшонро уф ва бонг мазан бар эшон ва бигӯ ба эшон сухани некӯ. Ва паст кун барои эшон бозӯи тавозуъро аз ҷиҳати меҳрубонӣ ва бигӯ: Эй Парвардигори ман бибахшой бар эшон, чунончи парвариш карданд маро дар хурдсолӣ», чунин гуфтааст: «Амр ба итоати Худо ва дар канори он, яъне ҳамрадиф гаштани амр ба итоат ва эҳтироми волидайн ба он хотир аст, ки сабаби ҳақиқии пайдоиши инсон Худо

¹⁸² Маъҳази қаблӣ. – Ҷ. 2. – С. 445.

¹⁸³ Солеҳ ибни Ғоним. Аҳкоми издивоҷ дар партави қуръон ва суннат. Тарҷумаи Аҳмади Иброҳимӣ. – Теҳрон, 1387 ш. – С. 122.

аст ва сабаби зоҳирии пайдоиши инсон падару модар мебошанд, аз ин ҷиҳат ҳар ду амр пайи ҳам зикр гаштаанд». Ва ҳам фармудаи пайғамбар (с) аст, ки: «Таъзим барои Худост ва шафқат ба халқи Худост». Мусаллам аст, ки аз миёни халқ аз ҳама бештару арзандатар падару модар сазовори шафқатанд. Ва шукргузорӣ дар ивази неъматҳо ҳатмист. Мунъими (неъматдиҳандаи) ҳақиқӣ Худост, аммо гоҳе барои инсон аз ҷониби баъзе ашхос неъмату бахшише мерасад, ки шукри он низ ҳатмӣ мегардад. Пайғамбар (с) фармудаанд: «Ҳар кӣ шукри мардумро ба ҷо наорад, шукри Худоро ба ҷо оварда наменавонад». Маълум аст, ки ҳеҷ нафаре мунъимтар аз падару модар барои фарзанд нест, зеро фарзанд ҷузъе аз падару модар аст. Меҳру шафқати волидайн ба фарзанд аз ҳама гуна меҳру шафқатҳои ағёр (дигарон) болотару волотар аст, чунки падару модар дар расидани хайру шодӣ ба фарзанд ва бартараф гаштани зиёну бадӣ аз фарзанд тамоми кӯшиш, ҳатто ҳастии худро ба харҷ медиҳанд. Мавриди зикр аст, ки атову бахшиши ғайри волидайн метавонад дар пай ҳадафе дошта бошад ё баъдан мавриди миннат қарор гирад, аммо атову бахшиши падару модар чунин нест ва дар ҳама вақту замон барои хубию хушӣ, барору кушоиш ва камолоти фарзанд равона гардидааст, яъне инъоми волидайн барои фарзанд беҳтарину комилтарин инъом мебошад.

Фахрудини Розӣ шубҳаи бархе афроди ноогоҳро посух гуфтааст, ки дар он шубҳа омадааст: Вучуд ва хусули фарзанд дар ин олами пурофату балиёт ба хотири адои хоҳишоти баъзе талаботи инсонӣ миёни падару модар аст... Нафареро диданд, ки падари худро мезад ва мегуфт: Ӯ касест, ки маро ба ин дунёи фасод дохил кард ва фақру тангдастӣ, офату маргро мувоҷеҳи ман сохт... Искандарро гуфтанд: Ҳаққи устод бузургтар аст ё ҳаққи волидайнат? Ӯ гуфт: Ҳаққи устодам, чунки устод ҳангоми таълиму тарбияи ман басо меҳнату саҳтиҳо дидааст ва ҳамаи онҳоро таҳаммул кардааст, лекин волидайнам баҳри адои хоҳишоти худ маро ба ин дунёи пурофату фасод овардаанд. Калимоти машхурест, ки гуфтаанд: Беҳтарин падар он аст, ки фарзанди худро илм омӯхтааст (ва маро устод илм омӯхт). Натиҷаи посухи Фахрудини Розӣ чунин аст: Оре, дар ибтидо чунин аст, яъне волидайн баъзе талаботи хоҳишоти нафси инсониро ба ҷо овардаанд, ки аз адои он чора нест, аммо баъдан аз замони оғози пайдоиши ҷанин дар раҳми модар то замони булуғ ва аз он ба баъд тамоми ҳиммату ғайрати худро ба нақӯию беҳбудии фарзанд ва

рафъи зиёну зарари ӯ равона кардаанд, пас ин шубҳа нодуруст ва бемаврид мебошад¹⁸⁴.

Ф. Розӣ дар баррасии мавзӯи мазкур гуфтааст: «Неъматҳои волидайн бар фарзанд хеле омтару комилтар аст, чунки волидайн асл ва сабаби зоҳирии вучуди фарзанд дар ҳаёт мебошанд». Ҳамчунин саҳми падару модар дар парвариш, нигоҳубин ва тарбияи фарзанд беандоза зиёд аст. Дуруст аст, ки дигарон метавонанд дар омӯзишу парвариши фарзанд саҳмгузор бошанд, лекин парваришу омӯзиш ва лутфу меҳрубонии волидайн як навъи дигар аст, ки дар он ҳеҷ ғарази моддию пулӣ, ҳатто талаби савоб вучуд надорад. Агарчи дар баъзе авқот аз фарзанд баъзе камбудию нофармониҳо нисбат ба волидайн эҳсос мегардад, бо вучуди ин волидайн азизи меҳрубон ҳеҷ гоҳ аз фарзанд рӯй намегардонанд ва инъому хубӣ ва қарами худро аз фарзанд дареғ намедоранд. Ф. Розӣ дар мавриди ин гуфтаҳо ривоятро зикр намудааст, ки мазмуни он чунин аст: Чавонро вақти маргаш фаро мерасад ва дар он ҳангом забони ӯ аз гуфтан бозмемонад. Аз ин ҳол пайғамбар (с)-ро огоҳ месозанд. Пайғамбар (с) дар бораи он чавон аз наздиконаш чанд саволе мекунад ва ниҳоят дармеёбад, ки оқӣ модар гаштааст, яъне модари худро озор додаву ранҷонидааст. Пайғамбар (с) амр менамояд, то модари он чавонро ҳозир созанд. Пиразани нотавону нобиноеро ҳозир месозанд. Пайғамбар (с) аз ӯ мепурсад, ки оё писари худро бахшидаӣ? Модар меӯяд: Чӣ гуна ӯро авф кунам, ки ба ман беэҳтиромӣ кард, то он чойе ки маро зад ва чашмамро нобино сохт. Пайғамбар (с) ин ҳоли ҳузангезро мушоҳида карда, амр менамояд, ки ҳезум биёранд ва оташ барафрӯзанд. Пиразан таачҷуб карда меӯяд, ки сабаби афрӯхтани оташ дар чист? Пайғамбар (с) меӯяд ба хотири он амали зиште, ки ин чавон ба модари худ кардааст бояд ӯро сӯзонд... Чун пиразан ин суханро мешунавад беист меӯяд: Ман ӯро авф кардам, писарамро бахшидам. Модар чи гуна метавонад сӯхтани фарзанди худро бубинад? Оё ман нӯҳ моҳ дар батн фарзанди худро ба ҳамин хотир гардонидам, оё ман ду сол барои дидани имрӯз фарзандамро шир додаам? Ман таҳаммули дидани озору алами фарзандамро надорам. ӯро бахшидам. Ниҳоят пас аз авфу бахшиши модар забони он чавон ба гуфтани қалимаи шаҳодат ҷорӣ мегардад¹⁸⁵... Аз ин хотир барои

¹⁸⁴ Муҳаммад ибни Умар Фаҳруддини Розӣ. Мафотеҳ-ул-ғайб (Тафсири қабири Розӣ). – Бейрут, 1994. – Ҷ. 7. – С. 322.

¹⁸⁵ Маъҳази қаблӣ. – Ҷ. 1. – С. 201, 154.

ҳар як фарзанд ҳатмию зарурист, ки падару модари худро иззату эҳтиром намоянд, ҳарчанд бо волидайн ихтилофи динию мазҳабӣ вучуд дошта бошад. Ф. Розӣ хидмати волидайнро вочиб ва итоати онҳоро лозиму ҳатмӣ гуфтааст, чунки нақши волидайн дар тарбияи ҷисмию ахлоқии фарзанд бениҳоят бузург аст¹⁸⁶. Ӯ нофармонӣ ва беэҳтиромӣ ба волидайнро гуноҳи саҳт арзёбӣ карда чунин гуфтааст: Чун неъматӣ мунъим (неъматдиҳанда) бузург бошад, пас носипосӣ нисбати мунъим маъсияти бузург маҳсуб мегардад, монанди таълиму тарбияи волидайн ба фарзанд, ки аз оғози пайдоиши ҷанин дар раҳми модар ва аз он ба баъд волидайн чи мушкilotу заҳматхоеро ба дӯш гирифтаанд ва беҳтарин неъматҳои дастрасро барои ӯ муҳаё кардаанд, пас носипосию беэҳтиромӣ ба падару модар гуноҳи азим мебошад.

Ф. Розӣ эҳсон намудан ба падару модарро дар озор надодан ба онҳо ва расонидани манофеъ ба онҳо арзёбӣ кардааст. Пас, фаразан волидайне, ки ба бединию фасодӣ ва корҳои зишт машғул бошад, месазад фарзандро, ки бо хоҳишу илтимос, нармию хӯшгӯӣ ва равиши неку баёни фасеҳ онҳоро ба роҳи росту савоб ва афъоли нек водор намояд¹⁸⁷. Ф. Розӣ эҳсон ба падару модарро, ки дар ояти мазкур баён гаштааст аз лиҳози талаботи қоидаҳои забоншиносии араб шарҳ дода гуфтааст: Тақдими волидайн бар калимаи эҳсон далолат бар эҳтимому тавачҷуҳи зиёд ба волидайнро дорад. Ва нақира омадани вожаи эҳсон далолат бар таъзим мекунад, яъне ҳукм кардааст Худо бар ин, ки бояд нақӯии шумо ба сӯи волидайн комилу бузург бошад, чунки эҳсони онҳо барои фарзанд комилтарину бузургтарин аст. Илова бар ин эҳсони волидайн олитару волотар аст, зеро эҳсон аввалан аз онҳо оғоз гаштааст ва гуфтаанд: Ҳар кӣ аввалин шуда нақӯи кард, он нақӯиро ҳеҷ баробарие нест.

Ф. Розӣ қисмати дигари ояти дар боло зикршударо чунин тафсир намудааст: Падару модар ҳар ду ё яке аз ин ду чун ба сини пирӣ, яъне ба ҳолати заъфу нотавонӣ бирасанд, чунонки фарзанд дар сини туфулияту наврасӣ заъфу нотавонӣ дошт ва ба баъзе ашё муҳтоҷ буд, пас, бояд фарзанд ба хидмати онҳо камари ҳиммат бандад ва тамоми эҳтиёҷоти онҳоро бартараф намуда, аз хурдтарин гуфтор, рафтор ё кирдоре, ки боиси малолату ранҷиши онҳо мегардад, худдорӣ намояд. Ба монанди худдорӣ аз изҳори «уф». Фаҳруддини Розӣ дар шарҳи вожаи «уф» чандин ваҷҳҳоро роҷеъ ба эъробу ҳаракат

¹⁸⁶ Ҳамон ҷо. – Ҷ. 9. – С. 120.

¹⁸⁷ Ҳамон ҷо. – Ҷ. 1. – С. 587.

ва маънои он зикр намуда, ниҳоятан гуфтааст, ки ба падару модар уф мағӯ, яъне ба онон сухане мағуй, ки дар он камтарин бори озор вучуд дошта бошад, ҳатто калимаи «уф»-ро дар ҳузурашон изҳор макун, чунки изҳори ин калима боиси тангдилию дилзорӣ ва нороҳатии эшон мегардад. Ё худдорӣ намо аз садо баланд кардану бонг задан дар ҳузури волидайн ва муҳолифат намудану рад кардани сухани эшон. Баръакс, ба ҷои уф гуфтану садо баланд кардан дар ҳузури волидайн сухани шоиставу лутфomez бигӯ, яъне фарзанд бо падару модари худ чунон хитобе дошта бошад, ки аз он нишноаи бузургдошту эҳтиром зоҳир гардад. Ва тамоми меҳру муҳаббат, лутфу карамро нисори волидайн бинамо, чунки ин маъно аз алфози зерин ирода мегардад: «Ва паҳн бинамо барои волидайн болҳои фурутаниро аз рӯи меҳрубонӣ». Фахруддини Розӣ дар шарҳи ин алфоз фармудааст: Инҷо муболаға дар тавозуъу фурутанӣ нисбат ба волидайн сурат гирифтааст, чунки мақсад аз густурдани бол барои волидайн киноя аз шикастагиву фурутани дар ҳузури волидайн мебошад. Яъне замоне ки паранда ба ҷӯчааш изҳори муҳаббат намояд ва барои парвариш ӯро ба худ бичаспонад, болҳои худро барояш мегустуронад. Пас, бояд фарзанд барои сарпарастиву ниғаҳдории падару модар боли фурутаниии худро паҳн созад, ҳамон гунае ки волидайн дар хурдсолӣ ба фарзанд чунин карда буданд ва бояд дар ҳаққи волидайн дуои хайру раҳмат намояд ҳам дар ҳоли ҳаёт ва ҳам баъд аз маргашон.

Дар осори Ф. Розӣ на танҳо иззату эҳтироми волидайн зикр гардидааст, балки аз вазифаю уҳдадорихои падару модар ба фарзанд низ сухан рафтааст. Ё қайд намудааст, ки фарзанд барои падару модар чунон азизу ширин аст, ки баъзан волидайн дарди фарзандро дарди худ, мушкилоти ӯро мушкилоти худ ва ҳатто ҷурму ҷинояти фарзандро гуноҳу хатоӣ худ меҳисобанд, зеро агар фарзанд гуноҳеро содир намояд, волидайн мушфиқи ӯ ғамгин шуда, ба даргоҳи Худо чунин дуо менамоянд: Худоё ман камбудию гуноҳ кардам, узри маро бипазир ва гуноҳамро бубахш. Дар асл бошад мақсади ӯ авфи гуноҳу хатои фарзанд аст. Инҷо нуктаи дигаре низ вучуд дорад, яъне камбудию гуноҳи фарзанд ин тақсиру гуноҳи волидайн аст, чунки волидайн дар тарбияи фарзанд саҳлангорию нуқсон кардаанд, зеро таълиму тарбияи фарзанд яке аз вазифаю уҳдадорихои волидайн мебошад¹⁸⁸. Мавриди зикр аст, ки омӯзишу парвариш, соҳибкасбу

¹⁸⁸ Муҳаммад ибни Умар Фахруддини Розӣ. Мафотеҳ-ул-ғайб (Тафсири кабири Розӣ). – Бейрут, 1994. – Ҷ. 2. – С. 56.

соҳибфарҳанг намудан ва хуб ба воя расонидани фарзанд, аз ҷумлаи вазифаҳои муҳиму муқаддаси ҳар як падару модар ба ҳисоб меравад ва дар ободии кишвару пешравиӣ ҷомае фарзандони нек, хушахлоқ, соҳимаърифату соҳибхунар нақши муҳиму босазое доранд.

Фаҳруддини Розӣ, ки пайрав ва дӯстдори афкори тарбиявии Имом Ғазолӣ буд, андешаҳои ӯро дастгирию ҷонибдорӣ намудааст. Ғазолӣ дар боби тарбияи фарзанд, ҳатто хурдтарин ва одитарин авсоф ва афъоли неки инсониро ба волидайн мураббӣ баён карда, аз ҷумла фармудааст: «Кӯдаконро чунон парвариш бояд кард, то одат бар ин шавад, ки дар ҳузури дигарон обу даҳону бинӣ наҷфкананд, ҳамёза накарда, пушт ҷониби дигарон нагардонанд, пой болои пой нагузоранд, назди дигарон сар ба сукут накарда, манаҳи худро болои кафҳои даст нагузоранд, балки бо онҳо одоб ва ҷигунагии нишастан дар маҷлисро биёмӯзанд, онҳоро аз сухан ба дароз гуфтан боздоранд ва аз тасдиқ ё инкор кардан бо ҳаракат ё ишораи сар манъ намоянд, дар вақти сухан гуфтани дигарон баҳусус калонсолон, сухани онҳоро гӯш намоянд ва асл дар тарбияи кӯдак ин ҳимояи ӯ аз рафиқони нобоб аст... Атфол дар истеъмол кардани таом низ бояд одоб дошта бошанд, ба монанди оғоз кардан ба номи Худо, гирифтани таом бо дасти рост, гирифтани луқма аз назди худ, шитоб накардан пеш аз дигарон, оҳиста хӯрдан ва хуб хоидани таом, нигоҳ накардан ба луқмаи дигарон, риоя намудани фосила байни луқмаи таом, олуда накардани даст ба либосҳо ва огоҳ сохтани хурдсолон ба ин, ки бисёр хӯрдан зиён дошта, аз сифати баҳоим (чаҳорпоён) маҳсуб меёбад».

Ф. Розӣ дар тавзеҳ додани қавли ҳасан (нек) ва қабех (зишту дағал) гуфтааст, ки сухани некро ҳама дӯст медоранд ва на танҳо бо он интифоз (фоида) бурда мешавад, балки баъзан сухани зишту дағал ҳам манфиатовар мегардад. Монанди саҳтгӯйиву саҳтгирии волидайн дар баъзе маворид фарзандонро, ки онҳоро аз бисёр корҳои бад бозмедорад, зеро дар аксар вақт лутфу меҳрубонии аз ҳад зиёди волидайн фарзандонро ба беодобию беандешагӣ, танбалию коҳили оварда мерасонад. Ё ба ибораи дигар «эрка» парвариш намудани фарзанд на боғ, балки доғи падару модар хоҳад шуд. Дар зиндагӣ бисёр фарзандони танбалу сустиро ва ба ноз парваришфта оқибат гирифтори саҳтию мушаққатҳои ҳаёт гаштаанд. Аммо одатан фарзандони ба меҳнату заҳмат тарбияфта, баъд аз сари волидайн соҳибӣ касбу хунар гашта, ба мақсадҳои худ расидаанд. Месазад як нуктаро қайд намуд, ки дороию нодории волидайн дар камолоти

маънавии инсон нақши муҳим надорад, балки таълиму тарбия ва роҳу равиши он дар камолоти маънавии инсон дорои аҳамият ва нақши калидӣ аст, чунки дар таҷрибаи ҳаёти собит шудааст, ки ҳам аз оилаҳои дорою сарватманд ва ҳам аз оилаҳои нодору камбағал, фарзандони гуногунтабъу гуногунахлоқ, ба эътибори омӯзишу парвариш ва роҳу усулҳои он ба воя расидаанд ва мо наметавонем, дар бадахлоқию бемаърифатӣ ва ё баръакс дар боодобию бомаърифатии фарзандон дороию нодории волидайнро сабаб гардонем. Албатта, фарзандони шахсони сарватманд нисбат ба фарзандони нодору камбағал ва ё миёнаҳол шароиту имкониятҳои хубтарро доро мебошанд ва маълум аст, ки шароиту имкониятҳои хуб дар беҳтар гаштани таълиму тарбияи фарзанд таъсири худро мерасонанд. Агар зеҳни бачаро дар хурдсолӣ ба моҳият ва манофеъи сабру таҳаммул, шукру қаноат, касбу ҳунар, одаму одамгарӣ ошно созем, пас, заминаи хуберо дар оянда барои иҷро намудани авсофи мазкур дар онҳо гузоштаем, қатъи назар аз чигунагии ҳолати оилавии онҳо, ки волидайнашон ашхоси дороянд ё камбағал.

Ба андешаи Ф. Розӣ ҳаводис ду гунаанд: баъзе аз онҳо, гарчанде зоҳиран хайру раҳмат ба назар мерасанд, лекин ҳақиқати он азобу саҳтиовар аст. Масалан, агар волидайн фарзанди худро муҳмал, беназорат ва бе омӯзиши илму адаб бигзоранд, ин амал барои фарзанд зоҳиран хуб ва лутфу марҳамат менамояд, аммо дар асл нохуб ва паёмаду натиҷааш кулфатбору саҳтиовар ва нохушкунанда аст. Баъзе ҳаводис бошад баръакс, гарчи зоҳиран гумон меравад, ки азобу кулфат ва мушкилэҷодкунанда аст, аммо дар воқеъ фазлу эҳсон ва раҳмату некиоранда аст. Ба монанди он ки волидайн фарзандро бевосита худ ё ба воситаи асотид ба таълиму тарбия фаро бигиранд. Албатта, раванди омӯзишу парвариш мушкилоти худро дорад ва баъзан фарзанд аз он ба саҳтию мушкилот дучор мешавад, ки дар зоҳир барояш нохушу хастакунанда менамояд, аммо ҳақиқаташ хайру некӣ ва натиҷааш наҷоту сарбаландӣ аст¹⁸⁹.

Тарбияи меҳнатдӯстӣ

Яке аз намудҳои тарбияи ахлоқӣ ин ба меҳнат софдилона муносибат кардан аст. Меҳнат асоси зиндагист, бе меҳнати ҳалол ва маҳсули он ҳаётро тасаввур кардан нашояд. Охир, кӯдакониро ҳанӯз дар айёми хурдсолӣ ба меҳнати коллективонаи ҳаддалимкон, инчунин

¹⁸⁹ Маъхази пешин. – Ҷ. 1. – С. 202.

меҳнати гарони омӯзиш ҳавасманд кардан қимати калони ахлоқӣ дорад. Онҳо бояд ба неъматҳои меҳнатӣ, хоҳ шахсианду хоҳ ҷамъиятӣ, сипосгузор, қадршинос, эҳтиёткор ва сарфакор бошанд, ба исрофкорию ношукрӣ роҳ надиҳанд¹⁹⁰.

Тарбияи меҳнатдӯстӣ дар осори Фаҳруддини Розӣ мавқеи назаррас дошта, инсониятро ба касби ҳалолу меҳнати софдилона даъват менамояд. Ф. Розӣ дар шарҳи маънои касб ихтилофи аҳли суннат ва муътазиларо баён намуда, қавли Абулҳасани Ашъариро чунин овардааст: «Қудрат (тавоноӣ) сифатест, ки бетаъсир ба мақдур¹⁹¹ тааллуқ меёбад. Қудрат ва мақдур маҳлуқи Худо мебошанд, лекин чизе, ки маҳсули офаридаи Худо аст, он тааллуқёфтаи қудрати ҳодиса (навпайдо) низ аст ва онро касб мегӯянд. Ё метавон онро ба тарзи зерин баён намуд: Ҳар гоҳ қудрати ҳодиса ва қудрати қадима ба мақдури воҳид тааллуқ биёбанд, пас он мақдур дар хориҷ вуқуъ меёбад, ки он касб аст»¹⁹². Ба ҳар тариқ аз дидгоҳи Ф. Розӣ инсон метавонад, ки ба иродаи худ косиби аъмоли хеш бошад ва дар зиндагӣ касби ҳалолу ҳунари хуби дилхоҳи худро интихоб намуда, ҳаёти худро пеш барад ва дар ҷодаи зиндагӣ аз касе талаб ва ба чизе тамаъ надошта бошад.

Яке аз соҳаҳои муҳими хоҷагии халқ, ки мардум аз қадим ба он сару кор доранд, ин соҳаи боғдорӣю боғпарварӣ мебошад. Фаҳруддини Розӣ дар илми фалоҳат (кишоварзӣ)¹⁹³ рисолае таълиф карда дар оғози он чунин овардааст: «Бидон ки фалоҳат барзгарӣ ва дарахт нишондан бувад ва асли калима аз шикофтани замин аст... ва ин амалест пурманофеъ»¹⁹⁴. Ё барои гуфтаҳои худ чанд далеле ироа намудааст, аз ҷумла мефармояд, ки меҳнат кардан дар замин аз он шуғлхоест, ки аз ибтидои офариниши инсоният арзи ҳастӣ доштааст ва аввалин касе, ки ба ин шуғл сару кор гирифтааст, Одам (а) мебошад ва дигар пайғамбарону аксари зоҳидон (парҳезгорон): «Ва аввалин касе, ки дар замин фалоҳат кард Одам (а) буд ва аз паси ӯ пайғамбарони бисёр ва зуҳод кардаанд»¹⁹⁵. Яъне кишоварзӣю боғдорӣ

¹⁹⁰ Хайрулло Раҳимов, Абдулбоқи Нуров. Педагогика. – Душанбе: Ҳумо, 2007. – С. 211.

¹⁹¹ Мақдур – аз қабл муайяншуда, амрун мақдурун – коре, ки ба анҷоми он инсон тавоноӣ дошта бошад. Аҳмади Сайёҳ. Фарҳанги бузурги ҷомеаи навин (тарҷумаи Мунҷид). – Теҳрон, 1375 ш. – Ҷ. 2. – С. 1281.

¹⁹² Муҳаммад ибни Умар Фаҳруддини Розӣ. Мафотеҳ-ул-ғайб (Тафсири қабири Розӣ). – Бейрут, 1994. – Ҷ. 2. – С. 69.

¹⁹³ Мунҷид фарҳанги бузурги ҷомеаи навин. Тарҷумаи мунҷид бо изофот, мутарҷим Аҳмади Саёҳ. – Теҳрон, 1375 ш. – Ҷ. 2. – С. 1246.

¹⁹⁴ Фаҳруддини Розӣ, Шаҳобуддини Суҳравардӣ... Чаҳордах рисола.. – Теҳрон, 1340 ш. – С. 146.

¹⁹⁵ Сарчашмаи қаблӣ.

шуғли ифтихориест, ки шахсони порсою ботақво ва ҳатто пайғамбарон саргарму машғули он шудаанд. Дар рӯзгори мо низ онҳое, ки ба ин соҳа машғуланд аз кору бори худ розӣ буда, аз нафъ ва даромади солонаи он бо ифтихору хушҳолӣ сухан мегӯянд. Дар урфият ба чунин ашхос гуфта мешавад: «Ў касест, ки аз меҳнати ҳалолу обилаи кафи дасташ нон меҳӯрад».

Шуғли ниҳолшинонию боғпарварӣ то ҷоие қадру қимат дорад, ки инсон ба ғайр аз даромаду интифои моддии он, боз соҳиби таҳсини мардум ва аҷру подош мегардад: «Дар аҳодис аст, ки ҳар кӣ дарахте биншонад, ба ҳар мевае, ки аз он ҷонваре бихӯрад, некӣ дар девони ӯ бинвисанд»¹⁹⁶. Мусаллам аст, ки натиҷаи ниҳолшинонию боғпарварӣ ба ғайр аз самари он, боз дар интифоъ аз сояи он, хизмати он дар тоза намудани муҳити атроф, орову зебо гардондани табиат, истифодаи он ҳамчун маводи сӯзишворию воситаи гармидиҳӣ, масолеҳи сохтмон, ашёи рӯзгор ва ғайра мебошад. Аз ин рӯ хуб мебуд, то ҳар шахсе баҳри манфиат, аҷру савоб ва ободию зебоии диёраш ниҳолеро дар замин шинонаду онро парвариш намояд ва аз ғофилию коҳилӣ дур бошад. «Умари Хаттоб ба қавме бигзашт, ки бекор нишаста буданд. Гуфт: Шумо чи касонед? Гуфтанд: Мо мутаваккилонем. Гуфт: Дуруғ мегӯед. Мутаваккил касе бошад, ки тухм бар замин афканад ва эътимод кунад бар Худои таъоло»¹⁹⁷. Дар ривоёт низ омадааст, ки нафаре гуфт: Шутурро раҳо кардам ва бар Худо таваккул кардам. Расули Худо (с) фармуданд: Бибанд онро, сипас таваккулашро бар Худо бикун. Байт:

Гуфт пайғамбар ба овози баланд:

Бар таваккул зонуи уштур бибанд.

Чунонки гуфтаанд: Худо розиқ ва инсон косиб аст, пас, мебояд ки ҳар инсоне пайи ризқу рӯзии хеш саъю талош намуда аз бекорию танбалӣ бипарҳезад ва меҳнатдӯсту нафърасон дар ҷомеа бошад. Пайғамбари Худо (с) фармудаанд: «Дар мавзеъҳои паст ва нарми замин ризқатонро бичуед»¹⁹⁸. Яъне дар замин кор кунед ва бо меҳнати поки худ ризқу рузиатонро ба даст биёваред.

Фахруддини Розӣ дар ҷараёни посух ба пурсише, ки дар он омадааст: Худованд дар об қувваи муассир (таъсирбахш) ва дар замин қувваи қобила (барои рӯиши наботот) гузоштааст ва ба ин восита дар

---

¹⁹⁶ Ҳамон ҷо.

¹⁹⁷ Ҳамон ҷо.

¹⁹⁸ Ҳамон ҷо.

муддати маълум набототу растаниҳоро мерӯёнад. Оё мумкин набуд, ки бевосита дар як лаҳзаи кӯтоҳ онҳоро бирӯёнад? Яъне муфт, бемехнат ва бе таъсири қувваҳои мавҷудаи табиат, чунин посух додааст: Офаридагор дорои чунин қудрат аст, аммо равиши мазкур дорои ҳикматест, яъне дар натиҷаи меҳнату заҳмати тадриҷӣ дар замин ва киштукор дар он, ки натиҷааш ҷамъоварии ҳосил ва вусул ба мақсуд аст, инсон дарк менамояд, ки барои расидан ба мақсуди аслии низ меҳнати тадриҷию доимӣ лозим аст. Яъне меҳнату заҳмат, кӯшишу талош боиси расидани ҳама гуна марому мақсад мегардад ва сустию коҳилии танбалию ғофилӣ сабаби маҳрум шудан аз ҳама гуна орзуу умед ва талабу дархост мебошад¹⁹⁹.

Фаҳруддини Розӣ барои мутахассисони соҳаи мазкур ва онҳое, ки қору фаъолиятшон ба замин равона шудааст, баъзе дастуру маслиҳатҳои муфидро пешкаш кардааст. Аз ҷумла чунин овардааст: Нишони заминҳои некишт ва бадкишт ва заминҳои бад дар чист? Ҷавоб: Худои Таоло фармуд, ки дар замин пораҳоест дар ҷивори якдигар... ишорат ба ихтилофи турбатҳо (хокҳо) аст. Гуфтаанд: Нишони беҳтарин заминҳо он аст, ки турбаташ сиёҳ бувад, ки ҳам боронҳо ва обҳои бисёр ихтимол кунанд ва ҳам ба андак обе басандида шавад. Пас, замин бошад гили ӯ сурх бувад ва замин, ки обҳо ва селҳо бар ӯ рафта бувад, то муддате дар ӯ об истода ва он гоҳ хушк гашта. Пас, замин, ки гили он ба сурхи зананд ҳам бад набувад. Аммо замин, ки гили он саҳт сафед бошад ё шӯра бувад ё гиёҳҳои он хурд бувад ва ё гиёҳҳои он ғариб дар он раста бошад ё сангистон бувад, дар он ҳеҷ хайр набошад ва чун хоҳанд, ки ислоҳи замини шӯра кунанд, дар вақте ки борон омада бошад коҳ бар ӯ резанд, он гоҳ ба гов боз кунанд, то коҳ дар замин пӯсида шавад, пас, саргин дар ӯ резанд ва тухмҳо бикоранд, ки тухмаш зурвар шавад, чун ҷав ва гандум ва нахӯд ва адас (наск)²⁰⁰. Дар «Ҷомеъ-ул-улум» низ аз ин боб сухан карда чунин гуфтааст: «Дар он замин, ки хоҳанд неки ва бади ӯро бидонанд, ҷоие миқдори ду газ ё се газ фуру баранд. Он гоҳ аз он гил ду ё се пора гиранд ва дар об андозанд ва як соат бигзоранд. Баъд аз он оби софиро завқ кунанд, агар таъми он хуш бувад, он замин неки бошад ва агар таъми об шӯр ва нохуш бувад, он замин ҳамчунон бошад ...»²⁰¹.

¹⁹⁹ Муҳаммад ибни Умар Фаҳруддини Розӣ. Мафотеҳ-ул-ғайб (Тафсири кабири Розӣ). – Бейрут, 1994. – Ҷ. 1. – С. 343.

²⁰⁰ Фаҳруддини Розӣ, Шаҳобуддини Сухравардӣ... Чаҳордах рисола. – Техрон, 1340 ш. – С. 147.

²⁰¹ Фаҳруддини Розӣ. Ҷомеъ-ул-улум. – Тошканд, 1315 ҳ. (1913 м.).

Маслиҳати Ф. Розӣ дар замони дарави ҷав ва гандум ва тарзи нигоҳдории онҳо чунин аст: «Аммо ҷав зудтар бидараванд, зеро ки агар дертар бидаравӣ нуқсон бисёр кунад. Ва гандум низ бояд, ки тарӣ ҳанӯз дорад, ки некӯ бошад ва таъмаш ширин шавад ва нузули бисёр кунад ва дар анбор дер табоҳ шавад ва вазнаш сабук бошад. Ва он чи дар саҳаргоҳ дараванд беҳ бошад аз нимрӯз. Чун хоҳӣ, ки ғалла аз хирман ба сӯйи анбор нақл кунӣ, бояд ки пеш аз тулӯи офтоб бошад, то ҳанӯз сард бувад, дер табоҳ шавад. Ва анбори ҷав ва гандумро суроҳҳо бояд бисёр бувад дар баробари якдигар, чунон ки рушноӣ аз ҷониби мағриб дар ӯ афтад ва бухор дар ӯ гирифта набошад ва ҷойи он аз нам ва бухор ва истабл (молхона, оғил) дур бошад». Ӯ инчунин дар бораи пухта расидани ангур ва аломати он аз таҷриба ва суханони озмудагон баён дошта мегӯяд: «Нишони расидагии ангур он аст, ки то муддати шаш рӯз ниҳода бошад мутағайир нагардад. Ва гурӯҳе гуфтаанд, ки тагаж²⁰² дар миёни ӯ сиёҳ гардад ва гурӯҳе гуфтаанд: Нишонаш он аст, ки чун бифшорӣ устухонаш берун ҷаҳад чунон, ки донаи ангур дар ӯ дусида (часпида) набошад. Ва асҳоби таҷоруб гуфтаанд, ки ангур он гоҳ бояд чидан, ки сураё фуру шавад ва он ёздаҳум, тишринули охир²⁰³ бошад ва низ гуфтаанд, ки дар нуқсони моҳ бояд чидан то табоҳ нагардад».

Ф. Розӣ дар масъалаи пайванди дарахтон сухан ронда, аз ҷумла чунин саволеро матраҳ менамояд: «Таркиби дарахти ангур дар ҳеҷ дарахти дигар шояд кард ё не?» Сипас ҷавоб дода мегӯяд: «Аз ҷумлаи сирҳои ин саноат яке он аст, ки ҳеҷ дарахт таркиби ангур қабул накунад, магар дарахти чинор аз мушокилате (монандӣ), ки миёни эшон аст дар ҷуб ва барг. Агар касе хоҳад, ки онро таркиб кунад бар чиноре, ки нав бошад ва он бояд, ки аз банди даст ситабртар (ғафстар) набувад ва тоза ва бонишот бувад. Онро пора бибурад, чунон ки қадри ду ангушт аз замин бардошта бувад. Он гоҳ бар мисоли татъими²⁰⁴ ангур, ки миёни аҳли саноат машҳур аст, таркиб кунад ва дар зери рег бипӯшонад, то гирифта шавад ва бирӯяд ва гуфтаанд, ки чунон бор баргирад, ки васф нашояд кард».

²⁰² Такаж – устухон ва тухми ангур. Ба замми сони ва касри сонӣ: такуж ва такиж ҳам дуруст бошад. Бурҳони қотеъ. – Душанбе, 1993. – Ҷ. 1. – С. 288.

²⁰³ Ду моҳ аз моҳҳои Румӣ дар фасли поэз (тирамоҳ) яке 30 рӯз ва дигаре 31 рӯз аст. Тишринули аввал – октябр, моҳи даҳуми масеҳӣ. Тишринуси сони – ноябр, моҳи ёздаҳум. Фарҳанги бузурги ҷомеаи навин. Тарҷумаи мунҷид бо изофот. Мутарҷим Аҳмади Саёҳ. – Теҳрон, 1375 ш. – Ҷ. 1. – С. 158.

²⁰⁴ Пайвандзанӣ – шохе ба шохӣ дарахти дигар пайванд додан. Маъҳази пешин. – Ҷ. 2. – С. 956-957.

²⁰⁵ Муҳаммад Рашшод. Фалсафа аз оғози таърих. – Душанбе, 2002. – Ҷ. 3-4. – С. 314.

Фахруддини Розӣ чиҳати он, ки дарахти бодом латиф ва ширин самар ба бор орад, равишero аз оғози интихоби донаи он чунин баён месозад: «Бодом мар бибояд овардан ва ҳар чӣ бузургтар ва латифтар бошад баргузидан ва он гоҳ онро се шабонарӯз дар оби саргин афкандан ва дар рӯзи чаҳорум дар об андаке ангубин афкандан ва панҷум рӯз онро дар заминҳои нарм бакиштан. Ва мағокҳои (чуқуриҳои) он як ба даст беш нашояд, ки барканад. Ва дар ҳар мағоке се бодом биншонад аз якдигар пароканда ва он сар, ки тез бошад, дар замин бояд кардан ва он гоҳ ба гил ва саргин бишӯшонидан ва баъд аз рӯз об додан. Ва чун ду сол барояд онро бо он гил, ки дар вай парварда, нақл бояд кардан ба ҷойгоҳҳои дигар, то ачиб ояд. Ва агар хоҳад, ки бодоми талхро ширин гардонад, аз ҷониби дарахт суроҳҳо барканад ва бигзорад, то рутубот аз ӯ сайёл (ҷорӣ ва равон) гардад, ҳар сол бикунад ширин шавад ва гуфтаанд, ки як қафиз (навъе паймона) намак дар бунаш бояд кардан, то хуш шавад...».

Тарбияи подшоҳи одил ва адлу инсоф

Фахруддини Розӣ касero, ки ба мансаби подшоҳӣ мушарраф гардидааст, ҳамчун сояи Худо ва ноиби пайғамбар (с) арзёбӣ карда, барои ӯ тавсияҳои неки худро чунин ироа доштааст: «Бидон, ки подшоҳ чун сояи Худо ва ноиби пайғамбар (с) аст. Бояд ки ӯро хислатҳои ораста ва тариқатҳои пироста бувад ва ба қадри имкон дар кулли аҳвол ташбеҳи пайғамбарон кунад. Ва мо аз он нӯҳ сифат андарин китоб биёвардем»²⁰⁵. Ӯ нӯҳ сифати мазкурро дар нӯҳ асл ҷой дода, сароғоз подшоҳро ба доштани сифати ҳалимию меҳрубонӣ даъват намудааст. «Асли аввал: Подшоҳ бояд ҳалим бувад. Ривоят кунанд, ки расули Худо (с) ҳалимтарини одамиён буд... Пас, агар подшоҳ ҳилм нафармояд ва ба интиқом машғул бошад, бештари халқ душмани ӯ шаванд ва сабаби изтиробии олам ва тафарруқи аҳволи бани одам гардад»²⁰⁶.

Дар асли дуввум подшоҳро ба яке аз авсофи ҳамидаи инсонӣ – каримӣ ва бахшандагӣ ба халқ фаро хондааст. Дар асли севвум бошад, подшоҳро ба он водор сохтааст, ки бояд андешааш бар қавл ва феълаш ғолиб бошад ва аз корҳо ба мабодӣ (оғоз, аввал) қонеъ набошад. «Ва бидон, ки Ҳақ Таоло аз чумлаи мумкинот (маҳлуқот) ҳеҷ касро шарафи хилофати худ арзонӣ надошт, илло (магар) одамиро. Ва

---

²⁰⁶ Фахруддини Розӣ. Ҷомеъ-ул-улум. – Тошканд, 1315 ҳ. (1913 м.). – С. 455.

он чуз ба воситаи ақл набуд, зеро ки бисёр ҳайвонот дар шаҳват аз одамай бақувваттар бошанд ва бисёре дар ғазаб ва қаҳр кардан аз одамай комилтар бошанд. Пас маълум шуд, ки хосияти инсонӣ ақл аст ва ақл ва таъб бар ҳамаи қувватҳо муқаддам аст. Набинӣ, ки ҳар ҳайвон, ки одамиро бинад, аз вай ҳашамат²⁰⁷ гирад ва ё аз вай бигрезад, вагарна аз хавф қасди ӯ кунад, боз он ҳайвонот дар қувват комилтар бошанд. Ва чун ақдро ин мартабат ва ин манқабат ҳосил аст, афъоли подшоҳон бояд, ки бар вифқи ақл бошад ва мутобиқи фикрат саҳеҳ бувад ва чун чунин бошад ҷумла матолиби подшоҳ ва раият ҳосил бувад».

Ф. Розӣ дар тафсири «Мафотех-ул-ғайб» аз ин мавзӯъ суҳан ронда, ба подшоҳон адлу инсоф, раҳму шафқат ва лутфу меҳрубонири нисбати тамоми кишрҳои ҷомеа муҳим ва вазифаи аввалиндараҷаи онҳо ҳонда, итоат, иҷро ва фармонбардорӣ аз амру дастуроти подшоҳро барои раият ҳатмию зарур арзёбӣ кардааст. Инчунин дарки масъулияти тарафайнро боиси амну осоиш ва ободию пешравию мулку кишвар маънидод кардааст: «Воҷиб аст бар раият, ки малик (подшоҳ)-и худро итоат намоянд, зеро аз нофармонӣ дар мамлакат бесару сомонӣ ва ташвишу изтироб пайдо гашта, натиҷаи он вайрон шудану ба ҳам задани мулки кишвар мегардад. Пас, эй мардум, аз подшоҳи худ фармонбардорӣ намоед ва эй подшоҳони олам, аз подшоҳи ҳамаи подшоҳон (яъне офаридагор) фармонбардорӣ кунед ва аддро пешаи худ созед, чунки адлу инсоф сабаби хайру баракат ва амну роҳат дар олам мегардад²⁰⁸. Ӯ дар пайгирии мавзӯи мазкур сабаби ба адл мавсуф гаштани Анӯшервони одилро чунин нақл кардааст. Ҳикоят: «Анӯшервон ҳангоми шикор дар пайи сайде аз лашкар ҷудо мегардад. Пас аз муддате ташнагӣ бар ӯ ғолиб меояд ва дар ҷустуҷӯи об ба боғе мерасад. Дар боғ дарахтони анорро мебинад ва аз писарбачае, ки дар он боғ ҳозир буд хоҳиш менамояд, ки ба ӯ як анор диҳад. Писарбача ба ӯ як анор медиҳад. Анӯшервон анорро пора карда, донаҳояшро меҷафад, ки аз он оби бисёр ва ширину лазиз мебарояд. Анӯшервон оби анорро менӯшад. Ин барояш хело хушу писандида меояд. Ва ба сараш фикри аз худ кардани боғ меафтад. Аз писарбача анори дигар мецоҳад. Писарбача анори дигаре ба ӯ медиҳад. Ин дафъа ҳангоми ҷафидани донаҳои анор аз он оби кам ва

²⁰⁷ Ҳичил гардад – ба хашм ояд. Мунҷид фарҳанги бузурги ҷомеъи навин. Тарҷумаи мунҷид бо изофот. Мутарҷим Аҳмади Саёҳ. – Теҳрон, 1375 ш. – Ҷ. 1. – С. 304.

²⁰⁸ Муҳаммад ибни Умар Фаҳруддини Розӣ. Мафотех-ул-ғайб (Тафсири кабири Розӣ). – Бейрут, 1994. – Ҷ. 1. – С. 206, 207.

тунду талхмазаеро дармеёбад. Анӯшервон аз писарбача мепурсад, ки чаро чунин шуд, яъне чаро ин анор ба мисли анори аввалӣ серобу лазиз нест. Писарбача мегӯяд, ки имкон дорад, подшоҳи ин кишвар бар касе қасди зулм карда бошад ва аз таъсири нияти бади ӯ ин анор тунду бемаза шуда бошад. Анӯшервон аз он нияти бадаш бармегардад ва ба дилаш тавба намуда, аз писарбача анори дигар мецоҳад. Писарбача ин бор низ хоҳиши ӯро ба ҷо оварда ба ӯ анори дигар медиҳад. Анӯшервон анорро гирифта истеъмол менамояд ва ин анорро аз анори аввалӣ сероб ва ширинтару лазизтар меёбад. Аз писарбача сабаби дигаргун шудани ҳолро мепурсад. Писарбача мегӯяд, ки шояд подшоҳ аз қасди зулмаш баргаштаву тавба карда бошад. Чун Анӯшервон худ шоҳиди ин воқеа ва гуфтугузор буд, аз ин ба баъд қавл медиҳад, ки ҳаргиз бар касеву бар чизе зулм намекунад. Ҳамин тариқ, Анӯшервон ҳамчун шоҳи одил дар ҷаҳон машҳур мегардад ва то ҳол аз адли ӯ сухан меравад. Ҳатто дар ривояте мазкур аст, ки ҳазрати Муҳаммад (с) фармудааст: Ман дар аҳди подшоҳи одил таваллуд шудаам...

Тавсияи дигари Фаҳруддини Розӣ барои одил будани подшоҳ ин аст, ки бояд дар афв ва гузашт намудан ҷавонмардии худро нишон диҳад ва дар азобу уқубат кардан дурандеш ва мулоҳизакор бошад, чунки шитоб дар уқубат метавонад боиси ноҳақӣ ва пушаймонӣ гардад. «Подшоҳ бояд, ки дар авф фармудан таъхир нафармояд ва дар уқубат кардан андеша фармояд, зеро бувад, ки дар сонюлҳол пушаймон шавад ва аз он пушаймонӣ ҳеҷ нафъ ҳосил нашавад. Ҳикоят: Овардаанд, ки яке аз мулк вазире аз вузарои худро нобино кард, он гоҳ номае аз шаҳри дур биёварданд ва онро муаммо навишта буданд, ҳеҷ кас мақсуд аз он нома ҳосил натавонист кард, то ҳоҷат омад (подшоҳро) ба он вазир. Пас, вазиронро ба ҳилате маълум кард ва ӯ ба он сабаб шарафи қудрати подшоҳ наёфт. Подшоҳ фармуд, ки чи мурод дорӣ, то онро ҳосил кунам. Вазир гуфт: Ҳоҷати ман он аст, ки чизе аз кас биситонӣ, ки онро бо вай тавони додан, агар ҳоҷат ояд...».

Тавсияи баъдӣ дар мавзӯи мазкур ин мушфиқ будани подшоҳ бар раият ва пайваста боадлу боинсоф будани подшоҳ аст. Ӯ дар ин масъала маслиҳати Имом Шофай ба халифа Ҳоруннарашид ва ҳикояти дигареро низ ҷиҳати панду ибрат арза доштааст: «Подшоҳ бояд, ки бар раият нек мушфиқ бувад ва бар тариқати адл кардан мулозимат намояд. Шофай дар насихате, ки Ҳоруннарашидро мекард,

гуфт: Ба он Худое, ки мубдии (офаридагори) коинотрост, ки ҳеч касро бар даҳ кас ҳоқим накунад, илло (магар) ки рӯзи қиёмат онро меоранд ва ҳар ду дасти ӯ бар гардан маҳкам карда, чизе он бандаро накшояд илло адли ӯ. Ва дар ҳикоят меояд, ки чун амирулмуъминин Алӣ (р.з.) ба ҷивори Ҳақ интиқол кард, яке аз саҳоба дар он андӯҳ ва мотам дар шаб дар Куфа мегардид ва қатароти абарот²⁰⁹ бар рухсораи худ меборид. Дар аснои талотуми²¹⁰ амвоҷи аҳзон ва тарокуми²¹¹ асбоби ҳирмон овозе шунид, ки: Худоё интиқом аз Алӣ бистон. Он саҳобиро он суҳан шигифт омад, пас, назди он ачуза шуд ва гуфт чаро чунин суҳан гуфтӣ? Пиразан гуфт: Ҳар рӯз Алӣ биёмадӣ ва нон ва он чи моюҳтоҷу (эҳтиёҷ ба он) бошад, биёвардӣ ва як сабуи об биёвардӣ. Акнун се рӯз аст, ки наовардааст. Ва иттифоқ чунон афтода, ки аз шаҳодати он Ҳазрат то он соат се рӯз буд. Пас, он саҳобӣ он аҷузари аз он ҳол ва воқеа хабар дод ва бо якдигар дар он мотам ва андӯҳ мувофақат карданд. Пас, маълум шуд, ки саодати ду ҷаҳонии подшоҳ дар адл бастааст.»²¹².

Фаҳруддини Розӣ дар асли шашум фазилати аддро дар асоси суҳанони Пайғамбар (с) баён карда, манфиати онро барои ҷумлаи мардум таърифу тавсиф намудааст. «Дар фазилати адл пайғамбар (с) мефармояд, ки адли як соат беҳтар аз ибодати як сол аст. Ва иллати ин дар он аст, ки нафъи ибодат ба кас гардад ва аммо нафъи адл ба коффаи халоиқ гардад ва ба воситаи он амн ҳосил шавад ва мутааббидон (ибодаткунандагон) ба ибодат машғул тавонанд будан. Пас, он ҷумла ибодатҳо, ки аҳли он иқлим кунанд, чун ба воситаи адли он подшоҳ бошад, лочарам ӯро дар ҷумла ибодот ва кули тоот насиб бувад, балки ҳаззи аҷзал (ҳисаи зиёд) ва насиби акмал аз он вай бошад. Ва ин аст, ки ҳаром аст подшоҳи золиро бад гуфтан, зеро ки ҳарчанд золим аст, лекин ҳар чизе, ки аз вучуди ӯ ҳосил шавад бештар аст аз он шар, ки аз вучуди вай ҳосил шавад». Сифати дигареро, ки Фаҳруддини Розӣ барои одил будани подшоҳ дар назар доштааст, ин ҳамнишинии подшоҳ бо олимон ва баҳраёбии ӯ аз олимон мебошад, зеро бо ҳам омадани нури илм ва камоли қудрат сабаби ҳосил гаштани низоми хуб дар миёни раият мегардад. Ӯ ин маъниро дар асли ҳафтум чунин баён доштааст: «Подшоҳ бояд, ки муҷоласати ӯ бо

²⁰⁹ Абарот – гиря, ашк дар чашм. Мунҷид фарҳанги бузурги ҷомеи навин. Тарҷумаи мунҷид бо изофот. Мутарҷим Аҳмади Саёҳ. – Теҳрон, 1375 ш. – Ҷ. 2. – С. 994.

²¹⁰ Талотум – ба ҳам хурдан. Маъҳази қаблӣ. – С. 1491.

²¹¹ Тарокум – ба ҳам нишастан, мучтамеъ гардид. Ҳамон ҷо. – Ҷ. 1. – С. 592.

²¹² Фаҳруддини Розӣ. Ҷомеъ-ул-улум. – Тошканд, 1315 ҳ. (1913 м.). – С. 457.

аҳли илм бувад, зеро ки пайдо кардем, ки подшоҳро сиёсат кардани зоҳир аст ва олимро сиёсат кардани ботин ва низоми олам ба ҳар ду ҳосил шавад. Ва ин аст, ки Мустафо (с) фармуд: Дин ва мулк ду бародари ҳамзоданд. Ва чун нури илм ба камоли қудрат музоф гардад, интизоми олам ҳосил шавад ва чизҳо рӯй дар тазоюд (тараққӣ) ниҳад. Ва агар аҳли илмро зиёдати дараҷатӣ ва манқабате набувад ва доӣ (даъваткунанда) дар таҳсили илм фотир (суст, коста) шаванд ва чаҳл муставлӣ (ғолиб) гардад ва халқ аз таҳсили фазоил эъроз (руй гардонанд), он аломати бад бувад».

Дар асли ҳаштум суҳан аз он меравад, ки подшоҳ набояд аз ҳад зиёд боҳайбат бошад, ки баъзе нафарон ба суҳбату маслиҳати ӯ часорат наёбанд ва на чандон зиёд ҳалим бошад, ки ҳар кас ҳар чӣ хоҳад, бар вай бигӯяд: «Бояд, ки подшоҳ чандон муҳиб (боҳайбат) набувад, ки асҳоби тиҷорат часорати маслиҳат бар вай арза натавонанд кард ва чандон ҳалим набувад, ки ҳар кас ҳар чӣ боядаш, бар вай тақрир кунад ва суҳан, ки бишнавад, ба мучарради он ки гӯянд соҳиби ғараз бошад, рад накунад, зеро ки ҳеч фоил феъл накунад, илло аз барои ғараз ва ба мучарради он, ки дар ҳоле ва манфаате бувад, қабул накунад, балки рад ва қабули ӯ бар вифқи маслиҳати кул бошад...».

Асли нӯҳум дар хотимаи китоб ихтисос ёфта, дар он аз шукргузорию қадршиносии муаллиф нисбат ба подшоҳи замони худ суҳан рафтааст.

Олими тоҷик Нозир Арабзода афкори Фаҳруддини Розиро дар бораи идора кардани мулк ва чӣ гуна бунани подшоҳ ба шарҳи зер иброз доштааст: «Фаҳруддини Розӣ сиёсати идора кардани мулкро ба ду навъ –«фозила» ва «ноқиса» чудо кардааст. Ҳар кадоми ин сиёсат, ба фикри вай, мақсади муайяне дорад. «Сиёсати фозила» ҳирси молро ба қувваи ақл тобеъ гардонда, фазилатҳои олии ахлоқиро мепарварад. Мутафаккир таъкид менамояд, ки агар дар мулк «сиёсати фозила» чорӣ бошад, «ҳар кас ба камоле, ки лоиқи ӯст, бирасад». Сиёсатманди «сиёсати ноқиса» баръакс бар халқ зулм мекунад, онҳоро ғуломи худ мешуморад, банди ҳирсу ҳаво мешавад ва боиси дар мулк ривож ёфтани шар мегардад».

Вақте ки Розӣ «сиёсати фозила»-ро бо «сиёсати ноқиса» муқоиса мекунад, дар ин муқоиса ба воқеият мувофиқ наомадани асосҳои ормони иҷтимоии мутафаккир ошкор мегардад...

Фахруддини Розӣ бовар дошт, ки бо сарвари «шоҳи одил»-и бомаърифат дар ҷамъият ҷорӣ намудани «сиёсати фозила»-и боадлу инсоф асосёфта мумкин аст. Одатан ин гуна шоҳ соҳиби «хислатҳои ороستا ва пироста» тасаввур карда мешуд. Фахруддини Розӣ ҳам чунин хислатҳоро ба «шоҳи одил»-и бомаърифат нисбат додааст. Аз рӯи ормони файласуф шоҳ бояд ба моли мардум тамаъ нанамояд, ба раият мувофиқи адл муносибат кунад, ҳилму караму сабр дошта бошад, дар корҳои хайр аз ҷишон диҳад, бо аҳли илм машварат намояд, «афъолаш бар вафқи ақл бошад» ва ҳоказо. Агар шоҳ ҳамаи ин хислатҳоро дар шахсияти худ таҷассум намояд, аз насаби подшоҳон буданаш зарурӣ нест²¹³.

Тарбияи тараҳум ва ғамхорӣ намудан нисбати бархе ҷонварон

Ба андешаи Ф. Розӣ инсон раҳму шафқат, лутфу ғамхорӣ ва ёрию мадади худро на танҳо барои инсоният равона созад ва онро хосаи одаме донад, балки изҳори ин авсоф нисбат ба баъзеи ҳайвонот, аз аҳамият ҳолӣ нест ва дорои манофеи зиёд аст. Инсон дар раванди зиндагӣ барои пешбурди ҳаёти орому осоиштаи худ ба баъзеи ҷонварон ниёз дорад. Монанди асп, хар, гов, буз, гӯсфанд, сағ, гурба ва ғайра, ки баъзеашон барои савор шудану бурдани бору ашё ва баъзеашон барои истифодаи гӯшту шир, пӯсту пашм ва баъзеашон барои ҳифзу ҳимояти молу ашёи рӯзгор ва ғайра мавриди хизмату истифода қарор мегиранд. Аз ин рӯ инсон бояд нисбат ба онҳо раҳмдил ва ғамхору меҳрубон бошад, то битавонад аз хизмат ва истифодаи онҳо хуб бархӯрдор гардад. Абдулло нақл кардааст, ки рӯзе бо пайғамбари худо (с) ҳамроҳ будем. Мардеро дидем, ки ҷониби мо меомад ва дар тан ҷомаву дар даст чизи печидае дошт. Он мард гуфт: Аз назди дарахтони анбӯхе мегузаштам, ки садои хониши ҷӯҷаҳои паррандагон ба гушам расид. Пас, аз ҷустуҷӯ онҳоро дастрас намуда гирифтам ва ба ҷомаи худ печонидам. Ногоҳ модари ҷӯҷаҳо пайдо шуд ва гирди сарам парвоз намуда бетоқатӣ мекард. Ман рӯи ҷӯҷаҳоро кушодам. Модари онҳо назди ҷӯҷаҳояш омад, ман бошам ҳамаи онҳоро дубора печонида маҳкам кардам, ҳоло ин ҷо дар дасти ман аст. Пайғамбар (с) фармуданд: Эй мард, аз рӯи шафқат онҳоро раҳо бикун. Он мард ҳамаи онҳоро раҳо кард. Он парранда баъд аз

²¹³ Нозир Арабзода. Фахруддини Розӣ. – Душанбе, 1993. – С. 77, 78.

халосӣ аз чӯҷаҳои худ саҳт муроқабат ва муҳофизат намуда, онҳоро зери болҳои худ гирифт ва раҳму шафқаташро бедареғ зоҳир месохт. Пайғамбар (с) баъд аз мушоҳидаи ин ҳолат фармуданд: Оё аз шафқату меҳрубонии ин парранда ба шигифт наомадед? Гуфтем: Бале. Гуфт: Албатта, лутфу меҳрубонии Худо ба бандагонаш аз лутфу меҳрубонии ин парранда нисбат ба чӯҷаҳои беандозаву беканор аст. Сипас он мардро амр кард, ки ҳамаи паррандаҳои дастгиркардашро ба макони аввали бозгардонида ба ҳоли худ бигзорад. Он мард ба хушҳолӣ амрро пазируфт ва ба он макон равона шуд²¹⁴.

Дар тӯли ҳаёт борҳо ёрию мадади бархе ҳайвонот, ҳатто ҳайвоноти ғайриаҳлӣ нисбат ба инсоният ба таҷриба расидааст. Аз ҷумла, ҳикоят кардаанд, ки Иброҳими Адҳам меҳмони қавме мешавад. Соҳибхона барои ӯ дастурхон мекушояд. Ногоҳ парандае аз осмон поин гашта, нонеро аз суфра мебардорад ва бо худ мебарад. Иброҳим ба шигифт омада, дар пайи он паранда мешитобад ва ниҳоят ба тепшае мерасад, ки марде даступобаста дар он ҷо қарор дорад. Ва он паранда нони аз суфра рабудашро ба назди он марди дар қайдбуда меандозад²¹⁵.

Ҳикоят: Дар аҳди Сулаймон ибни Довуд қаҳтие мардумро фаро мегирад. Сулаймон ҳамроҳи мардум барои истисқо (талаби борон) ба даште равон мешаванд. Дар роҳ бо мӯрчае вомехӯранд, ки дастҳои худро бардошта меғӯяд: Худоё ман яке аз махлуқоти туям ва аз фазлат умедҳо дорам. Баъд аз мушоҳидаи ин ҳол Сулаймон ба мардум хитоб намуда меғӯяд: Мо бармегардем, зеро талаби мо ба дуои ғайри мо бароварда шуд.

Ҳикоят: Рӯзе аз рӯзҳо бар дили Зунуни Мисрӣ валвалае меафтад ва аз хона берун шуда, ҷониби дарёи Нил равона мегардад. Дар канори Нил ақрабуро мебинад, ки босуръат ҳаракат дорад ва чун ба лаби об мерасад қурбоқаро мебинад, ки он ҷо истодааст. Чун каждум қурбоқаро мебинад ба пушти он мебарояд ва қурбоқа дохили об шуда, ҳаракат менамояд. Зунун ба заврақе нишаста дар пайи таъқиби онҳо меафтад. Чун қурбоқа ба соҳили дигари Нил мерасад, фавран каждум аз пушти он фаромада ҷониби дарахте меравад, ки дар зери он ҷавоне хобидааст ва мори афъие мехостааст, ки ӯро бигазад. Дар ин ҳангом ақраб ба тарафи мор ҳуҷум карда, даргири якдигар

²¹⁴ Муҳаммад ибни Умар Фахруддини Розӣ. Мафотеҳ-ул-ғайб (Тафсири кабири Розӣ). – Бейрут, 1994. – Ҷ. 1. – С. 470.

²¹⁵ Маъхази пешин. – Ҷ. 1. – С. 201, 154.

мешаванд. Ниҳоят мору каждум аз захри якдигар мемиранд ва он ҷавон аз зиёни мор эмину солим мемонад.

Тарбия доир ба тааммул дар сарватҳои табиат ва дӯст доштани онҳо

Фахруддини Розӣ одамонро ба дурандешӣ ва тафаккури амиқ дар бисёре аз ашёи табиат водор сохта, инсонро ба қадрдонии ашёи нофеъ ва шукргузорӣ аз онҳо роҳнамоӣ намудааст. Ӯ сароғоз инсонро, ки яке аз мавҷудоти гиромитарину боарзиштарини рӯйи олам аст, ба тааммул дар атвори хилқати худ фаро хонда, чунин гуфтааст: «Инсон чӣ мароҳилеро дар инкишофу такомули ҷисмию рӯҳии худ тай мекунад. Аввалан, дар раҳми модар муддате хуни баста, сипас муддате гӯштпора аст. Баъдан хилқати баъзе аъзо ва пайдоиши қувваҳои мухталиф ба монанди қувваи бинӯй, шунавой, гӯёӣ, ҷашоӣ ва ғайра дар ин аъзо падида меояд». Ӯ роҷеъ ба ин мавзӯ дар асарҳояш ба мисли «Ан-нафс ва-р-руҳ ва шарҳу қувохумо» (Китоб-ул-ахлоқ) ва «Ҳифз-ул-бадан» бештар маълумот дода, хотирнишон сохтааст, ки баъд аз тааммул ва тадаббур дар хилқат ва мароҳили паймудаи инсон, одамон бояд ба якдигар ғамхор, азизу меҳрубон бошанд ва бикӯшанд, то ба якдигар ҳеҷ гуна осебу зарари ҷисмониву руҳӣ нарасонанд.

Ф. Розӣ дар «Мафотех-ул-ғайб» инсонро ба тааммул дар оташе, ки аз ҳезум афрӯхта шудааст, фаро хонда чунин гуфтааст: «Ваҷҳи истидлол ин аст, ки оташ саъид (болобароянда) аст ва ҳезум ҳобит (фурӯафтаанда), оташ латиф аст, ҳезум ҷисми касиф (саҳту тира), оташ нуронӣ аст ва ҳезум зулмонӣ, оташ хушқу гарм аст ва ҳезум сарду хунук, яъне ҳар ду дар васф бо ҳам зиданд, лекин бо ҳам якҷо ҷамъ шудаанд...»²¹⁶.

Замин яке аз сарватҳои бебаҳои табиат буда, нақши он дар ҳаёти ҳамарӯзаи инсон аҳамияти хосае дорад. Ф. Розӣ ҷаъде аз авсоф ва манофеи заминро баён намуда гуфтааст:

– Дигаргунии қитъаҳои замин аз рӯйи нармӣ, сахтӣ, регзор будану сангзор будани он ва ё дигаргунии замин аз рӯйи рангҳои он, ки баъзе сафед, баъзе сиёҳ, баъзе сурху баъзе кабуд ва ғайри инҳо мебошанд, ҳар як навъ бо вижагиҳои худ метавонад дар инкишоф,

---

²¹⁶ Ҳамон ҷо. – Ҷ. 1. – С. 359.

рушду нумуи наботот таъсири худро бигзорад, ҳамчунин дар пешрафти ҳаёти инсон мавриди истифода қарор гирад.

– Замин чун манбаи нигоҳдории обҳои зеризаминӣ ва рӯизаминист, монанди чашмаву чоҳҳо, кӯлҳою наҳрҳо ва баҳрҳову укёнуҳо.

– Замин сабаби рӯйиши гиёҳу растаниҳо ва ҷумлаи наботот буда, дорои табъи карам аст, яъне агар донае ба он андохта шавад, он як дона чандон ва чандони худро бармегардонад. Фаразан, агар як дона гандум зери хок гардад, имкон дорад, ки аз он то ҳафт хӯша ва ҳар хӯшае дорои сад дона гандумро ба бор оварад. Ва ё агар як донаи мева зери хок гардад аз он дарахте мерӯяд, ки он дарахт метавонад муддати тӯлонӣ ҳосил диҳад. Албатта, агар аз замин ва он меваву растаниҳо муҳофизат ба амал омада, ҳаққи онҳо риоя гарданд. Ф. Розӣ дар мавзеи дигар ин мавзӯро тафсил дода, аз ҷумла гуфтааст: «...донаи зери замингашта, аз таъсири хок, об, намӣ ва авсофи дигари он варам мекунад, дар ҳоле гумон мерафт, ки пусида вайрон шавад, чунки ҳар яке аз хок, об, намӣ дар худ ин қувваро доранд, лекин он дона аз қисмати боло ва поинаш пора гашта, як неш ба сӯйи боло мебарорад ва неши дигар ба поин фуру мебарад, ки аз он реша, яъне василаи тағзияи растани (ё дарахт) пайдо мегардад. Неш болаё бошад заминро пора карда ба тарафи боло ҳаракат менамояд ва аз он тана, шоху барг ва ва ҳосили растани ба вучуд меояд. Аммо чун тааммул карда шавад, ҳосили он яксон набуда, балки аз рӯйи шакл, ранг, андоза, мазаву лаззат ва дигар авсоф бо ҳам фарқ мекунанд. Дар ҳоле, ки аз як манша интифоъ мебаранд. Бо вучуди ҳамаи ин аз он ҳосил анвоъи гуногуни таъому шароб ва хурданиву нушиданиҳо омода мегардад.

– Замин сабаби неъматҳои моддӣ барои инсон аст, мисли маъкулот (хӯрданиҳо), машрубот (нӯшиданиҳо), малбусот (пӯшиданиҳо), ки бо таъм, бӯй ва рангҳои гуногунашон, баъзе барои пӯшиш ва баъзе барои ғизову тақвияти бадан ва баъзе барои дорую дармон истифода мешавад ва ҳам барои ҷумлаи ҳайвонот, баҳусус ҳайвоноти аҳлӣ, ки онҳо дар пешрафти зиндагии одамон нақши муҳиме доранд, монанди истифода аз гӯшт, шир, пӯст, пашм ва манофеи дигари онҳо.

– Ба хоб рафтани замин дар фасли зимистон ва бедор шудани он дар фасли баҳор дорои ҳикмати зиёдест. Дар ин робита Ф. Розӣ муносибати миёни заминро осмонро ба қалам дода, аз ҷумла гуфтааст:

«Замину осмон ба ду чуфти муносибе, ки бо ҳам ақди никоҳ баставу иродаи таносул кардаанд, мушобаҳат дорад. Гуё замин у осмон бо ҳам ду чуфте шудаанд, ки баъд аз бориши борон, замин тавлидкунандаи анвоъи гуногуни набототу растаниҳо гаштааст».

– Замин ҳомилу (бардорандаву) нигоҳдорандаи тамоми махлуқоти болои худ аст. Аз ҷумла мавҷудияти кӯҳҳо, ки ҳар яке дорои сангҳои одию қимат ва хурду бузург буда, дар бинову сохтмон, асбоби рӯзгор ва ҳамчун масолеҳи ороишу зиннатфизой истифода мегарданд. Агар мулоҳиза шавад, ҳатто як порчаи хурде аз онҳо барои ниғини ангуштарин мавриди истифода қарор мегирад.

– Замин манбаи баъзе масолеҳи сохтмонӣ ва сӯзишворию гармидиҳӣ, яъне дар рӯйи замин дарахтони тоқ-тоқ ё пуранбӯҳе, ки дар ҷангалу бешаҳо ва дашту саҳроҳо мерӯянд, дар иморати бинову сохтмонҳо мавриди истифодаи мардум қарор мегиранд. Инчунин баъзе қисматҳои дарахтон монанди шоху навдаҳои он ва ҳатто майдаарраҳои дарахтон ҳамчун ҳезум манбаи сӯзишу гармидиҳӣ қарор мегиранд.

– Замин ҳомили маъдану хазинаҳои гуногун, монанди тилло, нуқра, мис, оҳан, қӯрғошим, гач, ангишт, нефт ва ғайра аст, ки то ҳол кашф ва истихроҷи онҳо идома дорад.

– Замин на танҳо ҳомилу муҳофиз, балки сотири инсон ва дигар ашё аст. Яъне замин бо вучуди ҳамли ҷумлаи махлуқоти болои худ, боз пӯшонандаи ҷумлаи нопокию ифлосиҳо ва ниҳоят сотири аҷсоди онҳо пас аз марг мегардад, зеро агар замин ҷумла ифлосиҳо ва аҷсоди баъд аз маргро дар дохили худ ҷой надихад, олам аз вучуди онҳо фасоду вайрон мешавад ва боиси заҳмати дигарон мегардад.

Хулоса, Фаҳруддини Розӣ баъд аз баёни баъзе авсоф ва манофеъу масолеҳи замин гуфтааст: «Манофеъ ва масолеҳи замин ҷунон зиёд аст, ки аз зикр ва васфи комили онҳо, ҳатто фусаҳо ва булағо очиз мемонанд»²¹⁷. Ҳосили калом ин ки замин бароят ҳамчун модар аст, балки аз модар ҳам мушфиқтар аст. Ҷунки модар туро шире медиҳад, ки он як навъ ранг дорад, аммо замин туро таомҳою шаробҳои гуногунранг медиҳад. Инчунин ҳангоми ҳамл қароргоҳи ту дар батни модар тангтар аз батни замин буд, лекин он вақт аз тамоми гуноҳу лағжишҳо поку беолоиш будӣ. Ва ҷун ба батни замин

---

²¹⁷ Муҳаммад ибни Умар Фаҳруддини Розӣ. Мафотех-ул-ғайб (Тафсири кабири Розӣ). – Бейрут, 1994. – Ҷ. 1. – С. 339.

бармегардӣ, бикӯш, то мисли ҳоли аввалият поку беолоиш аз маъсият бошӣ.

Яке аз неъматҳои худододии табиат борони нофеъ аст, ки сабаби сабзиши гулу гиёҳ, буттаву дарахтон ва чумлаи набототу растаниҳо дар рӯи олам мегардад. Қайди «нофеъ» ба он хотир аст, ки баъзан аз бориши зиёди борон селу обхезиҳо низ ба вуқӯъ меояд ва боиси хисорату зиёни оламиён мегардад... Ф. Розӣ дар мавриди борон, макон ва резиши он чунин овардааст: «Дар омадани борон андешаҳо гуногунанд. Баъзеҳо бар ин боваранд, ки борон аз осмон меборад. Баъзеи дигар мегӯянд, ки аз абр меборад. Фалосифа бар ин боваранд, ки аз таъсири офтоб бар замин бухорҳои боло мешаванд ва замоне, ки ин бухорҳо ба замин бармегарданд, зарраҳои он бо якдигар бархӯрда ба ҳам мепайванданд ва борон пайдо мешавад. Дар посух ба ин амр мегӯем, ки албатта, борон аз осмон фуруд меояд, ҳамчуноне ки Худованд дар Қуръон хабар додааст ва чун тавоност, ки обро дар абр нигоҳ дорад, пас чаро натавонад, ки онро дар осмон нигоҳ дорад. Дар мавриди қавли касоне, ки мегӯянд, борон аз бухорҳои ба ҳам расидаи дарёҳо ба вуҷуд меояд, метавон гуфт, ки ин амр дар нафси худ имкон дорад, аммо набояд эътиқоди яқину ҷозим кард, зеро ин гуна эътиқод инсонро ба инкори фоили мухтор будани Худо ва қадим будани олам мебарад...». Фахруддини Розӣ дар ҷойи дигар одамонро ба тааммул дар решизи борон водор сохта гуфтааст: «Об табиатан ҷисми сақил (гарон) аст, лекин ҷамъи он дар осмон (абрҳо) ва резиши он бо равиши муносиб дар манотиқи гуногун, баробар аз кӯҳу дашт, пастию баландӣ ба андозаи даркорию мувофиқ дар вақтҳои муайян амри ҳақимонаест».

Ф. Розӣ қавли ҳукаморо дар бораи тавлиди оби чашмаҳову наҳрҳо чунин овардааст: «Ҳукамо мегӯянд, ки тавлиди оби наҳрҳо аз иҷтимои бухорҳои зери замин ба вуҷуд меоянд. Пас, агар қисмати болои замин нарму ковок бошад, бухорҳои ҷамъашта хорич мешаванд. Аммо агар қисмати болои замин саҳт ва қуму сангзор бошад, он бухорҳо пайи ҳам ҷамъ омада, ниҳоят аз ҷойи муносибе ба шакли чашма ё наҳр ҷорӣ мегарданд»²¹⁸.

Мақсади Ф. Розӣ аз баёни манобеи гуногуни тавлиди обҳо ин қадрдонию қадршиносӣ ва шукргузорию истифодаи дуруст аз ин сарвати табиат ва неъматҳои худодӣ мебошад. Ў аз аҳволи онҳое, ки дар биёбони кушоду паҳноваре ба ташнагии саҳт мубтало гаштаву марги

²¹⁸ Манбаи қаблӣ. – Ҷ. 1. – С. 353, 557.

худро наздик пиндоштаанд, сухан ронда, сипас аз беҳтарин лаҳзаҳои хуши дастёбии онҳо ба беҳтарин неъматҳои эҳтиёҷдошташон, яъне об хабар додааст. Дар ин ҳангом об барои чунин ашхос азизтарину беҳтарин сарвате маҳсуб мегардад, ки ҳеҷ чизи дигаре ҷойи онро гирифта ва ба он баробар шуда наметавонад.

Ба андешаи Фахруддини Розӣ дар ва тулӯу ғуруби офтоб, ки бо як низоми муайян аз машриқ баромада, тамоми оламро равшан месозад ва дар ҳаёту фаъолияти одамон ва махлуқоти дигари рӯйи замин шароит фароҳам месозад, бояд тааммул ва назари дақиқ карда шавад. Сипас, оҳиста - оҳиста ба пеш ҳаракат карда гармии худро афзун месозад. Баъд аз чошт ба маҳали қиём расида, мувофиқи фаслҳои гуногуни сол гармии баланди худро нурафшонӣ менамояд. Ҳамин тариқ, кам - кам шиддати сардии худро паст карда, ҷониби мағриб меравад, яъне хуршед дар тӯли ҳаракати рӯзонаи худ на яқубора гармии саҳт медиҳад ва на яқубора шиддати гарморо паст месозад, балки ин амал ба тадриҷ сурат мегирад, ки табиати мавҷудот ба он мутобиқ мегардад. Пас, аз ғуруби офтоб, ки пардаи торикӣ оламро фаро мегирад, одамон ба хоб рафта истироҳат менамоянд ва ҷумлаи ранҷу хастагӣҳои худро бартарф месозанд. Ф. Розӣ гуфтааст: «Агар офтоб ғуруб намекарду торикӣ шаб фаро намерасид, ҳирсу тамаи баъзе одамон намегузошт, ки соҳибонашон лаҳзае ором шуда истироҳат намоянд. Агар офтоб ғуруб намекард, имкон дошт, ки ашёи зерӣ шуои он баъзе ҳалок ё сӯхта nobуд гарданд. Вучуди хуршед дар олам ба монанди шамъ дар хонаест, ки ба андозаи кофию дастрас ба аҳли он рушанӣ мебахшад ва баъдан торикӣ падида меояд, ки он ҳам нофеъ хоҳад буд». Пас, агар дақиқ тааммул намоем, дармеёбем, ки ин ду сифати бо ҳам зид мануфеъу масолеҳи аҳли оламро дороянд. Ф. Розӣ мефармояд, ки агар офтоб барои нурафшонии олам дар канораи (машриқи) осмон беҳаракат қарор меёфт, имкон дошт, ки чизе пеши чизеро бигирад. Масалан шахси сарватманд, чун бинои хонаашро баланд бардорад монети вусули шуои офтоб ба хонаи шахси фақир мешавад. Аммо чун мебинем, ки офтоб ҳаракат карда, маконашро лаҳза ба лаҳза иваз месозад, пас, ба маконҳои мухталиф шуою рушноии худро баробар мерасонад. Инчунин дар ҳолати мазкур, яъне дар макони воҳид бе ҳаракат қарор гирифтани офтоб боиси таъсири он дар як минтақа мегашт, аммо ҳангоми ҳаракат таъсири он ба манотиқи мухталифи замин ба қадри лозимӣ мерасад.

Агар дар иртифоъу интихоти (болову поён шудани) офтоб тафаккур намоем, дар он низ салоҳи аҳли олам мавҷуд аст, зеро дар натиҷаи амали мазкур дигаргунии фаслҳои сол мушоҳида мегардад, ки ҳар як фасли сол таъсироти хоси худро дар махлуқоту мавҷудоти олам мегузорад ва ба тадриҷ онҳоро бо фарқияту дигаргунии рӯзҳову моҳҳо барои фасли дигар омодаву муҳайё месозад.

Ба андешаи Фаҳруддини Розӣ олам бо ҳама дороияш барои инсон ба монанди хонаи зисти ӯст²¹⁹. Ӯ дар ин маврид чунин овардааст: «Чун тааммул дар ин олам намой, оламро ба мисли хонаи муҳайёгаштае барои инсон дармеёбӣ, ки дар он тамоми эҳтиёҷоти одамон мавҷуд аст. Осмони баланд ба мисли сақф, замини фарох ба мисли фарши густурда, моҳу ситорагони дурахшон ба мисли чароғу қандилҳои равшан, набототу растаниҳо бо ҷумлаи анвоъ ва вуҳушу туюр (ҳайвоноту паррандагон) ҳама барои мановфеъу масолеҳи инсон қарор гирифтааст. Пас, бояд қадри ин ашёро бишноӣ ва вазифаю масъулияти худро дар ин олам дарк намой то саранҷом ба надомату пушаймонӣ дарнамонӣ».

Хулоса, Ф. Розӣ одамонро ба андеша ва тааммулу тадаббур ба табиат ва сарватҳои он, ки неъматҳои бебаҳои худододианд водор сохта, қадрдонию шукргузорӣ ва ҳимояту ҳифзати онҳоро тавсия додааст.

Тарбияи касб, харҷ ва нигоҳдории бархе молу ашё

Мавзӯи дахлу харҷ, нафъу зиён ва чигунагии молдорӣ дар эҷодиёти Фаҳруддини Розӣ, ба хусус дар асари арзишманди ӯ, ки бо номи «Китоб-ул-ахлоқ» машҳур аст, мавқеи хоса дорад. Фаҳруддини Розӣ дар қисмати дуввуми ин китоб доир ба мавзӯи мазкур ба тафсил сухан рондааст. Ба ақидаи ӯ ҷамъи мол ва харҷи он фарҳанги хоси худро дорад, зеро мол метавонад сабаби некбахтӣ, пешравӣ ва обрӯю иззати инсон бошад ва баръакс метавонад сабаби бадбахтӣ, ранҷу хорӣ ва бешарафии инсон гардад. Агар мол барои фарогирии илм ва таҳзиби ахлоқ сарфу харҷ гардад, ин амал бисёр хубу писандида мебошад ва агар сарфи он танҳо барои расидан ба хоҳишоту лаззоти ҳиссию нафсонӣ равона гардад, пас, анҷоми ин амал басо зишту

---

²¹⁹ Ҳамон ҷо. – Ҷ. 1. – С. 342.

ногувор мегардад, чунки дар аввали саодати абадист ва дар дуввумӣ бадбахтии доимист²²⁰.

Ф. Розӣ дар «Мафотех-ул-ғайб» молро маҷмӯи ашъи салоса хонда, дар бораи онҳо назари худро чунин баён намудааст: «Бидон, ки мол маҷмӯи маодин ё наботот ё ҳайвонот аст. Аммо маодин аҷзои замин буда, чизе аз он ҳаром нест, магар ба эътибори зарару зиён ва ҳалокати он, ки ба инсон ба сабаби хӯрдан ориз мегардад. Наботот низ ҳаром набуда, танҳо ба эътибори зиёну зараре, ки аз он ба ақл, сиҳатӣ ва ҳаёти инсон пеш меояд, ба мисли доруҳое, ки новақт истеъмол мешаванд ва саломатии инсонро халалдор месозанд. Ё ба мисли банг, шароб ва соири масткунандаҳое, ки ба ақли инсон зиён ворид месозанд. Ё ба мисли захр ва набототе, ки сифати захролудсозӣ доранд ва ҳаёти инсонро аз байн мебаранд. Аммо ҳайвонот ду гунаанд: баъзе онҳо ба сабаби забҳ ҳалолу хӯрданӣ ва баъзеи дигар ҳаром ва хӯрданро нашоянд²²¹... Мол лафзи ом буда, тамоми асос ва ашъи рӯзгорро дар бар мегирад, аммо одатан дар урфият аз он пул ирода мегардад. Ба ақидаи Ф. Розӣ пул ин муаррифи миқдори ашъе мебошад. Ў дар ин бора дар китоби дигари худ «Ҷомеъ-ул-улум» чунин овардааст: «...ва чун ҷумла муҳиммоти як шахс бо вай танҳо ҳосил нашавад, балки ҷамъе мебояд, чунон ки миёни эшон муомила бувад бо ҳар кас чизе аз ин ки дорад, ба чизе, ки касе дорад, бадал тавонад кардан ва он аз ду ҳол берун набувад ё чизе бувад дар миёни мардум, ки ў муаррифи миқдори чизҳо бувад ё чунин чиз набувад, агар бошад, он чун зар (яъне пул) бувад...»²²².

Назари Фаҳруддини Розӣ нисбат ба касби молу ашъе яктарафа набуда, ў касби молу ашъро на қуллан мазмум дониставу инкор кардааст ва на аз касби он қатъиян манъ намудааст. Баръакс, дар баъзе ҳолат касб, ҷамъ ва харҷи онро ҳатмию зарур арзёбӣ кардааст, зеро инсон ба гунае офарида шудааст, ки дар ҳаёту фаъолияти худ эҳтиёҷ ба ашъи зиёд дорад. Фаҳруддини Розӣ ин назарро дар «Ҷомеъ-ул-улум», дар баёни «Илми тадбири манзил» матраҳ карда чунин фармудааст: «Асли аввал дар усули чизҳое, ки тадбири манзил ба он муҳтоҷ бошад ва он чор чиз аст: мол, хидматгор, зан, фарзанд. Аммо

²²⁰ Муҳаммад ибни Умар Фаҳруддини Розӣ. Китоб-ул-ахлоқ (Ан-нафс ва-р-руҳ ва шарҳу қувоҳумо). – Исломобод, 1968 (1388). – С. 111, 135.

²²¹ Муҳаммад ибни Умар Фаҳруддини Розӣ. Мафотех-ул-ғайб (Тафсири кабири Розӣ). – Бейрут, 1994. – Ҷ. 2. – С. 278.

²²² Муҳаммад ибни Умар Фаҳруддини Розӣ. Ҷомеъ-ул-улум. – Тошканд, 1315 ҳ. (1913 м.). – С. 435, 441.

хоҷат ба мол аз он сабаб аст, ки Ҳақ Таоло одамиро муҳтоҷи ғизо офаридааст ва ғизои ӯ табиӣ нест, чунончи аз они ҳайвоноти дигар, ки баъзе донҳо барчинанд ва баъзе гушти хом бихӯранд, балки ғизои одамӣ анвоъи махсус бояд аз наботот ё аз ҳайвон ва он гоҳ онро пухта кардан ва бо якдигар биёмехтан, то онро салоҳияти он бошад, ки ғизои одамӣ гардад...». Ф. Розӣ дар «Мафотеҳ-ул-ғайб» дар бораи хӯрдан, ки яке аз хоҳишоту талаботи нафси одамӣ аст ва инсон наметавонад бе он ҳаёти худро идома диҳад, чунин гуфтааст: «Бидон, ки хӯрдан барои одамӣ гоҳо вочиб, гоҳо писандида ва гоҳо мубоҳ (раво, ихтиёрӣ) мегардад. Барои инсон ҷиҳати рафъи гуруснагӣ, азият, дарёфти қуввату қудрат ва анҷоми кору пайкор бояд ки ҳатман ба андозаи зарурати худ бихӯрад». Ҳангоми меҳмондорию меҳмоннавозӣ бо вучуди сер будан ва аз рӯи одобу ба хотири нашармидани меҳмон, хӯрданро дар ин ҳол писандида гуфтаанд. Дар ғайри ин ду ҳолат инсон ба эътибори вазъи ҷисмию равонии худ ихтиёри хӯрданро ба ҳадди кофӣ дорад²²³.

Аз диди Фаҳруддини Розӣ инсон бояд дар дуоҳои худ на танҳо ниёзҳои ухравӣ, балки эҳтиёҷоти дунявӣ худро низ талаб намояд. Аз нигоҳи ӯ дуоқунандагон се гунаанд: яке фақат дар талаби эҳтиёҷоти дунявӣ, дуввумӣ танҳо дар талаби ниёзҳои ухравӣ ва севвумӣ ҳам дар талаби эҳтиёҷоти дунё ва ҳам дар талаби ниёзҳои охират аст. Ӯ навъи дуввумиро ғайри машруъ (нораво) хонда, навъи севвумиро афзалу аҳсан доништааст, чунки одамӣ нотавон буда, ҳамеша дар пайи рафъи эҳтиёҷоти хеш аст. Аз ин хотир сазовор аст, ки барои рафъи эҳтиёҷоти доимии худ дар талаби дуо бошад. Ривоятро, ки Қафғол дар тафсири худ овардааст, Фаҳруддини Розӣ онро ба таври зерин ёдовар шудааст: Пайғамбар (с) ба аёдати беморе, ки бемориаш ӯро аз пой афғонидаву ҳолашро хело сангин карда буд, рафт. Чун беморро дар он ҳоли душвор дид, аз ӯ пурсид, ки пеш аз ин чӣ дархосте аз Худо кардааст? Марди бемор гуфт: Мегуфтам, Худоё барои наҷоти охиратам маро дар дунё ба уқубат гирифта нам. Пайғамбар (с) гуфтанд: Ба номи он Худое, ки пок аст, ту ба ин тоқат нахоҳӣ дошт, чаро то ҳол ин дуоро накардӣ ва бояд мегуфтӣ: «Парвардигоро бидеҳ ба мо дар дунё некӣ ва дар охират некӣ ва нигоҳ дор моро аз азоби дӯзах»²²⁴. Сипас пайғамбар (с) дар ҳаққи он марди бемор дуо

²²³ Муҳаммад ибни Умар Фаҳруддини Розӣ. Мафотеҳ-ул-ғайб (Тафсири кабири Розӣ). – Бейрут, 1994. – Ҷ. 1. – С. 190.

²²⁴ Қуръони карим, Бақара, 200.

намуданд, ки саранҷом шифо ёфт. Ф. Розӣ истифода аз ин дуоро, ки шомили тамоми некбахтиҳои дунёву охираат мегардад, неку аҳсан гуфта, се мартабаи саодати инсониро ба таври зайл шарҳ додааст: а) саодати баданӣ б) саодати рӯҳонӣ в) саодати хориҷӣ. Аммо саодати баданӣ ба ду чиз аст: яке сиҳатию солимӣ, дигаре ҷамолу зебоӣ. Саодати рӯҳонӣ бошад, ҳам ба ду чиз аст: яке такмили қувваи назарӣ ба илм, дуввумӣ такмили қувваи амалӣ ба ахлоқи фозила. Саодати хориҷӣ низ ба ду чиз мавҷуд мегардад: яке мол дигаре ҷоҳ. Вақте ки инсон дар дуои худ бигӯяд: «Парвардигоро бидеҳ ба мо дар дунё некӣ ва дар охираат некӣ ва нигоҳ дор моро аз азоби дӯзах». Пас, дуои ӯ ҳамаи ин саодатро дарбаргиранда аст. Баъд аз ин гуфтаҳо Фаҳруддини Розӣ аз ақл кор гирифта фармудааст: «Агар дар раге аз рағҳои инсон ё манбати (макони рӯйиши) мӯйе аз мӯйҳо дарде пайдо шавад, ба ночор инсон аз тоату ибодат ва ҷумла корҳои хайр бозмемонад, ё анҷоми онҳо барояш мушкил мегардад. Аз ин бармеояд, ки бояд инсон барои рафъи мушкилоти худ мадад хоҳад. Ҳамин тариқ, собит мегардад, ки басанда шудан дар дуо танҳо барои охираат ҷоиз набуда, бояд ҳам барои хайрияти дунё ва ҳам барои хайрияти охираат дуо карда шавад»²²⁵.

Аз назари Ф. Розӣ эҳтиёҷоти инсон ба молу ашё ду гуна аст: 1. ҳоҷати ҷисмонӣ, монанди таому шароб, пӯшиши бадан, манзил, ки инсон ночор ба миқдори муайяни ин ашё ниёз дорад ва дар сурати маҳрум мондан аз ин ашё эҳтимоли беморӣ ва ё марг ӯро таҳдид месозад; 2. ҳоҷати рӯҳонӣ. Барои тарбияи рӯҳ ва ахлоқи ҳамидаву камолоти инсонӣ талаби илм ҳатмист ва толими илм дар роҳи илм ва расидан ба марому мақсади хеш эҳтиёҷ ба хӯрдану пӯшидан, харчи роҳ, маҳалли зист, китобу дафтар, қаламу қоғаз ва ғайраҳо дорад, то ин ки ба хотири ҷамъу рӯҳи болида ба фарогирии илм машғул гашта, ба мартабаҳои балеанди он ноил гардад ва дастрасии аксари ин ашё вобаста ба дорой ва молу ашё аст. Пас, метавон гуфт, ки инсон барои рафъи эҳтиёҷоти ҷисмӣ ва рӯҳии худ пайваста дар пайи дастбӣ ва ниғаҳдории молу ашё аст. Албатта, дар касби мол инсон бояд меҳнати поку ҳалол дошта, онро бо касб ва заҳмати софдилона ба даст биёрад ва аз ҷавру ор ва даноат (пастӣ) дур бошад. «Бидон, ки дар касб эҳтироз бояд кард аз се чиз: ҷавр, ор, даноат (пастӣ). Аммо ҷавр ҷунон бошад, ки бо касе муомила кунанд ва ҳаққи ӯ ба ӯ нарасонанд ва ин

---

²²⁵ Муҳаммад ибни Умар Фаҳруддини Розӣ. Мафотиҳул ғайб (Тафсири кабири Розӣ). – Бейрут, 1994. – Ҷ. 1. – С. 337.

сабаби нуқсони касб шавад, зеро ки чун он зоҳир шавад мардум аз вай эҳтироз кунанд. Аммо ор чунон бувад, ки ҳирфатҳое (касбҳое) кунад, ки дар он нангу ори азим бошад, чун сила хӯрдан ва дашном шундан. Аммо даноат он бувад, ки касе санъати аслофи (гузаштагони) худ бигзорад ва сифате камтар аз он ихтиёр кунад... лекин мустаҳиқи зам (сазовори сарзаниш) касе шавад, ки санъати шарифи падар бигзорад ва санъати хасис ихтиёр кунад»²²⁶. Ва чун инсон молро ба даст орад, бояд онро дурусту мақсаднок истифода намояд. Яъне молро ба эътибори ҳолат ва адади аҳлу аёли худ ба гунае тақсим намояд, ки то музди меҳнати ояндааш басанда бошад ва ба касеву чизе муҳтоҷ нагардад ва аз касе қарздор нашавад, магар дар ҳолати зарурӣ, зеро бузургон фармудаанд: харҷ бояд мувофиқи дахл бошад.

Ба дахлу харҷи худ ҳар дам назар кун,
Чу дахлат нест, харҷ оҳистатар кун.

Фаҳруддини Розӣ дар «Ҷомеъ-ул-улум» харҷи молро ба муқтазои дахли он ба синну соли одамӣ ташбеҳ карда чунин овардааст: «Ҳар кас, ки дахли ӯ аз харҷ бештар бошад, моли ӯ дар нуму (афзоиш) бувад, чунон бошад, ки касе дар синни нуму (афзоиш) бувад, зеро ки зиёдати аҷзои ӯ бештар аз халали аҷзои ӯ бувад. Ва ҳар кас, ки дахли ӯ мусовии (баробари) харҷи ӯ бошад, ҳоли моли ӯ чун моли синни вуқуф (истодан) бувад. Ҳар кас, ки дахли ӯ камтар аз харҷи ӯ бувад, ҳоли ӯ чун ҳоли синни нуқсон бошад, чунон ки пире дар синни нуқсон аст, ло маҳола (ночор) ба марг анҷомад ва харҷи зоида бар дахл ба фақр ва бебаракатӣ анҷомад». Умуман, Ф. Розӣ дар тамоми қорҳо миёнаравиро хубу шоиста, арзёбӣ карда, дар ин бора қавли бархе уламоро чунин баён намудааст: Дар ҳар амре аз умур ва дар ҳар хулқе аз ахлоқ ду тараф – ифроту тафрит (зиёдаравию камравӣ) вуҷуд дорад, аммо он чи ҳақ ва боиси саодату сарфарозист ин миёнаравӣ дар ҳама ҳолат мебошад²²⁷. Ф. Розӣ дар ҳама ҳол миёнаравиро писандида, одамонро аз ифроту тафрит дар қорҳо барҳазар доштааст. Ӯ ҳангоми шарҳи маънои васат (миёна) бештар мафҳуми онро ба адлу ростӣ ва шоистагӣ маънидод карда гуфтааст, ки ҳеҷ шакке нест, ки ду ҷониб ифроту тафрит поину пастанд, лекин мутавасит миёни ин ду одилу фозил ва шоиста мебошад. Ё худ шоистатарин қисмати ҳар чиз васати он аст, чунки ҳар шайъ (чиз) дар

²²⁶ Муҳаммад ибни Умар Фаҳруддини Розӣ. Ҷомеъ-ул-улум. – Тошканд, 1315 ҳ. (1913 м.). – С. 435, 441.

²²⁷ Муҳаммад ибни Умар Фаҳруддини Розӣ. Мафотеҳ-ул-ғайб (Тафсири кабири Розӣ). – Бейрут, 1994. – Ҷ. 1. – С. 218.

нисбат ба аъзояш баробар аст, аммо халалу нуқсон ва фасоду табоҳӣ одатан аз атрофи он роҳ меёбад ва васати он дар ихотау ҳимоят то андозае маҳфуз мемонад. Ё ин ки атбоъ (пайравон) одатан раису роҳбари худро ихота намуда, дар васат қарор медиҳанд ва ин ҳам далолат бар афзалияти миёнаравию миёнаҳолӣ мекунад. Ф. Розӣ дар ин бора чандин қавлро зикр кардааст, ки саҳеҳтарину қавитарини он фармудаи пайғамбар (с) аст: «Хайр-ул-умури авсатуҳо», яъне миёнаравӣ дар ҳамаи корҳо хайр аст. Ва ҳам ӯ (с) дар ҷойи дигаре фармудаанд: «Алайкум бинамат-ил-авсат», яъне лозим гиред ба худ миёнаравиро²²⁸. Дар ҳаёти имрӯза низ аз рӯйи таҷриба собит шудааст, ки шахси миёнаҳолу миёнарав дар корҳо аксаран муваффақ гаштаву ба матлаб расидааст ва ҳамеша мавриди эҳтирому таҳсини аҳли ҷомеа гардидааст, зеро одатан дар ифрот аз худ рафтани аз ҳад гузаштан ва дар тафрит ақибмондагию сустӣ ва маҳрумию аздастдихӣ мушоҳида мегардад. Аммо мутавасит (миёнараву миёнаҳол) дар миёни ин ду ҳолат қарор мегирад, ки онро ҳама хуб гуфтаву сутудаанд.

Аммо хазинаву ниғаҳдории мол бояд барои эҳтиёт ва амри зарурату нобахангоме бошад, ки метавонад дар ҳаёти рӯзмарраи ҳар инсон ба таври ногаҳонӣ пеш ояд. Монанди беморӣ, садама, мусибат ва дигар мушкилоти зиндагӣ, чунки хазинаву пасандози мол аз рӯйи бухл ва ҳубби он оқибати нохуб дошта, афсусу пушаймонӣ меорад. Соҳибмолро сазовор аст, ки ба хотири ободии манзил ва беҳбуд бахшидан ба зиндагии ояндаи худ чизе аз музди меҳнати ҳармоҳа ва даромади молиаш кам - кам пасандоз намояд.

Ба андешаи Фаҳруддини Розӣ инсон бояд ба ғайр аз манфиат бурдан аз моли худ, ба дигарон низ нафърасон бошад, аммо дар додану бахшидани мол бояд аз чор хислат дурӣ ҷӯяд: «Асли паҷум дар нафақа кардан. Дар ин боб аз чаҳор хислат эҳтироз бояд кард, аз хасисӣ, аз тақтир ва аз исроф ва аз сууттадбир. Аммо хиссат он бошад, ки бар хештан ва дӯстон ва хидматгортон харҷ накунад. Ва аммо аз тақтир он бувад, ки бар худ ва бар аҳли байти худ харҷи лоиқ накунад. Ва аммо исроф он бувад, ки харҷ бар муқтазои (талаби) шаҳват, на бар вифқи маслиҳат. Ва аммо сууттадбир (тадбири бад, нодуруст) он бувад, ки қасди ӯ он бошад, ки харҷ бар вифқи маслиҳат бувад, лекин он мақсуд ҳосил нашавад, балки баъзе аз он чи фузул (зиёдат) бувад

---

²²⁸ Маъҳази пешин. – Ҷ. 2. – С. 84.

карда шавад ва баъзе аз он чи дар маҳалли хоҷат бувад карда нашавад»²²⁹. Ба назари Ф. Розӣ атову бахшиш ва хайру садақа бояд мувофиқи дороиву сарвати мавҷуда бошад, дар акси ҳол бухлу тангдастӣ ва ё исрофу зиёдаравӣ зоҳир мегардад. Ривоятест, ки соиле (гадое) ба назди дарвозаи баланду боҳашамате қарор мегирад ва аз он дарвоза ба ӯ чизи каму нокифояе дода мешавад. Фардои он рӯз соил ба даст табар гирифта ба назди он дарвоза меояд ва шурӯъ ба задану вайрон кардани он менамояд. Одамоне аз ӯ мепурсанд, ки чаро чунин амали нораво мекунад. Соил мегӯяд: Меҳоҳам, ки ин дарвозаро лоиқу мувофиқи атову бахшиши соҳиби он гардонам.

Фаҳруддини Розӣ дар тафсири «Мафотех-ул-ғайб» зимни шарҳи як оят амали хайрро тавзеҳ дода, фармудааст: Кори нек ё ба расонидани манфиат аст ё ба дур сохтани мазаррат (зарар). Аммо расонидани манфиат ду навъ аст: ҷисмонӣ аст ва руҳонӣ. Аммо расонидани манфиати ҷисмонӣ ба моду ашё сурат мегирад. Ба расонидани манфиати руҳонӣ ба воситаи илм ба амал меояд, ки он чиҳати такмили қувваи назариявӣ ва ё такмили қувваи амалӣ барои афъоли писандида мебошад.

Аз назари Фаҳруддини Розӣ нафси нотиқаи инсонӣ дорои ду қувва аст: яке назарӣ, ки камоли он дар итоат ва таъзими офаридагор аст ва дуввумӣ қувваи амалист, ки камоли он дар шафқату ғамхорӣ ба одамоне мебошад²³⁰. Ва ин шафқату ғамхорӣ метавонад ба шахсони муайян, монанди یتимону фақирон, пирону маъҷубон ва табақаи камбизоати аҳоли бошад ва ё метавонад ба тариқи умум бошад, ки аз он тамоми мардум нафъ меёбанд, ба мисли бинои мактаб, масҷид, беморхона, китобхона, обёрӣ ба заминҳою маҳалҳо, сохтмони роҳу пул ва ғайра. Ин гуна харҷи мол сабаби таҳсин ва обрӯю эътибори соҳибмол дар ҷомеа мегардад. Мардум чун аз касе саъю талош ва кӯшишу ғайраташро дар рафъи мушкилот ва мададу кӯмаки одамоне эҳсос намоянд, албатта ӯро дар корҳои хайраш дастгирӣ намуда, қоил ба самимият ва ҳурмату эҳтироми ӯ мегарданд. Ҳамчунин харҷи мол ба хотири корҳои нек, ободию созандагӣ, манфиати мардум шиддати майл ва ҳубби молро коҳиш дода, аз он дарак медиҳад, ки хушбахтии инсон на танҳо дар талаби мол ва ба даст овардани он аст, балки дар сарфу харҷи дурусти мол низ хушбахтию некбахтӣ вучуд дорад. Дар

²²⁹ Муҳаммад ибни Умар Фаҳруддини Розӣ. Ҷомеъ-ул-улум. – Тошканд, 1315 ҳ. (1913 м.). – С. 435, 441.

²³⁰ Муҳаммад ибни Умар Фаҳруддини Розӣ. Мафотех-ул-ғайб (Тафсири кабири Розӣ). – Бейрут, 1994. – Ҷ. 4. – С. 218, Ҷ. 6. – С. 77, 79.

сурати сарф намудани мол ба нафси худ, аҳлу аёл ва корҳои хайру шоиста, соҳибмол ба мисли шахси муборизе мегардад, ки бар моли худ ғолиб шудаду тасарруфи комил ёфтааст. Аммо дар акси ҳол $\bar{u}$ ба монанди шахси мағлубе мебошад, ки дар қабзаи моли худ асир ва ҳақиру нотавон гардидааст²³¹. Агар шахси молдор аз моли худ харҷ накунад ва онро танҳо чамъ ва хазина намояд, ҳубби мол дар қалбаш ба мисли маразе ҷой мегирад, ки муолиҷаи он бисёр душвор мешавад. Ҳикоятест, ки яке аз машоих пеш аз дохил шудани ҳаммом ангуштарини худро аз ангушташ бароварда онро ба шогирдаш медиҳад ва амр менамояд, ки он ангуштаринро фавран ба шахсе тӯҳфа намояд. Он шахс мегӯяд: «Эй шайх ин шитоб аз баҳри ҷӣ буд, шумо имкон доштед, ки ин ангуштаринро баъд аз баромадан аз ҳаммом ба ман ҳадя намоед». Шайх мегӯяд: «Хавф бурдам, ки мабодо бухл ва ҳубби он маро аз ин фикрам боз гардонад, аз ин хотир онро дарҳол ва бетаъхир ба шумо ҳадя намудам». Дар воқеъ табиати инсон ба гунаест, ки тамоюлаш ба мол хело зиёд аст. Ном гирифтани мол ба ин лафз низ ба ҳамин хотир аст, яъне ҳар шахсе ба мол майли зиёд дорад²³². Фаҳруддини Розӣ барои тамоюл ва рағбати инсон ба сӯи мол далели ақлиеро чунин баён мекунад: Пирамарди бисёр бойю солхӯрдае, ки дар ҳолати беморӣ ва марг қарор мегирад, чун аз ғорат ё дуздии молу ашёаш хабар ёбад, хеле ғамгин гашта ҳолаташ дигаргун мешавад. Ин дар ҳолест, ки $\bar{u}$ ба яқин медонад, ки дигар аз молу ашё $\bar{u}$ ро ҳеч суде нест ва $\bar{u}$ ро бар ин молу ашё ҳоҷате ҳам нест²³³. Ба ақидаи Ф. Розӣ молу ашёи инсон ин худ ризку рӯзии $\bar{u}$ ст. Ва дар ин ки ризқи инсон ба тақдираш вобастагии сахт дорад, чунин мисол меорад: Бисёр касонеанд, ки аз волидайнӣ худ ҳеч моле ба мерос набурдаанд, аммо чунон бою сарватманд гаштаанд, ки дар муқоиса аз падару модари худ ба маротиб ғанитар гаштаанд ва акси ин, бисёр нафароне ҳастанд, ки аз волидайнӣ худ моли зиёдеро ба мерос бурдаанд, лекин бо мурури замон фақир ва ҳатто муҳтоҷтарини мардум гаштаанд. Зоҳиран чунин ба назар мерасад, ки одоб, фарҳанг ва истифодаи дурусти мол ё риоя мегардад ва ё риоя намегардад. Дар мавриди харҷи мол ба

---

²³¹ Муҳаммад ибни Умар Фаҳруддини Розӣ. Китоб-ул-ахлоқ (Ан-нафс ва-р-руҳ ва шарҳу қувоҳумо). – Исломобод, 1968 (1388). – С. 111, 135.

²³² Муҳаммад ибни Умар Фаҳруддини Розӣ. Мафотеҳ-ул-ғайб (Тафсири кабири Розӣ). – Бейрут, 1994. – Ҷ. 4. – С. 218, Ҷ. 6. – С. 77, 79.

²³³ Муҳаммад ибни Умар Фаҳруддини Розӣ. Китоб-ул-ахлоқ (Ан-нафс ва-р-руҳ ва шарҳу қувоҳумо). – Исломобод, 1968 (1388). – С. 111, 135.

корҳои хайр бошад, бузургон фармудаанд: «Ҳар чӣ ба додан кам шавад, аммо илм ва мол ба додан афзун мешавад».

Чунонки қаблан зикр гашт, харчи дурусти мол дар зиндагӣ аҳамияти махсус дорад, зеро харчи нодуруст ва бемавриди мол метавонад боиси исроф, фақр, ранҷу ғам, нороҳатӣ ва ҳатто сарсонӣю саргардонии инсон шавад. Одатан шахси молдор худро соҳиби қуввату қудрат мепиндорад ва чун молаш бисёртар гардад, ӯ худро қувватноктару қудратмандтар меҳисобад ва ин боис мешавад, ки хоҳишу лаззати ӯ нисбат ба мол бештар гардад. Аз ҳаёт ва таҷрибаи рӯзгор маълум шудааст, ки касрати мол сабаби ғуруру ҳавобаландӣ ва саркашию нофармонии бештари одамон гаштааст. Дар ҳаёти имрӯза низ бисёр нафароне ёфт мешаванд, ки аз фарҳангу одоби молдорӣ ва дахлу харчи он ноогоҳу бепарво буда, аз сабаби харчи нодурусти мол ба гумроҳӣ ва баъзе мушкилоти зиндагӣ гирифта шудаанд. Хусусан, дар харчи мол ҷиҳати истифодаи зиёди сигор, навъҳои машруботи спиртӣ ва дигар маводҳои масткунанда, монанди афюну героин ва ғайри инҳо, ки оқибат инсонро ба беморӣ, фақр, қарз, сарсонӣ ва ҳатто ба маргу нестӣ мерасонад. Аз ин рӯ месазад ҳар фарди оқилро, ки аз молу ашё, сарвату дороии хеш нанозад, кибру ғурур накунад, балки дар онҳо назари боандешона дошта бошад. Фарҳанги молдорӣ, чигунагии дахлу харчи онро дуруст ба роҳ монад, то дар зиндагӣ шефтаю фирефтаи сарвату дорой ва молу ашё нагардад. Онҳоро василаи некбахтӣ, сарбаландӣ ва обрӯю эътибори худ дар байни ҷомеа бисозад.

Тарбия доир ба манъ аз истеъмоли машруботи масткунанда ва амсоли он

Фахруддини Розӣ чун дигар намояндагони аҳли илму адаб ба хотири солимии ҷомеа ва тандурустии бадан, одамонро аз нӯшидан ва истеъмоли маводи масткунандагӣ барҳазар доштааст. Ӯ дар «Мафотех-ул-ғайб» аз ақвоми гузаштаи аъроб ёдовар шуда, зикр намудааст, ки чун арабҳо ба нӯшидани шароб хеле тамоюлу рағбат доштаанд, аз ин хотир Худованд на ба якборагӣ, балки ба тадриҷ давра ба давра нӯшидану истеъмоли онро қатъиян манъ кард. Манъи тадриҷии онро метавон аз рӯйи лутф ва ҳикмати Худовандӣ гуфт, чунки ин амал дар ниҳоди онҳо хеле кӯҳан ва одати решагоре гашта буд. Аз ин хотир рафъи тадриҷии онро нишон аз осонсозӣю осонгирӣ

ва пухтакорӣ гуфтаанд. Пайғамбари ислом (с) ҳар чизи масткунандаро хамр ва истеъмоли ҳар масткунандаро ҳаром гуфтаанд²³⁴. Маънои хамр пӯшонидан аст, яъне ҳар чизе, ки масткунанда аст, он ақро мепӯшонад. Ва дар ҳар амре аз умур ва дар ҳар ҳукме аз аҳком иллоте мавҷуд аст. Ф. Розӣ дар ин маврид чунин овардааст: «Иллоти таҳрими хамр ҳамон чизест, ки онро Умар ва Муъоз баён намуда, гуфтанд: Эӣ пайғамбари Худо (с), хамр пӯшонандаи ақл ва аз байн барандаи мол аст, пас, аз ҳукми он моро огоҳ бикун...». Чунонки маълум мегардад иллоти аслии таҳрими хамр рупӯш кардани ақл ва монеъ шудани нури ақл ба дигар аъзо мебошад. Мусаллам аст, ки ақл ба мисли нутқ аз сифатҳои хоси инсонӣ ва ҷавҳари асосӣ дар вучуди инсон буда, шайъи мутамоизгардонандаи инсон аз дигар махлуқот аст. Ақл раис ва идоракунандаи тамоми аъзо, ҳиссиёт ва ҳаракоту саканот дар ниҳоди инсон аст. Фаразан, агар инсон ба дарахте ташбеҳ гардад, пас, асли он яъне решаи он ақл мебошад. Ҳоло бияндешем, ҳар он чизе, ки ба ақли инсон зиён орад ва пардаи торикию ноогоҳиро болои он андохта, ҳолати воқеии онро тағйир диҳад, чи гуна метавонад, ки барои инсон муфид бошад. Чун ақл махмур гашт, дигар барояш сифати фарқкунандагӣ миёни ҳаққу ботил, ҳалолу ҳаром, неку бад, хурду бузург боқӣ нахоҳад монд ва ба ҳар гуна амалу гуфторҳое, ки боиси ҷурму ҷиноят мешавад, гирифта мегардад, ки оқибати он ба ҷуз азобу пушаймонӣ чизи дигар нахоҳад буд. Ин аст, ки пайғамбар (с) хамрро умулхабоис (асли гуноҳон) номиданд²³⁵. Ф. Розӣ дар идомаи гуфтаҳои қайд кардааст, ки ақли инсон бузургтарин сифати инсонист, хамр бошад душмани ақл аст ва ҳар чизе, ки бо ақл душманӣ дорад, пасту беарзиш аст, аз ин бармеояд, ки истеъмоли хамр аз пасттарин ва беарзиштарин амалҳост. Возеҳтар карда гӯем, ақро барои он ақл гуфтаанд, ки он дар маҷрои иқоли (ресмон, пойбанди) шутур ҷорӣ аст. Яъне ҳар гоҳ инсонро табиаташ ба кори баде бихонад, ақл монеъ аз иқдоми он мешавад ва чун хамрро истеъмом намояд, табиати доӣ (даъваткунанда) холи аз ақли монеъ мемонад, пас, дар ин ҳол қодир ба иқдоми ҳар коре мегардад. Гуфтаанд, ки Ибни Абидунё мастеро дид, ки дар дасти худ бавл намуда, бо он рӯйи худро мешӯяд ва Худоро ҳамд мегӯяд. Аббос ибни Мардосро дар замони ҷоҳилият гуфтанд: Ҷаро шароб намешушӣ, то

²³⁴ Муҳаммад ибни Умар Фахруддини Розӣ. Мафотеҳ-ул-ғайб (Тафсири кабири Розӣ). – Бейрут, 1994. – Ҷ. 2. – С. 397.

²³⁵ Маъҳази қаблӣ. – Ҷ. 2. – С. 401.

ин ки чуръатат зиёда гардад. Ҷ дар посух гуфтааст: Ман намехоҳам, ки бо дасти худ ҷаҳолату аблаҳиро ба шиками (вучуди) худ дохил намоям ва розӣ нестам, ки субҳ саиду сарвари қавм бошаму бегоҳ аҳмақ ва аблаҳи он қавм бигардам.

Зарарҳои мавод ва машруботи масткунандагӣ бари ҳеч каси оқил пӯшида нест, ҳатто истеъмолкунандагони он аз ин зарарҳо огоҳу бохабар буда, аз кирдори бади худ норозию пушаймонанд, вале афсус, ки тарки одат амри маҳол аст. Чунонки дар боло зикр гашт, яке аз зарарҳои он нуқсон ба молиёти инсон аст. Муътодони (одаткардагони) ин ашӣ барои истеъмоли он розиянд, ки тамоми дороии худ, ҳатто баъзан вақт шарму ҳаё ва номусу имони худро аз даст диҳанд, ба дуруғу дудӣ даст бизананд, то ин ки маблағе пайдо намоянду хумори худро рафъ созанд. Дар ҳолати дастрас нагаштани маблағи лозимӣ ҳозиранд, ки ашӣи шахсӣ, баъдан оилавӣ ва ҳатто боарзишмандтарин ашӣро бифрӯшанду он маводро дастрас намоянд ва бо ин амал молиёти хонаводагии худро касод сохта, ба қарз мубтало гарданд. Дар баъзе ҳолат аз таъсири истифодаи бади он миёни дӯстон, ошноён, хешу таборон, ҳатто падару модар, бародару хоҳар ва зану шавҳар кинаву кудурат, нафрату адоват, ҷангу ҷанҷол ва фироқу ҷудоӣ сар мезанад, ки хеле нангини мутаассифкунанда аст. Ба хусус ҷудошавии оилаҳои ҷавон, ки тайи солҳои охир афзудааст ва аксари коршиносон яке аз сабабҳои асосии онро дар омода набудани ҷавонон ба издивоҷ ва дигарашро талоқ додан дар ҳолати мастӣ зикр кардаанд.

Агар ин мараз аз рӯйи бепарвоию беназоратии волидайн ба наврасону ноболиғон сироят намояд, пас, масъала ба се мушкилу печида мегардад, чунки ин амал дар онҳо ба тадриҷ одати саҳт мегардад.

Мутаассифона, иддаи ноболиғон аз боиси беназоратӣ ва бепарасторӣ аз доираи ахлоқ берун монда, ба сигоркашӣ, майнӯшӣ, нашъамандӣ ва дигар корҳои ношоям майл мекунанд, ки ин ба ғайр аз худситамкунӣ, худзабунсозӣ, худношиносӣ чизи дигаре нест. Агар ин кирдорҳои зишт зуд пешгирӣ карда нашавад, ба одати доимӣ табдил меёбанд ва солиёни сол, ҳатто баъзеҳо аз он умрбод халосӣ намеёбанд. Ин гуна одамон, ки нисбат ба худ дар бераҳмӣ устухон саҳт кардаанд, ба ҳодисаҳои нохуш-вайронкунии тартиботи ҷамъиятӣ, ғоратгарӣ, бешарафӣ низ даст мезананд ва бар илова зомини наслҳои носолиму ногирои худ мешаванд.

Барои он ки нохушиҳои зикрѐфта рух надихад, дар муассисаҳои таълимию тарбиявӣ ва оила заррае суст накардани тарбияи ҷинсӣ зарур аст. Дуруст ба роҳ мондани корҳои таълиму тарбиявӣ ва шаҳватшиносӣ гарави хуши ҳаёти оиладорӣ, устувории ақди никоҳ ва наслҳои солими оянда аст²³⁶.

Ба андешаи Ф. Розӣ ҳар он чизе, ки дар ҳукм бо ҳамр баробар аст, мисли нашъа, кӯкнор, банг, афюн ва анвои маводи муҳаддир, мисли героин, какаин, инчунин маводҳои сусту нотавонкунанда монанди носу тамоку ва ғайра ба инсон зарарҳои ҷисмӣ, равонӣ ва молику иқтисодӣ меорад, аз ин рӯ парҳез кардан аз онҳо ҳатмӣ ва боиси манфиату хушӣ мебошад. Донишҳои тиббӣ низ, ба хусус тибби муосир исбот менамояд, ки ҳамагуна машруботи спиртӣ, маводи муҳаддир, ҳатто носу сигор ба саломатии инсон зарар дошта, истеъмоли зиёд ва бардавоми онҳо сабаби беморӣ ва ҳалокати инсон мегардад.

Фаҳруддини Розӣ дар ҷараёни ин баҳс аз мавзӯи қимор ёдовар шуда, зикр намудааст, ки қимор яке аз воситаҳои фиреб, найранг ва муфту маҷсонӣ ба даст овардани молу ашё ё баръакс ба нохост аз даст додани амволу ашё мебошад, ки дар пай ҳасрат, надомат, кинаву бадбинӣ, адовату ҷанҷолро пайдо месозад. Дар Қуръони карим аз қимор бо номи майсир ёд шудааст, ки ин калима баргирифта аз ясара (ва юср) ба маънои осонӣ аст. Яъне қимор амлест, ки дар натиҷаи он шахси қиморбоз муфт ва бе меҳнату заҳмат соҳиби моли шахси дигаре мешавад. Баъзе аз фақеҳон гуфтаанд: Ҳар чизе, ки дар он маънои қимор, яъне гирифтани мол тавассути шахси барианда аз шахси бозанда ба василаи бозӣ бошад, он ҳам аз ҷумлаи қимор маҳсуб меёбад. Дар манотиқи гуногуни кишвар миёни ҷавонону наврасон бисёр бозихое мавҷуданд, ки дар онҳо маънои қимор мушоҳида мегардад. Чизи нигаронкунанда ин аст, ки дар ҷараёни баъзеи ин бозихо миёни ҷавонон, ки айёми ҷӯшу хурӯши ҳаёти онҳост, баъзан дашному ҳақорат, бадгӯиву бадбинӣ ва ҷангу ҷанҷолҳои бемаънӣ рух медиҳанд ва таъсири бади он на танҳо ба худи онҳо, балки ба волидайн ва хешу таборони онҳо низ мерасад.

Хулоса, истифода ва истеъмоли ҳама гуна машруботи масткунандагӣ, маводи муҳаддир, маводҳои заъфу нотавонкунанда ва анвои қимор ба одамоне ки онро зарарҳои ҳам ҷисмӣ, ҳам руҳӣ ва ҳам

---

²³⁶ Хайрулло Раҳимов, Абдулбоқи Нурув. Педагогика. – Душанбе: Ҳумо, 2007. – С. 214.

молию иқтисодӣ дошта, на танҳо дар осори Ф. Розӣ, балки то ба имрӯз аз тарафи олимону оқилон пайваста мавриди манъу пешгирӣ ва танқиду мазаммат қарор гирифтааст.

Накунад доно мастӣ, нахӯрад оқил май,
Наниҳад марди хирадманд сӯйи пастӣ пай.

Тарбия дар риояи одоби духули манзил ва иҷозат хостан

Аз ҷумлаи одобу ахлоқи неки инсонӣ иҷозат хостан барои дохил шудани манзил аст. Ф. Розӣ дар «Тафсири кабир» зимни шарҳи ояти 27-28-и сураи «Нур» ва дар партави ақволи пайғамбар (с) ин мавзӯро пайгирӣ карда, аз ҷумла чунин гуфтааст: Пеш аз даромадан ба манзиле (ғайри манзили худ) бояд иҷозати дохил шуданро хост ва баъд аз даромадан салом бояд гуфт, зеро дар духули бе иҷозат мумкин аст, ки нафароне дар дохил бошанд ва дар ҳолати ногувор қарор ёбанд. Борҳо ба таҷриба расидааст, ки дар дохил шудани бе изну иҷозат ба манзиле ранҷишу малолат, қаҳрию нофаҳмиҳо дар миёни дӯстону ақрабо ва наздикону пайвандон пайдо шудааст. Аз ин хотир гуфтаанд, ки иҷозат хостан се маротиба аст. Ба аввалӣ оромишу сукун эҷод мегардад, ба дуввумӣ салоҳияту омодагӣ зоҳир мегардад ва ба севвумӣ ё иҷозати духул аст ё баргаштан. Ва набояд ки маротиби изни духул пайи ҳам бошад, балки миёни онҳо андак фосилаи вақтӣ вучуд дошта бошад. Бузургон фармудаанд, ки ҳангоми мунтазир будан барои изни духул дар назди дар набояд дар рӯ ба рӯи дар истода шавад, чунки дар ин ҳол эҳтимол дорад, ки назари бинанда ба дохили манзил биафтад ва боиси нороҳатию озурдагии касе гардад. Хуб мебуд, агар иҷозатхоҳанда дар канори рост ё чапи дар истода шавад. Ва набояд ҳангоми изн хостан дари манзилро саҳт-саҳт куфт ё бо садои баланди дағалона фарёд зад, чунки ин гуна амалҳо метавонад боиси тарсу ҳарос ва озору азияти аҳли манзил гардад. Риояи дархости дохил шудани хона то ҷойе ҳатмӣ аст, ки аз ашхоси наздики худ мисли падару модар, бародару хоҳар ва дигарон, (ба истиснои ҳамсар дар баъзе ҳолат) бояд иҷозат хост. Марде аз пайғамбар (с) пурсид, ки оё аз хоҳари худ иҷозати духул ба хонаро бихоҳам? Пайғамбар (с) гуфтанд: Оё дӯст дорӣ, ки (нобаҳангом) ўро бараҳна бубинӣ? Марди дигаре дар ин бора аз Ҳузайфа пурсид. Ҳузайфа гуфт: Агар ноогоҳу беиҷозат дохил шавӣ,

мумкин аст, ки нохуш гардӣ. Аммо дар баъзе ҳолат имкон мегардад, ки бе иҷозат дохили манзили касе шуд. Масалан, нафаре дар соати муайян ба ҷойе даъват мешавад, дар ин ҳол метавонад, ки бе изн воридаи манзил гардад. Дар хонаҳои ғайримаскунӣ мисли корвонсарой, мусофирхонаҳо, хонаҳои ҷамъиятии сохташуда дар роҳҳои бозорҳо ва ғайра иҷозат хоستان барои духул ҳатмӣ нест. Ё дар баъзе маврид барои бархе аз ашхос вурӯду хуруҷи манзил ҷоиз гаштаву одат мешавад, пас, дигар барои онҳо низ иҷозат хоستان шарт намебошад. Ё ҳангоми сар задани нохӯшии мисли сӯхтор, дуздӣ, ҷангу ҷидол, талаби ёрӣ дигар ҳоҷат ба иҷозат хоستانی вурӯди манзил боқӣ намемонад. Лекин дар ғайри ин аҳвол риоя намудани иҷозат хоستان ба духули манзил ҳатмӣ ва зарурӣ буда, аз ҷумлаи маҳосини ахлоқ маҳсуб меёбад. Ва ҳангоме ки иҷозат барои даромадан дода шуд, бояд шахси воридшаванда ба аҳли хона салом диҳад, зеро салом беҳтарин васила барои рафъи ваҳшату ҷудойӣ, ноошноӣю бегонагӣ ва сабаби шиносоӣю дӯстӣ ва бародарӣю муҳаббат мегардад. Дар ҳадисе пайғамбар (с) фармудаанд: Агар рафъи кинаву кудурат аз дилҳоягон шуморо хурсанд созад, пас саломро дар миёни худ ифшо намоед. Ва дар ҷойи дигар низ салом доданро аз ҷумлаи ҳуқуқи бародарӣ шумурдааст²³⁷.

Тарбияи инсонии комил

Пушида нест, ки ҳамаи муаллифону мусаннифон дар таълифоту таснифоти худ ба масъалаи тарбияи инсонии комил диққати ҷиддӣ додаанд ва қариб ҳамаи онҳо ин мавзӯро ҳамчун мавзӯи аслии ва меҳварии асарҳои худ қарор додаанд, зеро мавзӯи мазкур фарогири бахшҳои гуногуни масоили ҳаётӣ буда, дар рушду нумӯ ва тақомули маънавияти инсонӣ нақши бузургро доро мебошад.

Фаҳруддини Розӣ ба бузургии мақому мартабаи инсон аз бештари маҳлуқоти дигар қоил буда, дар навбати аввал ҷиҳати шарҳу баёни андешаи худ, маҳлуқотро ба чор қисм ҷудо карда гуфтааст: «Қисми аввали маҳлуқот дорои ақлу ҳикмат буда, аз табиату шаҳват орианд: онҳо фариштагон мебошанд. Қисми дуввум дорои табиату шаҳват буда, аз ақлу ҳикмат холиянд: онҳо ҷаҳорпоёнанд. Қисми сеvvум ҳам аз ақлу ҳикмат ва ҳам аз табиату шаҳват холиянд: онҳо

²³⁷ Муҳаммад ибни Умар Фаҳруддини Розӣ. Мафотеҳ-ул-ғайб (Тафсири кабири Розӣ). – Бейрут, 1994. – Ҷ. 8. – С. 356-359.

²³⁸ Муҳаммад ибни Умар Фаҳруддини Розӣ. Китоб-ул-ахлоқ (Ан-нафс ва-р-руҳ ва шарҳу қувӯҳумо). – Исломобод, 1968 м. (1388 ш.). – С. 3.

ҷамодоту набототанд. Қисми чорум ҳам дорои ақлу ҳикмат ва ҳам дорои табиату шаҳватанд: онҳо инсонҳоянд»²³⁸. Дар афзалияту авлавияти инсон аз ҷаҳорпоён ҳеҷ шакке вучуд надорад, чунки инсон ба ғайр аз табиату шаҳват боз дорои ақлу ҳикмат аст. Бартари инсон аз ҷимодоту наботот дар он аст, ки ҷимодоту наботот аз ду қувваи мазкур, яъне ақлу ҳикмат ва шаҳвату табиат маҳруманд. Дар ин ҷо афзалияти инсон бар ду навъи маҳлуқот, ки аксариятро ташкил медиҳад, собит мегардад²³⁹. Танҳо як қисми он боқӣ мемонад, ки онҳо фариштагонанд ва баҳси онро бо баёни орою афкори мухталиф дар мақолае бо номи «Баъзе афкори фалсафӣ-диниӣ Имом Фаҳруддини Розӣ» зикр намудаем²⁴⁰. Нуктаи муҳими баҳс ва хулосаи он чунин аст, ки агар ақли инсон бар шаҳваташ ғолиб ояд, ӯ бартар аз фаришта мегардад, аммо агар шаҳваташ бар ақл ғолиб ояд, ӯ аз ҷаҳорпо бадтару пасттар мегардад.

Фаҳруддини Розӣ мефармояд, ки бояд ҳар як инсон аз рафтор, гуфтор, афъол ва мақоми худ бияндешад ва дарёбад, ки амалаш чӣ гуна аст ва мартабааш дар кадом сатҳ қарор дорад. Агар мақому мартабааш паст аст, бояд истеъдод ҳосил кунад ва худро бо авсофи ҳамида ва ахлоқи писандида ораста гардонад: Эӣ дарвеш агар меҳохӣ, ки бидонӣ дар кадом мартабаи, ба шарҳ тақрир кардаам дар ҷойҳои дигар, ин ҷо ҳам тақрир кунам. Бидон ки агар меҳурӣ ва меҳуспӣ ва шаҳват мекунӣ ва кори дигар намекуни ва чизи дигар намекунӣ ва чизи дигар наметалабӣ аз баҳоимӣ (ҷорпой). Агар бо вучуди ин ки меҳурӣ ва меҳуспӣ ва шаҳват мекунӣ ва ғазаб мекунӣ ва бо мардум ҷанг мекунӣ ва озор мерасонӣ, аз сибой (даррандаӣ). Агар бо вучуди ин ки меҳурӣ ва меҳуспӣ ва шаҳват мекунӣ ва ба макру ҳилат зиндагонӣ мекунӣ ва дурӯғ меғӯйӣ, аз шайтонӣ. Ва агар ин намекунӣ ва озор намерасонӣ, балки роҳат мерасонӣ ва макру ҳилат намекунӣ ва дурӯғ намеғӯйӣ, балки бо ҳама ростгуфтор ва росткирдорӣ, аз малоикӣ. Ва дар талаби илм ва маърифат худро бишносӣ ва Худоро бидонӣ, аз одамиёни. Акнун вақти он аст, ки истеъдод ҳосил кунӣ ва бо рӯҳи изофӣ зинда шавӣ. Ва гуфта шуд ки истеъдод он аст, ки аз

²³⁹ Муҳаммад ибни Умар Фаҳруддини Розӣ. Мафотиҳул ғайб (Тафсири кабири Розӣ). – Бейрут, 1994. – Ҷ. 7. – С. 374.

²⁴⁰ Пиров. С. Баъзе афкори фалсафӣ-диниӣ Имом Фаҳруддини Розӣ // Паёмномаи фарҳанг. – Душанбе, 2013. – №2 (21). – С. 101-108.

авсофи замима ва ахлоқи нописандида тамом пок шавӣ ва бо авсофи хамида ва ахлоқи писандида ораста гардӣ²⁴¹.

Ба андешаи Фахруддини Розӣ инсон ҷавҳарест мураккаб аз нафс (рӯҳ) ва ҷисм (бадан). Ҷисми инсон кӯмакрасон ва ҷун олати иктисоби ашъву аъмоли нек ходими рӯҳ маҳсуб меёбад. Ў нафс ва ҷисми инсониро ашрафи нуфус ва аҷсоми мавҷудоти олам арзёбӣ намуда, чанд қувваро дар вучуди инсон ба шумор овардааст. Аз ҷумла қувваи физой, нумӯ (афзоиш), тавлид, ҳис ва ҳаракат. Ва дар раъси онҳо қувваи оқилаи мудрикаест, ки ба воситаи он инсон аз дигар махлуқоти рӯйи замин мутамоиз мегардад ва бо ин қувва ҳақоқи ашъро дарк намуда, дар ҳолати истифодаи дурусти он ба мартабаҳои баланди инсонӣ мерасад.

Ф. Розӣ дар «Мафотех-ул-ғайб» тибқи нишондоди улуми ақлӣ аз чор қувваи инсонӣ сухан карда, мақсад аз тоату ибодатро барои саркӯб ва мағлуб сохтани се қувваи зиёновари инсонӣ маънидод кардааст: Тибқи нишондоди улуми ақлӣ собит гаштааст, ки инсон дорои чор қувва аст: шаҳвонӣ (ҳайвонӣ), ваҳмӣ (шайтонӣ), ғазабӣ (даррандагӣ) ва ақлӣ (малакӣ) ва мақсад аз тамоми ибодот мағлуб сохтани се қувва аз ин қуввахост: шаҳвонӣ, ваҳмӣ ва ғазабӣ²⁴².

Ў махлуқотро, бинобар чанд ваҷҳ, тақсимбандӣ намуда, дар навбати сеюми тақсимот, баъзе махлуқотро комил ва баъзеро ноқис ва баъзеи дигарро гоҳо комил ва гоҳо ноқис арзёбӣ кардааст. Фариштагонро дар қисмати аввал, ҳайвонотро дар қисмати сонӣ ва инсониятро дар қисмати севвум қарор дода, ба муболиға гуфтааст: «Ҷисми севвум онҳое, ки метавонанд гоҳо комил бошанд ва гоҳо ноқис, пас, агар ба ҳадди камоли хеш бирасанд, ҳамрадифи малоик мегарданд, аммо агар ба сӯйи пасти мақоми шаҳвату ғазаб фуруд ояд, дар канори баҳоим (чаҳорпоён) қарор мегирад. Пас, дар ҳолати шаҳват ба мисли хуки бастаи гуруснае мегардад, ки беибо ба хӯрдани наҷосат мепардозад ва ё ба мисли магасе мебошад, ки доимо майлаш ба ифлосиҳо равона мегардад. Дар ҳолати ҳашму ғазаб ба монанди саги газанда ё шутури ҳамлавар ва ё ба монанди оташи сӯзандаву сели

²⁴¹ Имом Ҷаъфри Содик, Имом Фахри Розӣ. Фолнома (дастхати форсӣ), Китобхонаи милли Тоҷикистон, № ИНВ 1722. – 138 с.

²⁴² Муҳаммад ибни Умар Фахруддини Розӣ. Мафотех-ул-ғайб (Тафсири кабири Розӣ). – Бейрут, 1994. – Ҷ. 2. – С. 319.

²⁴³ Муҳаммад ибни Умар Фахруддини Розӣ. Китоб-ул-ахлоқ (Ан-нафс ва-р-руҳ ва шарҳу қувухумо). – Исломобод, 1968 м. (1388 ш.). – С. 11.

фарққунанда мебошад»²⁴³. Шигифт он аст, ки як тан метавонад бо риояи қавонини одамӣ ба мақоми баланди нуронӣ бирасад ва ҳам метавонад аз ин мақому мартаба маҳрум гашта, дар мавқеи пасти зулмонӣ ҷой гирад. Фахруддини Розӣ ин матлабро ҳангоми шарҳи маънои тасаввуф ва баёни вазоифи солиқ (роҳрав) чунин зикр кардааст: «Бидон, ки шариат гуфтаи пайғамбар (с) ва тариқат кардаи ӯ ва ҳақиқат дидаи ӯ (с), мебошад». Ин матлаб дар ривояте аз саиди анбиё мазкур аст: «Шариъат ақволи ман ва тариқат афъоли ман ва ҳақиқат аҳволи ман аст». Солиқро бояд, ки аввал илми шариат, он чи зарурист, биомӯзад ва ба ҷой орад, то аз анвори ҳақиқат ба қадри саъй ва кӯшиши вай рӯй намояд. Эй дарвеш, ҳар ки қабул мекунад, он чи пайғамбар (с) гуфтааст, аз аҳли шариат аст. Ва ҳар ки мекунад он чи пайғамбар (с) кардааст, аз аҳли тариқат аст. Ва ҳар ки бинад он чи пайғамбар (с) дидааст, аз аҳли ҳақиқат аст. Ҳар ки ҳар се дорад, ҳар се дорад, ҳар ки ду дорад, ду дорад ва ҳар ки яке дорад, яке дорад ва ҳар ки ҳеч надорад аз ин, ҳеч надорад. Эй дарвеш, ин тоифа, ки ҳар се доранд комиланд ва эшонанд пешвои халқ. Ва он тоифа ки аз ин се ҳеч надоранд, ноқисонанд ва эшонанд, ки аз хиссат (пасти) баҳоиманд, балки аз баҳоим (чаҳорпо) фурутаранд. Эй дарвеш, суратро эътибор нест, маъниро эътибор аст. Ф. Розӣ ин матлабро дар мавриди ном ва маъноии он чунин баён доштааст: «Зебоии ном на ба зот аст, чунки он иборат аз алфозу асвот (овозҳо) аст, балки зебоии ном ба хогири маъноии он аст»²⁴⁴. Агар сурат бо маънӣ бошад, ҳар дуру эътибор бошад, агар маънии одамиён дорад, одамӣ бошад, агар маънии ҳайвонот дошта бошад, ҳайвон бошад. Доно ҳамаро мебинад ва мешиносад ва бо ҳама месозад...»²⁴⁵.

Фахруддини Розӣ нафси одамиро бо ҳайвонот дар вучуди се рӯх (қувва) муштарак доништа, бартарии дигари инсониро аз ҳайвонот дар вучуди қувваи нотикаи инсонӣ арзёбӣ кардааст: «Бидон, ки то ба ин ҷо, ки гуфта шуд одамӣ бо дигар ҳайвонот шарик аст, яъне дар байни се рӯҳи наботӣ ва рӯҳи ҳайвонӣ ва рӯҳи нафсонӣ. Аз ҷиҳати он ки ҷумлаи одамиён ва ҷумлаи ҳайвонот ин се рӯҳ доранд ва одамӣ чизи дигаре дорад, ки ҳайвонот надоранд ва он нутқ аст. Ва одамиён, ки мумтоз мешаванд аз дигар ҳайвонот бо ин, нафси нотика аст».

²⁴⁴ Муҳаммад ибни Умар Фахруддини Розӣ. Мафотеҳ-ул-ғайб (Тафсири кабири Розӣ). – Бейрут, 1994. – Ҷ. 8. – С. 14-15.

²⁴⁵ Имом Чаъффри Содик, Имом Фаҳри Розӣ. Фолнома (дастхати форсӣ), Китобхонаи милли Тоҷикистон, № ИНВ 1722. – 138 с.

Фахруддини Розӣ сифати дигари мутамоизаи инсонро аз ҳайвонот, дар дороии чавҳари ақл баён карда, истифодаи саҳеҳу дурусти онро сабаби комёбии инсон дар ҳар ду олам гуфтааст, чунки инсон бо ақли маоши худ зиндагиашро дар рӯйи замин обод месозад. Аз ҷумла иморат кардани биноҳо, обёрии заминҳо, кишту зироат ва ғайраҳо мебошад. Ва ҳам бо ақли хеш тафаккуру тадаббур намуда, худ ва Худоро мешиносад, ҳақро аз ботил ва ростро аз дурӯғ ҷудо менамояд: «Ин ақл аст, ки иморати рӯйи замин мекунад, бар рӯйи замин обҳо равона кунад ва мазрааҳо (зироатҳо) созад ва боғ ва бустон пайдо кунад ва бар рӯйи дарё киштиҳо равона кунад, дарахти машриқ ба мағриб барад ва дарахти мағриб ба машриқ кашад ва монанди ин бисёр мекунад ва ин ақдро ақли маош мегӯянд. Ва он ақле, ки расули Худо (с) фармудааст, ки «Ал-ақлу нурун фил қалби яфруқу байнал ҳаққи вал ботили», он ақли дигарест...»²⁴⁶.

Умри инсон мувофиқи сарнавишташ иборат аз рӯзҳо, моҳҳо ва солҳоеанд, ки ҳар соати он дар тарбия ва такмили маънавиёти одамӣ нақши муҳиме доранд. Ба андешаи Ф. Розӣ инсон бояд тамоми умри худро азизу гиромӣ дошта, ҳар як лаҳзаи онро оқилонаву пурсамар истифода намояд. Ба гуфтаи ӯ ҳаёти одамӣ дорои чанд марҳилаест, ки ҳар марҳила бо эътибори гузариши синну сол ва табиату мизочҳои гуногуни инсонӣ, вижагиҳои худро дорад. Бинобар ин инсон бояд ба ҳар давраи синну соли худ назар намуда, аз манофеъ ва зиёнҳои имкондоштаи ин айём, огоҳ бошад, то тавонад аз ҳар лаҳзаи ҳаёти худ баҳравару комёб гардад. Ф. Розӣ синну соли одамиро ба анвои зерин ҷудо карда, баъзе ҳолатҳо ва хусусиятҳои мавҷудаи ин давраро чунин зикр намудааст: ...Синни нумӯ ва афзун шудан ва ин то соли бистум бувад ва синни вуқуф, яъне бар як ҳол будан ва ин то чил сол бувад ва синни кухулат, яъне тамом расидан то соли шаст бувад ва синни шайхухат, яъне пирӣ ва ин то охири умр бувад. Бидон, ки синни намо (ё нумӯ) ҳосил мешавад аз умури баданӣ дар вай, мисли будани табиати зоида ва дар ҳарорат ва рутубати муътадила... Ва ин одамӣ ба ғоят мустаиди (омодагии) фараҳ ва сурур бувад. Ва ҳосил мешавад аз умури нафсонӣ, мисли будани нафс холи аз ақоиди росиха (устувор, побарҷой) ва таҷрибаи бисёр дар хайрот ва шурур (бадиҳо). Ва мутафарреъ (шоха) мешавад бар ин ҳолати баданӣ ва ҳолати нафсонии ахлоқ ва аҳвол.

---

²⁴⁶ Маъхази қаблӣ.

Аввал он, ки шаҳват ва нерӯе, ки мақсур (басанда) бар умуре бувад, ки ба мутоваати (пазириши) бадан бошад, чун никоҳ ва либос ва бӯйҳои хӯш ва амсоли он бар эшон ғолиб бувад.

Дуввум он, ки малул бошад дар ҳама корҳо ва зуд аз ҳол ба ҳоле бигарданд, сабаб он, ки мизочи гарм ва тар қабули тасаввурот ба зудӣ намояд ва зуд тарк кунад ва дар он тасаввурот чун ба мақсуд расад, ба дигаре майл кунад.

Севвум он, ки дӯстии каромат ва бузургӣ бар эшон ғолиб бувад ва ба ҷамъи мол майле чандан нанамоянд, ба он ҷиҳат, ки заҳмат ва машаққати дарвешӣ бикашидаанд.

Чорум он, ки табоеи эшон ба ҳар чиз, ки бигӯянд, майл кунад ба мучиби фараҳ ва хушдиӣ, ки дар эшон аст ва чунончи зикр кардем, таҷриба наёфта бошанд ва ғолиб бар табиати эшон хайрот бувад на шурури офот.

Панҷум он, ки ғолиб бошад бар эшон шарм ва ҳаё, сабаб он, ки дар фавоҳиш шурӯъ накарда бошанд, ки сабаби бешармӣ бувад ва бар фитрати асли боқӣ монда бошанд ва низ ба сабаби андаке таҷриба ва улум нафси худро дар корҳо муқассир донанд.

Шашум он, ки ғолиб бувад бар эшон марҳамат бар ғайр ва дур бувад аз табиати эшон ғилзат (дуруштӣ) ва саҳтдиӣ ва сабаб он аст, ки зикр кардем.

Аммо синни ҳадосат (тозагӣ) ва ҷавонӣ, шакке нест, ки синни камол аст ва хушкӣ ва гармӣ дар он табиат лобудда (ногузир, зарурӣ) бувад ва ин низ мучиби анвои ахлоқ аст:

Аввал он, ки шодӣ дӯст доранд ва сурур ва фараҳ тамом ва комил намешавад магар ба муошират ва мусоҳабат (дӯстӣ, ҳамдамӣ). Лоҷарам (ночор) дӯстон ва ёронро дӯст доранд на аз барои он, ки манофеи ақлия ҳосил аст, балки аз барои хусули лаззат ва аз барои ин аст, ки ҳазл ва бозича дӯст доранд.

Дуввум он, ки дар некӯии гумон бар нафс ифрот (зиёдаравӣ) кунанд ва дар нафси худ ҳама чизро ба камол донанд ва тасаввур кунанд.

Севвум он, ки ғазаб бар эшон ғолиб бувад. Ғазаб иборат аз дигаргуниест, ки дар мизочи инсон ҳангоми ғалаёни хуни қалб бо сабаби мушоҳида намудани ҳар чизи нохуш пайдо мегардад²⁴⁷. Ва ҳар вақт ки ғазаб ғолиб шавад, хавф камтар бувад, сабаб он, ки хавф ва

---

²⁴⁷ Муҳаммад ибни Умар Фахруддини Розӣ. Мафотеҳ-ул-ғайб (Тафсири кабири Розӣ). – Бейрут, 1994. – Ҷ. 1. – С. 602.

ғазаб бо якдигар чамъ шаванд ва ба ин сабаб бар зулм кардани зоҳир иқдом намоянд, агар чӣ зиён ва расвой ба эшон расад. Аммо бо ин ҳама ғолиб бар табиати эшон марҳамат ва нармдилӣ бувад, ба чиҳати он, ки мазлум шиносанд. Филҷумла таваққуи (умеди) карам ва бахшиш аз эшон беш битвон кард ки аз пирон.

Аммо синни шайшухат, бидон, ки ин син синни ғалабаи бурудат ва хушкӣ бувад бар мизоч ва синни бисёрии тааллуқот ва тасаввурот ва бисёрии таҷриба ва вақоеъ бувад. Ва ин аҳволи бадания ва нафсония мучиби ахлоқи бисёр аст ва он дар ҳақиқат зидди ахлоқест, ки дар синни нумӯ бувад:

Аввал он, ки аз барои ҳар кас тавозуъ накунад. Пас, сабаб хушкӣ, ки ғолиб аст бар мизочи эшон ва дигар он, ки бисёрии таҷрибаи эшон мучиби таваққуф (собит будан) бувад дар корҳо ва ин маънӣ мучиби қиллати тавозуъ ва инқиёд (итоат) бувад.

Дуввум он, ки бар ҳеч чиз ҳукми ҷазм накунад, магар бар он, ки таҷриба бисёр ёфта бошад, пас, ҳама чиз бар ҳукми мотақаддам (пешин) бувад. Ва агар дар мустақбал аз коре ҳадис кунанд, дар он шакл баранд ва ба лаала (шояд) ва асо (кошки) иборат кунанд. Ва ин мӯчиби хулқи дигар бувад ва он ин аст, ки одати эшон набувад дар муҳаббат ва буғз муболаға намудан, балки дар дӯстӣ чун душманон бошанд ва дар душманӣ чун дӯстон.

Севвум он, ки дар чамъи мол рағбат намоянд бештар аз он, ки дар ҳосил кардани ҳамд ва санои ҳазрати офаридагор ва ин сабаб таҷрибаи эшон аст аҳволи дарवेशиро.

Чорум он, ки ахлоқ ва хисоли эшон нописандида бувад, сабаб бисёрии таҷрибаи эшон ва ҳақир шумурдани ғайри худро, сабаб он, ки ҳар чизро боз мушоҳида кардаанд, борҳо мисли он мушоҳида кардаанд ва ин мӯчиби қиллати таъзим ва инқиёд бувад.

Панҷум он, ки чубн (тарсандагӣ) муставлӣ (соҳиб, ғолиб) бувад бар эшон ва сабаб он аст, ки зикр кардем.

Шашум он, ки илми эшон ба оқибати корҳо тамом бувад ва ин сабаби бисёрии таҷриба бувад.

Ҳафтум он, ки эшон бар хилофи ҷавонон бошанд дар умури муҳаррика (бесубот), балки эшон ба сӯйи сукунат (оромӣ) моилтар бошанд. Ва ин сабаб хушкӣ мизочи эшон аст ва ба ин сабаб дар корҳо тарснок бошанд. Ва аз барои тарс ва баддилӣ бувад, ки ҳирс бар чамъи мол бар эшон ғолиб бувад ва шаҳвати эшон бар манокеҳ (никоҳу издивоҷ) ва манозир кам бувад ва ин сабаби заволи ҳоҷати

эшон аст аз он, ки шаҳвати хӯрдан бар эшон ғолибтар бувад ва ин сабаби мизоҷи сард ва хушк бувад. Ва аз тавобеи он мизоҷ он аст, ки дӯстдори адл ва умарои олим бошанд ва ин сабаби заъф ва баддилӣ бувад, зеро ки майл ба адл аз барои дӯстии саломат бувад ё аз фазилати нафс бувад ва ё сабаби истилои хавф бар нафс...

Ҳаштум он, ки бешармӣ ғолиб бувад бар эшон ва ин сабаб он аст, ки қабоеҳ бисёр мушоҳида кардаанд аз нафси худ ё аз нафси ғайр борҳои бисёр ва бисёри мушоҳида мучиби қиллати вақъ (эътибор, иззат) бувад.

Нӯҳум он, ки умеди эшон ба хайрот камтар бувад ва ин сабаб он аст, ки аҳволи олам бисёр мушоҳида кардаанд ва ғолиб бар аҳли олам ҳирмон ва навмедӣ бувад ва ба ин сабаб хавф ва андӯҳи эшон бисёр бувад ва баҳҷат (шодӣ) ва сурур камтар бувад.

Даҳум он, ки ғазаб бар ӯ заиф бувад, аммо ҳиддат (сабукӣ, тезӣ), ба сабаби он, ки мизоҷи эшон мушобеҳи мизоҷи беморон аст. Ва ҳамчунон, ки бемор сареулғазаб (зудғазаб) бувад, ин ҷо низ чунин бувад. Ва аммо сабаби заъф аз барои ин он, ки истилои хавф ва баддилӣ бар эшон манъ намояд аз истикмоли ғазаб.

Ёздаҳум он ки зикр кардем, ки чун бар зулм сареҳ моил (набувад), пас, мегӯем, ки шайх рағбат накунад дар зулми сареҳ ва ин сабаби истилои бурудат бувад бар мизоҷи ӯ, ки мӯчиби хавф ва баддилӣ бувад ва хавф ва баддилӣ монанд аз изҳори ғазаб, магар он, ки зулм бар сабили хуфия (пӯшида) ва макр аз шуюх (пиронсолон) бештар бувад ки аз ҷавонон.

Дувоздаҳум он, ки раҳмат ва меҳрубонӣ мекунад бар ғайри худ, лекин ба сабабе, ки мухолифи раҳмати ҷавонон бувад, зеро ки ҷавон раҳмат мекунад сабаб дӯстии ӯ мардумонро, аммо машоих раҳмат мекунад бар мардум сабаб заъфи нафси худ ва аз тарси он, ки агар бар касе зулм кунад, он зулм сабаби иқдоми ғайр бувад бар қаҳри ӯ.

Аммо синни кухулат он аст, ки дар муқаддимаи шайхухат бувад ва аз миқдори ҳис таназул (поён) накунад ва ахлоқи эшон мутавассита (миёна) бувад миёни шуҷоат ва таҳаввур (бебокӣ, бепарвой) ва ҷубн ва ҳамчунин миёни тасдиқ ва такзиби ҳар чизе. Ва ҳиммати эшон омезанда бувад нофеъро ба ҷамил (зебо, хубтар) ва ҷиддро ба ҳазл ва авф кардан бо шуҷоат ва ба ин сабаб (Худованд) фармуд: «Чун ба чилсолагӣ расид ва рост истод, ҳукм ва илм ба вай

додем»²⁴⁸. Ва ҳикоят кунанд, ки мудуки ачам ихтиёр намекарданд бо душманони қавӣ, магар асҳоби ин синро ва ин сабаб он аст, ки қувват мутакомила аст дар ин син ва қуввати ҷисмония ғайри мутаноқиса (коҳишёфта, кам)²⁴⁹. Мақсад аз баёни давраҳои гуногуни синну соли одамӣ ва баъзе вижагиҳои он дар ин мавзӯ ба хотири он аст, ки ҳар як шахс бояд қадру қимати умри хешро бидонад, зеро маънавиёти инсон комил намегардад магар ба тадриҷ дар тӯли ҳаёти ӯ. Дар илми педагогикаи имрӯза низ ба эътибор гирифтани синну соли хонандагон ва донишҷӯи хусусиятҳои мароҳили рушди синнусолии онҳо аз масоили муҳими таълиму тарбия ба шумор рафта, дар комёб шудани натиҷаҳои назарраси таълиму тарбия нақши вижаеро дорост: «Дар педагогика ва равоншиноӣ рушди синнусолии инсонро аз рӯзи таваллуд то давраи гирифтани маълумоти миёнаи умумӣ ба марҳилаҳои зайл тақсим мекунанд: сини мактабӣ, сини хурди мактабӣ, сини миёнаи мактабӣ, сини калони мактабӣ. Донишҷӯи хусусиятҳои инкишофи физиологӣ анатомӣ ва равоншиносӣ педагогӣ ин марҳилаҳо барои мураббӣ, муаллимон ва онҳое, ки ба тарбияти кӯдакон, наврасон ва ҷавонон саруқор доранд, ниҳоят зарур аст, зеро ҳар марҳилаи рушд сирӯ асрорҳои ошқору ниҳони қонунии худро дорост. Ин қонуниятҳои рушди кӯдакон, наврасон, навҷавонро надоништа, дар тарбият ва омӯзиши онҳо ба натоиҷи дилхоҳ ноил шудан ғайриимкон аст... Педагогҳои бузурги гузашта нисбати таълиму тарбият ба синну сол ва донишҷӯи хусусиятҳои кӯдакон эътибори махсус додаанд: муаллим мисли қосиб, сифат, хусусиятҳои одамеро, ки ташаккул медиҳад, бояд донанд (Я. Каменский); қабл аз кӯдакро омӯзонидан, ӯро бояд аз ҳар ҷиҳат омӯхт (К. Д. Ушинский)»²⁵⁰.

Фахруддини Розӣ дар мавриди аҳли ҳақиқат ва амалу нишонаҳои онҳо сухан карда, даҳ сифатро аз хасоиси амали онҳо ном бурдааст: Амали аҳли ҳақиқат ва аломати эшон ҳам даҳ чиз аст: Аввал он аст, ки ба Худо расида бошад ва Худоро бишнохта бувад ва баъд аз шинохтани Худо тамомати ҷавоҳири ашӯ, камо ҳия (ҳамон тавре, ки ҳаст) доништа бувад. Дуввум сулҳ аст бо ҳама кас. Аломати он ки солиқ ба Худо расидааст, (ин аст) ки бо халқи олам ба як бор сулҳ кунад ва аз

²⁴⁸ Қуръони қарим, Юсуф, 22.

²⁴⁹ Фахруддини Розӣ. Рисолаи «Ал-фиросат». Тарҷумаи Лутфуло Азизи Ҳаравӣ // Маҷаллаи «Таърихи илм». – Теҳрон, 1384 ш. – №4. – С. 139-200.

²⁵⁰ Хайрулло Раҳимов, Гавҳар Мухторова. Муқаддимаи ихтисоси омӯзгорӣ. – Душанбе: Ирфон, 2012. – С. 59.

эътироз ва аз инкор озод ояд ва ҳеҷ касро душман надонад, балки бо ҳама кас дӯст бувад. Эй дарвеш, ҳар яке аз маҳали модар зоянд ва ба он сабаб ба асомие (номҳо) мансуб шаванд. Якеро ҳанафӣ ва якеро шофей ва якеро тарсо ва якеро ҷухуд ва якеро мусулмон ном ниҳодаанд, ҷумла худро азиз доранд ва толиби Худо бошанд. Севвум, шафқат кардан аст бар ҳама кас ва он ҳамчунон бошад, ки бо мардум чизе гӯяд ва чизе кунад, ки чун мардум бо он кор кунанд дар дунё ва охират суд дорад. Ва асли шафқат насиҳат кардан аст ва адаб нигоҳ доштан аст. Аҳли илм насиҳат кунанд ва аҳли қудрат адаб кунанд, то мардум аз якдигар эмин бошанд. Чорум, тавозуъ аст, ки ҳама мардумро азиз доранд ва ба чашми иззат дар ҳама нигоҳ кунанд. Панҷум, ризо ва таслим аст ва озодӣ ва фароғат аст. Шашум, таваккул аст ва сабр ва таҳаммул аст. Ҳафтум, бе тамаъ будан аст, ки тамаъ умулхабоис (асоси ифсолиҳо, гуноҳ) аст. Ҳаштум, қаноат ва фароғат аст, ки соликро ба ҷое расонад. Нӯҳум, озор нарасонидан аст ва ба ҳама кас роҳат расонидан аст. Даҳум, тамкин аст, эй дарвеш, кори тамкин истиқомат ва исбот дорад...

Фахруддини Розӣ одамиро дар ҳусули тамоми муродот (хостаҳо) очизу ноқис гуфтааст, ҳатто одамони хосро, чун анбиёву авлиё ва подшоҳону сарватмандонро. Аммо шахсони олиму хушахлоқро аз зумраи инсонҳои комил муаррифӣ кардааст. Пайдост, ки қудрати одамӣ то чанд бошад, чун ба ҳақиқат назар кунӣ, аҷзаш беш аз қудрат бошад ва номуродиҳояш беш аз мурод бошад. Анбиё ва авлиё ва мулук ва салотин бисёр чизҳоро мехостанд, ки бошад ва намебуд. Пас, маълум шуд, ки одамиён аз ноқис ва комил ва доно ва нодон, подшоҳ ва раият, ҷумла очиз ва бечораанд ва ба номуродӣ зиндагӣ мекунанд. Бидон, ки инсонии комил ба (он) макон ва бузургӣ, ки дорад, қудрат бар ҳусули муродот надорад. Аз рӯйи илм ва ахлоқ комил аст, аммо аз рӯйи қудрати мурод ноқис.

Ба андешаи Фахруддини Розӣ рӯҳи инсон ҷавҳари латифест, ки бо ҷисми касиф маият (ҳамроҳӣ) дорад, яъне муносибат миёни рӯҳ ва ҷисм муносибати маият аст, чунонки ӯ гуфтааст: «Бидон ки рӯҳи инсон бо ҷисм аст на дар ҷисм аст, бо якдигар маият (ҳамроҳӣ) доранд. Ҳеҷ зарра аз зарроти ҷисм нест, ки рӯҳ бо зот бо он нест (набошад) ва бар он муҳит нест (набошад) ва бо ин ки чунин аст, ҷисм дар макони худ аст ва рӯҳ дар макони худ аст. Ҷисм ба макони рӯҳ

наметавонад расид ва дар мақоми рӯҳ наметавонад буд, аз ҷиҳати он ки ҷисм касиф аст ва рӯҳ латиф...»²⁵¹.

Фахруддини Розӣ тақрир ё худ муқаддимаеро барои фаҳм ва дарки латофати рӯҳ ва касофати ҷисм, инчунин муносибати рӯҳ ва ҷисмро бо овардани мисол ва тавзеҳи баъзе ҳолати чор унсур – хок, об, ҳаво ва оташ чунин баён доштааст: «Бидон, ки хок ғализ аст ва об ба нисбати он хок латиф аст ва ҳаво аз об латифтар аст ва оташ аз ҳаво латифтар аст. Ҳар қадам, ки латифтар аст макони вай дар ин олам болотар аст. Чун ин муқаддамат маълум кардӣ, бидон, ки ин чаҳор чиз нисбати латофат ва касофат ҳар яке дар ин олам маконе доранд ҷудоғона ва дар якдигар ҳам маконе доранд ва бо якдигар маияте (ҳамроҳӣ) доранд. Масалан, агар таште пур аз хок кунанд, чунонки дар он ташт ҳеҷ хоки дигарро ҷой набошад ва дар миёни хок обро маконе ҳаст, ки дар он макон хок наметавон будан ва дар миёни он об ҳаворо маконе ҳаст, ки дар он макон об наметавон будан ва дар миёни он ҳаво оташро маконе ҳаст, ки ҳаво наметавон будан ва оташ метавонад будан аз ҷиҳати он ки ҳар чизе ки латифтар аст нуфузи вай бештар аст ва шумул ва ихотаи вай бештар аст... Ва агарчи ҳар чаҳор бо ҳаманд ва муҳити якдигаранд, маият доранд, аммо ҳар яке дар макони худанд, аз ҷиҳати он ки касиф ба макони латиф наметавонад расид ва дар макони латиф наметавонад буд. Ва агар меҳохӣ, ки ба яқин бидонӣ, ки ҳар чаҳор, ки бо ҳаманд ва ҳар як дар макони худанд, бидон, ки агар касе даст дар об кунад, об дастро тар кунад, аммо дастро насӯзад. Ва агар даст дар оташ кунад, оташ дастро бисӯзад, аммо дастро тар накунад. Ва агар касе дастро дар оби ҷӯшон кунад, даст ҳам бисӯзад ва ҳам тар кунад. Маълум шуд, ки об ва оташ бо ҳаманд. Ва туро ба яқин маълум аст, ки об ва оташ дар як замон ва дар як макон натавонанд будан. Пас, об дар макони худ бошад ва оташ дар макони худ. Ва ин аз латофат ва касофат меояд. Латиф дар миёни касиф макон дорад ва латиф касифро харқ (рахна ва пора) намекунад ва ҷойи касиф танг намекунад. Эй дарвеш, агар шамъ дар хонаи торик оранд ва хона ба он нури шамъ равшан шавад, ҷойи ҳаво танг намешавад ва ҳоҷат ба он набошад, ки баъзе аз ҳавои он берун равад ва шуои шамъ роҳ ёбад ва тамоми хонаро равшан кунад, аз ҷиҳати он ки нур дар макони худ аст ва ҳаво дар макони худ аст ва нур ҳаворо харқ намекунад ва ҷои ҳаво танг намекунад. Эй дарвеш, аммо ин тақрирҳо, ки карда шуд, аз

---

²⁵¹ Маъҳази қаблӣ.

чиҳати тақарруби фаҳми ту гуфта, то ту бо ин суханҳо ошно шавӣ, ки ин навъ илм бағоят шариф аст²⁵².

Фахруддини Розӣ бо ироаи далелҳои ақливу нақлӣ собит месозад, ки инсон аз ҷавҳари рӯҳ ва ҷисм иборат буда, дорои қувваҳои ҳавоси хамса: ламс (соиш), биноӣ, шунавоӣ, ҷашоӣ, буёӣ ва қувваҳои дигар ба мисли тахайюлу тафаккур мебошад. Ва ин қувваҳо дар вучуди инсон чиҳати тадбир ва ислоҳи ӯ хизмат менамоянд. Ӯ доир ба ҳавоси инсон чунин гуфтааст: Ҳавосро кӯмакест дар ин, ки инсон фоида ва зарари хешро бидонад ва ба ҷалби манфиат ва (ба) мазаррати худ машғул гардад²⁵³. Ва бояд донист, ки ислоҳи ҷавҳари нафс барои инсон аз ҷумлаи муҳимотест, ки ӯро ба саодати дорайн ноил мегардонад, чунки вучуди ҷавҳари нафс дар ин олам чиҳати дарёфти илми нофеъ ва феъли солахест, ки дарёфту иктисоби он ба кӯмаку василаи олот, ки он бадани инсон ва аъзои он аст, ҳосил мегардад. Пас, собит мешавад, ки иштиғол ба ислоҳи муҳимоти бадан ин саъй ва иштиғол ба муҳимоти нафс аст.

Мақсад аз баёни анвои махлуқот, дараҷоти онҳо ва баъзе масоили марбут ба ҷисм ва рӯҳ дар он аст, ки инсон дар натиҷаи тарбияи рӯҳ ва ҷисм ба камолоти хеш мерасад. Яъне ҳам тарбияи зоҳир ва ҳам тарбияи ботин инсонро ба дараҷоти олӣ ва қуллаҳои баланди инсонӣ мерасонад.

Фахруддини Розӣ муътақид аст, ки барои инсонии комил будан, аввалан бояд худро шинохт, зеро қарибтарини ашё барои инсон нафси ӯст ва донишани инсон аҳволи нафсашро зоҳиртар аст аз донишани аҳволи ғайраш. Бояд донист, ки инсон то худро нашиносад, дигарон, ҳатто Худоро наметиносад. Инсон бояд оғозу анҷоми кори хеш ва ҳадафи зиндагии худро дар ин олам бидонад. Ӯ дар шарҳи маъноӣ ҳадиси маъруфе, ки дар он пайғамбар (с) фармудаанд: «Ҳар кӣ худро шинохт, парвардигори хешро шинохт», матлаби мофавқро (болоро) баён дошта, воқеияти онро душвор арзёбӣ кардааст: Эй дарвеш, то худро нашиносӣ имкон нест, ки Худоро бишносӣ. Чун худро бишносӣ Худоро бишнохтаӣ, роҳе бағоят мушкил ва душвор аст. Яъне ҳар кас, ки худро ба очизиву нотавонӣ шинохт, Худоро ба қудрату тавоноӣ метиносад ва ҳар касе, ки нодонии худро дарёфт, ғазл ва адли Худоро дармеёбад ва ҳар кӣ парешонии ҳоли худро

²⁵² Имом Ҷаъфри Содик, Имом Фаҳри Розӣ. Фолнома (дастхати форсӣ), Китобхонаи милли Тоҷикистон, № ИНВ 1722. – 138 с.

²⁵³ Маъҳази қаблӣ. – С. 80.

фаҳмид, парвардигори хешро бо камолу ҷалол мешиносад. Пас, (собит мешавад, ки) шинохтани камоли Худо вобаста ба фаҳмишу нуқсони хеш аст. Фахруддини Розӣ даъвои баъзе Худоталабонро беасос хонда, бо истидлол аз ду ояти Қуръонӣ²⁵⁴, қурб ва буъди Худоро ба эътибори илму маърифат ва ҷаҳлу ғафлат маънидод кардааст: ...Аммо чӣ фоида, ки мардум бағоят дуранд аз маърифати Худо ва қурби Худо бебахра ва бенасибанд. Ҳама рӯз фарёд мекунанд ва мегӯянд, ки Худо металабем ва намедонанд, ки Худо ҳозир аст ва хоҷат ба талаб кардан нест. Эй дарвеш, Худо аз баъзе дур ва аз баъзе наздик нест, Худои Таъоло бо ҳама ҳаст, ҷумла мавҷудот дар қурби ӯ баробаранд. Аълоиллийин (болотаринҳо) ва асфалассофилин (поинтаринҳо) дар қурби ӯ яксон аст. Қурб ва буъд нисбат ба илм ва ҷаҳли мо гуфтаанд. Ҳар кӣ олимтар аст, наздиктар аст...²⁵⁵. Ҳамчунин барои ашхоси мазкур доштани эътиқоди қавию эътимоди комилро муҳим доништа, чанд ҳикоятро овардааст. Аз ҷумла ҳикоят: Мӯсо (а) бемор мешавад ва ба даргоҳи Худо ниёиш карда шифо металабад. Худованд ӯро ба як навъ гиёҳи саҳроӣ далолат менамояд. Мӯсо (а) баъд аз истеъмоли он гиёҳ шифо ёфта сиҳат мегардад. Аммо пас, аз чанд муддате боз ба он беморӣ мубтало мегардад ва он гиёҳро пайдо карда аз он истеъмом менамояд. Лекин ин дафъа гиёҳи мазкур сабаби шифоӣ ӯ намегардад, баръакс боиси издиёди бемориаш мешавад. Мӯсо (а) мегӯяд: Худоё, дафъаи аввал аз ин гиёҳ истифода намудам, шифо ёфтам, аммо ин бор аз истеъмоли он шифо наёфтам, акси ҳол бемориям шиддат ёфт. Мӯсо (а) баъд аз ибрази ин андеша чунин посух меёбад: бори аввал ибтидо маро ёд кардӣ ва ба далолати ман ба сӯйи он гиёҳ рафтӣ ва он сабаби шифоӣ ту шуд. Аммо дафъаи дуввум бе ёди ман ба сӯйи он гиёҳ рафтӣ, аз ин хотир он гиёҳ на сабаби шифо, балки боиси зиёд шудани бемориат гашт. Ҳикоят: Яке аз орифон ба чаронидани рама машғул будааст. Иттифоқо ба поре аз ин рама гургон ворид мешаванд, аммо ба ҳеҷ яке аз молҳо зараре намерасонанд. Роҳгузаре ин манзараро дида, нидо карда мегӯяд: Аҷабо аз кай боз гургу гусфандон бо ҳам сулҳу ошті кардаанд? Ориф мегӯяд: Аз он вақте, ки ҷӯпони ин рама бо Худо сулҳ кардааст. Манзури Ф. Розӣ аз баёни ин ҳикоят он аст, ки бояд инсон дар боварӣ, ирода ва эътимоду қавли худ собиту устувор бошад, на ин ки танҳо ба

²⁵⁴ Қуръони карим: «Ва мо наздиктарем ба ӯ (инсон) аз рағи гардан», ояти 16-и сураи «Қоф». «Ва ӯ (Худо) ба шумост ҳар ҷо бошед», ояти 4-и сураи «Ҳадид».

²⁵⁵ Имом Ҷаъфри Содик, Имом Фаҳри Розӣ. Фолнома (дастхати форсӣ), Китобхонаи милли Тоҷикистон, № ИНВ 1722. – 138 с.

забон гӯяду лекин боварии росих ва сидқи комил надошта бошад. Ҳамчуни $\bar{u}$ дар шарҳи вожаи «чуд» гуфтааст: Чуд фоида расониданест, ки иваз надорад. Аммо нафароне ҳастанд, ки дар атову бахшиши худ ивази онро ирода менамоянд. Ин иваз метавонад, ки ҳам ҷисмонӣ бошад, монанди касе, ки диноре медиҳад ва дар ивази он матоъе ё ашёи дигареро тамаъ менамояд ва ё метавонад, ки маънавӣ бошад, монанди атои мол ба ивази хидмат ё ивази ёрию кӯмак ё ивази таърифу тавсифи нек ва ё ба ивази савоб ва ё ба ивази дур шудани хубии мол аз қалб ва ғайра. Аммо чуду карами Худо беиваз аст ва дар рӯйи олам барои ҳамаи махлуқоташ беиваз мерасад, агар аз тарафи Худо талабу амре ба коре рафтааст, иҷрои он боиси некбахтӣ ва расидан ба неъмат дигар аст²⁵⁶.

Фахруддини Розӣ барои касоне, ки худро муъмин мехонанд, амали нек карданро ҳатмиву зарур ва онро ҷузъи имон шуморидааст. Чунки бе амали солеҳ ин даъво собит намегардад, зеро амали нек самараи имон аст. $\bar{u}$ ин ҳолатро ба дарахти мевадоре ташбеҳ намудааст, ки дорои шохаву рағҳост ва аз обу хоки замини дар он рӯйида нашъунамо ва баҳра мегирад. Агарчи ин обу хок ҷузъи дарахт намебошанд, аммо дар самар овардани дарахт нақши муҳиму арзандае доранд. Ба андешаи Ф. Розӣ аъмоли шахси муъмин се навъ аст: «Яке амали қалб аст, ки иборат аз фикр ва боварию эътиқод аст. Дуввумӣ амали забон аст, ки иборат аз зикр, гувоҳӣ ва сухани нек аст. Севвуми амали боқии аъзои инсон аст, ки тоату ибодат ва ба ҷо овардани ҷумлаи аъмоли некро дар бар мегирад»²⁵⁷. Ба ақидаи $\bar{u}$ ҳар саодати руҳониеро, ки инсон пас аз марг дармеёбад, ин ҳосили амалҳои неки кардаи $\bar{u}$ дар ҳоли ҳаёт аст. Яъне кори неку номи нек дар ҳама ҳол ба нафъи инсон буда, боиси сарбаландию сарафросии инсон мегардад. $\bar{u}$ дар шарҳи маънои бир (накӯи) чунин гуфтааст: «Бир лафзест, ки тамоми аъмоли хайрро дар бар мегирад. Гуфтаанд: Биррул волидайн, яъне фармонбардорӣ аз падару модар ё гуфтаанд: Амали мабрур, яъне амали мақбулу писандида ва ҳар мафҳумеро, ки лафзи тақво шомили он аст, метавон онро бир (накӯи) номид»²⁵⁸.

Чунонки дар ибтидо зикр гашт, ҳадафи асосӣ ва ягонаи ҷумлаи адёну мазоҳиб, сарфи назар аз фирқаву ҷараёнҳои мухталифашон, тарбияи инсонии комил будааст. Пажӯҳишу таҳқиқи амиқи илмӣ ва

²⁵⁶ Муҳаммад ибни Умар Фахруддини Розӣ. Мафотеҳ-ул-ғайб (Тафсири кабири Розӣ). – Бейрут, 1994. – Ҷ. 1. – С. 151.

²⁵⁷ Маъҳази пешин. – Ҷ. 9. – С. 30.

²⁵⁸ Ҳамон ҷо. – Ҷ. 1. – С. 487, 489.

анҷомёфта нишон медиҳад, ки педагогикаи ислом аз замонҳои қадим то ба имрӯз бо таваҷҷӯҳ ба шоҳаҳои асли ва ҷараёнҳои мазҳабии фирқавии он якнавохту қолабӣ ва барномаи воҳиде набуда, аз ҷиҳати назарию усулӣ ва услубӣ дар тафовут ва ҳамбастагӣ будаанд ва ҳадафи ягонаи онҳо тарбияти инсонӣ комил мебошад²⁵⁹. Аз нигоҳи Фаҳруддини Розӣ инсонӣ комил он аст, ки дар шарият ва дар тариқат ва дар ҳақиқат комил бошад. Ва агар ин иборат фаҳм накунӣ, ба иборати дигар бигӯям: Бидон, ки инсонӣ комил он аст, ки ўро чор чиз ба камол бошад: ақволи нек ва афъоли нек ва ахлоқи нек ва аҳволи нек. Ғайр аз ин авсофи мазкура, Фаҳруддини Розӣ боз чор васфи дигарро барои камолоти инсонӣ зикр кардааст. Ва ба эътибори вучуди ин ҳашт васф ё вучуди баъзеи онҳо, маънии инсонӣ комили озодро чунин тавзеҳ додаст: Эӣ дарвеш, гуфта шуд, ки инсонӣ комили озод он аст, ки ўро ҳашт чиз ба камол бошад: Ақволи нек, афъоли нек, ахлоқи нек, аҳволи нек, маориф, узлат, қаноат ва фаросат. Ҳар кӣ ин ҳашт чиз ба камол расонад комил ва озод аст ва болиғ ва хур (озод) аст. Ҳар кӣ ин ҷаҳори аввал дорад ва ҷаҳори охир надорад, болиғ аст ва хур (озод) нест. Ва ҳар кӣ ҷаҳори охир дорад, хур аст, аммо болиғ нест. Ва ҳар кӣ ҳар ҳашт дорад комил ва озод ва болиғ аст. Чун озоди комил донистӣ, акнун бидон, ки комили озод ду тоифаанд. Чун тарки молу ҷоҳ карданд ва тарки шайхӣ ва пешвоӣ ҳам карданд, озод ва фориғ шудаанд. Ду шоҳа пайдо омад. Баъзе баъд аз тарк узлат ва қаноат ва хумул (гумномӣ) ихтиёр карданд ва баъд аз тарк, ризо ва тасмим ва назора ихтиёр карданд... Ва чун инсонӣ комило донистӣ, акнун бидон, ки инсонӣ комило бо изофот ва эътиборот ба асомии мухталиф зикр кардаанд: шайх ва пешво ва ҳодӣ ва маҳдӣ ва доно ва болиғ ва нофеъ ва комил ва мукамил гуфтаанд, ҳукамо ҷоми ҷаҳоннамо ва оинаи гетинамо ва тарёки бузург ва иксири аъзам гуфтаанд ва масеҳ гуфтаанд, ки мурдари зинда мекунад ва Хизр гуфтаанд, ки оби ҳаёт хӯрдааст ва Сулаймон гуфтаанд, ки забони мурғон медонад. Эӣ дарвеш, тамоми мавҷудот ҳамчун як шахс аст ва инсонӣ комил дили он шахс аст. Ва баъзе гуфтаанд, ки тамоми мавҷудот ҳамчун дарахт аст ва одамиён ҳамчун меваи он дарахтанд ва инсонӣ комил муҳит аст бар тамоми ин дарахт. Чунонки маълум гашт Фаҳруддини Розӣ барои инсонӣ комил будан, пеш аз ҳама, сухани нек ё худ гуфтори нек, анҷоми кори нек, хулқи нек ва аҳволи некўро шарт

²⁵⁹ Сафар Сулаймонӣ. Педагогикаи ислом. – Душанбе, 2008. – С. 9.

ва ҳатмӣ медонад. Ва ҳар ки дорои ин авсофи ҳамида мешавад, аз ҷумлаи инсонҳои комил маҳсуб гашта, ба яке аз номҳои мазкуре, ки шоистаи инсонии комил будан аст, мансуб меёбад ва мухотаб қарор мегирад. Ф. Розӣ сухани имом Шофеиро дар авсофи ҳамидаи Алӣ ибни Абитолиб зикр намуда, гуфтааст: « $\bar{U}$ (Алӣ) дорои чор хислати ҳамида будааст: аввал он, ки зоҳид, дуввум он, ки олим, суввум он, ки шуҷоъ ва чорум он, ки марди шарифе будааст...»²⁶⁰.

Фахруддини Розӣ дар ҷойи дигар одамро ба дарахте ташбеҳ кардааст, ки камоли он дар мевааш мебошад. Ҳадафи асли аз парвариши дарахт низ меваи он аст, ки дар дохили он тухм ҷой гирифтааст ва метавонад сабаби тавлиди дарахтони дигар бигардад. Ҳоли инсон ҳам чунин аст, чун ба камолоти хеш мерасад, аллакай $\bar{u}$ ба мақоме мерасад, ки дар тарбия ва камолоти дигарон саҳмгузор маҳсуб меёбад. Бидон, ки камолро маротиб ва дараҷот аст ва олитарин дараҷаи он комил гаштани худ ва комил сохтани дигарон аст²⁶¹. $\bar{U}$ ин маъноро дар «Мафотех-ул-ғайб» баъд аз баён намудани ҳикмат ёфтани комил гаштани Лукмон ва шукргузори намудани ба дигарон панду андарз додани $\bar{u}$, зикр карда чунин гуфтааст: «Баландии мартабаи инсон он аст, ки комилан линафсиҳи ва мукаммилан лиғайриҳи бошад²⁶². Бидон, ки одам дарахти меваи мавҷудот аст ва ба яқин медонам, ки туро маълум аст, ки зубда ва хулосаи дарахт меваи он аст ва пайдо кардани дарахт аз барои мева бошад ва парвардани дарахт аз барои мева бошад ва дарахт чун ба мева расид, ба камолоти худ расид ва чун мева бар дарахт пайдо ояд, оқил донад, ки дар тухми дарахт ин ҳама маротиби дарахт билқувва мавҷуд (бошад)».

Инсонии комил касест, ки офаридагори хешро шинохтаву тафаккур ба ашъ ва ҳикматҳои ашъ кардааст. Сипас ҳеҷ кореро бартар аз он надидааст, ки ба мардум роҳатрасон бошад ва ба такмили ислоҳи дигарон машғул бошад. Эй дарвеш, бар инсонии комил ҳеҷ пӯшида намондааст ва ба Худо расидааст ва Худоро шинохта ва баъди шинохти Худо тамомати ҷавоҳири ашъ ва тамомати ҳикматҳои ашъ, камо ҳия (ҳамон тавр, ки ҳаст) доништа ва дида. Ва ин комил чун Худоро бишнохт ва ҳикматҳои ҷавоҳири ашъро тамомат донист ва камо ҳия дид, баъд аз он ҳеҷ коре баробари он надида ва ҳеҷ тоате

²⁶⁰ Муҳаммад ибни Умар Фахруддини Розӣ. Маноқиб-ул-имом-иш-Шофеъи. – Қоҳира, 1406 ҳ. қ (1986 м.). – С. 192.

²⁶¹ Муҳаммад ибни Умар Фахруддини Розӣ. Мафотех-ул-ғайб (Тафсири кабири Розӣ). – Бейрут, 1994. – Ҷ. 8. – С. 30.

²⁶² Маъхази қаблӣ. – Ҷ. 9. – С. 13.

беҳтар аз он надид, ки роҳат ба халқ расонад ва ҳеҷ роҳате аз он надид, ки ба такмили дигарон машғул шавад ва бо мардум чизе гӯяд ва кунад, ки мардум чун онро бишнаванд ва бо он кор кунанд, дар дунё ва охират суд (фоида) кунанд ва растагор шаванд...²⁶³.

Фахруддини Розӣ барои расидан ба камолоти инсонӣ одамонро ба доштани авсофи ҳамида, анҷоми гуфтору рафтори нек ва иҷтиноб (дурӣ) аз авсофи замима, ақволу афъоли зишту нописанд водор сохтааст, ки бархеи онҳоро зимнан баён месозем.

Сухбати некону олимон. Фахруддини Розӣ яке аз роҳҳои расидан ба камолоти инсониро дар суҳбати некону доноён ва ҳузур дар маҷлису машваратҳои илмии онҳо медонад. Ё ёдовар шудааст, ки суҳбати некону солеҳон таъсири бузурге дар такмили одоб ва тарбияи комили инсон дорад. Агар кӯшишу ғайрати инсон барои расидан ба камолоти хеш дар асоси суҳбату маслиҳати некону олимон вуқӯъ ёбад, пас, натоқи он хубтару авлотар ва пурсамару пурманофеъ хоҳад буд: Бидон, ки суҳбат асарҳои зиёд азим дорад ва хосиятҳои бисёр дорад (ҳам дар) некӣ ва ҳам дар бадӣ. Ҳар солиқ, ки ба мақсуд расид ва мақсуд ҳосил кард, аз он буд, ки ба суҳбати доно расид ва ҳар солике, ки ба мақсуд нарасид ва мақсуд ҳосил накард, аз он буд, ки ба суҳбати доно нарасид... Эӣ дарвеш, агар солиқ як руз, як соат ба суҳбати доно расид ва мустаид (омода) бошад ва шоистаи суҳбати доно буд, беҳтар аз он бошад, ки сад сол, як ҳазор сол ба риёзат ва мучоҳадат (кӯшиш) машғул будӣ бе суҳбати доно. Эӣ дарвеш, на он ки беадабӣ кунӣ, ки беадабӣ дар ҳама замон ва дар ҳама макон ҳаром аст. Ва ҳар мавзеъ одоби хос дорад ва дар он мавзеъ он одобро нигоҳ бояд доштан ва агар (одобро нигоҳ) надорӣ, беадаб бошӣ...

Ф. Розӣ дар такмили маънавиёти инсонӣ дониш андӯхтан ва кори нек карданро ҳатмӣ хонда, ин ду амалро зери мафҳуми ҳикмат қарор додааст. Яъне ҳар кӣ дорои илм ва анҷомдиҳандаи феъли хайр аст, ӯ дорои ҳикмат аст. Бидон, ки ҳикмат дорои ду маъно аст, яке илм дигар феъли савоб. Ва ҳам камолоти инсон дар ду чиз падида меояд. Якум, шинохтани ҳақ, дуввум, донистани хайр, то ба он амал карда шавад. Пас, марҷаи аввал ба сӯйи илм, ки идроки мутобиқ ва сонӣ ба сӯйи феъл, ки адл ва савоб аст²⁶⁴.

²⁶³ Имом Чаъффри Содиқ ва Имом Фахри Розӣ. Фолнома (дастхати форсӣ), Китобхонаи милли Тоҷикистон, № ИНВ 1722. – 138 с.

²⁶⁴ Муҳаммад ибни Умар Фахруддини Розӣ. Мафотех-ул-ғайб (Тафсири кабири Розӣ). – Бейрут, 1994. – Ҷ. 3. – С. 58.

Ф. Розӣ дар ҷойе камоли нафси инсониро бо дарёфти маориф ва анвоъи улум ба ду тариқ маънидод кардааст. Яке бо роҳи фикр, назар ва истидлол ва дигаре бо дарёфт ва истифода аз маҳсулоти гузаштагон. Яъне ба ғайр аз осори онҳо, боз аз ҳолу аҳвол ва ҳодисоту воқеоти ақвоми гузашта ибрат гирифта, нафси худ ва дигаронро комил сохтан мебояд.

Риояи пайванди хешу таборӣ. Силаи раҳим ё худ пайвандаи хешу таборӣ, риояи ҳуқуқ, муомила ва муносибат бо хешу табор ва ёру дӯстон василаи дигарест дар камолоти маънавиёти инсонӣ. Фахруддини Розӣ муътақид будааст, ки агарчи инсонҳо дар насаб ниҳоятан ба ду нафар, яъне Одам ва Ҳаво мерасанд, аммо қаробати хешу таборӣ ба эътибори қурби замон ва дидору ҳамзистии инсонҳо маъно ва дарки дигаре дорад. Ҳатто пайғамбар (с) дар мавриди духтари худ Фотима фармудааст: «Фотима порое аз ман аст, ҳар он чи ўро озор диҳад, маро низ озор хоҳад дод»²⁶⁵. Аз ин рӯ баъзе одамон дарду ғам ва шодию хушии наздиконашонро ҳамчун дард ва шодии худ эҳсос менамоянд. Аз ин хотир аст, ки баъзан сухани нек гуфтан дар ҳаққи нафароне боиси хурсандии ақориб ва ё баръакс сухани бад боиси малолату ранчиши наздикони онҳо мегардад. Ф. Розӣ дастур медиҳад, ки иртибот ва пайванди хешу таборӣ дар ҳама ҳол бояд риоя гардад, зеро ин амал боиси сарҷамъӣ, огоҳӣ аз ҳоли ҳамдигар, хурсандию хушҳолӣ ва дарёфти аҷру савоб мегардад. Дар робита ба ин қавл ў чанде аз аҳодиси набавиро зикр кардааст. Аз ҷумла пайғамбар (с) фармудаанд: «Ҳеҷ чизе дар итоати Худо зудрасандатар ба дарёфти савоб аз риояи силаи раҳим нест ва ҳеҷ чизе дар нофармонии Худо очилтар ба уқубат аз саркашӣ ва қасами бофтаю дуруғ нест». Дар ҳадиси дигаре низ фармудаанд: «Бешак Худованд ба сабаби садақа ва иртиботи хешу таборӣ умрҳоро афзоиш дода, хатару нохушиҳоро ҳам дар ҳоли ҳаёт ва ҳам дар ҳоли марг бартараф месозад»²⁶⁶. Пайғамбар (с) барои тақвият ва густариши пайванди хешу таборӣ, ҳатто адои садақаро ба наздикону пайвандон, хусусан он хешу табороне, ки ба хотири чизе аз ашё кинаву адоватро дар дили худ ҷой додаанд, дастур дода гуфтааст: Беҳтарини садақа ба соҳибрахими кинавар аст. Яъне додани садақа ба он хешу таборе, ки ба ту адовату бадбинӣ дорад, танҳо ба хотири бартараф гаштани кинаву адоват, бадбинию бадҳоҳӣ ва барқарор шудани муомилаву муносибати нек

²⁶⁵ Маъхази пешин. – Ҷ. 3. – С. 477.

²⁶⁶ Ҳамон ҷо. – Ҷ. 3. – С. 481.

аз ҷумлаи беҳтарини садақот маҳсуб меёбад. Фахруддини Розӣ гуфтааст, ки бинобар ин асос асҳоби Абӯҳанифа ду масъаларо бино намудаанд. Яке он аст, ки агар шахсе соҳибрахими махрамашро молик шавад, монанди бародар, хоҳар, амма, тағо, пас он соҳибрахими махрам озод хоҳад гашт, зеро агар он соҳибрахими махрам дар мулки молик боқӣ монад, лозим мегардад, ки қору хизмати ӯро ба ҷо орад ва ин амал метавонад боиси бадбинӣ, норозигӣ, кинаву адоват ва қатъу гусастани пайванди хешу таборӣ гардад. Масъалаи дуввум он аст, ки агар шахсе ба яке аз соҳимрахими махрамаш чизеро ба унвони ҳибба (бахшишу ҳадя) ато намояд, дигар барояш ҷоиз намешавад, ки дубора ҳиббаи худро гардонида гирад, чунки ин амал низ боиси кандашавии пайвандию хешу таборӣ мегардад.

Ф. Розӣ дар робита ба ин мавзӯё нақл кардааст, ки чун имом Шофей ба шаҳри Миср меояд, бисёре аз ақобири шаҳр ӯро ба манзили худ мехонанд, аммо ӯ мегӯяд: «Ирода дорам, ки назди хешу табори худ бошам». Гуфтаанд, ки ӯ ин амалро дар пайравии расули Худо (с) ба ҷо овара буд, зеро расули Худо (с) вақте ки ба Мадина ташриф оварданд, дар назди бани Наҷҷор (ки аз таборони модараш буд) қарор гирифтанд.

Саховат. Саховат сифатест, ки инсон метавонад ба воситаи он низ камолоти хешро ба даст биёрад. Фахруддини Розӣ дар шарҳи ояти 92-и сураи Оли Имрон: «Ҳаргиз ба некӣ намерасед, магар аз он ҷӣ, ки дӯст медоред, нафақа кунед» фармудааст: Аз ҷумлаи афзали тоат ин аст, ки инсон аз чизи дӯстдоштааш садақа кунад. Аз ин хотир баъд аз шунидани ояти мазкур чанде аз ёрони пайғамбар (с) ашъи дӯстдоштаи худро ба муҳтоҷон садақа намуданд, монанди Абӯталҳа, ки ӯ бустони дар Мадина доштаашро, ки он басо барояш азизу маҳбӯб буд, ба ниёзмандон тақсим кард. Ё ба мисли ибни Умар, ки канизеро харидорӣ карда буд ва он каниз барояш хело маҳбӯбу боарзиш буд, пас, аз шунидани ояти мазкур ӯро озод сохт. Ба андешаи Ф. Розӣ атову бахшиш дар ҳоли солимию тандурустӣ аҷру подоши бештаре дорад, чунки дар ин ҳол майлу хоҳиши инсон ба мол бештар мушоҳида мегардад. Ва ҳар чизе, ки майлу хоҳиши инсон ба он зиёдтар бошад, он чиз барояш бисёр азизу маҳбӯб мегардад. Пайғамбари Худо (с) дар ҳадисе фармудаанд: «Беҳтарини садақа он чизест, ки дар ҳоли сиҳатии хеш ва ҳирси ба он доштаат, ба амал

биёрӣ»²⁶⁷. Аз ин рӯ садақа ва атову бахшиш аз молу ашё дар ҳоли солимӣ ва майлу иштиёқ ба молу ашё доштан, ачру манфиати зиёде дорад. Дар ҳадисе омадааст: Масали касе, ки дар ҳоли марг садақа мекунад, монанди касест, ки баъд аз сер шуданаш ато мекунад. Албатта, ҳар кӣ бо вучуди эҳтиёҷ ба дороии худ, ҳоҷати дигареро мебарорад, ӯ мухтараму мукаррам мегардад²⁶⁸. Ф. Розӣ муътақид аст, ки инсонӣ саховатчӯю карампеша барои дарёфти савоб ва хурсандии дигарон, ба хусус камбағалону эҳтиёҷмандон ва ятимону бепарасторон молу ашёи худро дарег намедорад, ҳатто охири дороияшро мебахшад, зеро атову бахшиш дар пайи худ манофеи зиёде дунявӣ ва ухравӣ дорад. Ӯ роҷеъ ба ин мавзӯ дар «Маноқибул-имом-иш-Шофеъи» чанд ҳикоеътеро дар васф ва баёни саховати имом Шофеъ зикр кардааст: Чун имом Шофеъ бо халифа Ҳоруннарашид мулоқот мекунад, халифа баъд аз суҳбат ва пурсишҳои худ аз имом Шофеъ хеле мутаасир мегардад ва мефармояд, ки ба Шофеъ ҳазор динар инъом намоянд. Имом Шофеъ бе рад ва дудилағӣ он динарҳоро мепазирад. Ҳоруннарашид аз ин амали Шофеъ таачҷуб намуда, ғуломеро дар пайи ӯ мефиристад, то бубинад, ки ӯ ин динарҳоро ба чӣ кор сарф менамояд. Ғулом дар пайи имом Шофеъ равона мегардад ва мебинад, ки имом динарҳоро мушт мушт ҷудо намуда ба фақирону муҳтоҷон медиҳад ва қабзаи охири онро ба ғуломи Ҳоруннарашид мебахшад. Муҳаммад ибни Абдулҳакам чунин ҳикоят кардааст: Рӯзе имом Шофеъ ба манзили мо ташриф овард ва ба ман гуфт: Бар маркаби ман савор шав. Ман савор шудам. Боз гуфт, ки ба пешу қафо онро бирон. Ман ҳамчунон кардам. Сипас имом Шофеъ гуфтанд: Ин маркаб шоистаи шумост ва онро бароят бахшидам, зеро ӯ мегӯфт: Карам сифатест, ки айбҳои дунё ва охиратро мепӯшонад. Рабеъ аз имом Шофеъ ҳикоят кардааст, ки дар айёми ид марде соҳибхоҷат ба назди ӯ меояд ва аз ҳоҷати худ шикоят мекунад. Имом Шофеъ бист динари доштаашро ба он мард мебахшад ва худ дар ҳоли нодорӣ қарор мегирад. Бегоҳии ҳамон рӯз марди дигаре ба назди имом Шофеъ меояд ва худро намояндаи Ҷаъфар ибни Яҳёи Бармакӣ муаррифӣ намуда, мегӯяд: Эй Шофеъ, ҳолу аҳволи худро ба ман бозгӯ, чунки маро дишаб дар хоб ҳотифе садо карда гуфт: Шофеъ, Шофеъ. Имом Шофеъ ҳоли худро ба ӯ баён

²⁶⁷ Муҳаммад ибни Умар Фахруддини Розӣ. Мафотеҳ-ул-ғайб (Тафсири кабири Розӣ). – Бейрут, 1994. – Ҷ. 3. – С. 288.

²⁶⁸ Маъҳази қаблӣ. – Ҷ. 2. – С. 215.

медорад. Он мард дар аввал ба имом Шофей понсад динор ва сипас дар бахшиши худ илова менамояд, то ин ки чамъи он ба ду ҳазор динор мерасад²⁶⁹.

Ф. Розӣ дар «Тафсири кабир» баён доштааст, ки ҳама гуна амали нек, аз ҷумла хайроту садақот дар пайи худ аҷру подоше дорад, агарчи он хеле кам ва ночиз ба назар мерасида бошад. Ӯ дар асоси оятҳои 261-264-и сураи «Бақара»²⁷⁰ гуфтааст, ки инсон метавонад дар ивази як амали хайраш соҳиби савоб ва аҷри зиёд бигардад, ба монанди шахсе, ки донаеро зери хок кардааст ва он дона рӯйидасту ҳафт хӯша ба бор овардааст ва дар ҳар хӯша сад дона гандум ҷой гирифтааст. Аммо барои дарёфти аҷру савоб холис будани амал аз миннату озор шарт ва ҳатмӣ мебошад, зеро фақир ба хотири нодорию эҳтиёҷаш басо дилшикаставу маҳзун аст ва чун касе барояш хайру садақае намояд ё ба ӯ дасти ёрӣ дароз кунад, сипас бар ӯ миннат ниҳад ё ба тариқе ӯро озор диҳад, албатта, он фақир дилшикастатару маҳзунтар мегардад, пас, ин амал дар ҳукми «Зарари баъд аз манфиат ва бадии баъд аз некӣ» маҳсуб меёбад. Инчунин изҳори миннату озор шаъни миннатгузору озордиҳандаро паст намуда, рағбати ҳоҷатмандонро аз онҳо дур месозад. Ҳамчунин дар оятҳои мазкур барои миннату озор баъд аз некӣ ду масал баён шудааст. Яке масали миннату озор баъд аз хайроту садақот ба санги бузурге, ки бар рӯйи он чангу ғубор воқеъ гаштааст ва сипас борони сахте болои он борида, дар натиҷа ҳеҷ асаре аз он чангу ғубор боқӣ намондааст. Ҳамин гуна аст ҳоли миннату озор баъд аз хайроту садақот, ки ҳеҷ аҷру савобро боқӣ намегузорад. Масали дигар ин миннату озор баъд аз нақӯӣ ба риёкорӣ дар инфоқи мол аст, яъне ҳамон гунае, ки риёву самъат (бинондану шунавонидан) амалро ботил ва беаҷру савоб мегардонад, миннату озор хайру садақаро низ чунин мегардонад.

Ф. Розӣ дар мавриди озори баъд аз хайру садақа чунин гуфтааст: Озор дар ин маврид шикоят кардан аст ба шахси фақир ва эҳтиёҷманд аз он чи додааст, ба мисли ин ки фақирро мегӯяд: Меоям ва маро нороҳат месозӣ ё ба ӯ мегӯяд, ки миёни ману ту фарқ ва дурӣ аст. Хулоса бо фақиру муҳтоҷ муносибати нохубу дағалона менамояд. Ф. Розӣ ин мавзӯро дар тафсири ояти 10-и сураи Зуҳо: «Ва аммо соилро

²⁶⁹ Муҳаммад ибни Умар Фаҳруддини Розӣ. Маноқиб-ул-имом-иш-Шофееъ. – Қоҳира, 1406 ҳ. қ. (1986 м.). – С. 80, 355, 356.

²⁷⁰ Муҳаммад ибни Умар Фаҳруддини Розӣ. Мафотех-ул-ғайб (Тафсири кабири Розӣ). – Бейрут, 1994. – Ҷ. 3. – С. 39, 47.

ба дуруштӣ марон» пайгири карда, риояи ҳаққи фақиру соил (гадо) ва ба эшон муносибати некро баён намуда гуфтааст: Худованд паёмбарашро дар шаъни фуқаро дар се ҷои Қуръон сарзаниш намудааст. Яке дар оғози сураи «Абаса», дувумӣ дар ояти 28-и сураи «Каҳф» ва сеवумӣ дар ин ҷо. Қисса чунин аст, ки рӯзе паёмбар (с) нишаста буданд ва Усмон шоҳаи мевадореро пеши ӯ мегузорад, то аз он тановул намояд. Ҳангоме ки паёмбар (с) иродаи хӯрдан мекунад, соиле (гадое) дар назди дари ӯ ҳозир мешавад ва мегӯяд: Ҳар ки ба мо раҳм кунад, Худо ба ӯ раҳм менамояд. Паёмбар (с) Усмонро амр менамояд, ки он меваро ба соил бидиҳад. Усмон чунин мекунад бо вучуде, ки ин амал барояш писанд набуд, зеро ӯ мехост, ки паёмбар (с) аз меваи овардаи ӯ тановул намояд. Аз ин хотир Усмон берун меравад ва он меваро аз соил харида назди паёмбар (с) меорад ва чун паёмбар (с) қасди тановул менамояд, он соил дубора ба назди дар омада, он меваро пурсон мешавад. Паёмбар дарҳол он меваи мазкурро ба соил медиҳад. Ин амал се бор такрор меёбад ва ниҳоят паёмбар (с) хитоб ба соил намуда мегӯяд: Оё ту соил ҳастӣ ё боеъ (фурӯшанда). Сипас ин оят нозил мегардад: «Ва аммо пурсандаро ба дуруштӣ марон»²⁷¹. Чунонки аз гуфтаҳои Ф. Розӣ маълум гашт, дастгири ва таваҷҷӯҳ ба фақирону эҳтиёҷмандон аз умури муҳиме маҳсуб меёбанд, ки паёмбар (с) ба хотири риояи он се маротиба мавриди нақӯҳишу сарзаниши Худованд қарор гирифтааст. Албатта, воқеъ шудани ин амр дар ҳар се ҳолат дорои сабаб ва ҳикматҳоест, ки ҳар яки он дар мавзеи худ баён гаштааст.

Масъалаи дигаре, ки Ф. Розӣ аз он сухан кардааст, ин тамасхур ва истехзо мебошад. Ӯ дар бораи авсофи мазкур чунин гуфтааст: Машғул шудан ба тамасхуру истехзо нишонаи ҷаҳлу гумроҳист, чунки инсон оқил ҳаргиз ба худ ин амалро раво намебинад. Ва бидон, ки истехзоро ҷаҳл гуфтаанд, ҳамчунон, ки нодонӣ зидди илм аст, зидди ҳилм низ мебошад. Пас, истехзокунандагон нодононанд, ки ба истехзо ва масхара кардани одамон машғул мешаванд ва мепиндоранд, ки дигаронро пасту ҳақир месозанд, вале беҳабар аз онанд, ки оқибати зишти он ба худашон баргарданда аст.

Ҳусни гуфтор ва тарзи дурусти баён. Фаҳруддини Розӣ дар мавриди забон, нутқ ва сухан кардани одамӣ чунин ибрази назар

---

²⁷¹ Муҳаммад ибни Умар Фаҳруддини Розӣ. Мафотех-ул-ғайб (Тафсири кабири Розӣ). – Бейрут, 1994. – Ҷ. 11. – С. 201. .

кардааст: Нутқ барои инсон фазилатест бузург. Инсон ҷавҳарест мураккаб аз рӯҳ ва қолаб (колбади ҷисм). Рӯҳи ӯ аз олами боло истифода мебарад, сипас истифодабурдаи худро ба олами аҷсом равона месозад. Дар ин маврид воситаи истифодаи байни ин ду тафаккури зеҳниест, ки воситаи ифода сохтани он нутқи забонӣ мебошад, зеро ҳамон гунае, ки воситаи аввал, яъне тафаккури зеҳнӣ аз ҷумлаи аъзами ибодот маҳсуб меёбад, ба хотири «Соате тафаккур беҳтар аст аз ибодати як сола», пас, воситаи дуввумӣ, яъне забони нотик низ аз ашрафи аъзо ҳисобида мешавад. Илм аз ҷумлаи афзали махлуқот, саховату бахшиш низ афзали тоот аст. Дар миёни аъзои инсон даст дорои фазилат аст, зеро ба ин узв атову бахшиш сурат мегирад, чунонки фармудаанд: «Дастӣ боло (диҳанда) аз дастӣ поён (гиранда) беҳтар аст». Илм, ки аз ҳамагуна молу ашёи моддӣ афзал аст, олати атову бахшиши он ва ҷумлаи маориф забони нотик аст, аз ин хотир забони нотикро ашрафи аъзо гуфтаанд. Ҳамчунин гуфтаанд: Иззати шахс бо ду аъзои хурд аст, яке қалб ва дигаре забон. Воқеан чунин аст, зеро инсон дар ҳаёти худ басо ҳолатҳои мутафовитро аз сар мегузаронад, ки аксари онҳо ба дилу забони ӯ вобастагии зиёд доранд. Ҳатто метавонад, ки як гумони ноҷо ва ё як сухани бемаврид сабаби гирифтори, ғаму андӯх, азобу кулфат ва дигар мушкилот бошад ва ё баръакс метавонад, ки як гумони нек ё сухани хубу бомаврид боиси шодию хурсандӣ, дӯстию бародарӣ ва рафъи мушкилот гардад²⁷².

Фахруддини Розӣ дар шарҳи қавли неку бад ва мавриди истифодаву натоиҷи онҳо хонандаро ба гуфтани сухани нек дар ҳама ҳол водор сохтааст, чунки сухани нарму ширин ва болуфтфу меҳрубонӣ ба дили ҳама кас, ҳатто ба дили бадбину бадҳоҳи кас нишаста, таъсири худро мегузорад. Дар урфият низ гуфтаанд: «Бо сухани нарму ширин мор аз сӯроҳаш берун мебарояд». Ф. Розӣ ин андешаҳои худро дар партави ояти қуръонӣ: «Бо мардум сухани хуш бигӯед»²⁷³, маънидод кардааст. Ф. Розӣ на танҳо гуфтани сухани некро ба одамон тавсия кардааст, балки ҳангоми шунидани сухани дигарон, тааммул ва тафаккур дар ақволи эшон ва дастгирию пайравӣ аз қавли ҳақ ва неки онҳоро дастур додааст. Ва чунин ашхосро роҳёфтагону хирадмандон гуфтааст. Албатта, ин гуфтаҳои Ф. Розӣ аз ояти қуръонӣ сарчашма мегирад, ки дар он омадааст: «Пас мужда бидех ба он бандагони ман,

272 Муҳаммад ибни Умар Фахруддини Розӣ. Мафотеҳ-ул-ғайб (Тафсири кабири Розӣ). – Бейрут, 1994. – Ҷ. 8. – С. 43, 44.

273 Қуръони карим, Бақара, 83.

274 Қуръони карим, Зумар, 18.

ки суханро мешунаванд ва аз неқӯтарини он пайравӣ мекунанд. Эшонанд, ки Худо онҳоро ҳидоят карда ва онҳо хирадмандонанд»²⁷⁴.

Таъбир ва ифодаи забони нотик аз он чи, ки дар замири инсон нуҳуфтааст, аз ҷумлаи вижагиҳост, ки дар дигар аъзо дида намешавад, чунки майдони забон хеле васеъ аст ва онро ниҳояте нест агар ифодаи хайр зоҳир шавад, ҳамчунон майдони гуйиши забон дар гуфтори шар фарох аст агар аз он худдорӣ ба амал наояд. Аз ин хотир бузургон дар баъзе ҳолат хомӯшӣ ва сукуту оромии забонро хубу судманд арзёбӣ кардаанд. Чунонки фармудаанд: «Хомӯшӣ ҳикмат аст ва хомӯшон кам мебошанд». Фаҳруддини Розӣ дар ниҳояти ин баҳс тарки каломро (сухан накарданро) шарҳу тавзеҳ дода, ба ҳулосае омадааст, ки барои инсон нутқ кардан афзал аст, чунки Мӯсо (а) аз Худо чунин дархост карда буд: «Ва аз забонам гиреҳ бикшой, то суханамо бифаҳманд»²⁷⁵.

Фаҳруддини Розӣ яке аз воситаҳои зинати ахлоқӣ ва камолоти инсониро дар ҳусни гуфтор ва тарзи дурусти баён ва дарки он ҳисобидааст. ӯ фармудааст, ки ҳангоми гуфтугӯ ва ё хондани матни китобатшуда ба ҳар як ҷумлаву ибора ва калимаву ҳарфҳо диққат бояд дод, зеро ҳар яке аз онҳо мақом ва вазифаи худро доранд ва бояд ҳар якро дар ҷойи худ дурусту беҳато гузошт ва дурусту беғалат дарк кард. Анборӣ ривоят кардааст, ки файласуфи машҳур Киндӣ ба назди олими наҳвӣ Мубарад рафта ба ӯ мегӯяд: Ман дар каломии араб эҳсоси ҳашв²⁷⁶ (зиёдатӣ дар сухан) мекунам. Масалан, онҳо мегӯянд: Абдулло қоимун (Абдулло рост истодааст), Инна Абдаллоҳи қоимун (Ҳамоно Абдулло рост истодааст), Инна Абдаллоҳи лақоимун (Ҳамоно, албатта Абдулло рост истодааст). Мубарад мегӯяд: Оре, чунин аст, лекин маъно дигаргун аст ба хогири дигаргунии алфоз. Яъне дар ҷумлаи аввал хабар аз рост истодани Абдулло ва дар ҷумлаи дуввум посух аз пурсиши соил (пурсанда) ва дар ҷумлаи севвум посух аз инкори мункиркунанда бар истодани Абдулло аст.²⁷⁷

Фаҳруддини Розӣ овардани зармулмасалро дар калом, яке аз васоити муассирсозии калом барои мухотаб шуморидааст. ӯ ҳангоми шарҳи вожаи зарбулмасал аз ҷумла гуфтааст: Масал задан дар асл ин

---

²⁷⁵ Ҳамон ҷо, Тоҳо, 27, 28.

²⁷⁶ Ҳашв – изофа, илҳок; ҳашув-каломи зоида – зиёдати дар сухан. Аҳмади Саёҳ. Фарҳанги бузурги ҷомеи навин (тарҷумаи Мунҷид). – Техрон, 1375 ш. – Ҷ. 1. – С. 304.

²⁷⁷ Муҳаммад ибни Умар Фаҳруддини Розӣ. Мафотех-ул-ғайб (Тафсири кабири Розӣ). – Бейрут, 1994. – Ҷ. 1. – С. 270.

монанд сохтани чизе бар чизи дигар аст ва бояд дар он қавле мавҷуд бошад, ки ғаробате дар он ёфт шавад. Мавриди зикр аст, ки васф гардидани шайъ бо овардани масал таъсири бештаре дар қалб мегузорад, аз ин ки танҳо он шайъ дар нафси худ зикр гардад, чунки ғараз дар масал гуфтан ташбеҳ кардани чизи махфӣ ба зоҳир ва ғойб ба ҳозир аст, ки огоҳӣ ба моҳияти он таъкид меёбад ва ҳис мутобиқ ба ақл мегардад, дар натиҷа он чиз равшантар мегардад. Оё намебинӣ, ки чун барои имон овардан онро ба нур масал бизананд ва барои дурӣ аз куфр онро ба зулмат масал биёранд, пас вуқуъи он дар қалби шунаванда бисёр таъкид меёбад. Ё агар ба сустии амре хабар дода шавад ва аз заифии он бо торҳои анкабуд (тортанак) масал оварда шавад, пас, ин амр дар зехну хотираҳо хуб қарор мегирад. Аз ин ҷост, ки дар сураи «Анкабут», ояти 43 омадааст: «Ва ин масалҳоро мезанем барои мардум ва ба хирад намеоянд, ҷуз доноён».

Истифодаи зарбулмасал дар калом аз умури мустаҳсана (нек, маъқул) ба шумор рафта, қариб дар каломи ҳамаи мардуми олам вуҷуд дорад. Дар каломи араб бошад, ҳатто ба пасттарину ҳақиртарин ашё масал гуфта шудааст. Масалан, дар масал задан ба зарра (реза, майда) гуфтаанд: «Ҷомеътар аз зарра, истандатар (қароргирандатар) аз зарра, махфитар аз зарра аст». Ё дар тамсил задан ба пашша гуфтаанд: «Бо ҷуръатноктар аз пашша, бебоклар аз пашша, часпандатар аз пашша, монандтар аз пашша ба пашша аст». Дар тамсил задан ба парвона бошад чунин гуфтаанд: «Заифтар аз парвона, сабуктар аз парвона, нодонтар аз парвона аст». Аз каломи аҷам (ғайри араб) китоби «Калила ва Димна»-ро метавон ҳамчун мисоли боризу равшан барои тамсил зикр кард, ки ҳамаи тамсилоти он ҳақимона гуфта шудааст. Фахруддини Розӣ худ, ки муфассири варзида буд, зимни тавзеҳи тамсилоти Қуръонӣ ёдовар шудааст, ки тамсилот на танҳо дар Қуръон, балки дар Инҷил низ дида мешавад. Монанди масали марде, ки дар маҳалли зисти худ гандуми тозаву покро кишт кардааст. Чун шаб шудаву мардум ба хоб рафтаанд, душмани ӯ омада дар киштзори ӯ донаҳои зувонро (як навъ донаҳои талхро) мепошад. Баъд аз рӯидани гандум зоҳир мегардад, ки дар киштзор зувон аз гандум бештар рӯидааст. Аз марди зироаткор пурсида мешавад, ки чаро ҳангоми зироати кишт гандуми коридаи шумо тозаву пок буд, вале дар киштзор зувон рӯида ва ҳатто аз гандум бештар гаштааст? Ӯ дар ҷавоб мегӯяд: Агар касе қасди кандану берун сохтани зувонро дошта бошад, ин амал дар ҳоли ҳозир имкон

надорад, зеро гандум талаф меёбад ва то замони пухта расидани гандум мунтазир бояд монд. Пас, аз пухта расидани гандум ҳосилғундорон маъмур ба чамъоварии ҳосил мешаванд. Маъмурияти ҳосилғундорон чунин мегардад, ки ҳангоми даравидан, бояд зувонро аз гандум ҷудо намуда, онро дарза банданд ва ба оташ андозанд. Гандумро бошад ба хазинаҳо ҷойгир намоянд. Ҳоло шарҳи масал бишнавад, ки чунин аст: Он марди зироаткор Абулбашар Одам ва маҳали зисти ӯ олами кунунӣ аст. Он гандуми тозаву пок бандагони фармонбардоранд. Душмани марди зироаткор Иблис шайтон аст. Донаҳои зувон бошанд гуноҳу нофармониҳо аст. Ҳосилғундорон бошанд фариштагони Худоянд, ки мувоқабат аз одамон менамоянд ва ниҳоят наққоронро ба сӯи некӣ ва бадкоронро ба сӯи шар (бадӣ) мекашанд... Дар масали дигар чунин омадааст: Набошед ба мисли элак, зеро элак ордро раҳо карда, сабусро дар худ боқӣ мегузорад, пас баъзеи шумо ҳикматро аз забон бароварда, кинаву адоватро дар дил боқӣ нагузоред...²⁷⁸.

Ф. Розӣ муносибат ва муоширати некро дар ҳама ҳол барои ҳама гуна қишрҳои ҷомеа муҳиму муфид арзёбӣ кардааст ва дар ин замина аз имом Шофай ҳикоятро нақл кардааст, ки мазмуни он чунин аст. Ҳикоят: Бодиянишине ба дари хонаи Абдулмалик ибни Марвон омада, ба ӯ мегӯяд: Худо раҳмат кунад шуморо, муддати се сол аст, ки ман гирифтори мушкилоти молиям. Моле ки дар назди шумост, агар аз барои Худои, пас, аз он ба бандагони Худо бибахш ва агар аз худи шумост, пас, ба мо садақа бидеҳ, зеро Худо барои сақакунандагон подоши нек ваъда кардааст. Пас, аз шунидани сухани саҳронишин Ибни Марвон ба ӯ ҳазор динор дода, ба ҳозирин рӯ оварда мегӯяд: Агар мардум талабу дархости худро бо тариқи нек ва гуфтору муошираташонро бо равиши хуб ба ҷо меоварданд, ҳаргиз мо онҳоро аз чизе маҳрум намесохтем. Ф. Розӣ муоширати нек ва гуфтори хушро бо фақирону гадоён низ мояи савоб ва ризомандии офаридагор маънидод кардааст. Ӯ дар шарҳи ояти 263-и сураи Бақара: «Гуфтори нек ва бахшиши гуноҳ бехтар аз садақаест, ки дар паяш озоре бошад...» чунин овардааст²⁷⁹: Қавли маъруф гуфторест, ки қалбҳо онро мепазиранд ва нохуш намедоранд. Ва мақсад дар ин ҷо ҷавоб гуфтани соил (гадо) бо шеваи нек ва гуфтори хуб аст. Аммо

²⁷⁸ Муҳаммад ибни Умар Фахруддини Розӣ. Мафотеҳ-ул-ғайб (Тафсири кабири Розӣ). – Бейрут, 1994. – Ҷ. 1. – С. 362, 363.

²⁷⁹ Маъҳазӣ қаблӣ. – Ҷ. 3. – С. 42.

²⁸⁰ Қуръони карим, Мучодала 11.

бахшиши гуноҳ ин аст, ки агар соилро ҳангоми талабаш мақсуд ҳосил нагардад ва ӯ ба хашм биёяду бадзабонӣ карда, сухани нохуше гӯяд, пас, дар ин маврид масъул (пурсидашуда) бояд таҳаммул кунад ва авфу бахшишро пешаи худ намояд. Ин гуна рафтор, яъне хушгуй ва бахшиши гуноҳ дар назди Худо пазиротару писандидатар аз он садақаест, ки дар пайи худ озор дорад.

Ф. Розӣ одамонро ба дӯстию бародарӣ, меҳру муҳаббат, ёрию мадад фаро хонда, аз кинаву душманӣ ва бадбинию бадхоҳӣ нисбат ба якдигар барҳазар доштааст. Ӯ ин андешаҳояшро дар «Мафотех-ул-ғайб» зимни тафсири оятҳои қуръонӣ чунин иброз доштааст: Бидон, ки офаридагор наҳӣ кардааст бандагони мӯъминашро аз ин, ки сабабгори душманию бадбинӣ ва танаффур нисбат ба якдигар гарданд ва амр ба боис гаштани зиёдатии муҳаббату маваддат намудааст, зеро Худо фармудааст: «Ҳаргоҳ гуфта шавад ба шумо ҷой боз кунед дар маҷлисҳо, пас ҷой диҳед, то ҷой диҳад Худо шуморо»²⁸⁰. Ҳамчунин дастури мазкур далолат мекунад бар ин, ки ҳар як нафаре, ки дарҳои хайру роҳату некиро ба бандагон кушода мекунад, офаридагор ҷамеи хайротро барои ӯ васеъ мегардонад. Инчунин дастури мазкур далолат бар расонидани хайру сурур ба қалби одамонро дорад. Дар ҳадисе омадааст: «Худованд дар авни (ёри) он бандаест, ки ӯ дар ёрии дигарон қарор дорад»²⁸¹.

Дар ҳусни ният. Ба андешаи Ф. Розӣ нияти инсон бояд пайваста ба қору пайкор, орзую омол ва гуфтору афкори дигарон неқ бошад, то тавонад ба ин васила ба дараҷоти олии инсонӣ комёб гардад. Ӯ дар шарҳ додани маънои нияти инсон чунин гуфтааст: Ҳар гоҳ инсон бидонад ё эътиқод ё гумон дошта бошад, ки дар феъле аз афъол, ҷалби манфаат ё дафъи мазарат аст, пас, майлу талабе дар қалбаш зоҳир мешавад ва хостори тарҷеҳ ёфтани вучуди он феъл мегардад, на адами (нестии) он. Ин иродаи инсон аст, ки онро ният низ гуфтаанд ва ангезаи он ҳамон илм, эътиқод ё гумони ӯст. Сипас Ф. Розӣ ангезаҳои феълро ба чор қисм ҷудо намуда гуфтааст: Ангезаи феъл метавонад, ки як чиз бошад. Масалан, ҳар гоҳ дарандае ба инсон қасди ҳуҷум кунад, инсон аз ҷойи худ бархоста, дар пайи ҳимояти худ мешавад. Ин феълест, ки касе ӯро ба он феъл амр накардааст, балки аз рӯи эътиқод бар ин, ки дар бархостану ҳимоят манфиат аст ва дар акси он

---

²⁸¹ Муҳаммад ибни Умар Фахруддини Розӣ. Мафотех-ул-ғайб (Тафсири кабири Розӣ). – Бейрут, 1994. – Ҷ. 10. – С. 493.

зиёну зарар сар задааст. Ин ниёт аз ӯ холис аст ва амал ба муқтазои онро ихлос номидаанд. Гоҳо ангезаи феъл метавонад ду чизи мустақил бошад. Чунончи, аз марди ғание рафиқи фақираш ёрӣ мецоҳад. Он мард хоҷати ӯро ба ангезаи ду чизи мустақил, аммо мувофиқ адо менамояд, аввал рафиқӣ, дуввум фақирӣ. Гоҳо ангезаи феъл метавонад ду чизи бо ҳам муштарақ бошад, аммо ҳар яке аз он дар алоҳидагӣ мустақил шуда наметавонад. Ва гоҳо метавонад, ки ангезаи феъл ду чиз бошад, аммо яке аз он ба танҳои мустақил шуда метавонад ва дуввуми он ҳамчун ангезаи ёрирасон хизмат мекунад. Монанди ин ки шахсе вирде (зикре) аз авродро дар вақти муайян барояш вазифа қарор медиҳад. Иттифоқо дар он вақт ҷамоате ҳозир мешаванд, ки бо сабаби мушоҳидаи онҳо адои зикр барои он шахс осон мегардад ва онро муованат мегӯянд.

Аз назари Ф. Розӣ инсон ба эътибори қасду ниёти доштааш гоҳо мавриди таҳсину офарин ва гоҳо мавриди танқиду мазаммат қарор мегирад. Дар ин маврид ӯ ҳадисеро чунин овардааст: «Худо ба фариштагон мегӯяд, ки ҳар гоҳ бандаи ман қасди некӣ кард ба ӯ подоши як некиро китобат намоед, агар онро амалӣ намуд ба ӯ подоши даҳ некиро китобат кунед, лекин агар қасди бадӣ дошт ва онро амалӣ сохт барояш подоши як бадиро китобат намоед, аммо агар онро тарқ кард ва дар амал ҷорӣ насохт, пас барояш аҷри як некиро китобат кунед»²⁸².

Фахруддини Розӣ дар шарҳи ин ҳадис: «Ниёти мӯъмин беҳтар аз амали ӯст» чунин гуфтааст: «Ниёт ҳамон вақт хайрияту афзалият дорад, ки он ҷозим бошад, яъне майлу талаби инсон аз тамоми анвоъ ва ҷиҳоти беалоқагиву беҳиматӣ канда шуда, феъл бо он ниёт мурағаб шуда бошад». Ӯ барои исботи ин қавл бисёр далелу мисолҳои муносиб оварда дар охир фармудааст: ...Пас собит мегардад, ки ниёт танҳо қавли ба забон ё ба дил нест, балки иборат аз ҳосил гаштани майлу талаб аст... Хулоса, Фахруддини Розӣ бар ин назар аст, ки ҳамон вақт ниёти инсон барояш хайр ва боиси аҷру савоб мегардад, ки иродаи ӯ ҷозиму қавӣ бошад, на ин ки бо забон бигӯяд ва дар дил иродаи заъиф дошта бошад. Ва бояд гуфт, ки амали инсон бояд мутобиқи ниёташ бошад на хилофи он, зеро пайғамбар (с) фармудаанд: «Албатта аъмоли инсон вобаста ба ниётҳои ӯ мебошад...» ва ҳамчунин дар ҳадисе фармудаанд: «...назари Худо ба

²⁸² Маъхази қаблӣ. – Ҷ. 1. – С. 469.

қалбҳову ниятҳои шумо равона шуда аст». Ф. Розӣ дар ин маврид аз умматони гузашта ҳикояте овардааст, ки маънои он чунин аст. Ҳикоят: Марде аз назди теппаи регзоре мегузашт ва ба дил андешид, ки агар ин регҳои чамъшуда таъом мебуд, албатта ман онро ба муҳтоҷон тақсим мекардам. Он мард баъд аз ин нияти неки худ ба воситаи пайғамбараш дар меёбад, ки Худованд ин хусни нияти ӯро пазируфтааст ва савоби садақоти таом доданро барояш ато намудааст²⁸³.

Дар ҳақгӯйиву ҳақшиносӣ. Фаҳруддини Розӣ инсониятро ба ҳақиқаткорӣ ҳақшиносӣ ва ҳақгӯйиву ҳақпарастӣ даъват намуда, ин аъмодро сабаби пешравӣю ташаккул ва хайру саодати одамон донистааст. Аммо аз доираи ҳақиқат берун рафта ва пӯшидани ҳақиқатро ба хотири қадом ғаразе аз ағроз ё манофеи шахсияту гурӯҳӣ, гуноҳи бузург ва нобахшидани дониста, ҳар як фардро водор сохтааст, ки аз он барҳазар бошад. Донандаи ҳақ бояд ҳақро изҳор намояд, вагарна ӯ гунаҳгор ҳисобида мешавад, чунки дар рӯпӯш кардани ҳақ, зарари он аввалан ба худ ва баъдан ба дигар одамон мерасад. Ҳолате пеш меояд, ки ҳанӯз ҳоли аҳволи шайъи маҳфигашта ба ҳубӣ маълум нагаштааст, яъне то ҳол дониста нашудааст, ки он шайъ ҳақ аст ё ботил, пас, дар ин аҳвол таваққуф бояд намуд, то яқин гардад, ки он чиз ҳақ аст ё ботил, зеро иқдом ба феъли зишт, дар ҳоле, ки зишти он яқинан ба субут нарасидааст, бадтару саҳттар аз он феълест, ки зишти он ба субут расидааст. Ҷавобгарӣ ва ҷазои он аъмоли баде, ки онро ҷинояткор дониставу фаҳмида ба ҷо овардааст, сангинтару мушкилтар аз он феълест, ки онро аз рӯйи саҳву хато надониста, содир намудааст.

Ф. Розӣ содир кардани ҳукмро аз рӯйи ҳақ ва адолат яке аз масъалаҳои муҳим ва масъулиятҳои аввалиндараҷаи ҳокимону қозиён гуфтааст. Шахси масъул ба судури ҳукм бояд хурдтарин ва одитарин талаботи қонунро миёни мудайён риоят намояд ва набояд ба хотири қадом аворизи руҳӣ ё ҷисмӣ нисбати яке аз даъвогарон ноҳақӣ намояд. Ӯ дар ин маврид аз ҳадисе қор гирифтаст, ки дар он омадааст: «Чун яке аз шумо ба мансаби қазоват (ҳукм қардан) қарор гирад, пас набояд дар ҳоли ҳашм ҳукмеро содир намояд ва ҳамчунин бояд, ки дар ҳолати мувофиқаи ҷонибайн баробарино дар нигоҳ қардан,

---

²⁸³ Муҳаммад ибни Умар Фаҳруддини Розӣ. Мафотех-ул-ғайб (Тафсири қабири Розӣ). – Бейрут, 1994. – Ҷ. 2. – С. 7, 9.

нишастан ва ишора кардан риоят намояд». Дар ҳадиси дигаре аз ҳақиқат дур шудану ришва ситонидани қозиро куфр гуфтаанд. Бинобар ин онҳое, ки ба содир намудани ҳукм машғуланд, зарураст, ки бо тааммул ва диққат ҳукми ниҳоиро бароранд ва ҳеч гоҳ аз ҳақ дур нашаванд.

Ба ақидаи Ф. Розӣ дар баҳсу мунозира ва исботи ҳуҷҷату даъво набояд аз ҳақиқат дур шуд, зеро, гарчи ҷониби муқобил аз ҳақиқати ҳол огоҳ набошад ҳам, баъдан бо мурури замон ҳақиқат ошкор хоҳад шуд. Ба андешаи ӯ гумроҳ сохтани ҷониби муқобил бо ду роҳ сурат мегирад. Тариқи аввал ин аст, ки агар ҷониби муқобил аз ҳуҷҷату далоили мавриди баҳс огоҳ бошад, пас гумроҳ сохтан танҳо бо тақлибу дигаргунсозии ҳуҷҷату далоил муяссар мегардад. Аммо агар аз ҳуҷҷату далоили мавриди назар беҳабару ноогоҳ бошад, пас бо тариқи китмон, яъне рӯпӯш кардани далоил имконпазир мегардад. Ин амал зишту нописанд буда, дар охир боиси таассуфу надомат мегардад, зеро дар он китмон ва дигаргунию руйгардонӣ аз ҳақ дида мешавад, ки он бо ягон ғараз ва ё манофеи шахсӣ ё гурӯҳист.

Тақвою парҳезгорӣ. Фаҳруддини Розӣ тақвою парҳезгориро асли маънавиёт ва асоси рушди камолоти инсонӣ шумурдааст. Ӯ ин андешаро зимни тафсири ояти 13-уми сураи Ҳучурот баён намудааст, ки дар он омадааст: «Эй мардум, ҳамоно мо шуморо аз як мард ва аз як зан офаридем²⁸⁴ ва шуморо шаъбҳо²⁸⁵ ва қабिलाҳо гардонидем, то бо якдигар шиносоии мутақобил ҳосил кунед, дар ҳақиқат арҷмандтарини шумо назди Худованд парҳезгортарини шумост». Мурод он аст, ки инсонҳо ҳама бо ҳам дар асли инсоният баробаранд, аз он рӯ ҳама ба як насаб пайвандӣ доранд ва ҳамаи ононро як падару модар бо ҳам ҷамъ мекунад. Бинобар ин фаҳр намудани баъзе аз онон ба насаб бар баъзеи дигар ҳеч тавҷеҳе надорад, зеро ҳамаи онҳо дар асли инсоният баробаранд. Ӯ ин андешаи худро дар шарҳи ояти 1-и сураи Нисо ба тариқи зер баён намудааст: Чун мардум дарк намоянд, ки насаби ҳама ба як марду зан (Одаму Ҳаво) мерасад, ҳаргиз ба худ муфохарат ва такабурро раво намебинанд ва аз худ ба дигарон тавозуу хулқи некро нишон медиҳанд²⁸⁶. Фаҳруддини Розӣ барои касе, ки

²⁸⁴ Ки он ду Одам ва Ҳаво аст. Абдурауфи Мухлис. Анвор-ул-Қуръон. Тафсири сураи «Ҳучурот». – Турбати Чом, 1381 ш. – Ҷ. 5.

²⁸⁵ Шаъб уматест бузург, ки чандин қабиларо бо ҳам ҷамъ мекунад, дар форсӣ ба он миллат меғӯянд ва қabila аз ҳайси касрат камтар аз шаъб ва зери маҷмӯаи он мебошад. (Анвор-ул-Қуръон).

²⁸⁶ Муҳаммад ибни Умар Фаҳруддини Розӣ. Мафотеҳ-ул-ғайб (Тафсири кабири Розӣ). – Бейрут, 1994. – Ҷ. 3. – С. 477.

гуфтааст: «Чаро насаб эътибор надошта бошад? Эътибори насаб ҳам дар шаръ ва ҳам дар урф маъмул аст», чунин посух додааст: «Дуруст аст, аммо ҳам аз рӯйи ҳис ва ҳам аз рӯйи шаръ ва ҳам аз рӯйи урф маълум аст, ки чун амри азиме пеш ояд, дигар ба амри ҳақир (паст) эътиборе нест». Масалан, чун офтоб тулӯъ кунад, дигар ситорагонро дидан ғайриимкон мегардад ё ҳангоми садои баланди раъд садои парвози пашша шунида намешавад. Дар урф низ чунин аст. Масалан, касе ки ҳамроҳи амир меояд, дигар илтифоту эътибор нисбати ӯ наместонад, балки ҳамаи эътибор ба амир равона мегардад. Дар шаръ низ чунин аст. Чун касе дорои шарафу бузургӣ бошад, дигар ба насаб ва дороии ӯ эътиборе нест... Аммо баъзан дар урф насабро эътибор кардаанд, лекин дар дараҷи дуввум. Масалан, ду нафареанд, ки дар шарафу тақво бо ҳам баробаранд, пас, назди баъзе ашхос насаб ин ҷо эътибор меёбад. Аммо дар шаръ бошад насабро эътиборе нест ба муқтазои ояти 39-уми сураи Начм: «Ба инсон ҷуз он чи амал кардааст, намерасад». Инчунин шарафи насаб касбӣ набуда, бо саъйу талош ҳосил намегардад, аммо касби мақому шарафи тақво бо саъйу талош, кӯшишу заҳмат ба даст меояд. Пайғамбар (с) мероси худ ва субути шарафро ба ворисонаш бо иқтисоб (касб) нисбат додаанд, на бо интисоб (насаб), зеро дар ҳадисе фармудаанд: «Олимон ворисони пайғамбаронанд...»²⁸⁷. Амал ҳам дар дунё ва ҳам дар охираат эътибор дорад. Фахруддини Розӣ дар тақвияти ин қавл ҳадисеро баён намудааст, ки дар он пайғамбар (с) ба ашхоси наздики худ Сафия ва Фотима хитоб карда гуфтааст: Дар охираат шуморо аз амалатон пурсида мешавад, на аз насабатон. Ҳар киро ба заъф андозад амалаш, насабаш ба ӯ ҳеҷ суръате намебахшад²⁸⁸. Ба андешаи Ф. Розӣ ҳар кӣ дорои насаби шариф аст, бояд насаби худро азизу гиромӣ дошта, арзиши онро соҳиб гардад ва пайваста аз он ҳимоят намояд, яъне гуфтор ё кирдоре накунад, ки ба шаъни насаби шарифи хеш латма ворид созад. Пас, метавон бо чунин ашхос ифтихор намуд. Ф. Розӣ дар ин маврид ҳикоятро нақл кардааст, ки мазмуни он чунин аст. Ҳикоят: Дар яке аз шаҳрҳои Хуросон марде буд аз ҷумлаи ашроф. Ӯ насабашро ба Алӣ (рз.) мерасонид, аммо ба фисқу фасод даст дошт. Ва ҳамзамон дар ин шаҳр марди фақирро сиёҳпӯсте мезист, ки бо саъйу кӯшиш, илму амалаш соҳиби шараф ва эътибори мардум гашта, бо

²⁸⁷ Маъҳази қаблӣ. – Ҷ. 10. – С. 113, 114.

²⁸⁸ Ҳамон ҷо. – Ҷ. 2. – С. 68. .

номи шайх шуҳрат ёфта буд. Рӯзе шайх аз хонаи худ берун шуда ба масҷид мерафт ва чамъе аз мардум дар пайи ӯ раҳсипори масҷид буданд. Ногоҳ бо он марди шарифуннасаби фосиқ, ки дар ҳоли мастӣ қарор дошт, дучор меоянд. Мардум меҳоянд, ки он мастро аз роҳи шайх бартараф созанд. Аммо марди фосиқ ба хашм омада ба шайх меғӯяд. Эй сиёхпӯсти пастсурат, эй писари кофир, бидон ки ман аз чумлаи фарзандон пайғамбар (с) ҳастам... Шайх бар посухи ӯ меғӯяд: Эй марди шарифнасаб бидон, ки ботини ман пок асту соф, аммо ботини ту сиёх асту ифлос. Мардум покии қалби маро аз сиёҳии рӯи ман авлотар дониставу писандидаанд. Ман сирати падарони туро қабул кардаам ва ту бошӣ сирати падарони маро гирифтаӣ. Пас, мардум маро дар сирати падари ту дидаанд ва туро дар сирати падари ман ва гумон бурдаанд, ки ман писари падари туам ва ту писари падари ман шудай. Аз ин хотир бо ту он рафтореро ба ҷо меоранд, ки бо падари ман доштаанд ва бо ман он амалеро анҷом медиҳанд, ки нисбати падари ту кардаанд. Аз ин ҷост, ки ман гиромииам ва ту ҳақир.

Ҳасад. Фаҳруддини Розӣ дар бораи ҳасад, ки яке аз авсоф ва аъмоли зишту ношоистаи инсонист, чунин гуфтааст: Чун Худо касеро неъмате дод ва ту нестию нобудии онро ирода намой ин ҳасад ва амали он зишту ҳукми он ҳаром аст. Аммо он неъмате, ки дар ихтиёри шахси бадкор қарор дорад ва ба воситаи он корҳои бад ё озори касе амалӣ мегардад, пас, иродаи нестию нобудии он ҳасад маҳсуб намегардад, зеро хоҳишу таманнои нестии он на ба хотири заволи неъмат, балки барои рафъи шарру фасод ва озору азият аст. Ф. Розӣ ҳасадро аз бадтарин авсофи одамӣ шумурда дар ин замина гуфтааст: Бидон, ки бештари зарари шайтон аз се вачҳ аст. Аз шаҳват, ғазаб ва ҳаво (хоҳиши нафс). Шаҳват баҳимӣ, яъне ҳайвонӣ, ғазаб сабуӣ, яъне даррандагӣ ва ҳаво шайтонӣ аст. Шаҳват офат аст, лекин офати ғазаб аз он бузургтар аст. Ғазаб низ офат аст, аммо офати ҳаво аз он дида, бузургтару зиёновартар аст. Инсон ба сабаби пайравӣ аз шаҳват зулм бар худ мекунад ва аз таъсири ғазаб зулм бар дигаре мекунад ва аз пайравии зиёди ҳавою ҳавас ба нофармонию саркашӣ гирифта мешавад. Аз ин ҷиҳат гуфтаанд: Зулму ситам се навъ аст. Яке нобахшиданист, ки манша ва асоси он ҳаво аст. Дуввумӣ таркношуданист, ки асос ва маншаи он ғазаб аст. Севвумӣ бошад, рафъшуданист ва асосу маншаи он шаҳват аст. Ва ҳар яке натоиҷу паёмади худро доранд. Натиҷаи шаҳват, ҳирсу бухл, натиҷаи ғазаб,

учбу кибр ва натиҷаи ҳаво носипосию навовариин бемаъно аст. Чун ин шаш сифат дар инсон ба ҳам ояд, ҳафтумини он, яъне ҳасад падида меояд, ки он зишттарин авсофи ахлоқии инсон аст ва гуфтаанд, ки шахси ҳосид (ҳасадбаранда) аз шайтон бадтар аст. Ривоят кардаанд, ки Иблис ба дарбори Фиръавн омада, дари ӯро мекӯбад. Фиръавн мепурсад, ки дар паси дар кист? Иблис мегӯяд ту даъвои Худоӣ кардаӣ, агар Худо мебудӣ, ки будани маро медонистӣ. Пас аз вуруди Иблис Фиръавн аз ӯ мепурсад: Оё медонӣ, ки дар рӯйи замин аз ману ту дида, ки бадтар аст? Иблис мегӯяд: Оре, медонам, бадтарини мардум дар рӯйи замин шахси ҳасадбаранда аст, зеро ман аз ҳасад бурдан роҳда ва ба чунин ҳол гирифтаор шудам²⁸⁹.

Ҳасад сифати қабехест, ки чун аз касе ба амал ояд, некиҳои ӯро барбод медиҳад, чунки пайғамбар (с) фармудааст: «Ҳасад некиҳоро меҳӯрад ҳамон гунае, ки оташ ҳезумро» ва дар ҷойе дигар фармуданд: «Албатта барои неъматҳои Худо бадхоҳон вуҷуд доранд». Пурсида шуд: Онҳо чи гуна ашхосанд? Фармуд: «Касоне, ки ба мардум ҳасад мебаранд».

Ҳасад метавонад, ки дар ҳар шахс зоҳир шавад, агар он саркубу мағлуб нагардад. Пайғамбар (с) ҳасадро аз ҷумлаи дарду зиёнхое ном бурдаанд, ки дар умматҳои гузашта низ мавҷуд будааст, зеро ҳангоме, ки ӯ (с) фармуд: «Зуд аст, ки дарди умматҳои гузашта ба уммати ман мерасад», аз ӯ (с) пурсида шуд, ки чист он дарду мушкилот? Пайғамбар (с) аз ҷумлаи он дарду мушкилот ҳасадро низ ном бурданд. Ва дар ҳадиси дигаре фармуданд, ки се чиз аст, ки мӯъмин аз он ҷудо намебошад: ҳасад, гумон ва тафоул. Сипас барои рафъи ин мушкилот гуфтанд: ва барои ин ашё баромадгоҳест: чун ҳасодат падида ояд, онро бигзор ва ба он амал макун... Қабохати ҳасад чунон аст, ки дар он заволи неъматии инсон мадди назар қарор мегирад, яъне ҳосид (ҳасадбаранда) на танҳо хоҳони он аст, ки ба мисли шахси соҳибнеъмат доро бошад, балки иродаи онро дорад, ки неъматии ӯ завол ёбад. Ҳол он ки инсон бояд нисбат ба шахси дигар некбину некхоҳ ва дӯстдори он бошад, ки ҳар чӣ дорад, аз неъмату хубӣ, онро дигарон низ дошта бошанд. Чунонки зикр гашт, ҳасад ҳамон вақт зишт аст, ки нобудии неъмату дороии шахс дар он ирода гардад, аммо агар орзую таманно ба дастрасии чизе, ки дар он нафъу хубӣ барои ҷомеа бошад, пас он ҷоиз аст.

---

²⁸⁹ Муҳаммад ибни Умар Фахруддини Розӣ. Мафотех-ул-ғайб (Тафсири кабири Розӣ). – Бейрут, 1994. – Ҷ. 1. – С. 226.

Фахруддини Розӣ андешаҳои имом Ғазолиро ҷонибдорӣ намуда гуфтааст: Ҳасад чор мартаба дорад: 1. Заволи неъмат аз ғайр. 2. Хоҳони неъматӣ ғайр, аммо заволи он матлуб ба ғараз аст на ба зот. 3. Хоҳиш ба монанди неъматӣ ғайр на заволи он, лекин дар сурати аҷз (нотавонӣ) хоҳони заволи он будан. 4. Хоҳиш ба мисли неъматӣ ғайр на заволи он. Ў аз ин маротиба аввалиро мазмум (бад) ва зишти маҳз хонда, дуввумиро сабуктар аз севвумӣ ва севвумиро ба эътибори ҳолати он ҳам мазмум ва ҳам ғайримазмум хондааст. Мартабаи чоруми онро маъфувунанҳ (бахшидашуда) арзёбӣ кардааст. Гуфтан бамаврид аст, ки баъзан аз ҳоли мартабаи чорум бо лафзи «ғибта»²⁹⁰ ёд мешавад, ки ин амал ҷоизу раво аст. Пайғамбари Худо (с) фармудаанд: Ҳасад ҷоиз намешавад, магар дар ду чиз. Якум, шахсе, ки соҳиби мол аст ва аз он мол дар роҳи Худо садақа мекунад. Дуввум, шахсе, ки соҳиби илм аст ва ба илмаш амал намуда, дигаронро низ таълим медиҳад. Ф. Розӣ асли ҳасадро дар адоват ва асли адоватро дар рақобат бар ғарази воҳид баён доштааст. Ва бояд гуфт, ки мақсади ягона дар ду чизи мутабоъид (аз ҳам дур) ҷамъ намеоянд, балки ҷамъи он дар ашъест, ки миёни онҳо муносибат вучуд дорад. Одатан тоҷир ба тоҷир, табиб ба табиб, олим ба олим, матоъфурӯш ба матоъфурӯш, кафшдӯз ба кафшдӯз ва ғайри инҳо бо ҳам рақобат ва ҳасодат доранд... Қабохати ҳасад то ҷоест, ки аввалин куштор дар олам аз рӯи ҳасад саркашӣ сурат гирифт, яъне Қобил Ҳобилро кушт²⁹¹.

Фахруддини Розӣ дар асоси афкори имом Ғазоли фармудааст, ки ҳасад чандин сабаб дорад. Яке аз сабабҳои он адоват ва бадбинӣ аст. Масалан, агар нафареро нафари дигар озор диҳад, шахси озорёфта ба озордиҳанда хашм мегирад ва нисбат ба ӯ бадбину бадхоҳ мегардад ва дар натиҷа ин амал ба кинаву интиқом оварда мерасонад, ки ниҳоятӣ он метавонад ба ҷангу низоъ табдил ёбад. Сабаби дигари он расидан ба мансабу вазифа аст. Масалан, агар шахсе ба мансаби олии ноил гардад, баъзе ашхосро ин ҳол хуш намеояд ва дар пайи заволи мансаби ӯ мегарданд, ҳатто розӣ мешаванд, ки ҳамон шахси мансабдор бо онҳо дар мақому дараҷот мусовӣ бошад, на бартару олии, аз ин рӯ ба ӯ ҳасодат менамоянд. Сабаби дигари ҳасад ин уҷбу худбинӣ аст. Сабаби дигари он ҳубби раёсат ва талаби ҷоҳ танҳо барои нафси худ мебошад. Монанди шахсе, ки мехоҳад беназир бошад дар

²⁹⁰ Ғибта – рашк намудан бидуни он, ки заволи онро хоҳад. Фарҳанги ҷомеаи навин. Тарҷумаи Мунҷид. – Ҷ. 2. – С. 1141.

²⁹¹ Муҳаммад ибни Умар Фахруддини Розӣ. Мафотех-ул-ғайб (Тафсири кабири Розӣ). – Бейрут, 1994. – Ҷ. 2. – С. 373.

фанне аз фунун ё дар илм ё дар зуҳд ё дар шуҷоат ё дар сарват ва ғайра, яъне ба танҳоии худ дар ин умур ё авсоф хушҳоли ризоманд аст ва касеро ба ҳамто будани худ хуш надорад ва агар чунин шахсе пайдо шавад, нисбат ба ӯ ҳасад мебарад. Сабаби дигари пайдоиши ҳасад ин хавфи аз даст рафтани мақсаде аз мақосид аст. Монанди ҳасад бурдани фарзандон нисбати якдигар ба хотири ноил гаштани мақому манзалат дар қалби волидайн ва дастёбӣ ба молу мулки онҳо. Ё монанди ҳасодати воизони як шахр миёни худ ҷиҳати мақбулияти онҳо дар назди аҳли ҳамон шахр ва ғайра. Сабаби дигари пайдоиши ҳасад ин бухли нафс бар кори хайр аст. Баъзе ашхосе вучуд доранд, ки чун назди онҳо аз кори хайри дигарон зикр карда шавад, онҳо нохуш мегарданд, ҳол он ки миёни онҳо ҳеҷ адоват ва ҳатто ягон иртиботе вучуд надорад. Ин нохушӣ танҳо ба хотири разолати нафс ва табиати пасти онҳост, ки ба кори хайри дигарон бухл варзида, ҳолати некии дигаронро намехоҳанд ва ҳасодат меварзанд. Ин гуна сабаб аз ҷумлаи қабехтарин сабабҳои ҳасад буда, дур сохтани он басо мушкил аст, зеро он дар табиати соҳибаш саҳту муҳкам ҷой гирифтааст... Ҳоло гуфтан мумкин аст, ки ҳамаи сабабҳои мазкур ё баъзеи онҳо метавонад дар шахсе пайдо шаванд ва боиси ҳасодати ӯ гарданд. Аз ин хотир Ф. Розӣ баъд аз зикри бархе сабабҳои пайдоиши ҳасад, аз илоҷ, пешгирӣ ва бартараф сохтани ҳасад суҳан карда чунин гуфтааст: Даво ё худ илоҷи дур сохтани ҳасад ду арм аст: яке илм ва дуввумӣ амал. Аммо дар мавриди илм, ба таври иҷмолий метавон гуфт, ки ҳолу аҳвол ва неъмату дороии ҳар инсон вобаста ба қазову қадари илоҳӣ, яъне ба сарнавишти ӯст, пас, набояд ба неъмату дороии касе ҳасад бурд... Аммо тафсилан бояд донист, ки дар ҳасад бурдан бар ҳосид (ҳасадбаранда) зарару зиёни бисёр аст, на бар маҳсуд (ҳасадбурдашуда), зеро ҳосид бо ин амали зишти худ муҳолифати худро ба адл, ҳикмат ва қисмате, ки Худо ба бандагонаш кардааст, нишон дода, нохушии худро ба ҳукми Худо изҳор менамояд ва гунаҳкору гирифтори уқубат мегардад. Инчунин бояд донист, ки шахси ҳосид ҳамеша гирифтори ғаму андӯҳ буда, наметавонад, бо ҳасодати худ дороии касеро аз ӯ ситонад ва ё аз ӯ дур созад, балки ба худ дарду ғам ва озору азият расонида, шахсияти худро дар дилу дидаи мардум аз даст медиҳад ва рӯзгорашро талху тира мегардонад. Ф. Розӣ ҳасадбарандаро ба шахсе ташбеҳ кардааст, ки ба сӯйи касе санг меандозад, аммо он санг ба ӯ нарасида, баргашта ба чашми ростии ҳосид бармехӯрад. Ҳосид ба хашм омада, сангро бори дигар ба сӯйи

ҳамон нафар меандозад, ин бор низ санг ба ӯ нарасида, боз бармегардад ва ба чашми чапи ҳосид бармехӯрад. Ин дафъа ҳосид сахт ба ғазаб омада, сангро бо қувваи баланд ба ҳамон нафар ҳаво медиҳад, ин дафъа низ санг ба ӯ исобат накарда, ба сӯйи ҳосид бармегардад ва сари ӯро мекафонад, дар натиҷа он шахс солим монда, худи ҳосид шармандаву расво ва мавриди маломату хандаи атрофиёнаш қарор мегирад. Ҳоли ҳосид метавонад, ки аз ин ҳам бадтар бошад, зеро оқибати бадхоҳӣ ба сӯйи шахси бадхоҳ бар мегардад. «Ва макри бад чуз ба соҳибаш фуруд намеояд»²⁹². Аз ин хотир барои ҳар инсон зарур аст, ки қалби худро софу пок сохта, оташи ҳасадро дар он хомӯш намояд. Ва ҳар чи аз ҳасад дар зехну қалби ӯ пайдо мегардад, онро рафъ сохта, мухолифи он, яъне мадху некхоҳӣ намояд ва агар кибру худхоҳӣ пайдо шавад, онро ба тавозуу шикастагӣ иваз намояд ва агар қасди баркандани хайр аз касе пайдо шавад, онро ба расонидани хайру некӣ бадал намояд. Ҳамин тариқ ин сифати бад аз шахси ҳасадбаранда бартараф шуда, миёни ҳосиду маҳсуд муҳаббату дӯстӣ барқарор меёбад. Аммо дар бораи маҳсуд (ҳасадбурдашуда) метавон гуфт, ки ӯ дар ин муомила ҳеҷ зараре намебинад, балки соҳиби савобу аҷр мегардад, агар дар гуфтор, рафтор, ғайбат ва бадгӯйии шахси ҳосид сабру таҳаммул дошта бошад. Ф. Розӣ дар ин маврид ҳикоят кардааст, ки Мӯсо (а) дар сояи Арш мардеро ба маконе шодон мебинад ва дармеёбад, ки ӯ шахси бузургу соҳибмартабаест. Мӯсо (а) аз ному шахсияти он мард чӯё мешавад, аммо номи ӯро дарёфт накарда, аз се хислати ҳамидаи ӯ огоҳ мегардад. Аввал, он ки ӯ ҳаргиз ба фазли Худо ва дороию неъматӣ касе ҳасад набурдааст. Дуввум, он ки ҳамеша падару модари худро иззату эҳтиром намуда, ҳеҷ гоҳ онҳоро ранҷиш надодааст. Севвум, он ки ҳеҷ боре суҳанчинию суҳанбарӣ накардааст. Аз ин хотир қарим ва соҳиби мақоми баланд шудааст²⁹³.

Ғазаб. Яке аз авсофи замимаи инсонӣ ва монеи камолоти инсонӣ ғазаб мебошад, ки Ф. Розӣ дар робита ба он чунин гуфтааст: «Ғазаб иборат аз тағайюрест, ки ҳангоми мушоҳидаи амри нохуш ва ғалаёни хуни қалб дар мизочи инсон ориз мешавад. Мусаллам аст, ки дар чунин ҳолат ҷисму равони инсон мутағайир гашта, идора намудани онҳо басо мушкил мегардад ва ҳар гуна ҳаракату ишораҳои

²⁹² Қуръони қарим, сураи «Фотир», 43.

²⁹³ Муҳаммад ибни Умар Фаҳруддини Розӣ. Мафотех-ул-ғайб (Тафсири кабири Розӣ). – Бейрут, 1994. – Ҷ. 1. – С. 645, 651.

ночо, кирдори ношоиставу гуфторҳои бетааммулона аз ӯ сар мезананд, ки боиси озору азияти дигарон ва таассуфу надомати худи инсон мегардад». Аз ин хотир Ф. Розӣ дар расидан ба камолоти инсонӣ фуру нишондани хашму ғазаб ва доштани сабру таҳаммулро шарту ҳатмӣ доништааст. Дар ривояте чунин зикр гаштааст, ки паҳлавони ҳақиқӣ на онест, ки танҳо дар майдони мусобиқа бар касе ғолиб меояд, балки паҳлавони воқеӣ он нафарест, ки хашми худро фуру бурда, бар он ғолиб меояд. Дар зиндагӣ бисёр нафароне ба хотири адами (надоштани) тавоноӣ ба фуру нишондани қаҳру ғазаби худ аз некиҳои зиёде маҳрум гаштаанд ва баъзеи онҳо ҳатто зиндонӣ шудаанд. Хусусан ин сифати зишт дар синну соли ҷавонӣ зиёдтар зоҳир гашта, таъсири бештари худро мегузорад. Аз ин рӯ ҳангоми таълиму тарбия, волидайн ва асотидаи азизро лозим аст, ки моҳият ва қабоҳати ин сифати замимаро ба фарзандону шогирдон фаҳмонанд. Ғазаб дар вучуди инсон ба мисли лаҳҷаи хурди оташест, ки агар саривақт хомӯш нагардад, аз он оташи шуълавару забонадор падида меояд ва боиси сӯхтори шадиду зиёновар мегардад. Аксари оилаҳое, ки дар онҳо миёни ҳамсарон ҷудой рӯх медиҳад ва зиндагию хушбахтии онҳо ва ҳатто фарзандони онҳоро аз байн мебарад, талоқ дар ҳоли қаҳру ғазаб аст. Оқибат ва таъсири бади ғазаб чунон домандорест, ки ҳатто дӯстону бародарон ва хешону пайвандандони наздикро аз ҳам ҷудо месозад ва ё алоқаву муносибати зичи онҳоро заъиф мегардонад. Дар ҳоли ғазаб як сухани бетааммул дӯстро бегона месозад, гарчи аз дӯст гузашту бахшиш воқеъ шавад, дигар миёни дӯстон муносибат ба мисли гузашта воқеию самимӣ боқӣ наместонад, чунки баъди ба ҳам омадану беҳбуд гаштани захм нишонаҳои он муддатҳо намудор мебошад.

Сеҳр. Фаҳруддини Розӣ дар «Мафотех-ул-ғайб» аз сеҳру чоду сухан ба миён оварда, мавзӯи мазкурро хеле бо тафсил баён намудааст. Ӯ аз ҳашт навъи сеҳр сухан карда, дар бораи ҳар якеи онҳо маълумот додааст. Инчунин ҳукми онҳоро аз нигоҳи мазоҳибу равияҳо, баҳусус аҳли суннат, муътазила ва фалосифа бо ҳуҷҷату мисолҳои манқул баён доштааст. Ӯ дар ин миён афкор ва ихтилофоти мазоҳибу равияҳои мазкурро моҳирона шарҳ дода, назари худро чунин нигоштааст: «Аз далелҳо бармеояд, ки амали сеҳр ва таълими он ноҷоиз, балки куфр аст»²⁹⁴.

²⁹⁴ Маъҳази қаблӣ. – Ҷ. 1. – С. 628.

Дар ҳама давру замон аъмоле, ки боиси зиёну зарар, озору азият, чангу ҷидол, дарду ранҷ ва харобию ҳалокати одамон мегардад, мамнӯу нораво ва ҳатто ҷиноят эълон гардидааст. Аз ин хотир дар афкори тарбиявии Ф. Розӣ манъи ҳама гуна аъмоли зишт барало ба назар мерасад, аз ҷумла манъ ва ҷилавгирӣ аз сеҳру ҷоду, ки паёмаду натоиҷи он дар боло зикр гашт. Дар ин замон низ баъзан шахсоне ба назар мерасанд, ки ба сеҳру ҷоду ва ё фолбинӣ машғулият доранд, вале бархе онҳо худро на ҳамчун фолбину ҷодугар, балки ҳамчун табиб муаррифӣ менамоянд. Тавсияи Ф. Розӣ барои чунин ашхос ин аст, ки бояд онҳо ҳатман аз ин гуна кирдори бад даст бикашанд, вагарна ба ҳасрату пушаймонӣ ва уқубати саҳт гирифтадор хоҳанд шуд. Чунонки зикр гашт таълиму тарбияи кӯдакону ҷавонон, умуман фарзандон дар ин самт мамнӯъ ва ҷурм маҳсуб гардидааст. Пас, шахсоне, ки бо чунин афъоли бад сарукор доранд, набояд фаромӯш созанд, ки аксари онҳо соҳиби фарзанд мебошанд ва имкон дорад, ки ин гуна кирдори бади эшон ба фарзандони онҳо таъсиргузор бошад, зеро онҳо аз чунин амал дар худ баъзан даромади муфт, гарданбаландию ғурурро эҳсос намуда, метавонанд, бо нишон додани баъзе амалҳои соҳирию ҳайратангез диққати одамонро ба худ ҷалб созанд ва баъзе даъвоҳои беасос ва нопоки худро амалӣ гардонанд. Онҳое, ки бо анҷоми чунин аъмол гумроҳ шудаанд ва метавонистанд, ки ба роҳи рост биёянд, вале худро ислоҳ накарданд, ҳадди ақал бияндешанд, ки дигарон ба хусус фарзандонашонро ба ин роҳ набарнд ва таълими ин гуна аъмоли зиштро ба онҳо наомӯзанд. Чунки аз таълим ва анҷоми чунин аъмол ҳам дар дунё ва ҳам дар охира ба ҷуз зиёну зарар ва азобу уқубат чизи дигаре нест. Ф. Розӣ зимни тафсири ояти 102-и сураи «Бақара» далелу ҳуҷатҳои зиёд оварда, гуфтаҳои худро ба исбот расонидааст.

Ришвадиҳию ришваситонӣ. Ришвадиҳию ришваситонӣ падидаи нав набуда, аз айёми қадим дар миёни мардум ҳамчун амали зишту нописанд мавҷудият доштааст. Лекин тайи солҳои ахир зуҳури он бештар ва амалқарди он роиҷтар шуда, ҷомеаи башариро ба ташвиш андохтааст, зеро дар ҳар ҷомеа ва ё дар ҳар кишваре, ки ин амали зишт роиҷ мегардад, дар он ҷо беадолатӣ, ноҳаққӣ, муфтхӯрӣ, найрангу қаллобӣ, бесарусомонию норозигӣ ҳукмфармо мегардад ва коҳилию ақибравӣ ба назар мерасад. Аз ин амал пеш аз ҳама, табақаи нодору камбизоат зарар мебинад, чунки дар ҳаққи онҳо бештар беадолатию ноҳаққӣ зоҳир гашта, риояи талаботи қонун поймол

мегардад. Ин амали бад метавонад дар ҳар маврид дар ҳар шахсе ба эътибори имону вичдон ва адлу инсофаш пайдо шавад, лекин он бештар дар ашхоси мансабдору соҳибвазифа дида мешавад. Аз ин рӯ дар ҳадисе пайғамбар (с) фармудаанд: «Ҳадя гирифтани ҳокимон кори зишт ва ришват қабул кардани қозиён куфр аст». Чунки ҳеҷ кас ба ҳоким маҳзи дӯстӣ ҳадя намедиҳад, балки ба хотири он медиҳад, ки вақте ўро ёриву ғимоят намояд. Аз ин ҷиҳат ҳар ҳадяе, ки ба ҳоким дода шавад, дар ҳақиқат ришва ё пора мебошад. Ҳоким агар ба ришват гирифтани одат кунад, он гоҳ наметавонад, ки аз рӯйи қонун амал ва ҳукм намояд. Аз ин ҷиҳат ба куфр будани ин ришвагири шубҳае нест, баҳусус вақте ки ришваро ҳалол шуморида гирад²⁹⁵...

Албатт, барои гирифтани пеши роҳи ин амал, мисли дигар аъмоли ношоиста як қатор пешгирию чораҷӯиҳое дар назар гирифта шудааст. Маълум аст, ки ҳар гуна чурму ҷиноят ва амали ношоиста бечавобу ҷазо наметавонад, дер ё зуд ҷазои он ба соҳибаш хоҳад расид. Аммо баъзе афроди саркаш ба хотири махфӣ доштани чурми худ ва ба даст наафтодан мехоҳанд, ки ин амалро ба воситаи дигарон анҷом диҳанд. Ё ҳастанд нафароне, ки барои расидан ба ҳадафҳои гуногуни худ ба сифати миёнарав дар ин амал кор мекунанд. Бехабар аз ин, ки миёнаравӣ дар ин амали зишт ба монанди ду тарафи он, яъне ришвадеху ришваситон гирифтори гуноҳ мегарданд, зеро пайғамбар (с) фармудаанд: «Лаънати Худост ба ришвагиранда, ришвадиҳанда ва касе, ки дар миёнаи ин ду нафар рафтуо намуда, онҳоро ба ришва гирифтани ришвадодан водор месозад».

Ф. Розӣ роҷеъ ба ин масъала дар шарҳи вожаи «тудлу» аз ояти 188-и сураи Бақара: «Ва амволатонро дар миёни худатон ба ботил нахӯред ва онро ба ҳокимон надихед (ба унвони ришва, то ба ноҳақ ба нафъатон ҳукм кунанд)»²⁹⁶, чунин гуфтааст: «Тудлу» аз идло аст ва он баргирифта аз идлои далв мебошад, яъне фиристодани далв дар чоҳ ба хотири гирифтани об... Ва ин чо мақсад аз он нафиристодани мол ба ҳокимон ин ришва надодан ба онҳост. Ба андешаи Ф. Розӣ ин оят додани ришва ба ҳокимону мансабдоронро қатъиян манъ намудааст, зеро дар ин амали зишт ноҳақона расидан ба мақсаду манофеи як ҷониб ва поймол сохтани ҷониби дигар мушоҳида мегардад, ки мумкин аст чандин оқибатҳои нохушро дарпай биёрад²⁹⁷.

²⁹⁵ Абдурашид ибни Иброҳим. Шарҳи Ҳазор ҳадис. – Кобул. – С. 33.

²⁹⁶ Абурауфи Мухлис. Анвор-ул-Қуръон. – Аҳмади Чом, 1380. – С. 219.

²⁹⁷ Муҳаммад ибни Умар Фахруддини Розӣ. Мафотех-ул-ғайб (Тафсири кабири Розӣ). – Бейрут, 1994. – Ҷ. 2. – С. 280.

Худкушӣ. Худкушӣ амали бaсе зишту нангин буда, ҳам ақлан ва ҳам шаръан мамнӯъ ва гуноҳи азим эълон гаштааст. Ҳеҷ фарди оқилу доно, босабру боандеша даст ба чунин амал нахоҳад зад, чунки аз он зулму носипосӣ нисбат ба худи инсон ва ғаму ғусса, ранҷу андӯҳ ба наздикону пайвандон падида меояд. Ф. Розӣ дар робита ба ин мавзӯъ чанд ривоятро зикр намудааст, ки ҳамаи онҳо аз ҷурми вазнин будани ин амали мудҳиш ва паёмадҳои бади он хабар медиҳанд. Собит ибни Заҳҳок дар ривояте аз пайғамбар (с) чунин нақл кардааст: «Ҳар ки худро ба воситаи чизе аз ашё ба қатл расонад, фардои қиёмат ба ҳамон чиз дар дӯзах азоб карда мешавад». Абухурайра аз пайғамбар (с) ривояти зеринро чунин нақл кардааст: «Ҳар нафаре, ки худро бо олати тез бикушад, дар қиёмат бо он олат бар шикамаш мезанад ва пасон ба дӯзах афканда, ҷовидон он ҷо боқӣ мемонад ва ҳар ки худро қасдан аз кӯҳе (балаңдие) ба поён андозад, дар охират аз балаңдие ба дӯзах афканда шуда, доимӣ он ҷо мемонад»²⁹⁸.

Дар миёни мардум, хусусан занҳо шакли дигари худкушӣ бо роҳи истеъмоли заҳр, дору ва ё дигар маводҳои заҳролудсозии меъда мушоҳида мегарданд. Барои пешгирии ин навъи худкушӣ ривояте омадааст, ки зикри он аз манфиат холи нест. Имом Бухорӣ аз пайғамбар (с) чунин ривоят кардааст: «Ҳар касе, ки заҳр бихӯрад ва нафсашро талаф диҳад, ҷовидон дар оташи дӯзах месӯзад»²⁹⁹.

Чунонки аз ривоети дар боло зикргашта маълум шуд, худкушӣ бо ҳар шаклу навъе, ки бошад мамнӯъ ва ҳукми он дар шарият ҳаром эълон шудааст. Фахруддини Розӣ дар тафсири ояти 195-и сураи «Бақара» (Худро бо дасти худ ба ҳалокат наҷфканед) чандин тавзеҳоту тавҷеҳотро бо овардани ривоети мутааддид зикр карда, дар охир гуфтааст: «Ҳосили маъно ин манъу боздошт аз худкушӣ бо ҳар роҳу равишест». Чунки ин амал ҷурми сангин буда, ифодаи ноумед шудан аз раҳмати Худоро мекунад. Ба мазмуни ояти фавқ қисмати ояти 29-и сураи «Нисо» мувофиқат мекунад, ки дар он омадааст: «Ва ба қатл нарасонед нафсҳоятонро...». Ф. Розӣ дар шарҳи ин оят чунин овардааст: «Баъзеҳо ихтилоф намуда гуфтаанд, ки ин хитоб барои манъи қатли нафси худ (худкушӣ) набуда, балки барои манъи қатли дигарон аст ва маълум аст, ки ҷони инсон чи қадар барояш азизу ширин аст, ба ночор инсон ҳомӣ ва муҳофизи нафси худ мебошад,

²⁹⁸ Маъҳази пешин. – Ҷ. 1. – С. 547.

²⁹⁹ Ғ. Мирзозода. Расоил (1). – Душанбе, 2013. – С. 91.

³⁰⁰ Муҳаммад ибни Умар Фахруддини Розӣ. Мафотех-ул-ғайб (Тафсири кабири Розӣ). – Бейрут, 1994. – Ҷ. 1. – С. 591.

зеро буду бош, ҳаёт ва тамоми фаъолияти инсон вобаста ба ҷони ӯст. Ва ҳар навъи худкушӣ дорои дарду ранҷ, аламу азият ба ҷони инсон буда, гуноҳи азим маҳсуб меёбад, пас, ин хитоб на барои манъ аз қатли нафси худ, балки барои манъ аз қатли дигарон аст, ба истиснои бархе ақвом, монанди аҳли ҳинд, ки бинобар эътиқоди нодурусташон, ҳалосӣ аз олами фасод ба олами нуру салоҳро дар қатли нафси худ мепиндоранд³⁰⁰. Ф. Розӣ дар посух ба ин андеша чунин гуфтааст: Имкон дорад, ки инсон дар зиндагӣ бо вучуди донистану эътироф карданаш амали худкуширо ҳамчун ҷурм ва феъли номатлуб, ба сабаби ғаму ғусса, озору азият, сахтию мушкилот, бесабрию бетааммулӣ ва адами ризову қаноат, тоқати ниҳои худро аз даст диҳад ва танҳо ҳалосию роҳи худро дар марг пиндорад ва ба ин амали зишт, ки хеле гуноҳи азим аст, даст бизанад. Ва ҳам имкон дорад, ки аз андешаи мазкур чунин посух дода шавад: Нақунед он аъмоли бадеро, ки боиси қатли худ мегардад, монанди қатли нафси инсон ва ё боиси қатли маънавии худ мегардад. Яъне ба сабаби иртиқоби ҷиноёти хатарноку сангин нафсҳои худро ба табоҳию ҳалокат наандозед³⁰¹, зоте ки ба инсон ҷон додааст, танҳо ӯ метавонад он ҷонро аз инсон бигирад ва ҳеч кас наметавонад, ки худ ё дигареро ба ноҳақ аз ҳаёт маҳрум созад. Балки ҳамеша ба ҳифзу ҳимояти ҷону моли одамон ва ҷинояту хиёнат накардан ба онҳо амр шудааст. Ҳатто аз баъзе ривоёт бар меояд, ки орзую таманно намудани марг дар ҳолати сахтию душворӣ ба ҳеч ваҷҳ ҷоиз намебошад, чунки дар он бесабрию бетоқатӣ ва розӣ нагаштан ба қисмату сарнавишт мушоҳида мегардад. Пайғамбар (с) дар ҳадисе фармудаанд: «Ҳеч кадоме аз шумо ба хотири зарару заҳмати расида набояд орзую таманно маргро дошта бошад, лекин метавонад, ки бигӯяд: Худоё агар ҳаёт барои ман хайр аст, пас, маро зинда нигоҳ дор ва агар марг бароям хайр бошад, пас маро бимирон»³⁰². Ҳамин тариқ дар ҳеч ҳол худкушӣ барои инсон ҷоиз набуда, он ҳеч гуна нафъу осоишero дар пай намеорад, баръакс боиси гирифтории азобу мушаққати шахси худкуш ва ворисону пайвандони ӯ мегардад.

Васвасаи шайтонӣ. Ба андешаи Фаҳруддини Розӣ омили аслие, ки инсонро аз некию хубӣ, тақвою парҳезгорӣ бозмедорад, ин васвасаи шайтон ва муборизаву истодагарӣ накардани инсон дар

---

³⁰¹ Маъзази қаблӣ. – Ҷ. 4. – С. 58.

³⁰² Муҳаммад ибни Умар Фаҳруддини Розӣ. Мафотех-ул-ғайб (Тафсири кабири Розӣ). – Бейрут, 1994. – Ҷ. 1. – С. 606.

муқобили он васвасаҳо мебошад. Ф. Розӣ дар шарҳи маънои васвасаи шайтон гуфтааст, ки васваса иборат аз он чизест, ки ба дилу хотири мо мегузарад ва он иборат аз ҳарфҳои савтҳои ҳафӣ (пӯшида) мебошад. Яъне шайтон он ҳуруф ва асвотро, ки дар маҷмӯъ метавон ба он каломи ҳафӣ гуфт, ба қалбу димоғи инсон мерасонад. Таъсири васваса дар вучуди инсон вобаста ба истодагарию муборизаи инсон дар муқобили ҳамлаҳои паёпайи васвасаҳои шайтонӣ аст.

Дар мавриди ин ки оё шайтон инсонро ба кори хайр фаро меҳонад ё не, Ф. Розӣ нигоҳи бархе орифонро чунин овардааст: Шайтон гоҳо инсонро ба сӯи хайр меҳонад, лекин на ба мақсади хайр, балки меҳонад ӯро ба ин васила ба сӯи бадӣ бикашонад. Ин амал бо ду роҳ сурат хоҳад гирифт, ё ин ки мебарад инсонро аз хубтар ба сӯи хуб, то тавонад ӯро аз ин ҳолат ба ҳолати пастӣ, яъне ба сӯи бадӣ бибарад. Ё ин ки мебарад инсонро аз некии каму осон ба сӯи некии бисёру пурмушаққат, то тавонад, ки ӯро ба ин васила ба саҳтию мушаққат дучор созад ва дар натиҷаи душворию саҳтӣ, билкул инсонро аз некӣ боздорад. Ба ҳар роҳе, ки бошад, мақсади шайтон аз васваса карданиш дар қалби инсонҳо, танҳо як чиз бадӣ кардан ва ба бадӣ водор сохтан аст³⁰³.

Сабр. Фаҳруддини Розӣ андешаҳои худро дар бораи маъно ва моҳияти сабр (шикебой) чунин баён кардааст: Сабр ин мағлӯб сохтани нафс ва таҳаммулпазир гардондани нафс бар саҳтию душворихо ва нигоҳдории он аз фиғону бегоҳатиҳо мебошад. Ва ҳар кӣ риояти инҳо кард, пас бар ӯ анҷоми ҷумла афъоли нек, таҳаммули мушқилот ва канорагирӣ аз манҳиёт (он чӣ карданиш манъ аст) осон хоҳад шуд. Ӯ сӯхани худро дар асоси ақволи имом Ғазолӣ асоснок карда гуфтааст: Сабр аз вижагиҳои инсонист, ки малоик аз рӯи камол ва баҳоим (чорпо) аз рӯи нуқсон аз он орианд. Баёни қавли мазкур ин аст, ки баҳоим дорои шаҳватанд, вале аз ақле, ки метавонист дар муқобили шаҳват рӯёруйӣ мекард, холиянд, то суботи он қувваро, ки дар муқобили муқтазои шаҳват ба вучуд омада буд, сабр номид, аммо маълум аст, ки баҳоим беақланд. Ҷумлаи малоик ба қулӣ, шаҳват надоранд ва вазифаву масъулияти онҳо чизи дигарест... Инсон бошад дар овони хурдсолӣ ба мисли баҳоим ноқис аст, шаҳвати ӯ танҳо барои ғизо равона мегардад, баъдан барои бозӣ кардан, сипас ба тадриҷ барои никоҳ (издивоҷ) талабот пайдо мегардад. Дар замони

³⁰³ Маъҳази қаблӣ. – Ҷ. 2. – С. 187.

мазкур (хурдсоли) ханӯз барои инсон қуввати сабр вучуд надорад, зеро сабр иборат аз суботест, ба монанди лашкар дар муқобили лашкари дигар, ки миёни онҳо талабе ё дархосте вучуд дораду муҳориба сурат мегирад. Аммо инсони болиғ дорои шаҳвате мегардад, ки ўро ба талаби лаззати очил мехонад..., ақл бошад баракси ҳол ўро аз талаби лаззоти очил боздошта, ба талаби боқии рӯҳонӣ мехонад, дар натиҷа ақл монеи амалӣ гаштани талаботи шаҳвонӣ мегардад, ки он манъу боздоштро сабр мегуянд. Акнун бидон, ки сабр ду навъ аст: яке сабри баданӣ, яъне таҳаммул ва устувории бадан бар ҷумла саҳтиҳое, ки ба бадан равона мегардад. Ва ин васф ё ба анҷом додани феълест, ки ба ҷисм душворӣ меорад ва ё ба дарки ранҷу дардест, ки онро бадан аз зарбу лат эҳсос мекунад. Яъне дар ин ду ҳол бардошту тобоварии ҷисми инсон сабру таҳаммули он аст. Навъи дуввуми сабр ин сабри нафсонӣ аст ва он манъи нафс аз талаботи шаҳват ва хоҳишоти табиати инсонӣ мебошад. Дар ин сурат, агар сабр дар муқобили хоҳишоти батну (шикаму) фарҷ бошад, пас, онро ифғат гӯянд. Агар сабр дар тоқату бардошти нохушиҳои ҳаёт бошад, пас номи он ба эътибори ҳар як аз навъи нохушӣ дигаргун мешавад. Агар таҳаммулу устуворӣ дар муқобили мусибат бошад, онро сабр гуфтаанд ва зидди он бетоқатию беқарорист, ки ҳангоми мусибату саҳтии ҳаёт баъзе одамон онро ба амал меоранд, монанди доду фиғони номатлуби гӯшхарош, қандану харошидани рӯй, чоку пора қардани пероҳан ва амсоли инҳо. Агар дар ҳолати дороию боигарӣ бошад, онро шукргузорӣ гуфтаанд, ки зидди он носипосӣ аст. Агар дар ҳолати задухӯрд ва муҳориба бо душман бошад, онро шуҷоату далерӣ гуфтаанд, ки зидди он тарсончакию буздилий мебошад. Агар дар ҳолати фурӯ бурдани ҳашму ғзаб бошад, онро ҳилм гуфтаанд, ки зидди он сабуксорию бебокӣ мебошад. Агар дар ҳоли руҳодиди ҳаводиси нохуши замон бошад, онро кушодагию фароҳдиль гуфтаанд, ки зидди он тангдилию беоромӣ мебошад. Агар дар ҳолати фузунии айш бошад, онро зуҳд гуфтаанд, ки зидди он хирс мебошад. Агар дар ҳолати кам доштани мол бошад, онро қаноат гуфтаанд, ки зидди он тамаъу талаб мебошад³⁰⁴.

Фаҳруддини Розӣ андешаи Қафғолро дар мавриди сабр ҷунин овардааст: Сабр ин нест, ки инсон аз нохушии озору ранҷ набинад, зеро ҷунин шуданаш номумкин аст, балки сабр ин таҳаммули нафс

³⁰⁴ Ҳамон ҷо. – Ҷ. 2. – С. 124, 131.

бар сахтию мушкилот ва тарки изҳори бетоқатию беқарорӣ мебошад. Ва чун инсон ғаму ранҷашро махфӣ дорад, то ҷойе ки осору аломати онро изҳор нанамояд, агарчи рангаш дигаргун шудаду чашмаш ашк фишорида бошад, пас метавон он шахсро собир гуфт ва дар воқеъ ӯ собир аст. Дар ҳадисе омадааст: «Сабр (воқеан) ҳангоми бархӯрди аввал аст». Чунки агар шахс дар бархӯрди аввал бо мусибату сахтӣ амале намояд, ки ӯро аз зумраи собирон берун созад, пас онро на сабр, балки салв (беғамияю осудагӣ) мегӯянд. Ба андешаи Ф. Розӣ ҳар душворӣ, ҳатто хурдтарину оддитарин норҳатие, ки ба инсон мерасад, он мусибат ҳисобида мешавад. Ӯ барои ин фикри худ ривоятро зикр кардааст, ки дар он омадааст: Боре чароғи пайғамбар (с) хомӯш гардид, ӯ қавлро, ки муносиби ин ҳол буд баён дошт. Аз ӯ (с) пурсида шуд, ки оё ин ҳам мусибат аст? Пайғамбар (с) дар посух фармуданд: Оре ҳар чизе, ки боиси озурдагии инсонии муъмин мегардад, он барояш мусибат аст.

Фаҳруддини Розӣ баъд аз баёни маънову моҳияти сабр (шикебой) аз фазилати он сухан карда, бо ироаи далелҳои қавӣ собит сохтааст, ки подошу аҷри ашхоси собиру шикебо беҳисобу бениҳоят аст. Албатта, раванди таълиму тарбия мушкилот ё худ дорои проблеммаҳоеанд, ки сабру субот, оромияю устуворӣ дар ин самт, яке аз роҳҳои раҳой ва бартараф намудани онҳо мебошад. Хусусан барои наврасону донишҷӯёни тамоми макотиби кишвар, ки баъзан дар ҳоли хониш бо мушкилоти гуногун мувоҷеҳ мегарданд.

Хулоса, ҳар ранҷу дард, сахтию душворӣ, нохушию нороҳатие, ки ба инсон мерасад, агар инсон дар бархӯрд бо онҳо сабру таҳаммул ва тобоварияю устуворӣ намуда, худро аз шикастхӯрию ноумедӣ эмин дорад, албатта, муваффақ ва растагору сарбаланд хоҳад шуд. Бузургон гуфтаанд: «Сабр дарахтест талх, вале меваи ширин ба бор орад». Агар тибқи ин гуфтаҳо амал карда шавад, бо боварии комил гуфтан мумкин аст, ки тамоми мушкилот бартараф хоҳад шуд.

Сипосу қадршиносӣ. Инсон дорои неъматҳои зиёд, хурду бузург, аёну ноён ва беҳадду ҳаср аст, ки дар ивази ҳар яке аз онҳо сипосу қадршиносӣ ва ёдоварияю шукргузори лозим меояд.

Фаҳруддини Розӣ андеша доштааст, ки барои завол наёфтани неъмат ва бардавомии он бояд инсон шукри онҳоро ба ҷо биёрад. Ӯ маънои шукрро шарҳ дода, аз ҷумла гуфтааст: «Шукр иборат аз эътирофи неъмат, таъзими муъним (неъматдиҳанда), ва истиқомати нафс бар ин равиш мебошад». Аслан адои шукр бо се тариқ сурат

мегирад: бо қалб, бо забон ва бо ҷумлаи аъзо. Адо намудани шукр бо қалб чунин аст, ки инсон бояд илм ва фаҳми неъмат мавҷуда ва атоқунандаи онро доро бошад. Адои шукр бо забон чунин аст, ки инсон бояд эътироф ва санои забонӣ барои неъматҳои мавҷуда ва атоқунандаи онро дошта бошад. Адои шукр ба тариқи аъзо ин анҷоми корҳост, ки далолат бар иззату эҳтиром ва азамату бузургии мунъимро менамояд.

Истифодаи дурусти неъматҳои мавҷуда, ин худ шукргузорӣ аз неъматҳо ба шумор меравад, аммо истифодаи нодуруст, аз ҷумла харҷҳои зиёдатӣ, исрофкориҳо, ҳимоят накардану истифода набурдани неъматҳои мавҷуда ин ҳама ношукрию носипосӣ маҳсуб меёбад. Масалан, агар дар маҳале олим ё мутахассиси соҳае вучуд дошта, лекин одамоне сухани ӯро напазиранд ва ё аз илму ҳунари ӯ истифода нанамоянд, ин қадрношиносию носипосӣ нисбат ба ҳамон шахс ва ҳунари ӯ ба ҳисоб меравад. Ё агар дар мавзее замини хубу ҳосилхез вучуд дошта бошад ва мардум он заминро бекишту безироат холию бекор бигузоранд, ин ҳам ношукрию носипосӣ нисбат ба он замин доништа мешавад. Ва ё бо вучуди имкониятҳои истифода аз шаклҳои гуногун дар ҷойе, аз обҳои мавҷудаи фаровон нафъ бардошта нашавад, инро низ беқадри ва ношукри метавон гуфт. Хулоса, ҳар чизе ки ба нафъи инсон ва рафъи эҳтиёҷоти инсон нигаронида шудааст, агар он дурусту самаранок истифода бурда шавад, пас, он барои инсон сабаби файзу баракат ва зиёд гаштани неъмат мегардад, аммо агар нисбат ба он беэътиноию бепарвогӣ зоҳир шавад, пас, он боиси нуқсонҳои заволи неъмат хоҳад шуд. Бузургон фармудаанд:

Шукр нокардан заволи неъмат аст,

Баҳраи шокир камоли неъмат аст.

Ё:

Шукри неъмат неъматат афзун кунад,

Куфри неъмат аз кафат берун кунад.

Шукр мояи фузунии неъмат ва куфр (носипосӣ) муҷибби фано аст. Бидуни шак Худованд дар баробари неъматҳое, ки ба мо мебахшад, ниёзе ба шукри мо надорад ва агар дастур ба шукргузорӣ дода, он ҳам муҷибби неъматидигаре бар мо ва як мактаби олии тарбиятӣ аст.

Шукр дорои се марҳила аст: Нахустин марҳила он аст, ки бо диққат бияндешем, ки бахшандаи неъмат кист? Ин тавачҷӯҳ ва имон

ва огоҳӣ пояи аввали шукр аст. Ва аз он ки бигзарем, марҳилаи забон фаро мерасад. Вале аз он болотар марҳилаи амал аст. Шукри амалӣ он аст, ки дуруст бияндешем, ки ҳар неъмате барои чӣ ҳадафе ба мо дода шудааст. Онро дар мавриди худаш сарф кунем, ки агар накунем, куфрони неъмат кардаем.

Неъматҳои бузургу бебаҳои Худованд дар қисмати аъзои инсон (дасту пову гӯшу даҳон ва амсоли ин), неъматҳои кору зиндагӣ ва бандагӣ, неъматҳои беҳдошти ризку рӯзӣ, неъматҳои нону неъматҳои чон, неъматҳои амну амон ва садҳо, ҳазорҳо теъдоди бешумори неъматҳои дигар барои бандагон аст, ки аз онҳо пайваста баҳраманда мешаванд, зеро ки ба онҳо бевосита ниёз доранд.

Вақте, ки аз ин неъматҳо, аз ин файзу футуҳи ҳаёт ниёзи худро бароварда месозанд, осоишу оромӣ меёбанд, набояд фаромӯш созанд, ки ҳамаи неъматҳои Худованд шукр металабанд, шукре ки ба ҷо овардани он файзу баракат ва афзоиши неъмат ва илло куфрони он заволу латмае бар он мегардад.

Латифа: Дарвеш аз рӯзгори номусоид пеши пири тариқат бинолид. Пир гуфт: Эй зарифи дарвеш, майл дорӣ, туро чашм набувад, вале даҳ ҳазор дирам дар даст бошад? Гуфт: На. Пир гуфт: Эй мискин, майл дорӣ, ақли худро аз даст диҳӣ ва дар иваз даҳ ҳазор дирам дар даст бошад? Гуфт: На. Пир гуфт: Эй бечора, ба ин ду калима (не) ки гуфтӣ, туро бист ҳазор дирам дар даст аст!³⁰⁵

Фаҳруддини Розӣ афзудани неъматро ду гуна маъно кардааст: яке рӯҳонӣ ва дигаре ҷисмонӣ. Ӯ қайд кардааст, ки афзудани неъматҳои ҷисмонӣ зоҳир аст, аммо афзудани неъматҳои рӯҳонӣ он аст, ки шахси шокир ҳангоми тафаккур ва баррасии неъматҳо ва фазлу карами илоҳӣ ба диҳандаи ин неъматҳо дорои муҳаббату ихлоси самимӣ шуда, аз мақоми баланди муҳаббат бархӯрдор мегардад. Ба монанди шахсе, ки аз шахси дигар эҳсонро карам мебинад ва нисбат ба ӯ таваҷҷӯҳи бештаре дода, муҳаббату самимияташ афзун мегардад³⁰⁶.

Дар панду насиҳат. Яке аз омилҳои дигари расидан ба камолоти инсониро Фаҳруддини Розӣ дар насиҳат кардану насиҳат шунидан медонад, чунки насиҳат кардан тарбияту парвариш кардани дигарон ва насиҳат шунидан тарбият ёфтани камолоти одоби худ инсон аст. Фаҳруддини Розӣ касонеро, ки дар зиндагӣ ба тарбияи

³⁰⁵ Баҳриддини Исмаилов. Шукри неъмат неъматат афзун кунад. – Душанбе, 2012. – С. 11, 20.

³⁰⁶ Муҳаммад ибни Умар Фаҳруддини Розӣ. Мафотеҳ-ул-ғайб (Тафсири кабири Розӣ). – Бейрут, 1994. – Ҷ. 7. – С. 66, 67.

дигарон машғул шудаанд, бо раҳмтарин ва бошафқаттарини мардум хондааст: Онҳое, ки ба тарбият ва парвариши дигарон машғул шудаанд, назари эшон ба раҳму шафқат афтод ва онҳое, ки тарк карданд, (ва) тарбияту парвариши дигарон накарданд, назари эшон ба озодӣ ва фароғат афтод... Ривоят кардаанд, ки ду нафар, яке зебову хубрӯй ва дигаре қабеху зиштрӯ ба назди ҳакиме ҳозир мешаванд ва аз ҳаким илтимоси насиҳат менамоянд. Марди ҳаким ба авалӣ мегӯяд: Ту зебову хубсурат ҳастӣ ва феъли бад ба шахси хубсрату зебо лоиқу арзанда нест. Ба шахси дуввум мегӯяд: Ту қабеху зиштсурат ҳастӣ, агар аз ту кори баде содир шавад, қабохату зиштиат зиёдатар мегардад.

Фахруддини Розӣ дар китоби «Маноқиб-ул-имом-иш-Шофеъи» чанде аз андарзу масалҳоеро, ки барои тарбия ва такмили ахлоқу маънавиёти инсон равона шудаанд, баён намудааст, ки баъзеи онҳо дар ин ҷо зикр менамоем:

1. Оқил касест, ки ақлаш ўро аз кори зишт боздоштааст;
2. Комил намегардад мард дар дунё магар бо чор хислат:
  - а) диёнат; б) сиёнат (ҳифз, дурӣ аз фасод); в) разонат (оромиш, виқор); г) амонат;
3. Имом Шофеъ инсонеро дид, ки дар амали худ шитобкор буд, гуфт: Коратро ба оромӣ оҳистагӣ анҷом бидеҳ, чунки шитобкорӣ сабаби маҳрум гаштан аст, аммо оромӣ василаи дарёфти матлуб мебошад. Ман шунидаам, ки пайғамбари Худо (с) фармудаанд: Худованд орому бовиқор аст ва оромиро дўст медорад ва медиҳад ба оромӣ он чизеро, ки намедиҳад онро бо тундию дурушгӣ;
4. Густохӣ ба мардум боиси қароини бад ва дарҳамгирифтагӣ аз мардум сабаби адовати онҳост, пас, миёни ин ду ҳолро интиҳоб нам;
5. Сухбат бо касе, ки ор надорад ор аст;
6. Ҳар ки шукргузорӣ кунад туро дар он ҷӣ ба ў накардаӣ, бипарҳез аз мазаматаш дар он ҷӣ ки накардаӣ;
7. Нест хурраме беҳтар аз суҳбати дўстон ва нест ғуссае сангинтар аз фироқи дўстон;
8. Аз нишонаҳои сидқ он аст, ки бо дўсти дўстат содиқ бошӣ;
9. Марде имом Шофеиро гуфт: Панде бидеҳ. Имом гуфт: Бандаи озод бош, чунонки Худо туро озод офаридааст;
10. Озодии шахс дар қарам ва тақво аст;
11. Ҳар кӣ суханеро ба ту овард, сухани туро ба дигаре барад;

12. Волотарини мардум аз рӯйи қадру манзалат касест, ки қадрашро намебинад ва бештарини мардум аз рӯйи фазл онест, ки фазлашро намебинад;

13. Он ки сиррашро пӯшонид, амрашро соҳиб гашт ва хайр дар дасти ӯст;

14. Хайри дунё ва охират дар панҷ чиз аст: а) ғинои нафс; б) манъи озор; в) касби ҳалол; г) либоси тақво; д) боварӣ ба Худо;

15. Ҳар кӣ дӯст дорад, то қалбаш бо нури хикмат пур гардад, лозим гирад ин хислатҳоро: а) хилват; б) кам хӯрдан; в) дурӣ аз беҳирадон ва олимони бе одобу бе инсоф;

16. Яке аз уламоро гуфтанд: Эй соҳиби илм, донишатро бо зулумоти маъсият маолой, то дар торикии рӯзи қиёмат боқӣ намонӣ дар он рӯзе, ки аҳли илм бо нури илмашон сайъ менамоянд;

17. Фақри олимон фақри ихтиёрист ва фақри чоҳилон фақри изтирорист;

18. Зинати уламо тақво ва зевари онҳо хулқи нақӯ ва ороишашон карами нафс аст³⁰⁷.

Аммо Фаҳруддини Розӣ амали онҳоеро, ки дигаронро ба кори хайру некӣ даъват менамоянд, худ дар анҷоми он саҳлангоранд, қабех ва ғайримаъқул хондааст. ӯ дар робита ба ин мавзӯ гуфтааст: Мақсуд аз фаро хондани мардум ба аъмоли хайру некӣ ё насиҳат кардан ва ё шафқат намудан аст. Ва аз доираи маъқулот берун аст ин, ки бар касе шафқат намой ва ё ӯро панду андарз диҳӣ дар ҳоле, ки худ бар хилофи он бошӣ ва ба гуфтаву фармудаи худ амал нанамой. Ф. Розӣ дар манофеи амри ба маъруф (амали писандида) ва манъи аз мункар (амали нописанд) чунин гуфтааст: «Мақсуд аз амри ба маъруф ва манъи аз мункар ин водор сохтан ва ислоҳу роҳнамоии ғайр ба сӯйи кори савоб ва боздоштан аз вуқӯъ дар кори бад аст. Мусаллам аст, ки ислоҳ ва хайрхоҳию эҳсон аввалан ба нафси худ авлотар аст аз ғайр. Ва бо шавоҳиди ақлию нақлӣ маълум шуда, ки ҳар он ки панд диҳад ва худ панд наомӯхта бошад, яъне ба гуфтаву фармудаи худ амал надошта бошад, пас, ӯ муҳолифкорест, ки гуфтору кирдораш бо ҳам зид ва муҳолиф аст». ӯ дар ин замина чандин ривоётеро зикр кардааст, ки ҳама аз қабохати беамалӣ дар гуфтор хабар медиҳад. Аз ҷумла дар ривояте, ки онро Анас ибни Молик аз Муҳаммад (с) нақл кардааст, чунин омадааст, ки дар охират ақвоме мавҷуданд, ки лабҳои

³⁰⁷ Муҳаммад ибни Умар Фаҳруддини Розӣ. Маноқиб-ул-имом-иш-Шофеъи. – Қоҳира, 1406 ҳ. қ (1986 м.). – С. 337, 339.

эшон бо қайчиҳои сӯзон бурида мешавад, ба он сабаб, ки дар дунё одамонро ба некӣ фаро мехондаанд, аммо нафсҳои худро фаромӯш месохтаанд. Дар ривояти дигаре омадааст, ки фардои қиёмат аҳли дӯзах аз бӯйи бади марде азият ёфта, ба ғиғон меоянд, ба он сабаб, ки марди мазкур дар дунё олим будааст, лекин аз илмаш ҳеҷ манфиате ба мардум нарасонидааст. Бояд донист, ки воизону носеҳон чун мардумро панду андарз медиҳанд ва аз кори зишт барҳазар медоранд, дар ин маврид илму маърифати онҳо ба мардум зоҳир мешавад. Пас, агар ба гуфтаву фармудаҳои худ амал накунам ва хилофи он рафтор намоям, пас, мардум мегӯянд, ки бо вучуди илму маърифати дошташон ба аслу моҳияти масъала бетаваҷҷӯху бепарвоянд, агар хилофи гуфтаҳои фармудаҳои онҳо оқибати саҳту бад медошт, ҳаргиз онҳо хилоф зоҳир намекарданд. Ба ибораи дигар амру даъват ба хайр ва манъу боздошти онҳо аз шар бетаъсир боқӣ мемонанд, зеро бузургон дар таъсири сухан ба қалби мухотаб, мувофақати қавлу амалро (гуфтору кирдорро) шарт донистаанд. Дар ҳадисе омадааст: «Ҳоли шахсе, ки ба дигарон нақӯиро меомӯзад, вале худ ба он амал надорад, ба мисли шамъест, ки ба мардум рӯшноӣ мебахшад, лекин худ сӯхта нобуд мегардад³⁰⁸. Бузурге фармудааст: Эй марди омӯзгор, оё ба нафси худ таълим додай? Доруеро, ки барои беморон тавсия кардаӣ, оё ба дарди худ истеъмол намудай? Аз нафси худ оғоз намо ва бадири аз худ дур кун, пас, марди ҳаким мешавӣ ва суханат маъқул, фикрат мақбул, илмат нофеъ хоҳад шуд. Ҳар кӣ танҳо ба сухан панд медиҳад, гоҳо каломаш зоеъ мегардад ва он кӣ бо амал панд медиҳад, ҳамеша ба матлуб мерасад.

Чанд панди дигари Фахруддини Розӣ. Аз ҷумлаи насиҳатҳои Фахруддини Розӣ чунин аст: Бояд ки ба дунё ва неъматҳои он зиёда дил наниҳӣ ва дар ҳаёт ва сиҳати мол ва ҷоҳ эътимод накунӣ, (чун) ки ҳарчанд зери фалак қамар аст ва афлок ва анҷум (ситораҳо) парешон мегарданд, бар як ҳол наемонанд, албатта, аз ҳоли худ (ба ҳоли дигаре) гардад. Яъне ҳоли ин олам бар як сурат (на) мемонад ва дар гардиш аст, ҳар замон сурате мегирад ва ҳар соате нақше мепазирад. Сурати аввал ҳанӯз тамом нашуда ва истиқомат наёфта, ки сурати дигар ояд ва сурати аввалро маҳв гардонад ва биайниҳи (айнан) мавҷи дарёро монад ё худ мавҷи дарё аст. Ва оқил ҳаргиз бар мавҷи дарё иморат накунад ва нияти иқомат накунад. Ин фармудаи

---

³⁰⁸ Муҳаммад ибни Умар Фахруддини Розӣ. Мафотех-ул-ғайб (Тафсири кабири Розӣ). – Бейрут, 1994. – Ҷ. 1. – С. 489.

Фахруддини Розӣ далолат бар тарки тамоми ашёву амволи дунё намекунад, балки ба тарки аз ҳад фузун гаштани ашёву амволе менамояд, ки баъзан боиси қачравияю гумроҳии одамон мегардад, зеро Фахруддини Розӣ дар аксари маворид, одамонро ба касби ҳалол, меҳнати софдилона ва талаби ризқу рузӣ ташвиқ намуда, аз талабу тамаъ дар молу ашёи дигарон барҳазар доштааст. Бидон ки мурод аз тарк тарки фузулот аст, на тарки молобудда (заруриёт). Аз ҷиҳати он, ки ҷунонки моли бисёр нописандида ва монеи роҳ аст ва тарки молобудда низ нописандида ва монеи роҳ аст, аз ҷиҳати он ки одамиро қувват ва либос ва маскан ва қадри заруриёт аст, агар ҷумларо тарк кунад, муҳтоҷи дигарон гардад ва тамаъ падид ояд. Ва тамаъ умулхабоис аст. Ҷунон ки моли бисёр фасод дорад ва тарки молобудда ҳам фасоди бисёр дорад. Ҳар кӣ молобудда дорад, неъмат азим дорад...

Фахруддини Розӣ дар идомаи насиҳатхояш тағйирёбии олам, дигаргунии аҳволи халқро зикр намуда, одамонро ба шукргузорӣ, тарки яъсу ноумедӣ, анҷоми кори хайр ва дарёфти подоши нек фаро хондааст. Бидон, ки аҳволи олам мутағйир ва омехтаи хайру шар ва хушию нохушӣ аст. Шахси оқил чун тааммул ба аҳволи хеш намояд, дармеёбад, ки ҳолаш яқсон нест, гоҳ шодӣ асту гоҳ ғам, гоҳ тандурустӣ асту гоҳ беморӣ, гоҳ дорӣ асту гоҳ нодорӣ ва ғайри инҳо, хулоса, ҳоли инсон доим дар тағйиру таҳаввул аст. Аммо некҳолии ӯ нибат ба бадҳолияш бештар ба назар мерасад. Пас, бояд аз он шукргузорӣ намояд ва дар пайи кори хайру дарёфти савоб бошад. Ҳикоят кардаанд, ки Иброҳим ибни Адҳам барои адои ҳаҷ ба сафар мебарояд. Дар аснои сафар бо саҳронишине, ки савори шутуре буд вомехӯрад. Саҳронишин аз Иброҳим мепурсад, ки эй шайх, ба кучо сафар дорӣ? Иброҳим мегӯяд, ки ба зиёрати Каъба. Саҳронишин мегӯяд: Аҷабо на саворае дорӣ ва на тӯшае, ҳол он ки сафари тӯлонӣ дар пеш дорӣ. Иброҳим мегӯяд: Ман савораҳои зиёде дорам, аммо ту онҳоро намебинӣ. Саҳронишин мегӯяд: Онҳо дар кучоянд? Иброҳим мегӯяд: Чун балое бар ман бирасад, бар маркаби сабр менишинам ва чун қазое бар ман расад, бар маркаби ризо савор мешавам ва чун неъмате бар ман расад, маркаби шукрро савор мешавам. Саҳронишин мегӯяд: Эй шайх, сафаратро идома бидеҳ, зеро ман фаҳмидам, ки дар воқеъ ту савораи ва ман пиёдаам³⁰⁹.

³⁰⁹ Муҳаммад ибни Умар Фахруддини Розӣ. Мафотеҳ-ул-ғайб (Тафсири кабири Розӣ). – Бейрут, 1994. – Ҷ. 1. – С. 215.

Фахруддини Розӣ дар шарҳи мафҳуми қавли «Анниҳояту рӯчуъун илал бидоятӣ» (Саранҷом бозгашт ба оғоз аст) чунин гуфтааст: Банда нахуст дар ҳолати гумномӣ чаҳолат аст ва оҳиста-оҳиста дар мақомоти бандагӣ тараққӣ карда болотар меравад, чун ба охирин мартабаи мақоми худ мерасад ва дар олами мукошафоту анвор дохил мешавад, андак-андак фурутар меояд, то ин ки дар баҳри тавҳид фонӣ мегардад ва ин аст маъно ва мафҳуми қавле, ки гуфтаанд: «Анниҳояту рӯчуъун илал бидоятӣ». Ӯ аз нопадории дунё ва сафар аз ин дори дунё сухан карда, тӯша гирифтандро ҳатмӣ зарурӣ дониста, чунин гуфтааст: Инсонро ду сафар аст, яке дар дунё ва дигаре аз дунё. Инсонро зарур аст, ки дар сафари дунё бо худ тӯшаи роҳ, яъне таъом, шароб, савора ва чизе аз амвол дошта бошад, то ба манзили мақсуд саломат бирасад. Дар сафар аз дунё низ бояд тӯшаи худро дошта бошад ва он тӯша маърифати Худо ва ҷумла амалҳои нек аст, ки инсонро ба манзили мақсуд хоҳад расонд³¹⁰.

Ҳамчунин ӯ ҳоли одамнорро дар ин олам ба ҳоли мусофире ташбеҳ кардааст, ки сафарашро лаҳза ба лаҳза ба итмом мерасонад. Эӣ дарвеш, ба яқин бидон, ки мо мусофирем ва албатта, соат фасоат хоҳем гузаштан ва ҳоли ҳар яки аз мо ҳам мусофир аст ва соат фасоат хоҳем гузашт. Агар давлат ҳаст, мегузарад ва агар меҳнат ҳам, мегузарад. Ва агар давлат дорӣ, эътимод бар давлат макун, маълум нест, ки соати дигар чун бошад. Ва дар банди он бош, ки озоре аз ту ба касе нарасад ва ба қадри он, ки метавонӣ роҳат бирасон...³¹¹.

Фахруддини Розӣ зарару зиён, озору азият нарасонидан ба дигаронро аз ҷумлаи порсоӣ парҳезгорӣ ба шумор оварда, дар ин бора аз аҳволи Имом Абӯҳанифа (р.х.) ҳикоятро чунин нақл кардааст. Ҳикоят: Овардаанд, ки Абӯҳанифаро бар болои маҷусие мол буд. Яъне он маҷусӣ аз Абӯҳанифа қарздор буд. Рӯзе Абӯҳанифа дар талаби моли худ ба дари хонаи маҷусӣ ҳозир мешавад. Дар ин ҳол иттифоқо ба пойафзоли Абӯҳанифа ифлосие мечаспад. Абӯҳанифа мехоҳад, ки он ифлосиро аз пойафзоли худ дур кунад, аммо ба нохост он ифлосӣ ба девори ҳавлии маҷусӣ мерасад... Абӯҳанифа меандешад, ки агар ҳеч коре накунад ва чорае наҷӯяд, девор ифлосу нозеб боқӣ мемонад ва агар он ифлосиро бардорад, шояд девор хорошида шавад ё асари он дар девор боқӣ монад ва хусни хонаи

³¹⁰ Маъҳази пешин. – Ҷ. 2. – С. 321.

³¹¹ Имом Чаъфрӣ Содик, Имом Фаҳри Розӣ. Фолнома (дастхати форсӣ), Китобхонаи милли Тоҷикистон, № ИНВ 1722. – 138 с.

мачусиро коста гардонад. Дар ин андеша ходими мачусӣ дарро мекушояд ва Абӯҳанифаро мебинад. Абӯҳанифа ба ӯ мегӯяд, бирав ба мавлоят бигӯ, ки фалон шахс ба дари ҳавлиат ҳозир омадааст. Мачусӣ ба назди Абӯҳанифа баромада, аз ин ки то ҳол натавонистааст моли ӯро адо кунад, забон ба узрхоҳӣ мекушояд. Абӯҳанифа ба мачусӣ мегӯяд, ҳоло вақти гуфтани ин ҳарфҳо нест. Шумо ба ман бигӯед, ки чи гуна метавонам кори кардаи худро ҷуброн созам ва қиссаи ифлос шудани деворро ба ӯ баён намуда мегӯяд, чӣ тавр ин ифлосиро аз девори шумо дур созам, то ин ки боиси ранҷиши шумо ва аҳду оилаатон нагардад? Мачусӣ аз ин феъли Абӯҳанифа ба шигифт омада, ба худ мегӯяд, ки чаро ӯ ин қадар дар фикри покии нафси худ аст? Ман низ бояд дар пайи пок сохтани нафси худ бошам ва ойини Абӯҳанифаро писандида ба он мегаравам.

Фаҳруддини Розӣ ба касоне, ки умри худро аз рӯйи нодонию ғафлат бар ҳадар гузаронида ва ё ба корҳои зишту нописанд сарф кардаанд, оромишу таскин дода, фармудааст: Инсон набояд аз хайру хубӣ ноумед шавад ва бояд пайваста дар пайи ислоҳу анҷоми амали нек ва ҷуброн намудани камбудихои хеш бошад. Овардаанд, ки моҳие ба тури сайёд меафтад. Духтари сайёд он моҳиро аз тур раҳо карда, ба дарё меанзозад ва мегӯяд: Гирифтори ин моҳи дар тур қасдан набуд, балки аз рӯйи ғафлату ноогоҳӣ буд, аз ин хотир онро раҳо кардам. Моҳигир мегӯяд: Худоё, ин духтарак ба моҳӣ раҳм кард, ғафлати моҳиро ба назар гирифта, онро ба дарё андохт, пас, Худоё, ба фазлу карамат бар мо раҳм кун, зеро мо аз рӯйи ғафлату нодонӣ гирифтори васвасаи шайтон шуда, аз баҳри раҳматат берун гаштаем, ҳоло бар мо раҳм кун ва моро дубора ба дарёи раҳматат биандоз³¹².

Яке аз андарзҳои Фаҳруддини Розӣ барои ноил шудан ба камолоти инсонӣ ин дарки хатову гуноҳ ва тавбаву надомат аз онҳо мебошад. Инсон дар тули ҳаёти худ, сарфи назар аз синну соли доштааш гирифтори бархе камбудию хатоҳое мешавад, ки дарк ва ҷуброни он барояш лозиму ҳатмӣ мегардад. Ва танҳо баъд аз тавбаву надомат, ҳасрату пушаймонӣ худро оромӣ осуда сохта, каме ҳам бошад, нафаси осуда мегирад. Албатта, агар инсони боимону бовиҷдон ва дорои нангу номус бошад. Дар ҳадисе омадааст: «Ҳар гоҳ, ки хурсанд созад туро хубиат ва нохӯш гардонат туро бадиат, пас тӯ

---

³¹² Муҳаммад ибни Умар Фаҳруддини Розӣ. Мафотеҳ-ул-ғайб (Тафсири кабири Розӣ). – Бейрут, 1994. – Ҷ. 8. – С. 14.

мӯъмин ҳастӣ»³¹³. Яъне дарки амал ва натоиҷи он аз нишонаҳои некии одам аст. Лекин ҷойи таассуф аст, ки бархе одамон аз амали зишти худ ва натиҷаву самараи он бепарво буда, ҳеҷ андешае надоранд, ки зарару заҳмат ва оқибату натиҷаи он ба ҷӣ ва ба кучо оварда мерасонад.

Фахруддини Розӣ дар шарҳи маънои тавба чунин овардааст: Асли тавба ин рӯҷуъ, яъне бозгашт аст. Ва гоҳо лафзи тавба дар маънои надомат истифода мешавад. Ва ҳам дар ҳадисе омадааст: «Надомат тавба аст»³¹⁴. Чунки ба дарки хатову гуноҳ ва надомату пушаймонӣ аз онҳо тавба ҳосил мегардад. Ф. Розӣ дар заминаи фармудаҳои имом Ғазолӣ моҳияти тавбаро муфассалтар чунин шарҳу тавзеҳ додааст: Тавба иборат аз се амри мураттаб аст: илм, ҳол ва амал. Шаҳси тоиб (тавбакунанда) ба василаи илм зарари азими хатову гуноҳи худро дарк менамояд, зеро дар он ғавти манфиат ва ҳусули зарар аст. Сипас аз ин маърифат, қалб ранҷу алам мебинад, ки онро ҳасрату надомат меноманд. Пас аз вучуди ҳасрату надомат сифати дигаре тавлид мегардад, ки онро ирода мегӯянд ва он ирода мутааллиқи се ҳолат мешавад, ки ҳар яки он амалро дар пай меорад:

а) Тааллуқи иродаи мазкур ба замони ҳол. Ин тарки саривақтии он хатову гуноҳест, ки то он замон анҷом гирифтааст;

б) Тааллуқи иродаи мазкур ба замони истиқбол. Ин азму қасди ҳатмӣ ба накардани хатову гуноҳ дар замони оянда мебошад;

в) Тааллуқи иродаи мазкур ба замони мозӣ (гузашта). Ин ҳасрату пушаймонӣ ва ислоҳу ҷуброни хатову гуноҳи содиргашта дар замони гузашта мебошад³¹⁵.

Ф. Розӣ дар пайгирии мавзӯи мазкур қавли Муҳаммад ибни Алӣ ибни Исмоили Қаффодро (ваф. 365 ҳ.қ.) баён дошта гуфтааст: Дар тавба намудан риояи авсофи зерин ҳатмӣ аст:

– тарки хатову гуноҳ (ҷиноят), зеро дар комилан тарк накардани хатову гуноҳ, ҳанӯз фоили (анҷомдиҳандаи) он маҳсуб мегардад;

– надомат бар хатову гуноҳи гузашта, чунки дар надоштани надомату пушаймонӣ ба анҷоми он розибуда маҳсуб меёбад;

– қасд ба такрор накардани хатову гуноҳ, зеро қасд ба такрори гуноҳ (ҷиноят), гуноҳ аст;

³¹³ Муҳаммад Орифбек. Ҳазору як ҳадис. – Қазон: Каримия, 1916.

³¹⁴ Муҳаммад ибни Умар Фахруддини Розӣ. Мафотех-ул-ғайб (Тафсири кабири Розӣ). – Бейрут, 1994. – Ҷ. 1. – С. 466, 467.

³¹⁵ Маъхази қаблӣ. – 2. – С. 58.

– хавф аз сарзадани хатову гуноҳ. Дар акси ҳол барои инсон чорае боқӣ наместонад, чунки барои наҷоту растагорӣ танҳо надомат, афсӯс, пушаймонӣ, ислоҳи хеш ва тавбаву истиғфор лозим аст ва ин ҳам ягона роҳи раҳой ва наҷоту растагорӣ мебошад.

Худи Фахруддини Розӣ дар шарҳи лафзи мазкур гуфтааст: Тавба лафзест, ки муштарак мебошад дар он Раб (Худо) ва банда. Ҳар гоҳ банда ба он мавсуф гардад, маъно чунин мешавад, ки банда ба сӯйи парвардигораш баргаштааст, чунки ҳар фарди гунаҳгор ба монанди гурезпоест, ки аз итоати мавлои худ фирор кардааст ва чун хатои хешро фаҳмаду тавба ба ҷо биёрад, пас, рӯчӯъ ба сӯйи мавлои худ намудааст. Чун парвардигор ба тавба мавсуф гардад, маъно чунин мешавад, ки ӯ ба сӯйи бандаш ба раҳмат ва фазл рӯчӯъ намудааст. Ин ҷо ихтилофи лафзиро метавон дар сила (пайванд) гуфт, яъне дар нисбати банда гуфта мешавад: Тоба ило раббихи (Тавба кард ба сӯйи парвардигораш) ва дар нисбати Раб гуфта мешавад: Тоба ало абдихи (Тавба пазируфт бар бандаш). Муҳим он аст, ки дар тавба намудани банда ҳам маҳви хатову гуноҳ ва ҳам аҷру подош аст. Вақте ки Зунуни Мисриро аз маънои тавба пурсидаанд, ӯ дар посух чунин гуфтааст: Тавба дарбаргирандаи чандин маъно аст, аз ҷумла:

- надомат бар хатокорию ҷурмҳои гузашта;
- анҷоми ӯҳдадориҳои (фарзҳои), ки дар вақташ адо нагаштаанд;
- ҷуброн намудани зулму ситам, беадолатию ноҳақиқое, ки нисбати амволу ашё, обрӯю иззат ва нафси инсонҳо сурат гирифтааст;
- кӯшишу ғайрат ва талошу заҳмат барои кори неку савоб дар ивази он лаззату ҳаловате, ки аз гуноҳу хатокориҳои номаъқул ҳосил гашта буд.

Тавсияи дигари Ф. Розӣ дар мавзӯи мазкур ин аст, ки инсон ҳақ дорад, дар тамоми умри худ, ҳатто дар лаҳзоти охири ҳаёташ аз хатокориву гуноҳҳояш тавба намояд. Чунки офаридагор ин ҳақро ба ӯ додааст. Ӯ гуфтааст: Агар шахсе нисбат ба подшоҳе гуноҳ содир кунад ва аз кори худ пушаймон гашта узрҳои намояд, имкон дорад, ки пошдоҳ ӯро бубахшад. Аммо агар маротибаи дуюм ва ё сеюм нисбат ба он подшоҳ ҷиноят содир намояд, ҳаргиз подшоҳ ӯро намебахшад. Вале Худованд чунин нест, зеро Худо аз рӯйи фазлу эҳсон, ки хоссаи ӯст, ваъдаи бахшиданро барои бандаш кардааст. Шахсе Алӣ ибни Абитолибро аз ҳоли марде мепурсад, ки гуноҳ кардаасту баъд аз он тавба, боз гуноҳ кардаасту баъд аз он тавба, боз гуноҳ кардаасту баъд аз он тавба намудааст. Алӣ дар посух гуфтааст: Идомаи бар тавба,

ноумед сохтани шайтон аст, чунки дар ин ҳол шайтон мегӯяд, ки дигар қуввати муқобила кардан бо он мардро надорам. Ҳарчанд дар баъзе маворид барои қабул гаштани тавба насух будани онро шарт кардаанд, яъне тавбаи холисе, ки дар он бозгашт ба хатову гуноҳи гузашта нест, вале ҳамеша имкони пазириши тавба барои инсон боқӣ мемонад. Ф. Розӣ дар ин боб ривояти аҷибро нақл кардааст, ки мазмуни он чунин аст: Дар замони гузашта марде наваду нӯҳ нафарро ба қатл расонида, оқибат пушаймон мегардад ва ба худ меандешад, ки оё метавонад барои ин ҷурми сангинаш тавба намояд. Ӯ барои дарёфти ин масъала ҷониби шахси обиде равона мегардад. Чун ба назди обид мерасад, ба ӯ мегӯяд: Нафарест, ки қотили марги наваду нӯҳ шахс шудааст ва гуноҳи азими худро фаҳмида, саҳт пушаймон гаштааст, оё ӯ метавонад, ки аз ин гуноҳи сангини худ тавба намояд? Обид мегӯяд: Не, модом ки чунин ҷинояти сангинро муртакиб шудааст, ҷӣ гуна метавонад тавба намояд, дигар барои ӯ ҳеҷ гуна тавба вучуд надорад. Шахси қотил ноумед шуда, аз рӯи хашм ӯро ҳам мекушад ва адади кушташудагони ӯ ба сад мерасад. Баъд аз ин қотилро андӯху ҳасрат, ғаму ғусса фаро мегирад ва ниҳоят ба сӯи шахси олимтарини замони худ роҳ пеш мегирад. Вақте ки ба назди он донишманд мерасад, аз ӯ мепурсад, оё ман ҳаққи тавба карданро дорам? Зеро ман сад нафарро ба қатл расонидаам ва оқибат пушаймон гаштаву хатои бузурги худро дарк кардаам. Ҳоло аз ғаму ғусса ба марги худ розӣ шудаам. Марди олим дар ҷавоб мегӯяд, албатта, ту ҳаққи тавба карданро дорӣ ва ҳеҷ кас наметавонад, ки миёни туву тавба мамониат эҷод кунад. Маконе ки он ҷо зиндагӣ мекарди бисёр макони бад ва мардумони бад дошт, ҳоло ба он ҷойе, ки ман туро равонаи он месозам, бирав зеро дар он ҷо мардумони хубу порсо зиндагонӣ менамоянд. Марди қотил ва пушаймонгаштаву тавбанамуда равонаи макони мазкур мегардад. Аммо дар нисфи роҳ маргаш фаро мерасад ва зери раҳмати Худо ҷон месупорад...³¹⁶

Фахруддини Розӣ муътақид аст, ки нафси инсон ба эътибори дараҷот се гуна аст: дараҷаи олий, мутавассит (миёна) ва пасту поин. Ононе, ки дар дараҷаи олий қарор доранд, орифонанд, ки тавачҷуҳашон ба олами улё (боло) равона шуда, ғарқи анвори самадӣ ва маорифи илоҳӣ гаштаанд. Ононе, ки дорои дараҷаи мутавасситанд, миёнравонанд, ки илтифоташон ба ҳар ду олам равона шудааст.

---

³¹⁶ Муҳаммад ибни Умар Фахруддини Розӣ. Мафотеҳ-ул-ғайб (Тафсири кабири Розӣ). – Бейрут, 1994. – Ҷ. 1. – С. 469.

Ононе, ки дар дараҷаи пасту поён қарор гирифтаанд, золимонанд, ки тавачҷуҳашон сирф ба олами суфлӣ (поёнӣ) буда, ғарқи лаззоти он шудаанд. Пас, илме ки ҳодию роҳнамо ба дараҷоти олий аст, онро илми риёзати рӯҳонӣ гуфтаанд. Ва он илме, ки инсонро ба дараҷоти мутавассит роҳнамоӣ менамояд, онро илми ахлоқ номидаанд...

Аз назари Фахруддини Розӣ як нафар наметавонад ба пуррагӣ тамоми илмхоро аз худ намояд, зеро илму ҳикматро ниҳояте нест. Аз тарафи дигар дар ҳар рӯзу соате, ки инсон бо он мувоҷеҳ мегардад, донишҳои навинест, ки ҳар кас ба қадри тавони худ онҳоро аз худ менамояд: Агар одамиро ҳазор сол умр бошад ва дар ин ҳазор сол ба таҳсил ва такрор ба муҷоҳада (кӯшиш) ва азкор машғул бувад, ҳар рӯзе чизе донад ва чизе ёбад, ки дар рӯзи пештара надониста ва наёфта буд, аз ҷиҳати он, ки илм ва ҳикмат ниҳоят надорад. Ва Расул (с) дар ин назар фармудаанд: «Касе, ки ду рӯзи ӯ яксон гузарад, пас, он зиёнда аст».

Фахруддини Розӣ баъд аз кӯшишу заҳмати зиёди талаби илм расидани инсонро ба ҷое, ки дарк ва фаҳм ба умқ ва кунҳи тамоми ашё барояш номаълум мегардад ва ӯ аз рӯйи таҳқиқ иқрор ба ҳамадон набудани худ менамояд, чунин ашхосро доно номидааст: Бидон, ки равандағони роҳи Худо муддатҳо дар мадраса дар хизмати уламо таҳсил ва такрор кардаанд, он гоҳ аз мадраса ба хонақо омаданд ва дар хизмати машоих муддатҳо риёзат ва муҷоҳадат кашиданд ва дар маърифати Худо ва офариниш китобҳо сохтаанд ва муриди бисёр гирифтаанд ва ба тарбияти муридони машғул шудаанд. Он гоҳ баъд аз ин ҳама ба яқин донистанд, ки ҳеҷ намедонанд ва ба нодонии худ аз сари таҳқиқ иқрор кардаанд. Идрок ва дониши ҳар кӣ ба ҷое расид, ки донист чизҳоро чунон ки чизҳост наметавонад донист, доно аст. Рубоӣ:

Касро ба ҳақиқат ба азал роҳ нашуд,

Аз сирри фалак ҳеҷ кас огоҳ нашуд.

3-ин рози нухуфта ҳар касе чизе гуфт.

Маълум нагашту низ кӯтоҳ нашуд.

Ин андешаи Фахруддини Розӣ ба тавозуъу шикастагии олимони низ далолат менамояд. Ва бояд шахси олим аз худ кибру ғурурро баргараф намуда, дар илм хешро аз дигарон болову бартар нашуморад.

Фахруддини Розӣ аҳамияти қалби инсонро дар ислоҳ, ташаккул ва тақомули маънавиёти инсонӣ баён намуда, сухани худро бо ҳадиси

пайғамбар (с) тақвият бахшидааст, ки дар он ҳадис омадааст: Огоҳ бошед, ки дар ҷисми инсон пораи гӯштест, чун он ба салоҳ ояд, тамоми аъзо ба салоҳ меоянд ва агар он пора фосид шавад, тамоми бадан фосид мегардад. Огоҳ бошед, ки он пора қалб аст ва боқии аъзо тобеи қалб мебошанд³¹⁷. Ӯ қалби инсонро ба тахтаи софу покизае монанд кардааст, ки дар худ қобили ҳар гуна нақшро дорад ва метавонад ҳар навъ ақоиди ростину ахлоқи фозиларо дар худ ҷой диҳад. Аммо агар афқору ақоиди ботил дар он ҷой гирифта бошад, пеш аз ҳама, бояд он нақшхоро зудуда сохт, то битавон дар бадали он афқор ва ахлоқи нофеъу писандида ҷой дод.

Фахруддини Розӣ ҳар қалберо, ки дорои нури маърифати ҳақ аст, онро қалби неку фармонбардор барои соҳибаш ҳисобидааст, зеро ба сабаби вучуди нури маърифат дар қалб барои инсон чандин дарҳои хайру некӣ боз мегардад. Аммо ҳар қалбе, ки аз нури маърифат холию орист, онро заъфу нотавонӣ фаро мегирад ва аз ҷумлаи хайру саодат маҳрум мегардад³¹⁸.

Ба андешаи Ф. Розӣ бархе инсонҳо гирифтори амрози қалб мегарданд, ки сабаби онҳо гуногун мебошад ва аз ҳар навъе ки бошад, вучуди он дар қалби инсон ба ҷуз зиёну зарар чизи дигаре намеорад. Ӯ сабабҳои амрози қалбро баён дошта, баъзе авсофи бади инсониро низ ном бурдааст, аз ҷумла ҳасад, кина, адоват, нифоқ, мушоҳидаи ҳар амали нохӯш ва ғайр аз инҳо, ки боиси ранҷу заҳмати инсон мегарданд. Касоне ки нисбат ба дигарон, ҳатто ба бечарагону камбағалон, беморону бепарасторон, یتимону маъҷубон ва корафтадагону эҳтиёҷмандон, меҳру муҳаббат ва раҳму шафқат изҳор намеkunанд, сангдилоне мебошанд, ки аз хайру савоб ва аҷру подош худро маҳрум сохтаанд. Ф. Розӣ яке аз омилҳои аслии саҳту сангин гаштани қалби инсонро чунин шарҳу ташбеҳ намудааст: Ҳоли қалб ба монанди ҳоли шайъест, ки дар асли зоти худ қабули асар аз дигар ашро дорад, аммо вақте ба он чизи дигаре ориз шавад ва он шайро аз қабул намудани асари ғайр боздорад, пас, то бартараф гаштани авсофи ориза имкони қабули дигар оризаҳои бо ҳам муҳолиф вучуд надорад. Яъне ҳоли қалби инсон ин аст, ки чун аз қабулу таъсири ҳуҷҷату далоил ва илму маърифат орӣ монад, пас ашро муҳолифи он таъсири худро дар қалб мегузорад ва боиси нофармонӣ, саркашӣ,

³¹⁷ Имом Чаъфри Содик, Имом Фаҳри Розӣ. Фолнома (дастхати форсӣ), Китобхонаи милли Тоҷикистон, № ИНВ 1722. – 138 с.

³¹⁸ Муҳаммад ибни Умар Фахруддини Розӣ. Мафотеҳ-ул-ғайб (Тафсири кабири Розӣ). – Бейрут, 1994. – Ҷ. 7. – С. 66, 67.

кибру ғурур, бераҳмӣ, беадолатӣ ва ғафлату нодонӣ мегардад. Ба ибораи дигар бераҳму сангдил мешавад, ҳатто дар ҳолатҳои басо мушкил аз чашми соҳибаш ашк намефишорад. Ф. Розӣ барои чунин ашхоси бераҳму сангдил маслиҳат медиҳад ки, аввалан, аз дигаргунии ҳолати инсон бияндешад, зеро ҳолати ҷисмию руҳӣ ва қору маишати инсон яксонун яқранг набуда, дорои тағайюру таҳаввул аст. Сониян, ба аёдати ятимон, бепарасторон ва маъюбону эҳтиёҷмандон рафта, ба ҳоли онҳо назар андохта, худро дар ҷойи онҳо тасаввур намояд ва ҳар миқдор ёрию кӯмакero, ки дар тавон дорад, дарег надошта, ба онҳо бирасонад. Пайваста ва бардавом иҷро намудани чунин амали хайр метавонад, ки боиси нармдилию раҳмдили инсон гардад. Нафаре аз бешафқатию саҳтдили худ ба пайғамбар (с) шикоят кард. Пайғамбар (с) ба ӯ гуфт: Оё меҳохӣ, ки қалбат нарму мулоим шавад ва ҳоҷатат бароварда гардад? Он мард гуфт: Оре. Пайғамбар (с) фармуданд: Ба ятимон раҳм намуда, сари онҳоро сила намо ва аз таомат ба онҳо бидех, албатта дилат нарм гашта, соҳиби раҳму шафқат мешавӣ ва ҳоҷатат раво хоҳад шуд.

Фаҳруддини Розӣ мефармояд, ки бояд ҳар як инсон бикӯшад то қалби худро, ки раиси аъзои бадан маҳсуб меёбад аз анвоъи гуногуни амрози қалбӣ муҳофизат намояд. Яъне инсон метавонад бо нияту гуфтор ва кирдори нек худро аз гирифтор шудан ба бемориҳои маънавии қалбӣ эмин дорад, вагарна баъд аз мубтало шудан ба яке аз онҳо, табобати он бисёр мушкил мегардад³¹⁹.

Фаҳруддини Розӣ дар ниҳояти маслиҳатҳояш барои камолоти инсонӣ, истеъмоли луқмаи ҳалолро шарт дониста, ба ҳузур дар суҳбати некон ва озор нарасонидан ба дигаронро таъкид намудааст: Ба яқин бидон, ки халоси одамӣ ва ҷамъияти одамӣ дар дунё ва охираат дар луқмаи ҳалол ва суҳбати некон аст. Ва гирифтории одамӣ ва тафриқаи одамӣ дар дунё ва охираат дар луқмаи ҳаром ва суҳбати бадон аст ва (дар) банди он бошад, ки озоре ба кас нарасад ва роҳат расонад. Ин аст кори одамӣ ва камоли одамӣ..

Хулоса

³¹⁹ Маъхази қаблӣ. – Ҷ. 1. – С. 306.

Таълиму тарбия, яъне омӯзишу парвариш раванди тӯлоние дошта, аз замони офариниши оламу одам то кунун идома дорад. Дар пешрафти ин раванд Ф. Розӣ чун дигар донишмандону мутафаккирон саҳми босазои худро гузошта, дар эҷодиёти хеш масоили таълиму тарбияро пайгирӣ намудааст ва ҷиҳати боло бурдани маърифату ахлоқи одамон хидмати шоёне анҷом додааст. Аз осори пурғановати ӯ бармеояд, ки ҳама таълифоту эҷодиёташ ба хогири беҳбудию баланд бурдани сатҳу сифати таълиму тарбия ва ба он васила расидан ба мақому мартабаи шахсияти инсонӣ комил равона гардидаанд. Ӯ дастбӣ ба ин авсоф ва расидан ба мақому мартабаи мазкурро дар адо ва иҷро кардани умури зерин ба мақсад мувофиқ донистааст:

а) Дар беҳтар гаштан ва боло рафтани сатҳу сифати таълиму тарбия:

1. Бедор намудани ҳиссиёти шавқу завқ, ишқу муҳаббат нисбат ба донишу маърифат ҳамчун беҳтарин сифати олии инсонӣ ва пайдо кардани нафрату бадбинӣ ва канорагирӣ аз ғафлату нодонӣ ҳамчун бадтарин ва пастарин сифати инсонӣ (бо овардани далелу ҳуҷҷатҳои равшан);

2. Баён намудани савобу фазилат ва манофеи илму маърифат ҳамчун василаи пешбурди тамоми умури соҳаҳои ҳаётӣ дар зиндагии фардӣ ва ҷомеаи башарӣ;

3. Пайваста дар тақопӯ ва ковишу ҷустуҷӯи илму маърифат будан, донистаро фаҳмонидан ва аз надониста пурсидан;

4. Иштироки мудовим дар дарсҳо, ғоиб нагаштан аз дарсҳо;

5. Баёни иртиботи дарси нав бо дарсҳои гузашта ва оянда, алоқамандии фанҳо ва аҳамияти онҳо;

6. Иштирок кардан дар маҷолиси илмӣ (маъруза, мизи мудаввар, семинар, конференсия, симпозиум) ва дар мавзӯҳои муносиб ба баҳсу мунозираҳои илмӣ пардохтан;

7. Ҳангоми баҳсу мунозира ва радду бадали афкор така намудан ба ҳуҷҷату далелҳои қавӣ ва ироаи онҳо;

8. Кор гирифтани аз ақли солим, илму маърифат ва сухани неку бомантиқ ҳангоми муошират бо волидайн, устодон, ёру дӯстон ва ҷумлаи одамон;

9. Тавзеҳ додани ҳақиқат ва моҳияти одобу ахлоқ ва сифоти ҳамидаи инсонӣ ҷиҳати тай намудани мароҳили шахсияти комил;

10. Тафҳими мавзӯи ихтиёр намудани рафиқони хубу боодоб, хушахлоку пешқадам, аълохону боғайрат ва таъсири неки онҳо ба инсон;

11. Эҷоди меҳру муҳаббат, эҳсоси бародарию хоҳарӣ, иззату эҳтиром ниисбат, ба яқдигар ва устодону бузургон;

12. Истифодаи ашъор, қиссаву ривоёт, тамсилу зарбулмасал аз ақвому ақволи гузаштагон, ба хусус ниёгон ҷиҳати тафаккуру тадаббур, панду андарз ва ибрату ислоҳ;

13. Ташвиқи хонандагон ба истифода аз эҷодиёти олимони машҳури олам, тарҷумаи асарҳои онҳо, бардошти назароти неки онҳо, огоҳ будан аз пешравиҳои илмию назарӣ, мубодилаи афкор бо онҳо;

14. Ташкили соатҳои дарсӣ ё иловагӣ барои хонандагони синфҳои болоӣ ва донишҷӯёни макотиби олий ҷиҳати оmodасозии ҳолати хонадоршавӣ ва зиндагии мустақил;

15. Хуб ба роҳ мондани тарбияи меҳнатдӯстии ҷавонону наврасон, тарғиби онҳо ба касби ҳалолу меҳнати софдилона дар ҳама соҳаҳои хоҷагии халқ ва натоиҷи неки он. Баёни қабохати танбалию коҳилӣ, судхӯрию муфтхӯрӣ ва натоиҷи бади он;

16. Водор сохтани ҷавонону наврасон ба тафаккуру тааммул дар сарватҳои табиат, муҳити зист, истифодаи дуруст ва қадрдонию шукргузорӣ, дифоу пуштибонӣ аз онҳо барои худ ва наслҳои оянда;

17. Тафҳими зиёну зарарҳои даҳшатбори истеъмоли ҳама гуна машруботу маводи масткунанда, маводи заъфу нотавонсозанда, истифодаи воситаҳои фиребу найранг, муфтҷӯйиву судхурӣ ба ҷисму ҷон ва молу ашъи одамон;

18. Тавсия барои омӯзиш, таҳқиқу баррасӣ, дарёфти илмҳои гуногун ба хусус донишҳои наву замонавӣ ҷиҳати рафъи мушкилоти ҳаётӣ ва ихтирооту инкишофот ба хоҳири беҳбудӣ ва некӯахлоқии халқ.

б) Дар расидан ба мақому мартабаи баланди шахсияти инсонӣ комил:

1. Пеш аз ҳама, талаб намудани илму маърифат, истодагарӣ хангоми мушкилот ва расидан ба мартабаҳои гуногуни он, ки дар натиҷа қалби мутафаккир, забони гӯё ва баёни возеҳро ба бор хоҳад овард;

2. Амал намудан ба муқтазои илм, зеро илми беамал ба мисли чароғи беравған ва олими беамал ба мисли занбури беасал аст;

3. Дарки заминаҳои мартабаи инсонӣ ва мақоми одамият аз дигар махлуқот ба эътибори ақл, нутқ, донишу маърифат, тақвою парҳезгорӣ ва ихлосу амал;

4. Азизу гиромӣ доштани умри гаронмоя ва оқилонаву босамар истифода бурдани тамоми лаҳзоти мароҳили умр;

5. Дӯстию рафоқат ва рафтуову ҳамнишинӣ бо ашхоси неку солах, соҳибхираду соҳибмаърифат ва дурию канорагирӣ аз ашхоси чоҳилу ғофил ва аҳмақу гумроҳ;

6. Дарк ва шинохти қарибтарин шайъ–нафси хеш, вазифаву масъулият ва мақсаду ҳадаф аз мавҷудият дар ин олам;

7. Риояи зуҳду порсой ва амал намудан аз рӯи тақвою парҳезгорӣ, ки инсонро зоҳиран ва ботинан тарбиятёфтаву комил месозад. Ва ин амр бо риояву адои баъзе авсофу афъол ва ё баръакс ба парҳезу канорагирӣ аз бархеи онҳо, ки зимнан баён мегардад, ҳосил мешавад: **Риоя ва адои** эҳтироми волидайн, устодону калонсолон, пайванди хешу таборӣ (силаи раҳим) ва ёру дустон, анҷоми кори хайр ва дарёфти подоши нек, саховат, ҳиммату ҷавонмардӣ, атову бахшиш, ёрию кӯмак ба фақирону ятимон, бепарасторону эҳтиёҷмандон, адлу инсоф, раҳму шафқат ба одамон, ҳатто ҳайвоноту ҷонварон, дӯстию бародарӣ меҳру муҳаббат, тавозуъу шикастагӣ, бечорагию хоксорӣ, нафаҳридан ба насаб, эҳтиром ба инсоният, ҳусни ният ба кору пайкор, орзую омол, гуфтору афкори дигарон, ҳусни гуфтор, тарзи дурусти баён, тафаккуру тадаббур дар гуфтор ва истимоу эҳтиром ба сухани дигарон, муносибату муоширати нек, ҳақгӯйиву ҳақшиносӣ дар ҳама ҳол, ба хусус, ҳангоми ҳукм ва муурофияи судӣ, тааммулу устуворӣ, сабру қаноат, шукру сипос, қадрдонию қадршиносӣ, истифода аз донишмандону мутахассисон ва неъматҳои мавҷуда, насихат кардану насихат шунидан, муносибати хуб бо гадоёну корафтадагон, ҳимояти қалб аз амрози қалбӣ ва поку соф гардонидани он, ислоҳи нафс, дарки хато, ҷуброни камбудихо, тавбаву узрхоҳӣ, **тарки** яъсу ноумедӣ, кибру ғурур, тамасхуру истехзо, ҳасад, ғазаб, парҳез аз сеҳру ҷоду, ҳилаю найранг, ришвадихию ришваситонӣ бо тамоми роҳу шаклҳояш, ношукрию носипосӣ, харҷу исрофкорӣ, кинаву душманӣ, бадбинию бадхоҳӣ, зиёдаравию таҷовуз, худхоҳию худпарастӣ, худситоию худкушӣ, озору азият, зарару зиён ба дигарон, таҳқиру миннат баъд аз некию эҳсон ва ғайра;

8. Комил шудан дар шариат, тариқат ва ҳақиқат, ба иборати дигар доштани ақволи нек, афъоли нек, ахлоқи нек ва аҳволи нек. Ҳар кӣ инҳоро доро шуд, комилу озод шуд.

9. Расидан ба комилтарину олитарин дараҷаи одамӣ: «Комилан ли нафсиҳи мукаммилан ли ғайриҳи», яъне комил сохтани худ ва комил гардонидани дигарон бо ҳидояту роҳнамоӣ, панду андарз, таълиму тарбия ва ислоҳу хайрхоҳӣ.

Натиҷагирӣ

Албатта, ҳар як шахс дар фикру андешаронӣ, кору пайкори худ мақсад ва аҳдоферо ҷӯё мегардад, ки он ба манфиати худ ва ё ҷомеа бошад. Чунонки қаблан зикр шуд, ҳадафи аслии ҷумла олимону орифон, мутафаккирону омӯзгорон, аҳли қаламу эҷод ҳама барои таълиму тарбияи инсон, ҳам аз нигоҳи ҷисмӣ ва ҳам аз нигоҳи рӯҳӣ, инчунин беҳбуд бахшидан ба ҳаёти инсон равона гардидаанд. Дар ин раванд донишмандони зиёд ва нобиғағони маълуму машҳур ба майдон баромада, ҳар яке дар роҳи таълиму тарбия ва ташаккули шахсияти инсонӣ комил хизмату фидокориҳоеро анҷом додаанд. Ф. Розӣ низ баъд аз саъю кӯшиш ва талошу заҳамоти зиёд дар роҳи илм ва фатҳи қуллаҳои баланди илмӣ тавонист дар ҷоддаи таълиму тарбия нақши боризи худро бигзорад. Истифодаи таълифоти ӯ дар мадорису ҳалқаҳои дарсӣ, дар замони ҳаёташ нишон аз ин гуфтаҳост. Осору афкори тарбиявӣ (педагогии) Ф. Розӣ ва дастуру тавсияҳои ӯ дорои аҳамияти калони илмию тарбиявӣ буда, истеъмому истифодаи онҳо дар ҷараёни таълиму тарбияи наврасону ҷавонон, ба хусус дар ин замони ҷаҳонишавӣ ва таъсири фарҳангҳои бегона ба фарҳанги қуҳану асили мо, омилӣ пешрафт ва камолоти инсонӣ хоҳад шуд ва манофеи зеринро дар пай хоҳад дошт:

Хубтару беҳтар гаштани одобу ахлоқи хонандагон дар асоси огоҳӣ аз гуфтору тавсияҳои ниёгон, муқоисаи аҳвол, муҳит, имконоту шароити имрӯза ба замонҳои гузашта, дарки бештари масъулияти хонандагӣ, рушду такомули ҷисмию равонӣ, риояи талабот ва интизоми дарсӣ, риояи шаъну шараф ва нангу номуси инсонӣ, расидан ба қадру қиммати инсон ва ҳаёти ӯ, муносибат ба меҳнат, муносибати поқу софдилона ба худ ва ҷомеа, муносибат ба комёбиҳои ҷамъиятӣ, саъю кӯшиш барои комёбиҳои иҷтимоӣ ва ҳифзи табиату сарватҳои он, муносибати башардӯстона ва эҳтироми ҳамдигарӣ миёни дӯстон, рафиқон, эҳтироми падару модар, аҳли хонадон,

устодону бузургон, фурутаню хоксорӣ, дарёфти донишу маърифат, маҳорату малака дар ҷанбаҳои гуногуни умури зиндагӣ, муносибати эҳтиёткорию сарфакорӣ ба дастовардҳои фардию умумиинсонӣ, рафтори маданияю фарҳангӣ, адлу инсоф, раҳму шафқат, дар риояи меъёрҳои ахлоқию маданӣ, фарҳангию иҷтимоӣ ва ниҳоят инсонӣ баркамолу зиннатёфтаи боодобу ахлоқи сутуда ва сифатҳои неки инсонӣ, ки маҳбуби дилҳост, будан.

Адабиёти истифодашуда

1. Абдулаҳмади Ҷовид. Таърихи адабиёти форсии дарӣ. – Кобул, 1391х. ш.
2. Абдурауфи Ҳақиқат. Таърихи улум ва фалсафаи эронӣ. – Техрон, 1372 ш.
3. Алиқули Мирзо, тасҳеҳи Мирҳошими муҳаддис. Таърихи вақоеъ ва савонеҳи (руйдодҳои) Афғонистон. – Техрон, 1365 ш.

4. Абдулҳакими Табибӣ. Таърихи Ҳирот дар асри темуриён. – Техрон, 1368 ш.
5. Аҳмади Саёҳ. Фарҳанги бузурги ҷомеъи навин (тарҷумаи Мунҷид). – Техрон, 1375 ш.
6. Абдурауфи Мухлис. Анвор-ул-Қуръон. – Турбати Ҷом, 1381 ш.
7. Алиасғари Ҳалабӣ. Таърихи фалосифаи Эрон аз оғози ислом то имрӯз. – Техрон, 1973.
8. Амирсодиқи Табрезӣ (мутарҷим). Шарҳи ақоиди аҳли суннат. – Санандаҷ: Интишороти Курдистон, 1380 ш..
9. Алӣ Иброҳими Мансур. Мабоҳис фӣ усули-т-тафсир ва маноҳиҷи-л-муфассирин. – Душанбе, 2011.
10. Алӣ Иброҳими Мансур. Риёз-ул-афнон фӣ улуми-л-қуръон. – Душанбе, 2011.
11. Абдурашид ибни Иброҳим. Шарҳи Ҳазор ҳадис. – Афғонистон, Кобул.
12. Баҳриддини Исматуллоҳ. Шукри неъмат неъматат афзун кунад. – Душанбе, 2012.
13. Ғ. Мирзозода. Расоил 1. – Душанбе 2013.
14. Закариё ибни Муҳаммад ибни Маҳмуди Қазвинӣ. Осор-ул-билод ва ахбор-ул-ибод. – Бейрут, 1960 м.
15. Имом Фаҳруддини Розӣ. Ҷомеъ-ул-улум. – Тошканд, 1913м. (1315х.к.).
16. Имом Ҷаъфри Содик, Имом Фаҳри Розӣ. Фолнома (дастхати форсӣ), Китобхонаи милли Тоҷикистон, № ИНВ 1722. – 138 с.
17. Қуръони карим. – Бейрут: Дор-ул-фурқон, 2009 м. (1430 х.к.).
18. М. Шариф. Таърихи фалсафа дар ислом. – Техрон 1365 ш. – Ҷ. 2.
19. Мавлоно Яъқуб ибни Усмони Чархӣ. Ду ҷузъи тафсири Мавлоно Яъқуби Чархӣ. Матбааи «Муҳаммадия» воқеъ дар Мумбай.
20. Муҳаммад ибни Умар Фаҳруддини Розӣ. Мафотех-ул-ғайб (Тафсири кабири Розӣ). – Бейрут, 1994.
21. Муртазо Мутаҳҳарӣ. Хадамоти мутақобили ислом ва Эрон. Ройзании фарҳангии сафорати Ҷ И Эрон дар Тоҷикистон. – Душанбе 2007.
22. Муҳаммад Рашшод. Фалсафа аз оғози таърих. – Душанбе: Ирфон, 2002.

23. Муҳаммадхусайни Бурҳон. Бурҳони қотеъ. – Душанбе, 2004.
24. Муҳаммад ибни Умар Фаҳруддини Розӣ. Маноқиб-ул-имом-иш-Шофеъи. – Қоҳира, 1406 ҳ. қ (1986 м.).
25. Миримоди Ишроқӣ. Фаҳруддини Розӣ. Имом-ул-мушаккикин. 17 обон, 1390, www.aftab.ir, www.Resalatnews.com.
26. Муҳаммад Козими Муиззӣ (мутарчим). Қуръони карим. – Техрон, 1375 ш.
27. Муродов Мурод. Аз се шоҳаи як илм. – Душанбе: Истеъдод, 2014.
28. Муҳаммадсағир Ҳасани Маъсумӣ. Муқаддиманигори китоби Ан-нафс ва-р-руҳ ва шарҳу қувоҳумо-и Фаҳруддини Розӣ. – Исломобод, 1388 ш. (1968м).
29. Мавлоно Муҳаммад Абдулазиз ибни Аҳмад. Ниброс ли шарҳи-л-ақоид. Нашри китобхонаи «Саъдия».
30. Муҳаммадризои Ночӣ. Фарҳанг ва тамаддуни исломӣ дар қаламрави Сомониён. – Душанбе, 1390 ш.
31. Муҳаммадтақи мударриси Разаӣ. Аҳвол ва осори Хоҷа Насриддини Тусӣ. – Техрон, 1370.
32. Мавлоно Чалолуддин Муҳаммади Балхӣ. Маснави маънавӣ. Нашри Замон. – Техрон, 2001 м.
33. Муҳаммад Ғиёсуддин. Ғиёс-ул-луғот. – Душанбе, 1987.
34. Муҳаммад Ҳусейни Тасбеҳӣ. Қомеъ-ул-улум., бо муқаддима ва фаҳорис. – Техрон, 1346 ш. (1967 м.).
35. Муҳаммад Алии Собуни. Сафват-ут-тафосир. – Димишқ, 1414 ҳ.қ. (1994 м.).
36. Маъмуралии Маҳмадалӣ. Ту ними манӣ. – Хучанд, 2014.
37. Муҳаммад Орифбек. Ҳазору як ҳадис. – Қазон: Каримия, 1916.
38. Нозир Арабзода. Фаҳруддини Розӣ. – Душанбе: Ирфон, 1993.
39. Пиров С. Баъзе афкори фалсафӣ-диниӣ Имом Фаҳруддини Розӣ // Паёмномаи фарҳанг. – Душанбе, 2013. – №2 (21). – С. 101-108.
- 39 а. Саид Муҳаммад Ризои Дой. Таърихи адабиёти Эрон. – Исфаҳон, 1335ҳ.ш.
40. Саид Ҳусайни Наср. Тарҷумаи Аҳмади Ором. Се ҳақими мусулмон. – Табрез, 1345ш.
41. Сулаймон ибни Ҳиссон. Мутарчим Саидмуҳаммади Козим. Табақот-ул-атиббо ва-л-ҳукамо. – Техрон, 1319 ш.
42. Саид Салими Қитолӣ. Рисолаи омӯзиши фикҳи ҳанафӣ. – Турбати Қом, 1373 ш.

43. Солеҳ ибни Ғоним. Тарҷумаи Аҳмади Иброҳимӣ. Аҳкоми издивоч дар партави қуръон ва суннат. – Техрон, 1387 ш.
44. Сафар Сулаймонӣ. Педагогикаи ислом. – Душанбе, 2008.
- 45.
46. Урватулло Тоиров. Роҳе ба сӯи ғафлат. – Душанбе, 2007.
47. Фаҳруддини Розӣ. Муқаддима ва тасҳеҳи Саидмуҳаммад Боқирӣ Сабзворӣ. Ал-бароҳин дар илми калом. –Техрон, 1341ш.
48. Фаҳруддини Розӣ. Бароҳин-ул-боҳия (дастхати форсӣ), Китобхонаи миллии Тоҷикистон, № ИНВ 1833. – 267 с.
49. Фаҳруддини Розӣ. Китоб-ул-ахлоқ (Ан-нафс ва-р-руҳ ва шарҳу қувоҳумо). – Исломобод, 1968 м. (1388 ш.).
50. Фаҳруддини Розӣ. Рисолаи «Ал-фиросат». Тарҷумаи Лутфуло Азизи Ҳаравӣ // Маҷаллаи «Таърихи илм». Техрон 1384 ш. – №4. – С. 139-200
51. Фаҳруддини Розӣ, Шаҳобуддини Сухравардӣ...Чаҳордах рисола. – Техрон, 1340 ш.
52. Хайрулло Раҳимов, Абдулбоқӣ Нуров. Педагогика. – Душанбе: Ҳумо, 2007.
53. Хайрулло Раҳимов, Гавҳар Мухторова. Муқаддимаи ихтисоси омӯзгорӣ. – Душанбе: Ирфон, 2012.
54. Ҳафизуллоҳи Тоҳирӣ, Ғуломаҳмади Муваҳидӣ. Хулосат-ул-масоили фикҳи ҳанафи. – Турбати Ҷом, 1384 ш.
55. Ҳенри Тумос. Мутарҷим Фаридуни Бадраҳои. Бузургони фалсафа. – Техрон, 1386 ш.
56. Ҳочӣ Довуди Ҳаёт. Ҷавҳаристон. – Душанбе, 2012.
57. Wikifeqh. Ir/ ҷадал.(форсӣ).

Т А Қ Р И З

ба рисолаи илмии Пиров Сирочиддин «Фахруддини Розӣ ва андешаҳои ахлоқиву тарбиявии ӯ»

Осори илмию адабии гузаштагони мо дорои арзишҳои баланди ахлоқию тарбиявӣ мебошад, ки таҳқиқу баррасӣ ва омӯзиши амиқу ҳамаҷонибаи он барои худшиносиву ҳудогоҳии миллӣ мусоидат намуда, дар баланд бардоштани сатҳи маънавиёти ҷомеа, тарбияи насли наврас, таблиғи бедории миллӣ, ҳисси баланди эҳтиром ба мероси бою пурғановати гузашта, густариши ғояҳои инсондустиву инсонпарварӣ заминаи устувор мегузорад. Махсусан дар шароти ҷаҳонишавӣ ва бархӯрди фарҳангу тамаддунҳо, ки хавфи ривоҷ ёфтани фарҳангу тамаддуни бегона дар сарзамини мо зиёд эҳсос мегардад, омӯзиши мероси гузаштагон аҳамияти бештар пайдо мекунад. Аз ин рӯ рисолаи таълиф намудаи унвонҷӯ, ходими калони Пажӯҳишгоҳи илмӣ-тадқиқотии фарҳанг ва иттилооти Вазорати фарҳанги Ҷумҳурии Тоҷикистон Сирочиддин Пиров – «Фахруддини Розӣ ва андешаҳои ахлоқиву тарбиявии ӯ» аз аҳамияти калони илмию амалӣ бархӯрдор мебошад. Мавзӯи тадқиқоти мазкур ниҳоят муҳим ва ҷавобгӯйи талаботи даври замон мебошад, зеро осори илмию адабии мардуми форсу тоҷик ҳар чанд саршори андешаҳои

тарбиявию ахлоқӣ ва ғояҳои худшиносиву худогоҳии милли мебошад, дар тадқиқоти илмии олимону донишмандони тоҷик ба ин масъала ниҳоят кам таваҷҷӯҳ зоҳир карда шудааст. Донишманди бузург Абӯабдуллоҳ Муҳаммадибни Умари Розӣ, ки дар таърих бо номҳои Фаҳруддини Розӣ, Имом Розӣ, Фаҳри Розӣ ва Имом Фаҳр маъруф аст ва дар охири асри XII ва аввалҳои асри XIII умр ба сар бурдаву мероси ниҳоят бою ғани ирфониву фалсафӣ ва ахлоқӣ ба ёдгор гузоштааст, аз ҷумлаи чунин донишмандон мебошад, ки ақидаҳои тарбиявию ахлоқии ӯ ниёз ба омӯзишу пажӯҳиши бештар доранд. Ҳарчанд дар бораи ақидаҳои ирфониву фалсафии ин ситораи дурахшони илму адаб бархе аз олимони тадқиқотҳо анҷом додаанд, вале дар бораи андешаҳои ахлоқию тарбиявии ӯ то кунун тадқиқоти мукаммале сурат нагирифтааст. Аз ин рӯ, тадқиқоти анҷомдодаи Сирочиддин Пиров дар ин самт нахустин пажӯҳиши мукамал ба ҳисоб меравад.

Тадқиқоти мазкур аз муқаддима (пешгуфтори муаллиф) ду боб ва хулосаву рӯйхати адабиёт иборат мебошад. Дар муқаддима роҷеъ ба зарурати интиҳоби мавзӯъ, аҳамияти илмию амалии он ва сарчашмаҳои тадқиқот ба таври мухтасар маълумот дода мешавад.

Боби якуми тадқиқот «Зиндагӣ ва фаъолияти Фаҳруддини Розӣ» ном гузошта шудааст. Дар ин қисмати рисола дар бораи муҳити иҷтимоию сиёсӣ ва фалсафию фикрӣ дар замони Фаҳруддини Розӣ, зиндагиномаи Имом Розӣ, вазъи зиндагии Фаҳруддини Розӣ, нақши Фаҳруддини Розӣ дар таҳкими мактаби фалсафӣ ва ахлоқию динӣ, мероси илмии Фаҳруддини Розӣ, назари баъзе олимону муҳаққиқон дар бораи Фаҳруддини Розӣ ва осори ӯ маълумот ҷой дода шудааст. Муаллифи рисола махсусан ба мероси илмии донишманди бузург таваҷҷӯҳи зиёд зоҳир намуда, асарҳои дар улуми қуръонӣ, дар фикр ва усули он, дар фалсафа ва ҳикмат, дар илми калом, дар улуми таърих, тиб, ҳандаса ва забони арабӣ таълиф намудаи ӯро зикр менамояд, бо пешниҳоди маълумоти мухтасар хусусияти баъзе аз асарҳоро баён мекунад ва дар бораи пурарзиштарин асари Фаҳруддини Розӣ, ки бо номи «Мафотех-ул-ғайб» ё «Тафсири кабир» маъруф мебошад, ба таври алоҳида истода мегузарад. Дар ин фасли рисола муаллиф қайд

менамояд, ки дар «Тафсири кабир»-и Розӣ дар баробари зикри воқеот ва қиссаву дostonҳои ақвоми гузашта ба масоили тарбиявию ахлоқӣ низ таваҷҷӯҳи зиёд зоҳир карда шудааст.

Боби дуюми рисола «Афкори тарбиявии Фаҳруддини Розӣ ва нақши он дар тарбияи насли наврас» номида шудааст. Дар ин боб ба масъалаҳои тарбияи илм, баёни фазилат ва манофеи он, тарбияи эҳтироми зан-модар, тарбияи эҳтироми волидайн, тарбияи меҳнатдӯстӣ, тарбияи подшоҳи одил ва адлу инсоф, тараҳҳум ва ғамхорӣ ба бархе аз ҷонварон, дӯст доштани сарватҳои табиат, тарбияи касб, харҷ ва нигоҳдории молу ашё, зарари машруботи масткунанда, риояи одоби ворид шудан ба манзил ва иҷозат хоستان, тарбияи инсонӣ комил таваҷҷӯҳ зоҳир карда шудааст. Муаллифи рисола дар бораи ҳар як масъалаи тарбия аз асарҳои Имом Фаҳруддини Розӣ мисолу ҳикоеҳои ҷолиб оварда, андешаҳои хешро тақвият мебахшад. Махсусан фасли инсонӣ комил ниҳоят ҷолиб мебошад. Дар ин фасл таъкид мешавад, ки Фаҳруддини Розӣ дар асарҳои худ мақому мартабаи инсонро аз тамоми мавҷудоти дигар боло мегузорад ва ҳарсоати умри инсонро дар тарбияи ахлоқӣ ва такмили маънавиёти ӯ муҳим меҳисобад. Ба андешаи Фаҳруддини Розӣ инсон бояд ҳар як лаҳзаи умри худро ғанимат шуморад ва онро оқилонаву пурсамар истифода намояд. Ӯ дар камолоти инсон сӯҳбати некону олимон ва омӯхтани илму донишро ниҳоят муҳим меҳисобад. Дар фасли «Тарбияи инсонӣ комил» муаллифи рисола ба масъалаҳои муносибат бо наздикону пайвандон, ёру дӯстон, саховатмандию фароҳдастӣ, ҳусни гуфтор ва одоби муносибат, ҳусниният, ҳақгӯйиву ҳақшиносӣ, тақвою парҳезгорӣ, ба ҳасад, бухлуриё, ғазаб ҳамчун хислатҳои бади инсонӣ таваҷҷӯҳи хоса зоҳир менамояд. Сеҳру ҷоду, ришвадиҳию ришваситонӣ, худкушӣ, васвасаи шайтон барин кирдорҳои бади инсониро маҳкум намуда, сабр, сипосу қадршиносӣ барин хислатҳоро хоси инсонӣ ҳамида меҳисобад ва барои исботи ақидаҳои худ аз асарҳои аллома Фаҳруддини Розӣ мисолҳои зиёд меорад. Муаллифи рисола ҳамчунин чандин панду андарзи Имом Розиро низ овардааст, ки имрӯз ҳам аҳамияти худро гумм накардаанд

ва дар тарбияи маънавию ахлоқии ҷавонон нақши бориз дошта метавонанд.

Дар охири рисола муаллиф ба хулосае меояд, ки омӯзиши андешаҳои ахлоқиву тарбиявии Фахруддини Розӣ барои насли имрӯза аз аҳамият холи нест ва дар беҳтар гаштани сатҳу сифати таълиму тарбия ва барои расидан ба мақому мартабаи баланди шахсияти инсонӣ мусоида менамояд. Хуб мебуд ҳангоми таълифи китобҳои дарсӣ аз андешаҳои тарбиявию ахлоқии Фахруддини Розӣ низ истифода бурда шавад, зеро осору афкори ин абармарди илму адаб аҳмияти калони тарбиявӣ дошта, дар ғанӣ гардидани маънавиёти ҷавонон нақши калон мегузоранд ва дар пешрафту камолоти онҳо манфиати зиёд оварда метавонанд.

Хулоса, тадқиқоти анҷомдодаи Сирочиддин Пировро метавон тадқиқоти комили илмӣ номид, ки ҳам ҷанба илмӣ ва ҳам ҷанбаи амалӣ дорад. Бисёр фаслу бобҳои онро дар дарсҳои тарбиявии муассисаҳои таълимӣ ва ҳангоми навиштани китобҳои дарсӣ аз фанни педагогика истифода бурдан мумкин аст. Аз маводи рисолаи мазкур ҳамчунин дар донишгоҳу донишкада ва коллечҳои омӯзгорӣ чандин курсу семинарии махсус хондан мумкин аст. Аз ин рӯ хуб мебуд, ки рисолаи мазкур дар шакли ҷопӣ ба таъриф расад, зеро он ҳам барои дӯстдорону мухлисони осори гаронбаҳои Фахруддини Розӣ муфид хоҳад буду ҳам барои мутахассисони соҳаи педагогика. Ҳар як дӯстдори илму адаб ва ҳар шахсе, ки ба осори гаронарзиши илму адаби гузашта иштиёқ дорад, аз он баҳрамаманд гардида метавонад.

**Муқарриз,
академики академияи илмҳои
педагогӣ, доктори илмҳои
педагогӣ, профессор Лутфуллоев М.**

Мундариҷа

Пешгуфтор.....

...

БОБИ I.

ЗИНДАГӢ ВА ФАЪОЛИЯТИ ФАХРУДДИНИ РОЗӢ.....

Муҳити иҷтимоию сиёсӣ ва фалсафию фикрӣ

дар замони Фахруddини Розӣ.....

Зиндагиномаи имом Фахруddини

Розӣ.....

Назари устод Мутаҳҳарӣ ба Маҷдуддини

Челӣ.....

Мунозираи Фахруddини Розӣ бо қозӣ

Абдулмаҷид.....

Вазъи зиндагии Фахруddини

Розӣ.....

Бархе санаҳое, ки муҳаққиқон онҳоро дар робита бо ҳаёту фаъолияти

Ф. Розӣ аз манобеи таърихӣ ва осори ӯ зикр

намудаанд.....

Васфи Фахруddини Розӣ ва зодгоҳи ӯ, шаҳри Рай дар «Осор-ул- билод

ва ахбор-ул-

ибод».....

Нақши Фахруddини Розӣ дар таҳкими мактаби фалсафӣ ва

ахлоқию

динӣ.....

Чанд абёте, ки ба Фахруddини Розӣ нисбат

додаанд.....

Бархе аз эроду танқидҳо нисбат ба имом Фахруddини

Розӣ.....

Мухтасари ҳоли Абулбаракоти

Бағдодӣ.....

Фирқаи «Карромия» ва баёни баъзе ақоиди ботили

онҳо.....

Мероси илмии Фахруddини

Розӣ.....

Назари баъзе олимону муҳаққиқон дар бораи Фахруddини Розӣ ва осори

ӯ.....

Нигоҳе ба «Мафотеҳ-ул-ғайб» ё «Тафсири кабир»-и Фахруddини Розӣ....

БОБИ II

АФКОРИ ТАРБИЯВИИ ФАХРУДДИНИ РОЗӢ ВА НАҚШИ ОН ДАР ТАРБИЯИ НАСЛИ НАВРАС.....

Тарбияи илм, баёни фазилат ва манофеи он.....

Эҳтироми зан-модар.....

Тарбияи эҳтироми волидайн.....

Тарбияи меҳнатдӯстӣ.....

Тарбияи подшоҳи одил ва адлу инсоф.....

Тарбияи тараҳум ва ғамхорӣ намудан нисбати бархе ҷонварон.....

Тарбия доир ба тааммул дар сарватҳои табиат ва дӯст доштани онҳо.....

Тарбияи касб, харҷ ва нигоҳдории бархе молу ашё.....

Тарбия доир ба манъ аз истеъмоли машруботи масткунанда ва амсоли он.....

Тарбия дар риояи одоби духули манзил ва иҷозат хоستان.....

Тарбияи инсонии комил.....

Суҳбати некону олимон.....

Риояи пайванди хешу таборӣ.....

Саховат.....

Хусни гуфтор ва тарзи дурусти
баён.....
Дар хусни
ният.....
Дар ҳақгӯйиву
ҳақшиносӣ.....
Тақвою
парҳезгорӣ.....
Ҳасад.....
Ғазаб.....
Сехр.....
Ришвадиҳию
ришваситонӣ.....
Худкушӣ.....
Васвасаи
шайтонӣ.....
Сабр.....
Сипосу
қадршиносӣ.....
Дар панду
насихат.....
Чанд панди дигари Фаҳруддини
Розӣ.....
Хулоса.....
...
Натиҷагирӣ.....
..
Адабиёти
истифодашуда.....

**Министерство культуры Республики Таджикистан
Научно-исследовательский институт культуры
и информации**

Сироджиддин Пиров

Фахруддин Рози и его нравственно-педагогические мысли

На таджикском языке

**Редактор
*Ш. Комилзода***

Ба чоп _____. 2015 имзо шуд. Андозаи 60X84 1/16.
Коғази офсетӣ. Ҳуруфи TimesNewRomanTj.
Чопи офсет. Ҷузъи чопии шартӣ 6.
Адади нашр 200.
Супориши № _____

Китоб дар чопхонаи ҶДММ «Аржанг» ба таъб расидааст.
734025, ш. Душанбе, кӯчаи .....